

КУМАННОЛОГИЯ 1

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ

Историографски ескизи

Институт по история при БАН

Валери Стоянов

КУМАНОЛОГИЯ
Историографски ескизи
Том I

Книгата се издава
със спомоществоването на
НАЦИОНАЛЕН ДАРТЕЛСКИ ФОНД
"13 ВЕКА БЪЛГАРИЯ"

Издателски съвет:
Вера Мутафчиева, Виолета Милекова,
Димитър Коруджиев, Тошо Пейков

*Изданието е спечелило конкурс
на Националния център за книгата*

- © Валери Стоянов, автор, 2009
- © Институт по история при БАН, 2009
- © Жеко Алексиев, художник на корицата, 2009

ISBN 978-954-92267-4-4 (т. 1)

Валери Стоянов

КУМАНОЛОГИЯ

Историографски ескизи

Том 1

**Институт по история при БАН
София, 2009**

ПРЕДГОВОР

Не бе много отдавна – преди година, когато веднага след рождения ми ден (беше вторник, приемното време на Института) от Издателството на БАН ми съобщиха, че най-после книгата „*Куманология – Опити за реконструкция*” е излязла от печат и мога да получа обещаните пет авторски екземпляра. Това беше най-хубавият подарък за деня. Още тогава оставих с автограф първата бройка на институтската библиотека. Същия ден се появи Петер Бахмайер, удостоен година по-късно с почетното звание *доктор хонорис кауза* на Софийския университет за приносите му в развитието на австрийската историческа българистика. Бе дошъл в София да дири допълнителни архивни материали и аз използвах срещата ни да му подаря, а чрез него и на общия ни приятел Андреас Шварц по още един екземпляр. Четвъртата бройка оставих в кабинета си (впоследствие я връчих като дар на Фондация *Александър фон Хумболт* чрез нейния генерален секретар д-р Георг Шюте), петата отнесох в къщи. Толкова. Ако исках повече, трябваше да си закупя с преференции в цената от самото издателство. Такъв беше стандартният договор, който подписах през 2004 г. няколко месеца след като предоставих текста. Книгата трябваше да излезе до есента на 2005 г., но се забави с година и половина и „видя бял свят” едва в 2007 г. (въпреки че на титулната страница стои 2006). Можех да се радвам на сравнително „кратката” процедура, защото знаех случаи на десетилетни забавяния на ръкописи, докато се намери спомоществувател, който да „даде рамо” на вече поостарели научни трудове. Годишната държавна субсидия за Академията (и нейното издателство) беше толкова нищожна, че и там предпочитаха да издават с предимство спонсориран и очаквано печеливши заглавия, преди да дойде ред на „чисто” научните...

Това беше една от причините тогава да предложа за печат едва една пета от отдавна готовия текст. По-точно – последната обобщаваща глава на обширно историографско изследване върху изучаването на куманите, което наченах сякаш на шега в началото на научното си поприще, а после продължих с различни прекъсвания близо три десетилетия. *Куманологията* – както може би с претенциозност назовах тази област на научното дирене – се оказа една комплексна дисциплина, ползваща се от постиженията и методологията на редица основни науки и поради това разположена на границите между история, археология, фолклор, етнология и антропология, лингвистика, а така също византологията, славистиката и ориенталистиката (тюркология, иранистика, синология и пр.) – поне що се отнася до интерпретацията на изворовия материал. Нещо повече, с отделни свои аспекти тя излиза от времеви обхват на съществуване на куманите и се превръща в мост към по-ранни и по-късни епохи, което улеснява „диахронното разкриване на съпоставими факти, явления и процеси” (така на с. 17 от „Встъпителните думи” в обнародвания вече труд, където се разглежда по-пълно и значението на дисциплината).

Два-три месеца по-късно през лятото на 2007 г., след като бях приключил с някои служебни ангажименти, отново се върнах към манускрипта. Реших, че би било жалко, ако основният му текст остане да трупа прах в хранилището на Националния център за информация и документация (бивш ЦИНТИ), без да може да бъде достъпен за по-широк кръг от читатели. Защото ученият хуманитарист пише най-напред, за да бъде полезен и на другите, а не за придобиването на научни степени и звания. Особено след като бях вложил достатъчно усилия, не само да покажа в историографски и извороведски план хронологическия ход на изучаването на куманите, но и да предоставя допълнителна информация за

търсенията и постиженията на поколения изследователи, от които някои със съществени приноси за развитието както на тюркологията, така и на българистичната тема.

Най-напред трябваше да помисля под каква форма да предложа този текст на публичното внимание. Едно on-line издание във вид на „електронна книга” можеше да свърши работа, но нямаше да достигне до всички заинтересовани читатели. Освен това бях използвал различни видове шрифт (част от тях сравнително по-рядко срещани True Type Fonts) и това можеше да породи объркване при тяхното разчитане от сървъра или от приемния компютър. В резултат някои от примерите или дори цели абзаци нямаше да могат да бъдат четими. Същият проблем обаче стоеше и пред класическия тип обнародване – в книжно тяло. Той можеше да се реши, ако дам на издателя да си инсталира липсващите му шрифтове, но те щяха да се установят едва след започване на работа по монографията. Хрумна ми – дали не бих могъл да извърша сам цялата подготовка за печат, а на издателя да предоставя на паус вече готовия текст? Така би се съкратил до голяма степен пътят на издаване на книгата – едно силно предизвикателство, защото навлизах в друга професионална област, без необходимата квалификация. Но идеята задържа вниманието ми и започнах да обмислям в детайли как тя да бъде осъществена.

Преди всичко трябваше да извърша собственооръчно страниране, при това не с Page Maker или друга подходяща за целта програма, а на непредвидения за такива дейности MS Office Word. Доколкото форматът на издадената вече „Куманология” беше 60/84/16, то първата ми работа бе да поставя такива параметри, които да позволят отпечатване с подобни размери. След това се наложи в основния текст и в бележките „под линия” да извърша подходящо пренасяне на думите, за да може текстът да изглежда компактен и да се

съкрати обемът на целия труд. Някогашните четири глави обединих в две части, като се отказах от номерацията на параграфите и вместо това въведох ново групиране по глави с подходящо за съдържанието им обозначаване. В хода на работата се наложи тук-там да направя промени – по-скоро като вмъкнати добавки към основния текст, обогатяващи информацията за даден автор с неговите произведения (тук намериха място и впоследствие появили се заглавия, които не бях успял преди това да издиря и – естествено – липсвах в обнародваната при „*Куманологията*” библиография от 600 единици). Но може би най-важната „иновация” бе свързана с вмъкнатите в изложението изображения (по фотографии и по рисувани портрети) на основните учени-изследователи в областта на куманската проблематика.

Тъкмо издирването на този илюстративен материал ми отне най-много време. Част от портретите „свалих” след упорито ровене в Интернет. Друга част копирах при една командировка през лятото на 2008 г. в Будапеща. С трета се снабдих, благодарения на съпричастността на проф. Ищван Вашари от тюркологичното звено в Ориенталския институт на Будапещенския ЕЛТЕ-университет. Някои снимки можах да получа и с подкрепата на колеги от Германия и Австрия – главно на проф. д-р хабил. Ингеборг Балдауф, проф. д-р Петер Циме, както и проф. д-р Клаудия Рьомер. На всички тях изказвам сърдечната си благодарност. За съжаление до последно не можах да намеря образите на Ото Блау, Кааре Грьонбек и Дмитрий Расовски, които заемат „възлови” позиции в изучаването на куманите до първата половина на ХХ в. Също така не успях да открия никакви „житейски” податки за Вл. Пархоменко – той сякаш не съществува в публичното интернет-пространство. На 15 ноември т. г. писах до Института по география и изследване на пространството на Университета в Грац (Institut für Geographie und

Raumforschung der Karl Franzens Universität Graz) с молба, ако е възможно, да ми бъде изпратена снимка на основателя на Института и негов пръв ръководител, проф. Роберт Рьослер. Бях се вече отказал да чакам отговор от тази научна институция, когато на 24 ноември г-н проф. Хервиг Вакониг ме уведоми, че предприема проверка в архива на Института и издаването от него списание, а след около час и половина получих и снимката на Р. Рьослер. Това наложи известни промени в странирането на текста и затрудни започналата подготовка на справочния апарат (някои индекси трябваше да бъдат оформяни наново). Не мога да не спомена обаче изключителната си задълженост към този учен, който въпреки служебните ангажименти като заместник директор на института намери време да се отзове на молбата на неизвестен нему колега и то от съвсем друга област на познанието. Неговата съпричастност ме накара да се почувствам щастлив, че съм частица от едно световно семейство, чиито членове си помагат един друг, дори когато не се познават. Възхитителна коректност, вдъхваща надежди за бъдещето на човешкия род!

Естеството на проблематиката и нерядко доста трудният достъп до редица произведения, преобладаващата част от които липсват в българските библиотеки, наложиха да предоставя повече информация за разглежданите трудове, особено за онези от тях, които – по моему – имат съществено място в развитието на куманологичните проучвания. Това се отнася най-вече до „Руската история” на Татишчев, до работите на Сум, Шльоцер и Клапрот, до статията на Блау, проучването на Голубовски, приносите на Банг и Маркварт, на Немет, Рашони, Кошани и Босуел, а така също до прозренията на Расовски. И ако на моменти текстът наподобява рецензия на една или друга публикация, то това се дължи на желанието ми да бъде полезен на българоезичния читател.

Нека не се забравя и обстоятелството, че понякога писането на рецензии е далеч по-трудоемка, отговорна и неблагодарна задача, отколкото излагането на собствен текст, необвързан с актуалното състояние на изследванията. Ето защо на места текстът би могъл да служи и като „пътеводител” в по-слабо достъпната (и за европейца!) научна книжнина. Трябва да отбележа, че понякога едни и същи имена и/или термини са изписани по различен начин. Това не е по недоглеждане, а поради съобразяване с оригиналния текст – т. е. тук формите са предадени така, както са били обозначени при съответните автори. Затова и вариантните, напр. за крал Саломон и Соломон, за хан Котян и Кутен и пр. Приложените в текста снимки не са изрично определени. Сиреч, ако бяха представени изолирано, не би станало ясно кого точно изобразяват. Те обаче са разположени в онези части и абзаци, където се говори за съответния автор, а това е достатъчна индикация за идентичността и не би следвало има объркване.

Надявам се, че предложеният труд ще ползва студентите по история и езиковедие, по византология, славистика и тюркология, интересуващите се от етническите и културни взаимопрониквания през вековете, а така също всякакви „любители” на българското и източноевропейско (вкл. балканско) минало. Изложението обхваща времето от наченките на научен интерес към куманите до края на Втората световна война. За последвалия период е предвиден втори том под същото заглавие. Тази книга е израз на почитта ми към поколенията от изследователи, проправили пътя на новата дисциплина и може да се схваща като скромен принос в развитието на българската ориенталистика.

На прага на новото време. Куманите в библейската традиция

В началото на XVIII в. куманите отдавна вече не съществуват. Те са се превърнали в един от многото изчезнали народи, чиито имена оставили следи само в старите византийски, латински и руски извори или са се запазили единствено в топонимиката и антропонимиката на определени региони. И ако след монголската инвазия католическите мисионери, папските и кралски пратеници и търговците в земите на Златната Орда все още са имали някакви непосредствени впечатления за куманите и техния език, то по-късно тази представа се размива. Постепенно понятието „кумански“ започва да се използва като общо обозначение на различните тюркски (татарски) езици, говорени в обширната „кипчакска степ“. В 1338 г. францисканският минорит **Паскал** от Витория отбелязва, че е пристигнал в Сарай, за да научи „кумански език и уйгурското писмо“, след което е бил в състояние да проповядва без преводач.¹ В средата на

¹ „Inde per aliud mare, cujus non est fundus, applicuimus Tana. Et quia ego citius accessi, quam socius meus, cum Graecis, in curribus equorum, usque in Sarray sum directus: Socius autem meus, cum quibusdam aliis Fratribus usque ad Urganthum delatus est. Ego vero volebam secum ire, sed consilio habito, prius volui linguam terrae illius addiscere, et per Dei gratiam addidici *linguam Chumanicam et litteram Uguricam*, qua quidem lingua et littera utuntur communiter, per omnia ista Regua, seu Imperia Tartarorum, Persarum, Chaldaeorum, Medorum et Cathay“. Вж. за Паскал при **Lucas Wadding**. *Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum*, Roma 1773 (VII, 256), както и в: *Cathay and the Way thither, being a collection of mediaeval notices of China*. Translated by **Henry Yule**. New edition by **Henry Cordier**. Vols. 1-4. London 1913-1916 (III, 81-86). Срв. също: **Paschalis de Victoria**. Epistola. – In: **A. van den Wyngaert**. *Sinica*

XIV в. флорентинецът **Франческо Пеголоти** (1310-1347) на свой ред съветва търговците, пътуващи през Сарай за Централна Азия, да наемат предварително преводачи, владеещи добре „куманския“.² В менолога ("чети миней") на московския митрополит **Макарий** († 1563) е включен списък на 17 татарски думи, изрично определени като *половецки* (т. е. кумански).³ За „татари, наричащи себе си кумани“ в земите между Днепър и Дон пише също италианският географ **Джовани Ботеро** (1544-1617).⁴ Още в 1578 г. обаче роденият във Верона полски хронист **Александър Ванин** (1538-1614) подчертава, че при монголската инвазия куманите напълно загинали.⁵ И дори преселилите се в Унгария отломки на този народ, след окончателното утвърждаване

Franciscana, I. Itinera et relationes Fratrum Minorum Saeculi XIII et XIV. Quaracchi presso Firenze 1929, p. 504.

² **Francesco Balducci Pegolotti.** *La Pratica della Mercatura.* Ed. by Allan Evans. Cambridge, Massachusetts: Mediaeval Academy of America, 1936. Трудът е съставен около 1339-1340 г. като *Libro di divisamenti di paesi e di misuri di mercatanzie e daltre cose bisognevoli di sapere a mercatanti*, но при първото обнародване през 1766 г. получава заглавието *Pratica della mercatura.*

³ Той става известен едва в средата на деветнадесети век: **М. А. Оболенскій.** Половецкие слова. – *Москвитянинъ*, 1850, № 5, кн. 1; **М. Погодинъ.** *Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о Русской исторіи*, т. V. Москва 1857, 137-138; **П. Голубовскій.** *Печенѣги, Торки и Половци до нашествія Татаръ. Исторія южно-русскихъ степеней IX-XIII вв.* Киевъ 1884, с. 153, бел. 3 и 154, бел. 1; **W. Bang.** *Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste.* – *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des sciences morales et politiques.* 1911, N° 4, 91-103 + 1 Pl.; **O. Pritsak.** *Се татарскы азыкъ.* – In: *Orbis scriptus.* Dmitrij Tschizhevskij zum 70. Geburtstag. München 1966, 641-654.

⁴ **G. Botero.** *Relationi universali.* Venetia 1640, p. 97.

⁵ **Alexander Gwagnin.** *Kronika Sarmacyey Europskiej.* Ks. 3. Kraków 1611, p. 30. Първоначално трудът бил обнародван на латински в Краков под заглавието *Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam... complectitur* (1578).

сред тях на католицизма и превръщането им в уседнали земеделци, постепенно са се маджаризирали, загубвайки не само племенното название, но и собствения си майчин език.⁶ Така, когато през XVIII в. се появяват първите конкретни проучвания върху историята на куманите, те отдавна вече са били само смътен спомен с определена негативна натовареност.

Отрицателното отношение към тях се е дължало преди всичко на обстоятелството, че сведенията за куманите са идвали главно от средите на византийската и древноруската интелигенция, т. е. от представителите на онези страни и народи, които непрекъснато са страдали от номадските набези и не могли да бъдат безпристрастни при описване на постоянния си враг. Това са били придворни книжовници, които са презирали номадите поради по-различния им начин на живот, или пък църковни люде, мразещи „варварите“ дори само защото са езичници. За руските хронисти половците са предтеча на нечистите народи от Гог и Магог, заключени някога от Александър Македонски в планините, за да не вредят на цивилизования свят. Летописците използват за тях епитета „поганые“, определяйки ги като безбожни разбойници, които се хранят с мърша и нечистотия („ядущи мёртвечину и всю нечистоту, хомѣки и сосуля“) и имат редица други още по-отвратителни обичаи. Също и за византийските писатели куманите са били един жесток, грабителски и нецивилизован народ, притежаващ вълчи нрави. Те са „животните на човешкия род, или хората със скотски облик“ – отбелязва с погнуса през XII в. солунският митро-

⁶ Последният кумански потомък, който е знаел отделни фрази и молитвата "Отче наш" на езика на своите предци, е бил някой си Ищван Варро (Стефан Варон), включен през 1744 г. в едно унгарско пратеничество до императрица Мария Тереза във Виена. С неговата смърт през 1770 г. езикът на куманите е бил напълно забравен.

полит **Евстатий**. При такава изворова база е съвсем естествено и по-късните изследователи да описват куманите като „диваци“ (Wilde), които в продължение на дълги години са „беснеели и вилнеели“ (tobten und wüteten) в източната част на Европа, поради което не са достойни за собствена история,⁷ макар да не липсва и противоположното мнение, а именно, че те са били „един от най-великите и най-забележителните ... народи на света“.⁸

Тази диаметрална противоположност във възгледите е породена не само от едностранчивостта на старите писмени свидетелства, но и от пълната неяснота по отношение на езика и етническата принадлежност на номадите, чийто произход дори през просветения XVIII в. все още бил извеждан от потомството на Ной. Това е добре отразено от Татищев в първата част на неговата *Руска история*, където е отбелязано дословно: „О их происхождении и праотцах, мною, ..., верною известия нет. Однако ж некоторые историки так хотят сведусчи быть, что их от Исмаила происшедших сказуют и на 4 рода разделили, яко торкмени, печенеги, торки и комани, ..., болгар же и хвалис от дочерей Лотовых, ..., но иногда сам себе противоречит. Полские половцов ово от Сима, ово от Афета сказуют... Я же сие родословие оставлю известнейшим в древностях изъяснить“.⁹

⁷ Така **A. L. Schlözer**. *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I-III*. Göttingen 1795-1797; срв. т. II (1796), с. 450-451.

⁸ **J. Thunmann**. *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*. Theil 1. Leipzig 1774, S. 164.

⁹ *Исторія Россійская съ самыхъ древнѣйшихъ времяъ неусыпными трудами черезъ трицать лѣтъ собранная покойнымъ тайнымъ совѣтникомъ и Астраханскимъ губернаторомъ, Василиемъ Никитичемъ Татищевымъ*. Книга первая. Часть первая. Напечатана при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ 1768 года. Срв. новото издание – **В. Н. Татищев**. *История российской*, т. I, М.- Л., 1962, с. 272.

Извличането на куманите от Измаил, родоначалника на арабите,¹⁰ е характерно за древните руски хроники.¹¹ Още първият руски анализист **Нестор** († след 1113 г.) отбелязва под 1096 г., че половците са „сынове Измаилеви ... ишли бо суть си отъ пустыне Нитривьскыя¹², межю востокомъ и сѣверомъ; число жь есть ихъ колѣне четыре: Торкъмени и Печенѣзи, Торци, Половци. ... Друзїи же глаголють, сыны Амоновы. Се же нѣсть тако: сынове бо Моавли Хвалиси [т. е. хорезмийците, б. м., В. С.], а сынове Амонови Болгаре, а Сарацини отъ Измаила... Тѣмже Хвалиси и Болгаре суть отъ дочерю Лотову, иже зачаста отъ отца своего, тѣмъ же нечисто есть племя ихъ; а *Измаиль роди 12 сына*,

¹⁰ Вероятно и поради това руските летописци често определят половците като „сарацини“. Непосредствено след монголската инвазия така понякога ги наричат Плано Карпини и особено Рубрук, говорейки за тяхната „сарацинска“ вяра. Вж. за тях: **Willem van Ruysbroek**, ed. D’Avezac. – In: *Recueil de Voyages et de Mémoires*, publié par la Société de Géographie, t. IV. Paris 1839; **W. W. Rockhill**. *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-1255, as Narrated by Himself*. London 1900; **Вильгельм де Рубрукъ**. *Путешествіе въ восточныя страны*, перев. Малеина. СПб., 1910; **Johann von Plano-Carpini**. *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247*. Übersetzt und erläutert von Friedrich Risch. Leipzig 1930 (= *Veröffentlichungen des Forschungsinstituts für vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig*. 2. Reihe, Heft 11); **Wilhelm von Rubruck**. *Reise zu den Mongolen, 1253-1255*. Übersetzt und erläutert von Friedrich Risch. Leipzig 1934 (= *Veröffentlichungen des Forschungsinstituts für vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig*. Hrsg. von Hans Haas, 2. Reihe, Heft 13); *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*. М., 1957; и др.

¹¹ Тази версия се повтаря не само в обнародваната още през 1767 г. в С. Петербург „Никонова летопис“, но също и в други списъци на древно-руските хроники. Срв. *Лѣтопись по Ипатьевскому списку*. Издание Археографской комиссії. СПб., 1871, с. 163; *Лѣтопись по Лаврентьевскому списку*. Издание Археографской комиссії. СПб., 1872, с. 226.

¹² Също: „Етриевскыя“ (от Етриб, Ятриб, Ясриб – يثرب Yatrib, старото име на Медина, al-Medine).

*отъ нихъ же суть Торкмени и Печенѣзи, и Торци, и Кумани, рекше Половци, иже исходятъ отъ пустынь*¹³.

Този пасаж представлява синтез на средновековните руски схващания за произхода на куманския народ и дава ключа към множество по-късни тълкувания. От една страна в него куманите са поставени наравно с торки, печенези и туркмени, т. е. с останалите по-големи номадски групи от племена, обитавали степта между разгрома на Хазарския каганат и монголското нашествие. Като потомци на синовете на Измаил те са родствени помежду си. Оттук идва практиката да бъдат разглеждани вкупом, независимо от отделни опити за тяхното по-нататъшно диференциране. На второ място изразът „кумани, сиреч половци“ свидетелства, че древноруският летописец добре е познавал двете наименования на този народ. Нещо повече, той ги е отъждествявал и не е смятал половците за по-различни от куманите, както през XVIII в. се опитва да стори Сум,¹⁴ а в наши дни това прави Плетньова.¹⁵ Друг е въпросът, че в руската литература се е наложил терминът „половци“ и нехарактерното в случая название „кумани“ може би се дължи на влиянието на византийската традиция.

Особено внимание обаче заслужава краят на разглеждания откъс. В него е фиксиран най-ранният опит за

¹³ *Собрание Русскихъ лѣтописей*. СПб., 1856, т. I, с. 99.

¹⁴ **P. Fr. Suhm**. Abhandlung von der Uzen oder Polovzern. – In: *Nestors Jahrbüchern der russischen Geschichte*, Bd. 4, Leipzig 1774, S. 271-310. Вж. руския превод: „Историческое разсужденіе объ Уцахъ или Половцахъ“. Сочиненіе Петра Фридриха Сума, камергера и королевско-датскаго историографа. Переводъ съ Датскаго Д. И. Протоіерея Стефана Сасинина. – В: *Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ*, Годъ третій, № 8, Москва 1848, 13-49 (и по-специално на с. 30).

¹⁵ **С. Плетнева**. *Половцы*. Ответств. ред. акад. Б. А. Рыбаков (Изд. АН СССР. Серия „Страницы истории нашей Родины“). Москва 1990, с. 44.

обяснение на този етноним. Куманите са наречени „половци“ тъкмо, защото идват от „пустинята“ (от пустоша, степта, т. е. от *полето*) – една народна етимология, която господства през следващите векове и намира своите привърженици дори сред учените среди. И макар да не липсват и други тълкувания,¹⁶ Татищев определено твърди, че „имя их руское от *поль великих*, что сходно с греческим номады, ..., или с еврейским скифы...“.¹⁷ През XVIII в. Хербершайн също застъпва тезата, че на руски език „половци“ е означавало „народ, живеещ по полята, т. е. поляни“.¹⁸ Впоследствие се възприема друга интерпретация на етнонима. Един век по-късно обаче Вамбери и Бретшнайдер продължават да поддържат, че „половци“ е значело „жители на степта“,¹⁹ а Цойс на свой ред предлага подобно тълкуване дори за немския еквивалент „Valwen“ – от „fal“ (поле, Feld), т. е. „жители на равнините“ (Bewohner der Flächen).²⁰

¹⁶ Например това на **Maciej Strykowski**. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkij Rusi*, 1582, p. 25, според който името „половци“ е идвало от думите „*полевания*“, т. е. „ловель“ (ловуване, лов на животни), или пък от „*полон*“, т. е. плен (има се предвид пленяванията и грабежите из руските земи). Срв. при **В. Н. Татищев**. *История российская*, т. IV, М.-Л., 1964, с. 73. По-късно и **Michovius** твърди, че „половци“ е означавало всъщност „*ловци и разбойници*“ (в: *Nov. Orbe region*, p. 449-459, цит. по **Suhm**, руското издание от 1848 г., с. 17).

¹⁷ **В. Н. Татищев**. *История*, IV, 73.

¹⁸ **Sigismund Herberstein**. *De Rerum Moscoviticarum Commentarii*. 1549, p. 87..

¹⁹ Срв. **Ármin Vámbéry [Hermann Bamberg]**. *Der Ursprung der Magyaren*. Leipzig 1882, S. 102, Anm. 3; **E. Bretschneider**. *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*. Vol. II, London 1888, p. 70.

²⁰ **Kaspar Zeuss**. *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, 1837, S. 390, Anm. 744. Цит. по **J. Marquart**. Über das Volkstum der Komanen. – In: *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse*. Neue Folge, Bd. XIII, N° 1 (= **W. Bang, J. Marquart**. *Osttürkische Dialektstudien*). Berlin 1914, S. 25-238 (вж. на с. 175).

Днес е трудно да се установи логиката в библейските генеалогии, отнасящи куманите ту към **Яфет**, ту към **Сим**. Във всеки случай те отразяват една късноантична традиция, обясняваща произхода на всички народи с разселването на Ноевите синове. И ако от съобщението на Нестор можем да заключим, че някога е имало колебание, дали куманите са Амонови или пък Измаилеви „синове“, то самата тази постановка говори за възприемането на половците като далечно родствен на българите народ.²¹ Защото съгласно старозаветната легенда, както децата на Измаилевите синове така и тези на „Амон“ (Бен Ами) водят произхода си от братята **Аврам** и **Аран**. След смъртта на **Аран** неговият син **Лот** останал да живее в семейството на своя чичо, заедно с което напуснал родния си град Ур и от Шумер се преселил в северомесопотамското царство Мари – в Харан. Той дълго придружавал **Аврам** при странстванията му до Египет и обратно в Ханаанската земя, преди родовете им окончателно да се разделят. **Лот** се заселил в Содом, когато местният управник **Бера** в съюз с владетелите на 4 други градове бил вече отхвърлил господството на еламския цар **Кедор-Лаомер** („Ходологомор“, вероятно Кудур-Лагмар), в резултат на което последвала наказателна експедиция на месопотамските коалиционни сили, завършила с поражение на въстаниците „в долината Сидим, където е *сега* Соленото [т. е. Мъртво? – б. м., В. С.] море“.²² Преди Содом да бъде унищожен от Божия гняв **Лот** намерил убежище в съседен Цоар (или Сигор, т. е. Бела),²³ а после заживял в планините

²¹ Тук се натрапва паралелът с *Апокрифната българска летопис* от XI в., позната повече под името *Видение на пророка Исая*, според която по Божията повеля Исая е отделил „третата част от куманите, наречени *българи*“ и с тях е населил „земята Карвунска“ (Добруджа).

²² Битие, гл. 14, 1 и сл.

²³ Разположен вероятно на южния бряг на днешното Мъртво море край съвременното йорданско селище Аш-Шафи. Западно от Аш-Шафи на

с двете си дъщери, които му родили **Моав** и **Бен Ами** – бащата на амонитите, откъдето според древноруската традиция са произлезли и (волжките?) българи.²⁴ **Авраам** също е имал многобройно поколение – **Измаил** (от египтянката **Агар**), **Исаак** (от съпругата му **Сара**) и редица синове от **Хетура**, за която се оженил след смъртта на **Сарра**. Библията съобщава имената на дванадесетте Измаилеви синове.²⁵ От кого сред тях руските хронисти са извличали половците, не е ясно.

„Амоновото“ и „Измаилевото“ потекло на куманите обаче еднакво води към най-старшия син на **Ной** – **Сим** (или **Сем**), дал начало на 25 източни народа, назовани според имената на неговите деца: **Елам** (откъдето идват еламитите), **Асур** („баща“ на асирийците), **Арфаксад** или **Арпахшад** (родоначалник на халдеите), **Луд** или **Луз** (прадед на „алазоните“, т. е. лазите) и т. н.²⁶ На пето място

срещуположния израелски бряг се намира град Седом, чието име, както и това на вероятно погълнатия от водите на Мъртво море древен Содом, а така също и на долината Сидим (Сиддим), може би произлизат от един и същ семитски корен.

²⁴ Мюсюлманските автори също познават подобни библейски генеалогии, но при тях българите най-често са потомци на Йафис (Яфет) или пък на Матушаллах ибн Ахнух (Метушелах или Матусал, син на Енох) – потомък на третия Адамов син Сет, дядо на Нух (Ной) и прадедо на Яфет и неговите братя. Вж. при **В. М. Бейлис**. Библейская генеалогия Булгар, Русов и Славян в версии Ал-Масуди. – В: *Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории*. Москва 1993, с. 4-6.

²⁵ Битие, гл. 25, 13-16.

²⁶ Битие, гл. 10, 21-31; гл. 11, 10-32; гл. 19, 30-38; гл. 25, 1-4, 12-16, 19-26 и т. н. Вж. по-подробно при **И. В. Ведюшкина**. Фрагмент о разделении земли сыновьями Ноя в „хронике“ Ипполита Римского (III в. н. э.). – В: *Восточная Европа в древности и средневековье*, с. 92-100. Срв. също анализирания от Петър Добрев *Анонимен хронограф* от 334 г., където между синовете на Сем е посочен и „Зиези, от когото са българите“ (**П.**

Библията споменава **Арам**,²⁷ след което посочва имената на неговите синове – **Уц (Уз или Гос), Ул (Хул или Лебул), Гетер (Гафер или Гатсера) и Маш (Мац)**. На свой ред **Арфаксад** „родил“ **Каинан**,²⁸ **Каинан** „родил“ **Сала (Шелак или Салафиел), Сала** „родил“ **Евер**,²⁹ а той пък – **Фалек (Фалех, Пелег) и Йоктан (Йектан)**. Тъкмо от Фалековия род са били **Авраам** и братята му, включително бащата на **Лот**,³⁰ а от Йоктановите синове са произлезли редица други източни народи – индийците (от **Алмодад, Елмодад, Хелмодад**), бактрите (от **Сала, Салеф, Шелеф**), „кармилите“ или „гамерите“³¹ (от **Гадорам, Хадорам, Адорам, Идурам, Идурма**), „кедрусите“ или „гедрусите“ (от **Дикла, Деклам, Деелем**), „хиркяните“ (от **Авимаил, Авимеил, Авимелех**) и т. н.

При разглеждане на Симовото потомство прави впечатление сходството между името на **Арам** и това на далеч-

Добрев. Прабългарите. Произход, език и култура. Нов прочит. София 1991, с. 7-16; **П. Добрев.** Родовете на Тогарма. – В: *Българи и евреи*. Първа част. София, 2000, с. 68-78).

²⁷ Битие, гл. 10, 22.

²⁸ Така според Синодалното издание на Библията от 1982 г., където Каинан е посочен в скоби (пак там името Каинан фигурира в скоби като шести син на Сим или Сем). В българоезичното издание на Библията на *Британското иностранно и библиейско общество* (Цариград, 1914), а също в Лутеровия превод на Светото писание Сим (Сем) има само пет сина и Каинан не е сред тях. Това е всъщност името на Адамовия правнук по линия на Сит (Сет) – сина на Енос (Енош). То е производно от името на Каин, така както и един от Каиновите потомци (син на Ламех) се е наричал Тувалкаин (Товел) или по-скоро Тувал-Каин (Tubal-Kain).

²⁹ Предтеча на всички евреи.

³⁰ Сrv. Битие, гл. 11, 17-27.

³¹ **П. Добрев. Прабългарите**, 11 ги идентифицира с „кимерийци“, чието име иначе се свързва с *библ. Gomer (асир. Gimmirai, гр. Κίμμεροι)*.

ния негов родственик по Фалекова линия, **Аран** – бащата на **Лот** и брата на **Аврам** и **Нахор**. Понякога **Арам** фигурира и сред Йоктановите синове или пък отделно като потомък на **Сим**, от когото произлизали арабите. Доколкото руските летописци са смятали половците и за „сарацини“, то лесно е могло да настъпи объркване при уточняване на тяхното библейско родословие – било от **Аврамовия** син **Измаил**, било от внука на **Аран**, **Бен Ами** (т. е. от „Амон“). Още повече, че в самия старозаветен разказ се съдържат доста неясноти, особено по отношение на родствените връзки на лица с еднакви лични имена (вж. тук *фиг. 1*).³² Така например, сред потомството на **Нахор** (брат на **Аврам** и **Аран**, който се оженил за Арановата дъщеря **Милка** или **Мелха**³³) е посочен **Кемуил** като баща на **Арам**.³⁴ Това може би отразява практиката да се възобновяват имената в рода, защото и самият **Нахор** е носел името на своя дядо. Неговият първороден син обаче се е наричал **Уц** (или **Уз**),³⁵ което име (**Уц**, **Уз**, **Гос**, **Гоз**), освен като название на внука на „хореца“ (*хурит?*) **Сеир** от седмия му син **Дишан** (където **Уц** или **Уз** се пада брат на **Аран**),³⁶ фигурира на първо място и сред **Арамовите** деца при изброяване на синовете на **Сим**.³⁷ Не се ли крие тук допълнителна причина за из-

³² В Лутеровия превод на Библията имената са по-диференцирани. Малелеил се чете Mahalalel (при Сет) или Mehujaël (при Каин); Матусал е съответно Metuschelach и Metuschaël. Арам като син на Сем е Агам, а като внук на Нахор е „die Aramäer“. Нахоровият брат Аран е Наган, а Сеировият потомък Аран е Аган. На трите места обаче името Уц или Уз остава непроменено – Uz.

³³ Вероятно – от "мелека, мелеха, мелиха", т. е. "царица".

³⁴ Лутеровият превод предпочита тук вместо името "Арам" названието на народа "арамеи".

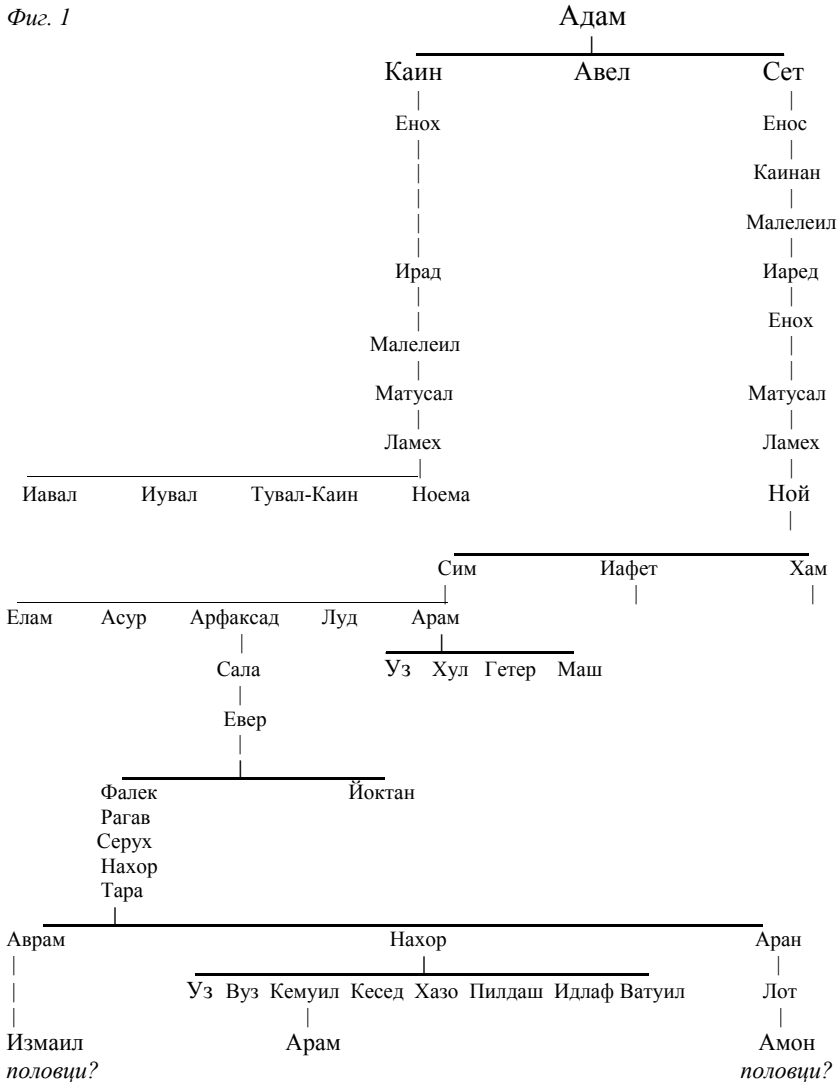
³⁵ Вж. Битие, гл. 22, 20-24.

³⁶ Битие, гл. 36, 28.

³⁷ Битие, гл. 10, 22-23.

веждане произхода на куманите от **Сим**? В продължение на дълго време (също и през XVIII в.) те често са били съпоставяни и дори отъждествявани с предхождащите ги в Европа уци (узи, гузи).

Фиг. 1

Друга една традиция свързва куманите с древните скити и сармати. Тя се корени в практиката на византийските писатели да използват названията на античните народи за обозначаване на по-късно появилите се в Европа нови „варварски“ племена. Така, името Σκύθαι по различно време е означавало в архаизиран смисъл не само готи, славяни, руси, но също хуни, тюрки, авари, хазари, българи, маджари, печенези, узи, кумани, селджуки, монголи и дори османски турци.³⁸ Вече през XVIII в. във връзка с предполагаганото готско-сарматско потекло на половците,³⁹ Татищев отбелязва, че „о подлинном их происхождении, потому что они сарматы, не иначе, как с прочими от рода Симова пошли, ..., разуместь должно“.⁴⁰ Не е ясно защо руският историк свързва сарматите (и оттук – куманите) с най-възрастния Ноев син. Може би се е опитвал да примири противоречието между руските сведения и интерпретациите на някои полски хронисти, или пък е изхождал от презумпцията, че готите като германци били смятани за „деца“ на **Сим**. Сред разпространените в средновековието генеалогични „таблицы на народите“ обаче табарите, сарматите, скитите, таврите, меотите и редица други народи на север от Понта са принадлежали по-скоро към Яфетовото потомство.

³⁸ Вж. при **Gyula Moravcsik**. *Byzantinoturcica*, Bd. II. *Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen*. Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin 1958 (= *Berliner byzantinische Arbeiten*, Bd. 11), S. 279-283, където са посочени и съответните извори.

³⁹ Още Стриковски в своята *Хроника* от 1582 г. (с. 44, 105) приема, че куманите и сарматите са били от един род с готите. Същата теза се поддържа и от други полски историци, търсещи родината на всичките тези народи в Литва. Срв. при **В. Н. Татищев**. *История*, IV, 73.

⁴⁰ **В. Н. Татищев**. *История*, IV, 73.

Съгласно Библията, **Иафет (Яфет)** е имал 7 сина: **Гомер, Магог, Мадай, Иаван, Тувал, Мешех** и **Тирас**.⁴¹ В хрониката на Иполит Римски от III в. сарматите са отнесени тъкмо към сина на **Гомер – Асханат** (т. е. **Асханаз** или **Аскеназ, Ашкеназ**),⁴² докато за един от другите Гомерови синове – **Тогарма** се твърди, че е дал началото на арменците. Впоследствие източната традиция започва да смята **Тогарма** за прародител на всички тюркски народи. Още в средата на X в. (около 950 г.) хазарският каган Йосиф отбелязва в писмо до испанския равин и велик везир на Кордовския емират Хасдай ибн Шапут, че **Тогарма** е имал 10 сина, седмият от които (**Хазар**) представлявал праотецът на хазарите.⁴³ Малко по-късно в съставения на към края на X

⁴¹ Битие, гл. 10, 2.

⁴² Вж. **И. В. Ведюшкина**. Фрагмент, 92.

⁴³ Текстът на разменената кореспонденция става достояние на научната общественост в 1577 г. и оттогава са правени различни опити за идентифициране на „синовете на Тогарма“ с едни или други народи. През XVIII в. Петер Сум разпознава в имената Оувар и Савир съответно авари и сабири (вж. **P. F. Suhm**. *On Chazarene*. – *Nye Samling af det kongelige Danske Videnskabers Selskabs Skrifter*, 1, 1781, 448-526; също на руски: **П. Ф. Сумь**. Историческое разсуждение о Хазарахъ. – *Чтенія въ императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ университетѣ*. Москва, годъ II, 1846, № 3, 1-68). В генеалогията на „синовете на Тогарма“ има доста различаващи се варианти според отделните извори (включително кратката и пространна редакции на Йосифовото писмо). Срв. например при **Henry Grégoire**. Le „Glozel“ Khazare. – *Byzantion*, 12, 1937, 225-266, където названията са предадени в следния ред: (1) *Avior*, (2) *Turis*, (3) *A-z-n*, (4) *Avin*, (5) *Biz.l*, (6) *T.r.na*, (7) *Khazar*, (8) *Uz.r*, (9) *B.l.ga* и (10) *Savir* (вж. на с. 255 и бележката към нея на с. 265). Петър Добрев, който се позовава на **S. Cassel**. *Der chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert*. Berlin, 1877, S. 71, но изглежда е ползвал руска литература с озвучена форма на второто име, идентифицира в посочените от Йосиф „синове на Тогарма“ следните народи, „населявали някогашна Хазария: *угри, дурсу, авари, хуни, базили, тарних, хазари, сабири*, редом с които се споменават и *българи*“, като про-

или началото на XI в. апокриф, наречен *Sēfār Josēppon* (ספֿר יוסֿפֿר, "Книга на [Псевдо] Йосиф": кн. I, гл. 1, с. 3) „**Хозар**“ вече е поставен на първо място, следван от предците на печенези, авари (алани?),⁴⁴ българи, тюрки, бузи (огузи), у[н]г[а]ри и пр. Мюсюлманските писатели свързвали с **Йафис** (Яфет) не само тюрки, хазари, „бурджани“ (дунавските българи) и пр., но понякога също и китайците (**Тзин**), кимерийците (**Кемари**, **Камари**, **Гомари**), русите (**Русс**)⁴⁵ и

пуска стоящия пред българите или В.І.га осми „син“ Uz.r (**П. Добрев**. Родовете на Тогарма, 72-73). От миналия век насам за „еврейско-хазарската преписка“ съществува богата литература, например: **Е. Carmony**. Lettre de ministre d'Abd-al-Rahman au roi des Khozars, et la réponse de ce prince. – *Revue orientale* (Bruxelles), 1, 1841, 16-31, 53-61; **А. Я. Наркаву**. Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaws (von 950). – *Russische Revue*, 6, 1875, 71-79; **S. Cassel**. *Der chazarische Königsbrief* (вж. по-горе, 1877); **Ю. Д. Бруцкус**. *Письмо хазарского еврея X века*. Берлин, 1920; **П. К. Коковцов**. Заметка о еврейско-хазарских рукописях Кембриджа и Оксфорда. – *Доклады Российской Академии наук*, сер. В, 1926, 121-124; **V. Mošin**. Encore quelques mots sur le document Khazare. – *Recueil de la Société des Archéologues russes dans le royaume S. H. S.* Belgrade, 1927; **Milos Mandel**. *Jósef Khazár válaszlevelének hitelessége*. Pécs, 1929; **V. Mošin**. Les Khazares et les Byzantines d'après l'Anonyme de Cambridge. – *Byzantion*, 6, 1931, 309-325; **П. К. Коковцов**. *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. Ленинград, 1932; **R. P. Peeters**. La Correspondance Khazare. Les Khazars dans la Passion de St. Abo de Tiflis. – *Analecta Bollandiana*, 52, 1934, 21-56; **T. Lewicki**. *'Arisu*, un nom de tribu énigmatique cite dans la lettre de roi Khazar Joseph (Xe siècle). – *Cahier du monde russe et soviétique*, 3, 1962, 90-101; **С. А. Фейгина**. Историография еврейско-хазарской переписки X в. – В: *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе*. Москва, 1972, с. 225-234; **Norman Golb, Omeljan Pritsak**. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca, New York – London, 1982; и др.

⁴⁴ Така **П. Добрев**. Родовете на Тогарма, 68.

⁴⁵ Названието Rūs или Ar-Rūs невинаги трябва да се схваща като етнонимно обозначение на славяноезичните руси. В един по-ранен етап то е обозначавало също скандинавските варяги и може би се е използвало при мюсюлманските автори (например Al-Mas'ūdī) като технически термин за търговците по Волга и Ока, а по-късно и по Днепър, преди да

така наречените „ас-сакалиба“ (**Саклаб, Секлаб, Сахлап**).⁴⁶ Освен това източната традиция приписва на **Яфет** още един син **Гоц** (**Гоз** или **Гуз**), който, победен от брат си **Тюрк**, се отправил към р. Булгара (Волга).⁴⁷ За „команини, деца на Гоз“, намиращи се сред нахлулите някога в Персия „кофри ат-турки“, споменава еврейският пътешественик от XII в. Бениамин Туделски, а Петер Сум, като се позовава на издателя на Бениамин – Бартие, който е смятал команините за „команиенски скити“ от околностите на Окс (Аму Даря), препраща за тях също към Птоломей, причисляващ народа „ками“ към саките, т. е. към „източните скити“ в близост до Яксарт (Сър Даря).⁴⁸

стане етноним, така както и Vikingr ‘викинги’ (< ‘пирати, обирджии’ < Viking ‘пиратство’). Срв. **P. B. Golden**. The Question of the Rus’ Qağanate. – *АЕМАе*, 2, 1982, 77-97.

⁴⁶ Терминът *Ṣaqaḷiba* (араб. мн. ч. от *Ṣaqlāb* < гр. Σκλάβος) е използван главно в значение на *славяни*, но освен това и за някои други светложки народи в Северна Европа (включително за *фини, скандинавци, германци*), откъдето идват по-късните колебания при определяне на етническата принадлежност на "сакалибите". В последните години отделни български автори се опитват да ги отъждествяват и със *саките* – източните родственици на европейските скити.

⁴⁷ **Joseph de Guignes**. *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux, &c. avant et depuis Jesus-Christ jusqu'à présent: précédée d'une introduction contenant des tables chronol. & historiques des princes qui ont régné dans l'Asie; ouvrage tiré des livres chinois, & des manuscrits orientaux de la Bibliothèque du Roi*, I-IV. Paris 1756-1758 (вж. tome I, part 2, p. 6, note 1). Срв. също немския превод: **J. Deguignes**. *Allgemeine Geschichte der Hunnen und Türken, der Mongols und anderer orientalischen Tartarn, vor und nach Christi Geburt bis auf jetzige Zeiten: Aus den Chinesischen Büchern und Orientalischen Handschriften der Königl. Bibliothek in Paris verfasst*. Aus dem Französischen übersetzt von Johann Carl Dähnert, Königl. Prof. und Bibliothekar in Greifswald. Röse, 4 Bände, 1769-1771.

⁴⁸ Вж. при **P. Suhm**, *Abhandlung von der Uzen oder Polovzern* (с. 48 на руския превод).

Така още през късното средновековие и на прага на новото време, въз основа на библейските генеалогии за произхода на куманите от **Сим** или **Яфет**, старите историци са ги отъждествявали с узи, торки, печенези, или пък с готи, сармати, скити и други антични племена. Същите схващания битуват в научната мисъл и по-късно, когато се предприемат първите частични опити за определяне на етническата принадлежност на този изчезнал народ. До появата на Шльоцер обаче – „най-оспорваната личност на немския духовен живот“ през Просвещението,⁴⁹ на чиито трудове до голяма степен дължим изясняването на основни понятия и изисквания в историческите изследвания,⁵⁰ потеклото на древните народи все още е било извеждано традиционно от Ной и неговите синове.

Куманската тема в географските и историческите трудове през XVIII в.

През XVIII в. за куманите продължавало да се пише предимно във връзка с руската и полската история, доколкото районът на основния контакт с номадите в днешна Украйна е бил обект на териториалните аспирации на полската и руската корони. В трета книга на съставената между 1455-1480 г., но излязла едва през XVII в., *История на Ян Длугош* (1415-1480)⁵¹ мимоходом се засягат и половците в ду-

⁴⁹ Така **Julius von Farkas**. August Ludwig Schlözer und die finnisch-ugrische Geschichts-, Sprach- und Volkskunde. – In: *Ural-altaische Jahrbücher*, 24, 1, 1952, 1-22 (на с. 1).

⁵⁰ **J. Farkas**. August Ludwig Schlözer, 7.

⁵¹ Вж. *Historia Polonica Ioannis Długossii sev longini canonici cracovien* in tres tomos digesta Autoritate & Sumptibus Herbvlti Dobromilski. Dobromili. In Officina Ioannis Szeligæ, Anno D. 1615; **Ioannis Długossii sev Longini**

ха на традицията от предходните столетия. По-късно обаче инициативата преминава в руски ръце. През първата половина на века е положено началото на новата руска историография. След основаването на Санкт Петербург в 1703 г. имперската столица се превръща в средище на богат духовен живот. С подкрепата на двора и правителството редица немски учени (Мюлер, Байер, Фишер, Шьонинг, Щритер) се заемат с благородната задача да запълнят „белите петна“ в историята, географията и етнографията на новата велика сила.⁵² Към тях се присъединяват усилията на местния научен елит (Манкиев, Татищев, Ломоносов, Шчербатов и др.), който в спор с германските си колеги разширява знанията за древното руско минало.

Времето на Петър Велики (1672-1725) бележи нов период и в изучаването на източните култури. Лично по нареждане на царя за пръв път са били преписани около 50 татарски и арменски надписи от руините на град Булгар край Волга. Пак тогава, между 1720 и 1727 г., за събирането на материали в Сибир е бил командирован немският учен **Даниел Готлиб Месершмит** (1685-1735). Преди него, в 1701 г. **Семьон Улянович Ремезов** (1642-1720) завършил първия

canonici quodam Cracoviensis Historiae Poloniae, libri XII. Lipsiae MDCCXII.

⁵² След разпадането на Златната Орда, васалната някога Московска Рус започнала да се разширява за сметка на татарските държави-наследници. През 1552 г. е завладяно Казанското (или Болгарско) ханство, през 1556 г. – Астраханското ханство, а през 1581 г. – Сибирското ханство. В началото на XVII в. руските територии се простират на изток чак до Енисей. Към средата на същото столетие русите достигат Охотско море, а през XVIII в. владяят вече Камчатка, Алеутските острови и Аляска (до 1867 г.). По-нататъшната тяхна експанзия е насочена на юг срещу Кримското ханство и османските владения в Кавказ, на югоизток – срещу Персия и Средноазиатските ханати, както и на запад – към Молдова, Бесарабия и Полша, след чието разделяне в руски ръце остават Украйна, Белорусия и Литва.

руски географски атлас от 23 карти – т. нар. *Чертожна книга на Сибир*, при чиято подготовка той се натъкнал на непознатите дотогава древнотюркски орхонски паметници. Те са станали известни в Европа едва чрез описанията на пленения край Полтава (1709) шведски офицер **Филип Йохан Табберт фон Щраленберг** (1676-1747), прекарал десет години в Сибир. Благодарение на него науката се снабдила и със съчинението на починалия през 1663 г. хивински хан Абул-Гази Бахадур – „Şeğere-i Türk“ (Родословно дърво на тюрките), чийто френски превод възбудил интереса на ориенталистите.⁵³ Самият труд на Щраленберг с неговите географски описания и карти, както и една от първите класификации на тюркските, угрофинските и палеоазиатските езици (Tabula Polyglotta), придобил широка популярност и за десетилетия напред се превърнал в основен наръчник на зараждащата се алтаистика.⁵⁴ В него за пръв път е направен интуитивен опит за групиране на народите според техните езици – една възможност, доловена впоследствие от Йохан Фишер, но едва по-късно в трудовете на Шльоцер придобила измеренията на научно обоснован подход. На места Щраленберг засяга и въпроса за печенезите, а по отношение на куманите твърди, че те са били предци на татарите.⁵⁵ С

⁵³ *Histoire généalogique des Tatars*. D'Abulgasi-Bayadur-Chan. Trad. par D. A Leide 1726. На с. 25 Абу-л-Гази изброява имената на 8 синове на Яафис (Яфет): Тюрк, Харс, Сахлап, Русс, Мениок, Звин, Камари и Тарих. Те се покриват частично с предадените от други мюсюлмански автори имена на Яфетовите синове: Тзин (срв. Звин), Секлаб (срв. Сахлап), Маншуж (срв. Мениок), Гомари (срв. Камари), Тюрк, Шалож, Хозар (срв. Харс), Русс, Суссан, Хаз или Газ, Тарож (срв. Тарих).

⁵⁴ **Ph. J. Strahlenberg**, *Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia insoweit solches das ganze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tartarey in sich begreiffet*. Stockholm 1730.

⁵⁵ **Ph. Stralenberg**, *Das nord- und östliche Theil*, 38.

това той предхожда големия френски ориенталист **Жозеф Дегин** (1721-1800), който – противно на своите съвременници – е смятал половците по-скоро за кипчаки и е подчертавал, че те заедно с узите, печенезите и хазарите са спадали към тюркските народи.⁵⁶

През първата половина на века материали за историята и езиците на неруските етноси в империята събират В. Н. Татищев, изследователят на Сибир Йохан Еберхард Фишер (1697-1771) и петербургският имперски историограф Фьодор Иванович Миллер (Герхард Фридрих Мюлер, 1705-1783) – прочутият навремето издател на *Sammlung Russischer Geschichte*, в чийто първи том той предложил нова етимология на етнонима „половци“ (от река *Полот*, където според него са обитавали някога куманите).⁵⁷ Много по-голямо значение обаче придобили трудовете на друг германски учен от академичната колегия в Петербург – ориенталистът и професор по гръцка и римска античност, приет за основоположник на норманската теория, **Готлиб (Теофил) Зигфрид Байер** (1694-1738),⁵⁸ благодарение на когото „публиката получила първата, макар и още изключително несъвършена идея за този народ“.⁵⁹ Байер е поддър-

⁵⁶ **J. Deguignes.** *Histoire générale* etc. Tome 1, part 1, p. 230; tome 3, p. 60.

⁵⁷ Първоначално това тълкуване било възприето и от П. Сум – датският учен предполагал, че половците може да са се разселили на изток към Волга и Яик, потегляйки от района на Полот край Двина. По-късно обаче се е изяснило, че в конкретния случай Мюлер неправилно е интерпретирал сведенията на Нестор, превръщайки славяните при Полот в "половци" и така неговата етимология е била бързо забравена.

⁵⁸ Вж. **Gottlieb Bayer.** *Alte Geschichte von Azov.* – In: *Sammlung russischer Geschichte*, Bd. II, 1736; **Bayer.** *Geographia Russiae vicinarumque regionum circiter A.Ch. DCCCCXLVIII. Ex Constantino Porphyrogenneta.* – In: *Commentarii Acad. scientiarum Imper. Petropol.*, v. IX ad annum MDCCXXXVII [1737], p. 367-422, v. X, p. 371-421.

⁵⁹ Така **A. L. Schlözer.** *Kritische Sammlungen*, II, 482.

жал тезата за идентичността между кумани и узи и е смятал, че те самите се назовавали уци (узи), а името „половци“ с неговите разновидности им е било дадено от русите и поляците.⁶⁰ Така той се явява продължител на една стара немска традиция, датираща от XI век.⁶¹ Във връзка със значението на етнонима Байер привел познатите дотогава етимологии, без да ги защитава или да предлага свое собствено тълкуване. По същия начин той цитирал и голяма част от полските историци, които са смятали половците за готи. На друго място немският учен посочил, че река Днепър е била наричана от татарите „Уци“, от османците „Оси“ или „Уси“,⁶² което отново е напомняло за узите. Още тогава той изказал предположението, че поради сходството на имената и еднаквата зона на обитаване съвременните му оси (осети) биха могли да представляват потомци на узите⁶³ – една мисъл, която по-късно занимава унгарската историография във връзка с потеклото на т. нар. „язиги“, а днес намира прием и сред отделни български специалисти.⁶⁴ В своята *Руска география* Байер засегнал проблема за произхода и на други източни народи. Той се противопоставил на опитите за отъждествяване на тюрките (Тоуркои) от византийските извори с

⁶⁰ **Bayer.** Begebenheiten von Azow, 42-43; **Bayer.** Geographia Russiae, 385.

⁶¹ Именно тогава, изброявайки в своята *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* народите, разположени отвъд готите по посока на Русия, починалият през 1076 г. Адам Бременски отбелязва и половците, които са се наричали узи: „ibi sunt homines *pallidi*, *virides* et *macrobi*, quos appellant *Husos*“. Сrv. при **J. Marquart.** Über das Volkstum der Komanen, 29-30.

⁶² **Bayer.** Begebenheiten, 45; Geographia, 386.

⁶³ **Bayer.** Geographia, 387.

⁶⁴ Например Емил Боев, който е склонен да коригира традиционния възглед за тюркския произход на узите и да ги отнесе по-скоро към ираноезичните аси или яси – предците на осетинския народ (в устно съобщение до автора).

по-късните панонски маджари, а по въпроса за хазарите, които Нестор е смятал за еднородни на българите край Волга, определено твърди, че те най-вероятно са имали тюркско потекло. С всичко това Байер е създал по-стабилна основа за изучаване миналото на Източна Европа и неслучайно откъси от неговата *География* са били включени като гл. 6 в Шльоцеровата *Всеобща северна история*.⁶⁵

Опит за изясняване на произхода, етническата принадлежност и взаимовръзката между неславянските етноси в Русия предприема през XVIII в. и **Василий Никитич Татищев** (1686-1750). Той не само обобщил изводите на своите предшественици, но предложил също и нови хипотези, което увеличило значението на посмъртно издадения му труд. В духа на традицията Татищев разглежда куманите заедно с печенези и торки, смятайки ги за сармати, произлезли от рода на Сим. Авторът приема хипотезата за родството между някогашните половци, сармати и готи, но изтъква, че куманите са дошли по-скоро от изток, а не от

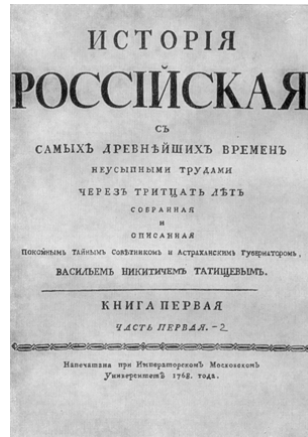
Литва, както са твърдели старите полски историци. Съгласно схващанията на В. Н. Татищев трите народа (печенези, торки и половци) са били родствени помежду си и затова той ги описва вкупом, търсейки връзката им със сарматите. Това проличава и при тълкуването на техните етноними. Ученият смята например, че името на печенезите е било сарматско по произход и е означавало „скорый, или быс-

трый и скачусчий конем“,⁶⁶ докато за названието на торките не било ясно, дали то е произлизло от сарматското прила-

⁶⁵ А. L. Schlözer. *Allgemeine nordische Geschichte*. Halle 1771.

⁶⁶ В. Н. Татищев. *История*, I, 271.

гателно „гневливий“ или от името на бог Тор.⁶⁷ Това че някои автори са свързвали торките с древните „турки“ (тюрки) се е дължало на извличането им от Измаил заедно със сарацините (мюсюлманите), но дори и в такъв случай те са могли след идването си да научат сарматския език и да започнат да го употребяват.⁶⁸ Торките са били „еднородни“ на куманите, а те от своя страна са представлявали приемници на печенезите. Според Татищев, след като извършили много набези в Русия, печенезите „последни в половцы пременились, ибо как оные в тех же местех явились, тогда имя печенег у русских историков угасло“, поради което не било правилно куманите да се обособяват в отделен род. Тази трансформация е настъпила към средата на XI в., когато „их звание у русских в 1054-м пременилось в половцы, а печенеги совсем угасли, ... токмо негде по руским градом из них населенные вспоминаются“.⁶⁹

„Половцы те же суть печенеги“ – категорично отбелязва Татищев и пояснява, че при русите името може да им е било дадено „от пространните поля или степта“, но те собствено са се наричали „комани“ или „кумани“. Това название черемисите са свързвали с думата „кумаис“ (лунен човек, лунни хора), а някои изследователи извеждали от река *Кума*, извираща край Кубан и вливаща се в Каспийско море.⁷⁰ Тъкмо в този регион Татищев вижда в народа *кумики*

⁶⁷ В. Н. Татищев. История, I, 274.

⁶⁸ В. Н. Татищев. История, IV, 74.

⁶⁹ В. Н. Татищев. История, I, 272.

⁷⁰ В. Н. Татищев. История, I, 272; IV, 73.

останки от куманите в Дагестан, макар да не е бил в състояние да определи дали те са наречени така от река Кума или обратно – реката е била назована с тяхното име.⁷¹ Във всеки случай освен по Дон, Донец и Днепър кумани са живеели също и отвъд Дон, към Волга и Кума и тъкмо те навярно са били наричани от руските летописци „диви половци“.⁷² „Законът им бил езичеството“ – съобщава авторът, – но много от тях впоследствие усвоили от волжките българи исляма, а от русите християнството. За това са свидетелствали имената на техните князе (арабски и християнски), макар и християните от своя страна с приемането на християнския закон да са получили също халдейски, еврейски, гръцки или латински имена.⁷³ В друга глава Татищев изброява различните названия, които са били давани на куманите – *хунери* при унгарците и *половци* при русите („от поль великих“, а не от „ловуване“ или от „пленьване“, както мислел век по-рано М. Стриковски). Това име според него е било сходно с гръцкото *номади* („яко бездомовные и преходящие значит“) или с еврейското *скити* („яко в шелашах жившие“).⁷⁴ Затова той се спира и на някои податки в античната литература. Разполагането от времето на Херодот и Птоломей насам на „базилей“, „аристей“, „алани“ и пр. в Кавказ, по Волга и в Крим, където по-късно са засвидетелствани половците, го кара да допусне възможността, всичките тези народи да са били всъщност сармати, а гръцките писатели впоследствие само да са променили техните имена. Татищев отчита обстоятелството, че библейските генеалогии не са достатъчно надеждни, още повече, че изхождайки от руската летопис би трябвало куманите (заедно с печенези, торки и туркмени) да се причисляват към тюрк-

⁷¹ В. Н. Татищев. История, IV, 73.

⁷² В. Н. Татищев. История, I, 272.

⁷³ В. Н. Татищев. История, I, 274.

⁷⁴ В. Н. Татищев. История, IV, 73.

ските (респективно татарските) народи, така както Щраленберг преди него е виждал в половците татарски предци, а и за туркмените се е предполагало, че са еднородни с татарите. Ето защо той определено предпочита езиковия критерий, но поради липсата на надеждни лингвистични податки се задоволява само да припомни думите на В. Рубрук и П. Карпини, че куманите са били „от един род и език“ с унгарците, волжките българи и мордвите.⁷⁵

Тази теза в продължение на дълги години е господствала в унгарската историография – било защото унгарските хронисти са споменавали куманите още по време на маджарското заселване в Панония,⁷⁶ било поради широко разпространеното схващане, че унгарците са директни потомци на хуните (чието име е напомняло унгарското название) и на куманите („куни“), или пък поради хипотезата за торкско-унгарското родство, откъдето отново се стига до връзката между узи и кумани. Че куманите са общували на маджарски от най-древни времена, е вярвал дори големият унгарски историк на XVIII в. **Дьорд Прай** (1723-1801),⁷⁷ за когото куманският език се е различавал само в диалектно отношение от унгарския.⁷⁸ В своя капитален труд той е отбелязал като пример и началото на едно вече неразбираемо „Ра-

⁷⁵ В. Н. Татищев. История, IV, 74.

⁷⁶ Срв. публикуваните през XVIII в. *Scriptores rerum hungaricarum*. Ed. Sehvandtneri. Vindobonae 1746.

⁷⁷ Вж. **Georg de Pray**. *Dissertationes historico criticae in annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*. Vindobonae 1775, където на с. 79, 109-125, 168 и сл. подробно се разглеждат познатите по негово време сведения за печенезите, куманите и секелите.

⁷⁸ **G. Pray**. *Dissertationes*, 113: „Lingua Cumanorum dialecto solum differebat ab Hungarica“.

ter noster“⁷⁹, което по негово време децата на някогашните кумани все още са рецитирали: „Bezám Attamáz keuezkikte“.⁷⁹ Невъзможно е Дьорд Прай да не е прозрял тюркския език в този фрагмент, чиито първи два елемента (bezám attamáz) определено дават съчетанието bizim atamiz ‘нашият баща’ или ‘Отче наш’, откъдето идва и названието на самата молитва.⁸⁰ По-скоро той ще да е бил на мнение, че както маджарите, така също и куманите (куни) като „потомци“ на хуните вероятно са говорили на родствени тюркски езици. Ученият е споделял широко разпространения през XVIII в. възглед за хунското потекло на унгарците и дори след като се убедил в угрофинския произход на маджарите все още продължавал да смята, че хуните са говорили на тюркски език. Поради някои структурни сходства обаче и преди всичко аглутивността, тюркският му се е струвал еднакво родствен както с унгарския, така също и с финските езици,⁸¹

⁷⁹ G. Pray. Dissertationes, 113.

⁸⁰ Дешифрирането на третия елемент (keuezkikte) създава повече затруднения. В него би могло да се крие изопачение от локативната форма на съществителното kök, gök ‘небе’ или kök yüz-i, gökyüzü ‘небе, небосвод’, навярно също в съчетание с персийското относително местоимение ki ‘който’, така че цялата формулировка Bezám Attamáz keuezkikte напълно да отговаря на „Отче наш, който си на небето“. Друга възможност за интерпретация предлага разчленяването на елемента като ke + uezkikte. В такъв случай ke отговаря на *непс. ke > ki* ‘който’ и се отнася към предходната дума. На свой ред uezkikte би могло да се тълкува като uez-kik-te, където uez [ue = ü] би съответствало на *üz ‘горе, отгоре, на, върху’ или на *üz- ‘бивам отгоре’ (изходната форма за образуване на *тюрк. üzä, üzär* и *üzärä* [< üz-gä-rä] ‘на, върху, отгоре’); -kik би съвпадало със стария деноминален суфикс **-käk** (-qaq, -käk, -yaq, -gek) за образуване на диминутивни или интензивни имена, получил тясна гласна в съзвучие с тясната гласна на основата *üz, а **-te** представлява хармонизирания към него суфикс за местен падеж (-da, -de, -ta, -te). Тогава посоченият от Прай фрагмент би получил прочита Bizim atamiz ki üzkikte „Отче наш, който си във висините“.

⁸¹ С това Прай правилно е допускал възможността за съществуването на една още по-голяма „тюркско-финска“ етнолингвистична общност, чия-

а това е засилвало увереността му в родството между маджарския и куманския.

В края на XVIII в. са били обнародвани и други трудове, засягащи въпроса за куманите. Проф. **Йохан Тунман** (1746-1778) посветил отделно проучване и на езиковите им реликти от Унгария, в което приемал кумани и узи за един и същ народ.⁸² Той се е ангажирал също да разгледа миналото на „узите или команите“ заедно с печенежката история във втората част на своите прочути Изследвания.⁸³ За съжаление ранната смърт на автора му попречила да реализира своя замисъл. „Една истинска загуба за историята на Източна Европа“ – отбелязва по този повод Август Шльоцер. – „Младият човек щеше..., ако бе доживял труда на Щритер,⁸⁴ да запълни големи, засега съществуващи в него празнини“.⁸⁵ Традиционното отъждествяване на узи с кумани се забелязва и при Шльоцеровия ученик и главен негов съперник в областта на източноевропейската история, **Йохан Кристиан фон Енгел** (1770-1814).⁸⁶ Използвайки редица

то пародина някога се е намирала в съседство на Китай. По-късно в лингвистиката тази общност е била обозначена като общност на урал-алтайските, т. е. на угрофинските и самоедските езици от една страна и на алтайските (тюркски, монголски, тунгузки и манджурски) езици – от друга.

⁸² **J. Thunmann.** De Comanis ab Hunnis plane diverso populo. – In: *Acta Societatis Jablonovianae*, tomus IV, Lipsiae, 1773, p. 133-188 (вж. поспециално на с. 142-143); **J. Thunmann.** De Chunis, Cunis, Hinnis et Comanis Slavis. – *Пак там*, с. 279-296.

⁸³ **Johann Thunmann.** *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker.* I. Theil. Leipzig 1774, S. 164.

⁸⁴ **Stritter.** *Memoriae populorum.* Petropoliae 1778.

⁸⁵ **A. L. Schlözer.** *Kritische Sammlungen*, II (1796), S. 451, Anm. 1.

⁸⁶ Вж. **Johann Christian von Engel.** *Fortsetzung der allgemeinen Weltgeschichte durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Teutschland und England ausgefertigt.* Halle 1797, където на с. 293-474 се разглежда „Geschichte der Bulgaren in Mösien nebst einer kritischen Erläuterung, Bericht

идеи на своя учител, без обаче да го цитира, Енгел също се противопоставил на хунската теория за произхода на маджарите, като изтъкнал, че те са спадали по-скоро към угрофинското етнолингвистично семейство и тюркските съставки в унгарския език вероятно са били заемки от кабарски и кумански.⁸⁷ Още по-отчетливо идентифицирането на узи с кумани е било застъпено в проучванията на определяния като „датския Ливий“ датски кралски историограф **Петер Фредерик Сум** (1728-1798). В 1770 г. той публикувал цяла студия за печенезите,⁸⁸ а четири години по-късно излязал и трудът му върху „узите или половците“.⁸⁹ В него авторът обръща внимание на обстоятелството, че византийските историци често са смятали узите за хуни. Това, че те са идвали от изток обаче и сходството в имената го подтиква да прокара също паралел между узите и живелите някога край Китай „усиуни“ (усуни). П. Сум съпоставя хронологично сведенията за тях с податките от западните извори, за да заклю-

tigung und Bestätigung der Thunmannschen Völkergenealogie und ältesten Geschichte der Bulgaren, Türken, Chazaren, Ungern, Petschenegen, *Uzen oder Comanen* und Walachen“ [„История на българите в Мизия редом с критично осветление, изправление и потвърждение на Тунманската генеалогия на народите и на най-старата история на българите, тюрките, хазарите, унгарците, печенезите, *узите или команите* и влахите“].

⁸⁷ Вж. също встъпителния доклад, произнесен от Даниел Корнидес през 1785 г. при избора му за член-кореспондент на Гьотингенското академично общество, който Енгел е публикувал след смъртта на младия учен заедно със собствено изследване върху произхода на унгарския народ: **Danielis Cornides Commentatio de Religione veterum Hungarorum**, edidit suamque de origine Hungaricae gentis Dissertationem adiecit *Christianus Engel*. Vindobonae 1791.

⁸⁸ **P. Fr. Suhm**. Om Patzinakere. – In: *Skifter, fom udi der Kiøbenhavnst Selskab 25 (Abhandlungen der Kopenhagener Gesellschaft der Wissenschaften)*. Bd. X, 4. Kopenhagen 1770, S. 260-310.

⁸⁹ **P. Fr. Suhm**. Abhandlung von der Uzen oder Polovzern. – In: *Nestors Jahrbüchern der russischen Geschichte*, 4, Leipzig 1774, S. 271-310 (също в руски превод – вж. тук бел. 14).

чи (противно на Ж. Дегин), че усуните са били всъщност хунски народ.⁹⁰ Пристигайки от Мауреннахар (Мавераннахр, т. е. средноазиатското Междуречие), те се настанили през IX в. близо до печенезите – р. Яик била границата между двата народа. На запад узите съседствали с печенези и хазари, на север достигали до река „Кума“ (Кама, където името им е било запазено в названието на градчето Осу) и до малката рекичка Усу (вливаща се близо до Самара във Волга), а на юг „Уцилия“ се е простирала до Каспийско море. Впоследствие узите завзели печенежката земя от Волга и Яик до Днепър, където от средата на XI в. руските летописи споменават вече половците. Най-обемистият раздел в изследването на Петер Сум е посветено на историята на узите и куманите до първите десетилетия след монголската инвазия.⁹¹ При това авторът се опира не само на руските и византийски извори, но анализира критично и податките в достъпната му научна литература, опитвайки се да идентифицира някои имена и да реконструира хронологично хода на събитията. Той предполага, че първоначално руските летописци са определяли узите като „половци“, а по-късно са започнали да обозначават с това име и куманите.⁹² За него обаче кумани и узи са били един и същ народ, наричан понякога „турки“ (т. е. торки); узи е имало и в Кавказ – техни потомци са били по-късните осети или осети, докато половците са представлявали съвсем различен етнос, който, като „еднороден“ с монголците, съ-

⁹⁰ Вж. **P. Suhm**. Abhandlung, § 3 (на с. 17-20 от руския превод).

⁹¹ **P. Suhm**. Abhandlung, § 5 (с. 23-41 от руския превод).

⁹² **P. Suhm**. Abhandlung, § 5 (вж. на с. 30 от руския превод).

що е имал хунско потекло. Половците са живеели далеч на юг от Волга и Дон – „зад аланите и хазарите“, а куманите са били разположени северно от тях при Волга и излежда тъкмо те са били така наречените „Долни Болгари“. За половците нямало сведения да са мигрирали на запад – след покоряването си от татарите те се били слели с тях в един народ, докато куманите са избягали в Унгария, където са се появили под името „хуни“ (куни). Изследването на П. Сум не е лишено от характерните за времето слабости, но то представлява нова значителна крачка напред в изучаването на „конните народи“. И макар датският историк също да си е служел с библейските генеalogии⁹³ и да е смятал узите за оси или усунни, произлезли от хуните, като е правел разлика между половци и кумани, отнасяйки последните към торките и към т. нар. „Долни Болгари“, работите му са изиграли голяма роля за бъдещите проучвания в областта. Те са послужили като секундарна литература също при Шльоцерите "Хроники" на печенезите и куманите.

А. Шльоцер – „баща“ на източноевропейстиката

Всъщност **Август Лудвиг Шльоцер** (1735-1809) е бил онзи голям изследовател на Източна Европа, който е повлиял най-много за изграждането на нов поглед към миналото на тази част от континента. Той пръв обърна гръб на старите легенди, смятани дотогава за свещен извор на ранната история и се противопоставил на традиционните етимологии, извеждащи всички народи от Ной. При това Шльоцер имал прекрасна възможност да продължи по утъп-

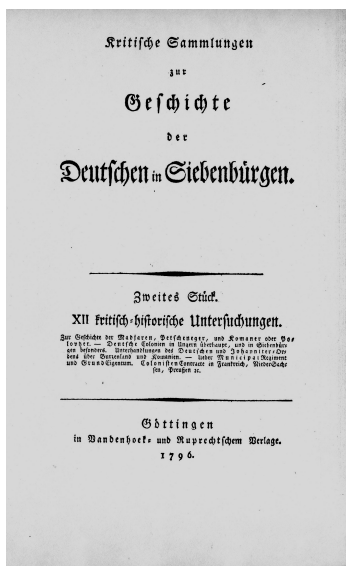
⁹³ **P. Suhm.** Abhandlung, § 6, определя узите като потомци на Яфет от неговия син Мешех (вж. на с. 47 от руския превод).

кания път, защото като пасторски син започнал да следва най-напред в Лутерския университет във Витенберг (1751) и дори е подготвил там съответен докторат (1754). Вместо обаче да постъпи в мисионерския институт в Хале, той предпочел да продължи образованието си в двадесет години по-рано основания университет в Гьотинген, който вече се е бил прочул с модерното преподаване на филологическите науки и с критичното отношение към историята. Там Шльоцер се натъкнал на очарованието на ориенталистиката и закопнял някой ден да предприеме пътуване на изток, осигурявайки препитанието си чрез уроците, които е давал като частен учител. Това го отвело през 1755 г. първо в Швеция, където е могъл да посещава също университета в Упсала и в 1758 г. предоставил за печат на шведски език първото си по-голямо изследване върху историята на морската търговия. Работата в една търговска фирма отначало в Стокхолм, а после и в Любек му позволила да събере средства, с които да продължи образованието си в Гьотинген – във факултетите по право, медицина и природни науки. През 1761 г. той заминал като домашен учител в едно от придворните семейства в Петербург и там получил възможността да се занимава също и с научна дейност. Пет години по-късно е бил назначен за професор по руска история в имперската академия на науките (1765). В Санкт Петербург А. Шльоцер предприел опит за изследване на руското минало въз основа на собствените му извори, отхвърляйки чрез критичния си метод някои общоприети легенди, а това го довело до конфронтация с консервативните кръгове на местния научен елит. В 1769 г. обаче ученият получил назначение като професор по история в Гьо-

тингенския университет, завърнал се в родината си и останал да преподава в университета до 1804 г. Там той продължил да работи върху започнатата *История на Русия*; в Гьотинген е обнародвал и едни от най-добрите си произведения, в които е съчетавал своята богата ерудиция и разностранни познания с модерен изследователски подход.

Още в първия си по-значителен труд Шльоцер е отбелязал, че народите трябва да бъдат групирани въз основа на техните езици,⁹⁴ а не според други – често съмнителни

критерии. За него историята е била точна наука, изградена върху достоверни документи и тя свършвала във времето там, където секвал изворовия материал, респективно където липсата на лингвистични податки не позволявала да се правят езикови съпоставки. Същите принципи Шльоцер застъпва последователно и в своята *Allgemeine Nordische Geschichte* (1771), която бързо се превърнала в своеобразен канон по източноевропейска история,⁹⁵ съдържащо всичко писано преди него по тази необятна тема. От тях той е из-

хождал и в останалите си трудове, включително в многотомното критично издание на руските хроники по Нестор.⁹⁶

⁹⁴ A. L. Schläzer. *Probe russischer Annalen*, 1767, S. 72.

⁹⁵ Така J. Farkas. August Ludwig Schläzer, 11.

⁹⁶ Nestor. *Russische Annalen in ihrer slavonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt von A. L. Schläzer*. Göttingen, I. und II. Bd. 1802, III. Bd. 1805, IV. Bd. 1805, V. Bd. 1809. Също в руски превод: Несторъ. *Руския лѣтописи на Древне-Славянскомъ языкѣ...* и пр. Перѣводъ съ Нѣмецкаго Д. Языкова, ч. I. 1809, ч. II. 1818.

Шльоцер оборва хипотезата на Прай за родството между маджари и тюрки и поради липсата на надеждни езикови податки въобще се съмнява, че хуните, аварите и хазарите са спадали към тюркските народи.⁹⁷ Още по-прецизно неговият критичен подход е приложен в проучванията му върху миналото на трансилванските саксонци, където се съдържа и най-добрият за XVIII в. обзор на печенежката и куманската история.⁹⁸ Тук в стремежа да изясни обстоятелствата, които са довели до възникването през XII в. на немска колония в Трансилвания, Шльоцер се е опитал да разгледа комплексно пространствената и времева характеристика на региона, простиращ се от границите на Панония до Черно море и от Днестър и Днепър до най-южното устие на Дунав. След господството на скити, даки, римляни, готи, хуни и авари в тази зона през X-XIII в. основна роля са играели маджарите, печенезите и куманите. И трите народа били родствени помежду си (*Drillingsbrüder*, т. е. трима братя близнаци), но не по своя произход или език, а в „азиатското си безкултурие“ (*Unkultur*). И докато последните два отдавна са изчезнали от историческата сцена, то маджарите продължавали да съществуват като един самостоятелен, могъщ и достопочтен народ, само защото са успели да се европеизират. Изворите за тяхната история обаче били доста „размътнени“ и е дошло време към тях да се подходи критично, за да бъдат отделени измислиците от действителните факти и да не се стига до такива повърхностни заключения, с кои-

⁹⁷ Вж. **A. L. Schlözer**. *Kritisch-historische Nebenstudien*. Göttingen 1797.

⁹⁸ **A. L. Schlözer**. *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I-III. Göttingen, 1795, 1796, 1797; Книгата е препечатана фототипно от Böhlau-Verlag: Köln-Wien, 1979, 712 S. (= *Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens*, Bd. 3). Вж. по-специално във втората част (II. Stück): *XII kritisch-historische Untersuchungen*. Göttingen 1796, S. 450-482 (Zehende Untersuchung: Chronik der Petscheneger, vom J. 900-1200), S. 482-504 (Elfte Untersuchung: Chronik der Komaner oder Polovtzer, vom J. 1061-1300).

то изобилствала унгарската историопис, извличайки например „секлерите“ (Siculi) от Сицилия, а печенезите (Bisseni, Bessi) от балканските беси. С оглед на прецизността Шльоцер въвел и по-точно, различаващо се от приетото дотогава изписване на някои собствени имена (*татар* вместо тартари, *монголи* вместо моголи и пр.), изказвайки надежда този негов труд да бъде възприет като своеобразно продължение на по-ранната му *Всеобща северна история*.⁹⁹

Авторът изразява твърдото си убеждение, че „очовчането на народите“ (Menschenwerdung der Völker) е една от най-достоините за изследване теми в историческата наука. Той е на мнение обаче, че никоя „нация“ не е могла сама със собствените си сили да се издигне от примитивността. Все някой е помагал на другите – етиопците на египтяните, те на гърците, те от своя страна на римляните, те пък на германците, те на унгарците, а те на власите, като с течение на времето обикновено учителят сам е започвал да се учи от своите ученици.¹⁰⁰ В този контекст Шльоцер се опитва да отговори на въпроса, защо тъкмо маджарите успели да се задържат в Европа, след като от предхождащите ги далеч по-могъщи „азиатски“ народи, като хуни, кутригури, авари, хазари и др., както и от следващите ги печенези, „комани (половци или узи)“, ¹⁰¹ монголи, татари и пр. не е останала и следа? Ученият намира обяснение на „маджарския феномен“ в най-различни обстоятелства, сред които главно мястото заемат: (1) обединяването на осемте маджарски племена под върховенството на *един* предводител, което е станало още в Ателкузу („между Днепър и Дунав“) по давление на

⁹⁹ A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II (Vorbericht, S. III-XII).

¹⁰⁰ A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 165-166.

¹⁰¹ A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 166. Това е едно от малкото места, където авторът допуска традиционната за времето връзка между кумани (половци) и узи.

хазарския каган – тъкмо това е било пропуснато от печенезите и куманите; (2) запознаването на маджарите на запад с *европейската култура*, съставна част от която е *християнството*, при което покръстването на унгарските владетели и поддържаните от тях брачни връзки с европейските дворове скоро е допринесло за възприемането на новата унгарска държава от християнския свят като европейска; и не на последно място (3) заселването на *германци* в унгарските земи като защита срещу напиралите от изток нови ездитни народи.¹⁰² По-нататък в първото „изследване“ (§§ 7-18) авторът проследява податките за най-старите миграции в Унгария, обръщайки внимание на българите, печенезите, куманите, „секлерите“ (секелите), евреите и пр. В послеслов към тази глава той се опитва да характеризира печенезите, куманите и маджарите с оглед на техния етнически и езиков произход, като достига до изводи, които до голяма степен са валидни и днес.¹⁰³

Още в самото начало Шльоцер се противопоставя на някои широко разпространени по негово време схващания, изтъквайки че „печенезите, маджарите, хазарите и българите са четири едновременни и често съседни, но съвсем различни помежду си народи; т. е. всеки от тях е имал свой собствен език“.¹⁰⁴ Печенезите и куманите обаче са били езиково родствени (ὄμοῦλωτοί съгласно Ана Комнина) и те биха могли да се смятат за един народ, различаващ се само по своя говор (Mundart). Следователно, ако маджарският език е нямал нищо общо с печенежкия, то тогава той още по-малко би могъл да бъде близък до куманския. На свой

¹⁰² A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 175-178 (§ 6).

¹⁰³ A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 221-239. Вж. „Nachschrift: Charakteristik der *Petscheneger*, *Komaner* und *Madjaren* in ihrem Urzustande. Abstand der eingewanderten *Deutschen* von jenen. Vom Worte *Orde* (*Horde*)“.

¹⁰⁴ A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 221.

ред по-старите хуни и авари също се различавали от изброените народи и е време да престанат спекулациите с думичката „хун“ и да не се обозначават всички, появили се от изток в Европа между IV и XIII в. „човешки чеда“ (Menschenkinder) като „хуни“. Поучително е – смята авторът – да се изучава първобитното състояние на даден народ в неговата начална суровост; „поучително и приятно, както обърнатия назад поглед на възрастния към годините на неговата младост“. ¹⁰⁵ За да се пресъздаде това състояние на трите изследвани от него народи има два способа: (1) пътят на *сравнението* с все още съществуващите етноси, водещи подобен начин на живот и обитаващи почти същите райони, като например каракалпаки или калмики и (2) пътят на *историята* – чрез проучване на писмените сведения, които културните народи са оставили за своите номадски съседи. Август Шльоцер предпочита втория подход и обобщава хронологично почти всичко, което старите летописци са съобщили за характера и особеностите на печенезите, куманите и маджарите, отчитайки обстоятелството, че понякога те са възпроизвеждали също и слухове, като са преувеличавали отделни неща, само за да могат да си „отмъстят“ на враговете. Във връзка със съобщението на Нестор например, според когото половците са се хранили с „хомяки и съсели“ (хамстери и лалугери), авторът привежда твърдения в научната литература, показващи че съселите са били храна също на унгарските селяни и на калмиките, а хамстери са се консумирали някога в Силезия и околностите на Ерфурт. ¹⁰⁶

Особено ценни във втората част (Stück) от труда са X и XI глави или „изследвания“ (Untersuchungen), съдържащи хроники на печенезите (900-1200 г.) и „команите или половците“ (1061-1300 г.), за чието съставяне Шльоцер е използ-

¹⁰⁵ A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 223.

¹⁰⁶ A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 225 (вж. бел. 4).

вал освен изворните податки също трудовете на Байер, Дегин, Сум, Прай и Щритер. Ученият не крие негативното си отношение към двата народа, които „беснеели и вилнеели от 900 до около 1240 г. на изток в Европа между Днестър и Хемус и са донесли над тези най-често прекрасни страни проклятието, под което те се намират и днес“.¹⁰⁷ Печенезите и куманите били „диваци“ и са останали такива до изчезването си. Великите им дела се състояли главно в многото нещастия, които векове наред са причинявали на своите съседи и е интересно, че тъкмо с това те са навлезли в световната история. „Продажният и предателски разбойнически народ, без преданост и вяра, не е нито достоен, ни способен на собствена история, но злощастieto, което той така дълго време е причинявал в нашата част на света, прави необходимо едно хронологически подредено изложение на неговите злодеяния във връзка с руската, византийската, полската и унгарската история“.¹⁰⁸ Преди да пристъпи към самите „хроники“, Шльоцер изброява имената, под които печенезите и куманите са отбелязвани във византийските, немските, унгарските, полските и руските извори, дава обща информация за техните първоначални местоживелища и племенно устройство, за връзките им с други народи, както и за обстоятелствата около първата им поява в Европа. След това той предлага в хронологичен ред сведенията за тях, подредени в няколко отрязъка от време (915-1050, 1050-1080, 1080-1122, 1152-1185 г. за печенезите и 1061-1205, 1222-1300, 1300-1327 г. за куманите), създавайки една от най-ранните периодизации на историята на двата етноса, която специално при куманите обхваща времето до монголската инвазия, изтеглянето на техни племена на запад и последвалата им съдба в Унгария и на Балканите.

¹⁰⁷ A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 450.

¹⁰⁸ A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 451.

Резултатите от изследванията на немския историк са може би най-доброто, което научната мисъл е постигнала през XVIII в. по отношение на късните средновековни ездитни народи и в частност на куманите. За разлика от Сум например, Шльоцер е смятал „половци“ и „кумани“ за две имена на един и същ народ, подобно на „немци и германци“ (Deutsche und Allemands), на „венди и славяни“ и т. н.¹⁰⁹ Той пръв се опитал на практика да разграничи куманите от печенезите, независимо от твърдението на Ана Комнина, че те са били „сродноезични“ (ὁμοῦλωττοι) и въпреки очевидното сходство в номадския им начин на живот. За него е било пределно ясно, че „характерът на нациите зависи от равнището на обществото, в което те живеят; и че еднаквите състояния предизвикват дори сред различни народи еднакви видове поминък и обичаи“,¹¹⁰ откъдето не бива да се правят прибързани изводи за някакво езиково или етническо родство. Шльоцер грижливо отбелязва названията на куманите в старите гръцки и латински извори, при унгарците, поляците, русите и в немските хроники,¹¹¹ като игнорира въпроса за предполагаемата връзка между узи и кумани, просто защото в Седмоградско не се срещали никакви узи.¹¹² Пак по същата причина не засяга и „азиатските кумани“ (или „кипчаките“), а се ограничава само върху европейската история на този народ, разглеждайки в хронологичен ред сведенията за половци и кумани в рамките на три последователни периода. Той изтъква, че не се знаело откъде е идвал техният етноним. Нищо не е било известно и за напълно отмерелия им език, освен само, че куманите и печенезите са били

¹⁰⁹ A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 222, 482 (бел. 1).

¹¹⁰ A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 223.

¹¹¹ Авторът изброява следните обозначения на този народ: *гр.* Κομανοί; *лат.* Comani, Chomani, Comanitae, Cumani; *унг.* Cuni, Chuni; *пол.* Polowczy; *рус.* Polovtzy; *нем.* Valui, Falones, Valven, Parthi.

¹¹² A. L. Schlözer. Kritische Sammlungen, II, 483.

някога ὁμοῦλωττοι. Шльоцер критикува обаче унгарската теза за маджарско-куманската езикова идентичност, за която въобще нямало сериозни доказателства. И макар да се съмнява в думите на Лайбниц за наличието на някакъв „*dic-tionarum linguae Cumaniae*“, ¹¹³ той изразява надеждата, един ден да бъде открит някой още жив азиатски език, чрез който да се обяснят стоте запазени в изворите кумански собствени имена, а заедно с това да се определи окончателно и етническият произход на „двете големи нации“ – печенежката и куманската. ¹¹⁴

Куманският речник на Петрарка

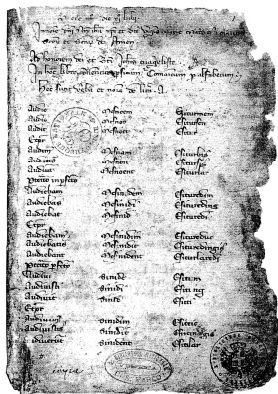
Все пак големият немски историк неоправдано поставил под въпрос сведението на **Готфрид Вилхелм Лайбниц** (1646-1716), който някога лично „*vidi catalogum Librorum Petrarchae, ubi inter alios Libros conspiciebatur Dictionarum Linguae Cumanae, sed in hoc indagando frustra laboravi*“. ¹¹⁵ Такъв „речник“ наистина съществувал. Още преди него емонският епископ **Якоб Филип Томазини** (1595-1655) двукратно отбелязва сред манускриптите на Венецианската библиотека един "Alphabetum Persicum, Comanicum et Latinum Anonymi scriptum anno MCCCIII, Die XI. Julii", като дава неговото начало: „*Cuius libri initium est tale. In nomine Domini Jesu Christi etc. Hec sunt prima verba et nomina*

¹¹³ **A. L. Schlözer**. *Kritische Sammlungen*, II, 483 (бел. 2). Авторът предполага, че съставителят на каталога с книгите на Петрарка, където е бил отбелязан този речник, може да е сгрешил и припомня как някога ученият Белармин е смесвал хърватския с коптски език.

¹¹⁴ **A. L. Schlözer**. *Kritische Sammlungen*, II, 484.

¹¹⁵ **Gothofredi Guillelmi Leibnitii**, *Opera omnia*. Genevae 1768. Tom VI, Pars 2, Pag. 188.

de litera A: Audio – Mesnoem – Esiturmen; Audis – Mesnoy – Esitursen; Audit – Mesnoet – Esitir¹¹⁶. Това е и първото споменаване в научната книжнина на извора, който след време придобива широка известност под името *Codex Cumanicus*. Близко век по-късно, през 1741 г., префектът на библиотеката при храма на св. Марко във Венеция, **Антонио М.**

Цанети (1680-1757), описва Кодекса в своя систематичен каталог¹¹⁷ със следната кратка сигнатура: „Codex DXLIX / in 4°, chartaceus, foliorum 62, Saeculi XIV. / Lexicon latinum, persicum et comanicum. / Initio legitur: / MCCCIII. Die XI. Julii“.

През май 1769 г. по време на посещението на граф Йозеф Телеки във Венеция¹¹⁸ неговият личен секретар и бъдещ професор по дипломатика **Даниел Корнидес** (1732-1787) успял да издири Кодекса и да препише първите му 22 страници. Впоследствие копи-

¹¹⁶ *Bibliothecae Venetae manuscriptae publicae et privatae. Quibus diuersi Scriptores hac tenus incogniti recensentur. Opera Iacobi Philippi Tomasini* Episcopi Aemoniensis. Typus Nicolai Schiratti, Utini, MDCL, p. 56. Същата информация е посочена на 16-то място и в списъка с книгите, завещани от Франческо Петрарка на Венеция, вж. *Iacobi Philippi Tomasini Patavini Episcopi Aemoniensis. Petrarca redivivus*. [Padua, 1635], Editio altera correcta et acuta. [...] Patavii, MDCL, p. 72.

¹¹⁷ **Anton Maria Zanetti**. *Latina et italica D. Marci Bibliotheca codicum manu scriptorum*. Per titulos digesta. Praeside et mederatore Laurentio Theupolo equite ac d. Marci proc. Iussu Senatus. [Tome II]. Venezia, MDCCXLI, p. 216.

¹¹⁸ Издателят на Кодекса граф Геза Кун твърди, че посещението е станало през 1770 г., но въз основа на по-нови изследвания Лигети го отнася към предходната 1769 година. Вж. **Louis Ligeti**. Prolegomena to the Codex Cumanicus. – *Acta Orientalia Hungarica*, 35, 1, 1981, 1-54 (с. 4, бел. 11).

ето е било загубено,¹¹⁹ но след завръщането си в Унгария Корнидес информирал в писмо своя приятел Дьорд Прай за намерения ценен манускрипт, който хвърлял нова светлина върху езика и произхода на куманите. В него той изтъква, че куните по времето на крал Ладислав и куманите при Бела IV са били един и същ народ и като изразява съмнение в Шльоцеровата система, отнасяща куманите към „хазарския род“, твърди, че най-вероятно те са били татари-кипчаки, а езикът им – татарски диалект.¹²⁰ Десетилетия наред обаче наблюденията на Корнидес са останали неизвестни на широката научна общественост, поради което в Унгария и през следващото столетие са продължавали да смятат куманите и язигите за родствени с маджарите народи,¹²¹ а честта по откриването на *Codex Cumanicus* се паднала на големия ориенталист от началото на деветнадесети век Юлиус Клапрот

¹¹⁹ Лигети предполага то да се намира евентуално някъде в Трансилвания – може би в Szeben, Sibiu (вж. **Ligeti**. *Prolegomena*, 4, бел. 11).

¹²⁰ „...Cumanos perhibent Tartaros Kipzacos fuisse, linguamque Cumanicam Tartaricae Dialectum“. Вж. при Г. Кун, където на с. IX-XIII той подробно се спира на Корнидес: *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum*. Primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit Comes **Géza Kuun**. Budapestini 1880, CXXXI + 395 pp. (и по-специално на стр. XI-XII). Текстът на писмото до Прай е бил запазен в един непубликуван ръкопис на **Daniel Cornides**, *Commentatiuncula Hist. Critica de Cumanis* (в § 14, III на труда), който днес се съхранява в Ръкописния отдел на Унгарската Академия на науките (под сигнатура: Tört, 2° 164). Там е включена и копираната от Корнидес част на Венецианския кодекс (подробности вж. в изданието на Г. Кун, *Codex Cumanicus*, р. X; също при **Ligeti**, *Prolegomena*, бел. 11).

¹²¹ Срв. например: **Petro Horvath**. *Commentatio de initiis et majoribus Jazygum et Cumanorum*. Pestini 1801, **György Fejér**. *A kunok eredete* [За произхода на куните]. Budapest 1840 и особено фундаменталния труд на **István Gyárfás**. *A Jász-Kúnok története*, I-IV [История на язиго-куманите]. Kecskemét – Szolnok – Budapest, 1870-1885, в чийто I и II том се съдържат текстовете на 343 грамоти (вж. по-специално т. II от 1873 г., гл. 2 на с. 41-102, където са проследени от 884 до 1301 г. миграциите и заселванията на печенези и куни в Унгария).

– авторът на прочутото *Историческо описание на Азия* от Ахаменидско време до „наши дни“,¹²² който се е интересува от историята и езиците не само на тюрките, но и на редица други източни народи.¹²³

Както често става в науката, **Хайнрих Юлиус фон Клапрот** (1783-1835) се натъкнал на Кодекса съвсем случайно. Прелиствайки през 1824 г. издадената от Томазини

¹²² **Julius Klapproth.** *Tableau historique de l'Asie depuis la monarchie de Cyrus jusqu'à nos jours ...* etc. Т. 1-4. Paris, 1823-1826.

¹²³ Срв. например: **J. von Klapproth.** Über die Sprache und Schrift der Uighuren (nach Abu al-Ghazi Bahadur Khan, Ahmad Ibn 'Arabschah, *et al.*). – *Fundgruben des Orients*, 2, Wien 1811, 167-195; **J. Klapproth.** *Leichenstein auf dem Grabe der Chinesischen Gelehrsamkeit des Herrn Joseph Hager.* Halle, 1811; **J. Klapproth.** Sur les Tcherkesses ou Circassiens. – *Annales des voyages*, 17, Paris 1812, 145-169; **J. v. Klapproth.** Die Osseten, ein Volkstamm am Kaukasus. – *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 6, 1815, 82-85, 93-95; **J. Klapproth.** Mémoire dans lequel on prouve l'identité des Ossètes, peuplades du Caucase, avec les Alains du moyen âge. – *Nouvelles annales des voyages*, 16, 1822, 243-256; **J. Klapproth.** *Asia polyglotta.* Paris, 1823; **J. Klapproth.** Sur quelques antiquités trouvées en Sibérie. – *Journal asiatique*, 1-ère série, t. 2, 1823, 1-14; **J. Klapproth.** Mémoire sur les Khazars. – *JA*, 3, 1823, 153-160; **J. Klapproth.** Mémoire sur l'identité des Thous khiu et des Hioung nou avec les Turcs. – *JA*, 7, 1825, 257-268; **J. Klapproth.** Sur les noms de la Chine. – *JA*, 10, 1827, 53-61; **J. Klapproth.** Commentaire sur la description de pays caucasiens de Strabon. – *Journal asiatique*, 2-ème série, t. 1, 1828, 48-67, 290-307 + 1 carte; **J. Klapproth.** Comparaison de la langue des Tchouvaches avec les idiomes turcs. – *JA*, 2-e sér., 1, 1828, 237-246; **J. Klapproth.** Sur le titre de *Gour-Khan*. – *JA*, 2-e sér., 2, 1828, 294-305; **J. Klapproth.** Note sur la véritable position de Sarkel. – *JA*, 2-e sér., 2, 1828, 413-418; **J. Klapproth.** *Collections d'antiquités égyptiennes.* Paris 1829; **J. Klapproth.** Extrait du *Derbend-nâmeh* ou de l'Histoire de *Derbend*. – *JA*, 2-e sér., 3, 1829, 439-467; **J. Klapproth.** Notice et explication des inscriptions de *Bolghari*. – *JA*, 2-e sér., 8, 1831, 483-503; **J. Klapproth.** *Examen critique des travaux du feu M. Champollion sur les hiéroglyphes.* Paris 1832; **J. Klapproth.** *Aperçu général des trois royaumes, traduit de l'original japonais-chinois.* Paris 1833; **J. Klapproth.** *Mémoires relatifs à l'Asie.* Т. 1-2, Paris 1834 и др.

биография на Петрарка,¹²⁴ той намерил, че сред книгите, завещани от прочутия поет на република Венеция, е имало и един "Alphabetum persicum, comanicum et latinum" от 1303 г., от който са били съобщени първите три реда (audio – mesnoem – esiturmen, audis – mesnoy – esitursen, audit – mesnoe – esitir). Това начало го накарало да заключи, че вероятно „азбуката“ (alphabetum) е представлявала по-скоро някакъв речник, отколкото просто едно въвеждане в четенето на персийския и куманския. Той помолил да му бъде направено извлечение от ръкописа и благодарение на усърдието на един от венецианските библиотекари, чието име останало неизвестно, Клапрот получил копие от паметника през ноември още същата година. Оказало се, че томът е съдържал цял речник от около 2500 думи, разположени на 118 страници в 3 колони: латинска, персийска и куманска. Първите 58 страници обхващали съществителните и глаголите по реда на латинската азбука, останалите включвали други имена, обособени в тематични групи.

Сдобивайки се с такъв уникален извор, Клапрот веднага започнал подготовката за неговото научно издаване. Своите предварителни бележки и изводи той публикувал през 1826 г. в органа на френското Азиатско дружество,¹²⁵ където вече били излезли статиите му (mémoires) за хазарите и за *хсиунг-ну*, а две години по-късно обнародвал и самия „вокабулар“.¹²⁶ Големият ориенталист осъзнавал изключи-

¹²⁴ **I. P. Tomasini.** *Petrarcha redivivus*. Paduva 1650.

¹²⁵ **J. Klaproth.** Notice sur un Dictionnaire Persan, Coman et Latin, manuscrit légué par Pétrarque à la république de Venise. – In: *Journal asiatique*, I-ère série, t. 8, Paris 1826, 114-117.

¹²⁶ **J. Klaproth.** Vocabulaire latin, persan et coman d'après un MS écrit en 1303 et provenant de la bibliothèque de Francesco Petrarca. – In: *Mémoires relatifs à l'Asie, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient*, par M.J. Klaproth. Tome III, Paris 1828, pp. 113-256.

телното значение на речника за разбиране на етнографията на Средна Азия от времето преди монголската инвазия, тъй като „езикът на Команите давал този на Пацинаките или Половците, на Узите, на Берзилите, на Капчаките и на множество други народи от същия произход, които повече не съществуват“.¹²⁷ Ето защо, за да го направи по-полезен, добавил съвременните персийски форми към персийската колонка и съпоставил куманските глоси с османотурски думи и с тюркските диалекти от централна и северна Азия, съобразно използваното от него поделение на езика на „константинополски“ и на „сибирски“ тюркски.

Изхождайки от новооткрития лингвистичен материал, Юлиус Клапрот определил куманите като народ от тюркската раса, който е говорел „същия език както Пацинаките или Половците“.¹²⁸ Той посочил, че техните земи са се намирали на север от Черно и Азовско море между Волга и устието на Дунав в района, наричан от арабските географи "Ал-Кумания".

След монголската инвазия (1237) част от куманите се преселили в Унгария при своите съплеменници, които се били установили там още към 1086 г. В продължение на три века тези кумани водели номадски начин на живот в определените им земи, преди да приемат окончателно хрис-

тото се били установили там още към 1086 г. В продължение на три века тези кумани водели номадски начин на живот в определените им земи, преди да приемат окончателно хрис-

¹²⁷ **J. Klaproth.** Notice, 117: „La langue comane nous donne celle des Patsinakes ou Polovtsets, des Ouzes, des Bersiliens, des Kaptchak, et d’une foule d’autres peuples de la même origine, qui n’existent plus“.

¹²⁸ **J. Klaproth.** Notice, 114. Също **J. Klaproth.** Vocabulaire, 113 и сл. Авторът явно е отъждествявал *печенезите* с *половците*, защото последователно свързва двата етнонима чрез съюза *ou* ‘или’, добавяйки в езиково и етническо отношение към тях и *куманите* (les Comans ou Comaniens).

тиянството през 1410 г., което ги превърнало в земеделци. И по времето на Клапрот те още обитавали край Тиса двете графства на Голямата и Малка Кумания (съответно с 32 624 и 41 346 жители), като били напълно забравили родния си език и говорели само унгарски. Последният от тях, който е знаел няколко думи от древния идиом на своите предци, е бил починалият през 1770 г. гражданин на Karczag (Карчаг), наречен Varo [Стефан Варон]. Единственият паметник, останал от езика на унгарските кумани, е била една непълна молитва "Отче наш", запазена от Dugonics и Thunmann.¹²⁹

Другата част от куманите, които останали между Дунав и Волга в старата си родина, неусетно се смесили с „Ногите и Капчаките, които като тях били от тюркската раса“. Така те „започнали да образуват различна нация“.¹³⁰ През епохата на монголското владичество мисионерите, изпращани в „Тартария“, за да покръстват населението на тази обширна страна, обикновено са преминавали през старата куманска земя и с помощта на тюркския диалект, говорен от този народ, са можели да се разбират в цяла Средна Азия чак до Алтайските планини, където започвали обиталищата на монголските племена. Изглежда че тези монаси са „усвоявали куманския език преди да предприемат своите дълги и мъчителни странствувания“. Но и генуезците, установили се в Крим, също са се намирали в преки контакти с куманите. Ето защо те са имали особен интерес да знаят идиома на този народ, което е улеснявало търговските им начинания в по-отдалечените земи на Азия. Може следователно да се допусне – заключава Клапрот, – че „значителен брой европей-

¹²⁹ **J. Klapproth.** Notice, 114-115.

¹³⁰ **J. Klapproth.** Notice, 115: „Les Comans restés dans leur ancienne patrie, entre le Volga et le Danube, s’y mêlèrent insensiblement avec les Nogaïs et les Kapchaks, qui comme eux étaient de la race turque. C’est de cette manière qu’ils ont cessé de former une nation distincte“.

ци, в частност италианци, се занимавали през XIII и XIV в. с изучаването на куманския език¹³¹ и най-вероятно речникът е бил изготвен тъкмо с практическа цел от италиански търговци.¹³²

Половците в руската историопис

Въпреки редица грешки на преписа изданието на Клапрот хвърлило достатъчно светлина върху езика и етническата принадлежност на късносредновековните номади в Европа и дало нов тласък за тяхното по-нататъшно проучване. И ако в началото на века големият руски историк **Николай Михайлович Карамзин** (1766-1826) е бил в състояние само да разграничи половците от останалите „ездитни народи“,¹³³ то по-късните изследователи вече определено са ги отнасяли към обширната „тюрко-татарска“ общност.¹³⁴

¹³¹ **J. Klaproth.** Notice, 115-116: „Le Génois établis en Crimée, se trouvaient aussi en relation directe avec les Comans; ils avaient, pour cette raison, un intérêt particulier à apprendre l’idiome de ce peuple, dont la connaissances facilita leurs connaissances commerciales dans les pays les plus éloignés de l’Asie. Il est donc présumable qu’un nombre considérable d’Européens, et principalement d’Italiens, s’occupèrent, dans le treizième et le quatorzième siècles, de l’étude du Coman“.

¹³² **J. Klaproth.** Vocabulaire, 121.

¹³³ **Н. М. Карамзинъ.** *Исторія Государства Россійскаго...* Изд. Смирдина. СПб., ч. 1- 8, 1816; ч. 9, 1826 (5 изд., т. I-II, СПб., 1842-1843). Вж. т. II, с. 70: „Този номадствуващ народ, едноплеменен с печенезите и, вероятно, с днешните киргизи, е обитавал в азиатските степи близо до Каспийско море; [той] изтикал узите (именувани вероятно торки в нашата летопис); принудил много от тях да бягат към Дунава, прогонил изглежда печенезите от днешната югоизточна Русия, и заел бреговете на Черно море до Молдавия“.

¹³⁴ Още Карл Фридрих Нойман отбелязва, че благодарение на открития от Клапрот речник "куманите ... са ни станали по-познати" и вече ня-

Н. Карамзин изградил своя труд върху огромен по обем летописен материал, като сам въвел и редица нови извори. След В. Н. Татишчев той разширил познанията за ран-

мало съмнение в произхода на този народ, който говорел заедно с узите и печенезите на един и същ език (**К. F. Neumann**. *Die Völker der südlichen Russland in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Leipzig 1827, S. 132). В рецензия върху труда на Л. Саули за генуезката колония в Галата големият европейски ориенталист от първата половина на XIX в., Йозеф фон Хамер-Пургшал (1774-1856) изтъква значението на Венецианския кодекс, чието обнародване премахнало всякакви съмнения, че „уйгурският, куманският и древнотюркският са били един и същ език“ (срв. **J. von Hammer-Purgstall** – в: *Jahrbücher der Literatur*, 65, Wien 1834, S. 30). „Откакто Клапрот публикува ... един латинско-персийско-кумански вокабулар... притежаваме неоспоримото доказателство, че езикът на куманите е не друг, а тюркски“, подчертава на свой ред **D’Avezac** в *Recueil de Voyages et Memoires publié par la Societè de Geographie*, Paris 1839, t. IV, p. 488. Венецианският речник „доказва, че куманите са говорили тюркски диалект, но той води [и] до убеждението, че сред тях тюркската кръв е била примесена с угърска кръв“, допълва княгиня **Koltzoff Massalsky**. *Russes et Mongols*. – *Revue des deux Mondes*, Paris, 15. Févrièr 1872. Един от учените, който безусловно причислил куманите, заедно с печенези и българи към тюркските народи, е бил **Max Müller**. *The Languages in the Seat of War*. 1855, p. 96. Списъкът с думи, публикуван от Клапрот, „ясно показва, че куманите са говорили тюркски идиом“ – пише и А. Ф. Пот в своята рецензия върху „босненско-тюркските“ езикови паметници на Ото Блау (вж. **A. F. Pott**, в: *Kuhn’s Beiträge*, VI, 3, 1870, S. 307). Не липсвали обаче и някои по-предпазливи изказвания, като това на Брун, според когото „още не е доказано, че тези думи принадлежат към тюркското наречие на команите или половците“ (**Ф. Брунъ**. Черноморские Готы и следы долгого ихъ пребывания в Южной России. – *Записки Имп. Академии Наукъ*, т. 24, СПб., 1874, с. 39), а Куник уточнява, че „така нареченият Vocabularium сопаниcum би трябвало да се нарича собствено "pogaicum" или "tatari-cum", тъй като по време на неговото съставяне в Северното Черноморие нямало повече комани или половци“ (**А. Куникъ**. Начались ли русские торговые сношения и походы по Черному и Каспийскому морямъ во времена Мухаммеда или при Рюрике? – В: **Б. Дорнъ**. Каспій. О походахъ древнихъ русскихъ въ Табаристанъ. – *Записки Имп. Академии Наукъ*, т. 26, кн. 1, СПб., 1875, с. 387).

ното руско минало, анализирайки множество неизползвани преди податки за историята както на самите номади, така и на техните взаимоотношения с руските князе. Подобно на своя именит предшественик Карамзин също е виждал в степните номади опасни за Русия врагове, с които великите

князе е трябвало непрекъснато да воюват – отначало с „варварите“ печенези, после с торките, а след това и с „неуморимите злодеи“, „свирепите“ половци, чиято поява поставила началото на безкрайни бедствия за руската държава. Според него тези народи определено задържали развитието на Русия; мирът с тях е бил невъзможен (той всъщност е представлявал „само опасно примирие“); като борбата на руските князе помежду им на свой ред е „засилвала външните неприятели“, а привличането на половците в княжеските междуособици само допълнително е усложнявало положението. Авторът изтъква ролята на Владимир Мономах за настъпването на обрат в борбата със степта и може би пръв изказва хипотезата, че под названието „черные клобуки“ (‘черни калпаци’) от летописните сведения би трябвало да се разбират останалите в руско етническо обкръжение по поречието на Днепър печенези, торки и берендеи.¹³⁵ Той дори е бил склонен да вижда в тях предците на бъдещите казаци¹³⁶ –

¹³⁵ Вж. **Н. М. Карамзинъ. История**, т. II, бел. 218: „където в едни летописи се говори за Торките, Берендеите и Печенезите, там в други са назовани само Черните Клобуки... Това име е било за тях общо и им е било дадено без съмнение от черните шапки. Същото означава и името на днешните Каракалпаки, живели някога, по собственото им предание, в Източна Русия“.

¹³⁶ Св. **Н. М. Карамзинъ. История**, т. V, с. 393: „Вероятно името на казациите в Русия е по-древно от нашествието на Бату и е принадлежало на

една идея, която впоследствие е била възприета и доразвита от други руски изследователи.

След Карамзин и **Николай Герасимович Устрялов** (1805-1870) е дал някои сведения за куманите. В неговия университетски лекционен курс борбата на руските князе със степните номади също е разгледана въз основа на летописни свидетелства, изброяват се факти за участието на половците като наемна войска в княжеските междуособици, обръща се внимание на ролята на Владимир Мономах за техния разгром и се подчертава, че само общата опасност от степта е накарала руските князе да се помирят и „да обединят силите си, за да избавят със задружен удар Русия от лютите злодеи“.¹³⁷

Трудовете на Карамзин и Устрялов са били написани от позициите на официалната руска историография. В тях въпросът за половците е разгледан само доколкото той е имал отношение към борбата на Русия със степните народи. Ето защо както привлеченият изворов материал, така и из-

торките и берендеите, които са обитавали бреговете на Днепър, под Киев. Там намираме и първото жилище на Малоросийските казаци. Торките и берендеите са се наричали *черкаси*, козаците също. Да си припомним *Касогите*, обитавачи, по нашите летописи, между Каспийско и Черно море; да си припомним и страната *Казахия*, разположена от император Константин Багрянородни в същите тези места. Ще добавим, че осетинците и днес наричат черкесите *казахи*; толкова обстоятелства заедно карат да се мисли, че торките и берендеите, назовавайки се *черкаси*, се наричали и *козаки*; че някои от тях, не желаейки да се покорят нито на монголите, ни на Литва, са живеели като свободни люде по островите на Днепър, обградени от скали, непроходими тръстики и блата; приемали са при себе си много руси, избягали от потисничеството; смесвали са се с тях и под името *козаки* са образували един народ, който е станал напълно руски, още по-лесно, защото предците им, живеейки от десетия век в Киевската област, вече сами са били почти руски“.

¹³⁷ **Н. Г. Устряловъ**. *Русская история*. I-V, СПб., 1837-1841 (вж. т. I, 1837, с. 143-144).

ползваният от авторите описателен подход, не хвърлят нова светлина върху същността, езика или етническата принадлежност на номадите. В руската хуманитаристика половците са станали обект на по-засилен научен интерес едва през втората половина на XIX в., когато са били отпечатани и първите конкретни изследвания по тази тема. Навярно известно влияние за това са оказали развитието на ориенталистиката (особено след обнародването на лингвистичния материал от „Куманския кодекс“) и започналото още в предходното столетие в Европа изучаване на средновековните „конни народи“, като първоначално нуждата от специализирана литература е била запълвана и с подобрена преводна книжнина.¹³⁸ В Русия обаче темата за номадите е придобила своите по-ясни очертания не толкова под външно въздействие, а в хода на общия развой при изучаването на руското минало.

В средата на столетието княз **М. А. Оболенски** успял да се снабди при едно от своите пътувания с ръкописния *чети миней* на московския митрополит Макарий († 1563), който започнал работа върху труда си през 1529 г. докато е бил още на служба във Велики Новгород. На гърба на лист 603 от ръкописа Оболенски открил кратък „половецки“ речник, начеващ с думите „Толкование языка половецкаго. Первые половецки, а отпосле руски“: **Толкова[н]іє. ѡзыка. полове[ц]каго. первіє. полове[ц]ки. а ѡпослѣ. рѹски. та҃гри. б[о]гѣ. феришта. аггелѣ. исранлѣ. арханглѣ. кв[к]. н[є]во. та[х]. престѡ[л]. кѹѣшь. сл[о]нце. илѹдоѹзѣ. звѣз[д]а. аанѣ. м[єся]ць. карѣ. снѣ[гѣ]. амгѹрѣ. дож[д]ѣ. сѹоѹкѣ. стѹдено. иси. тепло. а[л]коранѣ. законѣ. елфока[ж]. оѹчт[є]ли и великїє то[л]ковници.**

¹³⁸ Срв. например издадените от Московския университет през 1846 и 1848 г. изследвания на Петер Сум върху хазарите и „узите или половци“ (вж. тук бел. 14 и 43).

сарракине. половчане, рекше татарове. етмакъ. хлѣбъ. молла. попъ...¹³⁹ Той изпратил в писмо копие от този текст на **М. Погодин**, който напечатал откъса в списание "Москвитянин".¹⁴⁰ В един по-късен брой на списанието се появила и таблица на въпросните думи в съпоставка с техните татарски съответствия, което дало основание на неизвестния съставител да заключи в унисон със самия текст („половчане, рекше татарове“), че „половците са били татарско племе“.¹⁴¹

Малко по-късно **Иван Дмитриевич Беляев** (1810-1873) анализирал летописния материал, за да проследи връзките на Русия със северното Причерноморие в епохата на печенежката и куманската доминации в степта.¹⁴² Авторът стигал до извода, че за разлика от печенезите, които поради разпръснатостта си не са могли да пречат на връз-

¹³⁹ По технически причини тук не е възможно да се предадат точно използваните в ръкописа специфични знаци. Факсимиле на текста е представено от **W. Bang**. *Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste*. – *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des sciences morales et politiques*, 1911, № 4, 91-103. Съпоставка между него и един друг руско-тюркски глосар в ръкопис от XV-XVI в. предлага и **О. Pritsak**. Се татарски азыкъ. – In: *Orbis scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag*. München 1966, 641-654 (вж. приложението на стр. 652-653). Срв. също тук бел. 3.

¹⁴⁰ **М. А. Оболенскій**. Половецкіе слова. – *Москвитянинъ*, ч. II, отд. III, 1850, № 5, кн. 1.

¹⁴¹ Вж. *Москвитянин*, 1850, № 9. Част от примерите са приведени също от **П. Голубовскій**. *Печенѣи, Торки и Половцы до нашествія Татаръ...* Кіевъ 1884, с. 154 (64), бел. 1: тягри (бог) – тангри; кокъ (небо) – гѣгъ; каръ (снѣгъ) – каръ; етмакъ (хлѣб) – етмянь. Освен това Голубовски дава и техните съответствия в публикувания вече от граф Геза Кун пълен текст на *Codex Cumanicus* (tengri, kok, kar, ôtmaçk), което го кара да заключи, че „татарският речник е стоял по-далеч от половецкия, отколкото куманския“.

¹⁴² **И. Беляевъ**. О сѣверном бреге Чернаго моря и прилежащихъ къ нему степях до водворенія въ этомъ крае Монголовъ. – *Записки Одесскаго общества исторіи и дрѣвностей*, 3, 1853, 3-46.

ките на русите с техните черноморски владения и затова „търговията с Гърция не се прекъсвала“, появилите се веднага след тях половци обаче нарушили равновесието в тези територии. Той разграничил две основни техни групи – *днепровски* и *донски*. Според него донските половци са били далеч по-многобройни и по-силни, докато днепровските половци, разположени близо до подкрепяните от руските князе торки и берендеи и намиращи се в дружески отношения с Ростиславичите, не са се чувствали пълновластни стопани в района. Ето защо, въпреки техните набези, при които на практика те не са могли да завладеят нито един от руските градове, търговията на юг с Византия е продължавала както и преди. С времето обаче руското влияние по черноморския бряг започнало да отслабва и към началото на XIII в. там вече напълно са се били утвърдили половците, а след тях – монголите.

Две години след статията на Беляев се появило изследването на **И. Самчевски** върху торките, берендеите и „черните клобуки“, ¹⁴³ в което авторът анализирал летописните сведения, за да намери отговор на следните въпроси: „(1) били ли са торките, берендеите и черните клобуки различни народи, или всички те представлявали един и същ народ, получил различни названия в разни времена и по различни причини; (2) към какво племе принадлежали тези народи, откъде и кога са дошли, къде са се заселили; (3) какво значение са имали те в отношенията към Русия; и (4) с какви особености се е отличавал техният вътрешен бит“. Самчевски обръща внимание на обстоятелството, че под името „черни клобуки“ в изворите са били подразбирани или бе-

¹⁴³ **И. Самчевскій**. Торки, Берендѣи и Черные Клобуки. – В: *Архивъ историко-юридическихъ свѣдѣній, относящихся до Россіи*, издаваемый Николаемъ Каллачовым, кн. II, половина I, Москва 1855, отдѣленіе III, с. 83-106.

рендеите, или торките, или заедно берендеи и торки, или пък торки, берендеи и печенези, респективно торки, ковуи, берендеи и печенези.¹⁴⁴ Това е проличавало при съпоставка на отделните летописни списъци, поради което авторът заключаваче, че името „черни клобуки“, така както и названието „черкаси“, е било общо за изброените народи, т. е. „родово по отношение на торките и берендеите“. Според него не е изключено берендеите и торките да са били „едноплеменни“ или племена на един и същ народ. Берендеите биха могли да представляват и торки, получили названието си по името на своя „началник“ или по някаква друга причина. Поради липсата на по-сигурни данни за тях обаче авторът се опитва да определи етническата принадлежност само на торките.¹⁴⁵ Той припомня предположенията на отделни учени, които са приемали торките за остатъци от угри и болгари (Тунман) или са ги свързвали с узите (Щритер, Карамзин), но смята, че това мнение е предложено само във вид на догадка, която се опровергавала от „доказателствата“ на Фридрих Сум, че узите и половците са били едно и също. След като е нямало други данни, не бивало да се отхвърля летописното известие [на Нестор], според което торките са били едноплеменни на туркмените и печенезите.¹⁴⁶ Това изглежда е означавало, че първоначалното им отечество се е намирало в Азия, откъдето те, подобно на своите едноплеменници, са проникнали в Европа. Самчевски е склонен да разглежда торките като остатък от „някакъв народ“, дошъл

¹⁴⁴ Вж. **И. Самчевский**. Торки, 85-88.

¹⁴⁵ **И. Самчевский**. Торки, 89. Авторът възразява на Щритер, който е смятал берендеите за печенези, тъй като в изворите името им често е било срещано заедно с името на печенезите (вж. на с. 89, бел. 25).

¹⁴⁶ **И. Самчевский**. Торки, 90. Тук авторът умишлено е пропуснал да добави също и половците, посочени акуратно на предходната страница, където е цитирано известието на Нестор. Това той е сторил навярно, за да не влезе в противоречие с тезата на Сум (*узи* = *половци*), която противопоставя на отъждествяването между *узи* и *торки*.

от Азия в най-отдалечени времена, когато той не е могъл да бъде отбелязан в местните и чуждите летописи. По-късно той навярно е бил покорен от друг народ, нахлул от Азия с нови сили, поради което е бил принуден да търси покровителство в Русия. Пристъпвайки към въпроса за значението на „черните клобуки“ (т. е. на торки и берендеи) в отношенията им с руските князе, авторът отбелязва, че първоначално торките са били съюзници или наемници на Русия (в 985 г. те участвали в похода на Владимир срещу волжките българи) и едва през XI в. се превърнали в нейни врагове. Авторът откроява в тези отношения два периода (той говори за отношения от „първи“ и „втори“ род), като се базира на летописните податки: (а) до покоряването на торките и берендеите от руските князе – време, характеризиращо се предимно с военни сблъсъци, и (б) след заселването им по руските граници със степта като подчинени съюзни племена.¹⁴⁷

Той обръща особено внимание на ролята, която са играели „черните клобуки“.¹⁴⁸ Те не само са изпълнявали функцията на „постоянни стражи“ срещу новите източни врагове и са били използвани активно в княжеските междуособици като далеч по-надеждни съюзници от привлечените със същата цел половци, но са участвали освен това в избора на киевския княз наравно с останалите жители, макар и да не са били християни. Като изтъква факта, че „черните клобуки“, които били подчинени на собствени началници, но „признавали за главен свой повелител киевския княз“, напълно са изчезнали от летописите в началото на XIII в., Самчевски предполага, че те са се слели с някакъв друг народ, загубвайки старото си име. Така той доразвива идеята, че тъкмо

¹⁴⁷ **И. Самчевский.** Торки, 92-101.

¹⁴⁸ **Вж. И. Самчевский.** Торки, 96-101 и особено в четвъртия раздел на статията на с. 101-106.

„черните клобуки“, т. е. торките и берендеите, са се превърнали по-късно в „един от елементите на казачеството“.

Едновременно с тази публикация излязла от печат историографската по характер статия на **Арист Аристович Куник** (Ernst-Eduard Kunik; 1814-1899) за „торкските“ печенези и половци според маджарските извори.¹⁴⁹ Подобно на своите предшественици авторът отнася номадите в духа на традицията към „неисторическите“ народи, които „никога не ще заемат високо място в световната история“. В съответствие със Шльоцеровите разбирания обаче той смята, че тяхното изучаване е необходимо, защото така както „естествените науки подлагат на наблюдение и щателно изследване и низшите, несъвършени организми във връзка със съвършените, така и историците по различни причини занаят са длъжни повече да обръщат внимание на тези низши породи на човечеството, особено там, където става дума за оценка на историята на Русия в сравнение с другите главни европейски и азиатски народи“.¹⁵⁰

Голямо значение в средата на века придобива обнародваният две години след статията на Куник пети том от прочутите някога *Изследвания, бележки и лекции по руска история* на **Михаил Петрович Погодин** (1800-1875), чиято трета глава е изцяло посветена на половците и „другите източни племена“, споменавани заедно с тях в руските летописи.¹⁵¹ Използвайки огромно количество изворов ма-

¹⁴⁹ **А. А. Куникъ.** Историческіе матеріали и разысканія – 21. О торкскихъ Печенѣгахъ и Половцахъ по мадыарскимъ источникамъ съ указаніемъ на новѣйшія изследованія о черноморско-торкскихъ народахъ отъ Аттилы до Чингисхана. – В: *Ученые Записки Императорской Академіи Наукъ по 1. и 3. отд.*, т. III, вып. 5, СПб., 1855, 714-741

¹⁵⁰ **А. Куникъ.** О торкскихъ Печенѣгахъ и Половцахъ, 714.

¹⁵¹ **М. П. Погодинъ.** *Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о Русской исторіи.* Т. V. *Періодъ удѣльный.* М., 1857 (срв. Глава III. *Внѣшнія войны, с.*

териал, М. Погодин се опитал да характеризира подробно половците, като дал сведения не само за взаимоотношенията им с руските князе, но също за техния произход, език, бит и обичаи. Изключително силно впечатлява структурно-аналитичният подход на руския историк при излагане на събраната и обработена от него информация по начин, който в нашето компютъризирано време наподобява създаването на „база от данни“. Така например, след като цитира известието на Нестор и мнението на Карамзин за произхода на този народ, М. Погодин изброява в две колонки имената на половецките князе с точно посочване на годините, под които те са били споменати в изворите, както и на евентуално-

то им вариантно предаване в различните летописни списъци (срв. Алтун-опа и Олтунопа, Белук и Билюк, Изай и Иза, Осулок и Осолук, Тарх и Тарг, Тоглий и Толгый).¹⁵² Тези имена също доказвали „азиатския произход“ на своите носители. По-нататък авторът привежда откритите от Оболенски „половецки слова“, които в крайна сметка се оказали татарски, откъдето е изразено мнението, че половците са били татарско племе. Той дава примери (пак с посочване на съответните години) за назоваването на половецки князе с техните собствени и бащини имена (Изай Билюкович, Коряз Колотанович), сред които се срещали също християнски и славянски имена (Глеб Тириевич, Юрий

135-180: *Половцы*; с. 181-208: *Прочія восточныя племена*). Авторът засяга тази проблематика и в по-късния си труд: **М. Погодинъ**. *Дрѣвняя Русская исторія до Монгольскаго ига*, т. I-II. М., 1872.

¹⁵² **М. Погодинъ**. Изследвания, V, 136-137. Авторът предполага, че името Итоглий може да е вариант към Тоглий, а името Осен – вариант към Асин.

Кончакович, Роман Кзич, Данило Кобякович; Ярополк Томзакович, Судимир Кучебич). От оскъдните известия за начина им на живот Погодин заключава, че половците са били „номадско племе, което се е придвижвало в степите от място на място със своите вежи, стада, табуни, камили, и е живееело от грабежи и животновъдство“. Те са се разделяли на родове и племена, обозначаваани по името на техния родоначалник или старейшина: *Читеевичи, Токсобичи, Оперлюеве, Козуборновичи, Терътробичи, Тарголове, Улашевичи* (Куптиулашевичи), *Бурчевичи*. Освен това се споменават също *лукоморски* половци (навярно по левия бряг на Днепър близо до Черно море) и т. нар. *дикие* (диви) половци.¹⁵³ Всеки от предводителите на отделните родове (или племена), които са били обозначаваани в руските извори като *князе*, изглежда е притежавал свое владение, свои вежи. Авторът отбелязва, че половците като цяло са били въобще разположени между Днепър и Волга, но в изворите са се съдържали също сведения за тяхното конкретно местопребиваване. Затова той проследява хронологично (1109-1198 г.) летописните податки,¹⁵⁴ като се опитва да локализира отделните наименования. Номадите са имали своеобразни градове: *Шарукан* (или *Осенеv*), *Сугров*, *Балин* (*Галин*) и *Чешюев*, които според М. Погодин може би са представлявали „крепости или сборни места“ за предпазване от руските нападения. Те са били войнствен народ, до известна степен запознат с военното изкуство, разделяли са се на „полкове“ и „копия“, разполагали са с лъкове, стрели, копия, знамена и с „жив огън“ (1184 г.), т. е. „нещо като барут“. Като „хищно племе“, живеещо от грабежи, половците са нападали „гърците“, Дунавските страни, печенезите, берендеите и торките, „ляхите“, „болгарите“, но най-вече Русия. От тех-

¹⁵³ М. Погодинъ. Изслѣдованія, V, 139.

¹⁵⁴ М. Погодинъ. Изслѣдованія, V, 140-146.

ните набези са страдали преди всичко Переяславското княжество, след това Киевското и най-рядко Черниговското, което личи по хронологичния обзор (1061-1215), предложен от автора.¹⁵⁵ По същия начин Погодин разглежда и сведенията за числеността на военните им отреди,¹⁵⁶ смятайки че на места вероятно тя е била силно преувеличена и реалното количество на номадските воители може би се е движело между 500 до 5000 души. Според него половецките нападения са били „разбойнически набези, на каквито обикновено се подлагат мирните племена от съседните диви, хищнически племена“ и в тях нямало нужда да се търсят никакви особени причини, макар в отделни случаи да е имало и конкретни поводи. Половците почти непрекъснато са нахлували в Русия (най-вече през зимата), като често са се възползвали от благоприятни за тях обстоятелства, например смъртта на великите князе (1113, 1125), вътрешните междуособици (1167, 1177) и пр. Успехът им е зависел от внезапността на атаката. При победа те са се разпръсвали из страната или са се разделяли на големи дружини, като са „грабели, колели и опожарявали“, „обсаждали и превземали градове“, „отвеждали хора в плен“, пречели са освен това на гръцката търговия по Днепър и на галицкия риболов. Руските князе често са ги преследвали и са отнемали награбената плячка. Нерядко и половците сами са отстъпвали без сражение, но можели бързо да се върнат обратно. За предпазване от техните набези са били издигани валове или князете са оставяли специални военни сили да охраняват границата. Те на свой ред също са организирали походи в степта, като са използвали понякога и благоприятни обстоятелства, например отсъствие на половците (1187). Все пак са съществували и нормални взаимоотношения – при Саков и

¹⁵⁵ М. Погодинъ. Изслѣдованія, V, 148-149.

¹⁵⁶ М. Погодинъ. Изслѣдованія, V, 150-153.

Канев често са били провеждани срещи („съезди“) между руските и половецките князе. Сключвали са се и мирни споразумения с тях, които естествено са били нетрайни, понеже половците винаги изменяли на клетвите си, когато решавали, че това им е изгодно, а и русите на свой ред не са смятали за грях да ги измамят и понякога предложенията за мир са били правени дори със зла умисъл. Но между елитите на двата народа е имало и брачни съюзи, а руските князе често са викали половците на помощ във връзка с борбата помежду си (1078-1219) или против външни врагове.¹⁵⁷ Като приключва с изброяването на групирания по теми фактологически материал, достигайки до монголското нашествие, сложило край на половецката опасност, М. Погодин предлага хронологичен обзор на съкратени извадки от летописните сведения за 1054-1223 г., отнасящи се конкретно до разглеждания народ.¹⁵⁸ С това той предоставя възможност на читателя сам да потърси интересуващите го податки и да провери верността на направените изводи.

По подобен начин авторът разглежда и „другите източни племена“ (торки, печенези, берендеи [берендичи], турпеи, ковуи [коуи, куи], каепичи и черни клобуки), споменати във връзка с половците и техните набези в Русия. Едно хронологично подредено извлечение от летописните сведения за тези народи (1054-1207 г.)¹⁵⁹ служи като база за обобщения относно техните имена (с. 193-196) и произход (с. 196-198), отношението им към Русия (с. 198-199), тяхното месторазположение (с. 200-203), служба (с. 203-204) и значение (с. 204-206). М. Погодин допуска, че тези племена са били родствени помежду си, защото почти винаги са се спо-

¹⁵⁷ Вж. **М. Погодинъ**. Изслѣдованія, V, 154-159, където са посочени и съответните години.

¹⁵⁸ **М. Погодинъ**. Изслѣдованія, V, 160-180.

¹⁵⁹ **М. Погодинъ**. Изслѣдованія, V, 181-192.

менявали заедно едно с друго, като името „черни клобуки“ вероятно е било общо за всички тях – само то е било използвано самостоятелно и никога в съчетание с другите названия.¹⁶⁰ Родството на изброените народи се е потвърждавало и от начина им на живот, действие, вярвания, език и пребиваване в едни и същи места¹⁶¹ – всички те са били номади, а навярно също и езичници, като техните собствени имена били сходни с имената на половците (Тудор Сатмазович, Каракоз Миузович, Карас Кокей, Бастей, Кулдюр и Кунтувдей). Постъпвайки на служба при киевските князе те са били разселвани по десния бряг на Днепър като стража срещу намиращите се отляво половци. Селищата им са започвали около река Рос (откъдето Погодин предполага, че терминът „порошани“ също се е отнасял до съюзните торкски племена), а главен техен град е бил Торческ.¹⁶² Освен в Киевското княжество обаче за торки и турпей се споменава и в Переяславското княжество (с център в град Баруч), а под 1185 г. летописите говорят и за „черниговски ковуи“. Руските князе са използвали „черните клобуки“ както против половците, така също в своите междуособни войни. Това военно население с времето се е превърнало в съставна част от Киевското княжество и е взимало дейно участие в неговите дела, особено при избора на княз. То е играло ролята на руска стража срещу половците, така както по-късно и казаците са били използвани от Полша против татарите. „Черните клобуки“ са живеели зад река Рос, а казаците отначало са се по-

¹⁶⁰ **М. Погодинъ.** Изслѣдованія, V, 194. Съществува едно единствено известие под 1169 г., където е казано, че при Мстислав Изяславич са били дошли всички берендичи, и торки, и печенеги, и „весь Черный Клобук“. Но тук названието „черни клобуки“ е било всъщност поставено „като сума под събираемите“.

¹⁶¹ **М. Погодинъ.** Изслѣдованія, V, 196.

¹⁶² **М. Погодинъ.** Изслѣдованія, V, 200, идентифицира Торческ със селището Торчица на брега на река Торча, вливаща се отляво в Рос.

явили на същите места и в същите функции – отбелязва авторът. Според Погодин това отношение е доста „осезателно“: името черкаси, прибавено във Воскресенската ръкопис към названието на „черните клобуки“ е представлявало едната връзка, а тяхното собствено име на свой ред е било свързано и с названието на каракалпаките.¹⁶³ С това той възприема идеите на Н. Карамзин, като допуска възможността „черните клобуки“ да са се укрили от татарите из днепровските острови и впоследствие към тях да са били присъединени руски градски бежанци от военното съсловие. Така под руско влияние източните племена са могли да приемат „християнската вяра, но са оставили своите следи в древната казашка физиономия“.¹⁶⁴ „От тези два елемента са възникнали казаците“ – заключава авторът, – „които историята в 15-то столетие среща тъкмо там, където сега оставяме торките и берендеите – в градовете на *черкасите*, близо до устието на Рос“.

Европейската представа за куманите през XIX в.

След публикациите на Клапрот и Оболенски куманите все по-често започнали да бъдат смятани за тюркски народ¹⁶⁵ и само в унгарската историография се запазило тра-

¹⁶³ **М. Погодинъ.** Изслѣдованія, V, 206. В съобщението за събраните от Изяслав войски при похода му в Галиция (1152 г.) Вознесенската летопис съдържа към „вси Чернии Клобуки“ една важна добавка: „все Черные Клобуки, еже зовутся Черькасы“.

¹⁶⁴ **М. Погодинъ.** Изслѣдованія, V, 208.

¹⁶⁵ Например от такива големи изследователи като К. Нойман, Й. Хамер, М. Мюлер (срв. тук бел. 134), А. Куник (тук бел. 149), М. Погодин (тук бел. 151) и др. Към тях трябва да бъде добавен и сър Хенри Хауърд (1842-1923), чиято статия върху куманите и печенезите е може би първата конкретна англоезична публикация по тази проблематика: **Henry**

диционното схващане за маджарско-куманското етнолингвистично родство. Това накарало **Роберт Едуард Рьослер** (1836-1874), разглеждайки ролята на куманите в зараждането на молдавската история,¹⁶⁶ да влезе в спор с авторитетния унгарски изследовател на маджарското минало и етногра-

Hoyle Howorth. On the westerly drifting of nomads from the fifth to the nineteenth century: (3) The Comans and Petchenegs. – *Journal of the Ethnological Society of London*, new series, 2, London 1870, 83-95. Тя наистина не дава нищо ново и има по-скоро информативен характер. Авторът не се връща повече към куманите – ориенталистичните му проучвания го отвеждат до други източни народи, като хуни, авари, хазари, монголи и пр., срв. например: **Н. Н. Howorth.** On the westerly drifting of nomads from the fifth to the nineteenth century: (2) The Seljuks, Ghaznevides, etc. – *JESL*, n. s., 1, 1869, 378-387; **Н. Н. Howorth.** Khan and bey. – *JESL*, n. s. 2, 1870, 368; **Н. Н. Howorth.** The Avars, or eastern Huns. – *Journal of the Anthropological Institute*, 2, 1872, 114-127; **Н. Н. Howorth.** The westerly drifting of nomads from the fifth to the nineteenth century: (12) the Huns. – *Journal of the Anthropological Institute*, 3, 1874, 452-474; **Н. Н. Howorth.** The Khazars: were they Ugrians or Turks? – *Travaux de la 3-ème session du Congrès international des Orientalistes*, vol. 2, 1876, 127-142; **Н. Н. Howorth.** The country of the White Horde of Kipchak. – *Geographical Magazine* (London), 5, 1878, 171-175; **Н. Н. Howorth.** Chinghiz Khan and his ancestors. – *Indian Antiquary* (Bombay), 9, 1880, 89-95, 213-221, 240-247, 274-278; 10, 1881, 12-20, 111-117, 135-143, 171-180, 202-209, 234-242, 264-269, 333-339, 355-362; 11, 1882, 76-81, 132-141, 189-196, 275-282; 12, 1883, 35-46, 75-86, 129-139, 165-175, 278-288, 297-303; 13, 1884, 108-115, 139-148, 196-208, 215-226, 291-304; 14, 1885, 81-92, 115-120, 142-152, 169-179, 267-274; 15, 1886, 128-138; 16, 1887, 92-98, 122-131; 17, 1888, 112-114, 132-134; **Н. Н. Howorth.** Some notes on the Huns. – *Actes du sixième congrès internationale des Orientalistes, tenu en 1883 à Leide*. Leide: Brill, 1885; **Н. Н. Howorth.** The beginning of Persian history. – *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1892, 372-375; **Н. Н. Howorth.** The Avars. – *JRAS*, 1898, 721-809; **Н. Н. Howorth.** The northern frontages of China: (10) The Uighurs of Kao-chang and Bishbaligh. – *JRAS*, 1898, 809-938 и др.

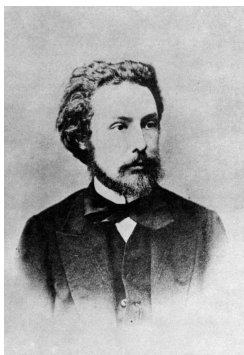
¹⁶⁶ **Robert Roesler.** *Römische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens.* Leipzig 1871 (вж. глава VII „Die Anfänge moldauischer Geschichte“ на с. 328-344).

фия Пал Хунфалви, за когото езиците на печенези и кумани са били „ако не идентични, то много близко родствени с унгарския“.¹⁶⁷ Рьослер плаща данък на станалото традиционно през XVIII и първата половина на XIX в. отъждествяване на узите с куманите. Той смята, че куманите като „племенни и езикови родственици“ на печенезите могат да бъдат проследени назад до началото на X в., когато под името *узи* са заемали степните пространства на изток от долна Волга и Яик (Урал) и оттам са нападали Хазарския каганат. Според него обозначението *уз*, *узи* ще да е било името на тогавашната главна орда, „защото такъв е обичаят сред тюркските номадски племена; най-храброто, най-многобройното и най-боеспособното племе дава името на родствените племена“. Изхождайки от твърдението на Г. Кедрен, че узите са били по-благороден клон на печенезите, Рьослер „разпознава“ етимона на тяхното обозначение в турската дума *öz, özlü* ‘свободен, независим, горд’. След като от средата на XI в. обаче авторитетът на водещата главна орда западнал, вместо названието *узи* се появило името на куманите: *рус*. *Polowci*, *нем.* *Falawa, Valwen, Falon*, *унг.* *Cuni, Kunók*.¹⁶⁸ С други думи авторът е склонен да допусне, че става въпрос за един и същ родствен тюркски народ, който по името на водещия си клан или племе се е наричал различно. Когато куманите станали източни съседи на Унгария, господствалите преди това в региона печенези бързо се претопили в тях. Обичаите им били диви – пише Рьослер, – както всъщ-

¹⁶⁷ **Paul Hunfalvy**. Ungarn. – In: Rotteck und Welcker. *Staatslexikon*, S. 225 (цит. по **R. Roesler**. *Romänische Studien*, 338). Вж. също: **P. Hunfalvy**. *Ethnographie von Ungarn*. Budapest 1877, 235-244, както и § 45. „Die Nationalität der Hunen, Bulgaren, Hazaren, Avaren, Petschenegen und Kumannen“ на с. 251-265. Срв. освен това **P. Hunfalvy**. *Die Ungern oder Magyaren*. Wien und Teschen 1881; **P. Hunfalvy**. *Die Rumänen und ihre Ansprüche*. Wien und Teschen 1883; **P. Hunfalvy**. *Die Völker des Ural und ihre Sprachen*. – *Ungarische Revue*, 6, 1888 и др.

¹⁶⁸ **R. Roesler**. *Romänische Studien*, 329.

ност на [всяко] тюркско номадско племе. Нестор, който им е бил „много сърдит“, ги е смятал за най-беззаконния народ в света – те спазвали закона на бащите си да проливат кръв и се хвалели с това; ядели мърша и всичко нечисто, хамстери и лалугери; взимали мащехите си и други роднини за жени. Че куманите се хранели със сурово месо също от котки и от коне ги упреквала и на други места „ограничеността“ на техните съвременници – подчертава авторът. Но те просто са консумирали само месна храна. Няма да възбуди отвращението ни и факта, че са бръснели главите си – продължава ученият, – макар унгарците да са се потигравали, че куманските глави приличали на незрели тикви. Това обаче „е бил общ обичай на мохамеданите, към които те явно са принадлежали; всъщност доста подходящ за природата на някои климати“.¹⁶⁹ Куманите не са живеели в къщи, а в плъстени шатри и са прекарвали живота си без грижа за земята и нейната обработка из пасищата на бързите си жребци. Реките не били препятствие за тях; те са ги преминавали върху мехове или леки лодки, които винаги са носели при своите походи. Над ордите им, чийто брой е неизвестен, са властвали различни вождове. Подобно на печенезите и на унгарците в началото на тяхната история, куманите също не са познавали господстващо над всички княжество.

И ние в Европа трябва да сме щастливи от тази липса на здрава върховна власт сред тях – подчертава Ръослер, – тъй като неопикуема гибел би могъл да причини през XI в. един силен кумански хан. Накрая на куманите се случило онова, което и на всички разпръснати угрофински и тюркски племена, обитавали района между Долни Дунав до

¹⁶⁹ R. Roesler. Romänische Studien, 331.

Каспийско море. В ненаситния грабителски и военен натиск те изчерпали своите сили и били победени от враг, който ги нападнал с по-концентрирана мощ. От някогашното им съществуване останала толкова малка следа, колкото и от „тревата в степта, която израства през пролетта и изсъхва за няколко седмици“. След разгрома от монголите край Калка куманите потърсили убежище на запад и от бесарабско-молдавско-влашката земя ядрото им се насочило към Унгария. Там те продължили да играят известна роля до XV в., когато е станало „преобразуването“ им в т. нар. *филистеи* и *язиги*. Двата израза означавали едно и също – „лъкострелци“, като *Philistaei* е било изопачение от *ballistarii*, а *Jazyges* е представлявало учена латинизация на унг. *jász* < *ijász* ‘стрелец с лък’ (от унг. *ij* ‘арбалет’).¹⁷⁰ В Унгария куманите са живеели като освободени от данъци кралски поданици под командването на свои собствени началници („капитани“, *Saritanei*). Една част от тях преминала във Византия, където е била разпръсната на малки отреди из Македония, Тракия и Фригия, или е била включена в ромейската армия. Повечето обаче, които оцелели след монголския шурм, са останали в старите си местоживелища. Около 1410 г. все още е имало кумани в Молдавия. И ако през XI–XIII в. цялата територия между реките Олт (*Aluta*) и Прут е носела името Кумания („Черна Кумания“ между Карпатите и Серет; „Бяла Кумания“ на изток от река Серет), по-късно това назва-

¹⁷⁰ **R. Roesler.** *Romänische Studien*, 333. Още **G. Pray.** *Dissertationes*, 225 е извличал името *Philistaei* от *ballistarii* (през 1459 и 1481 г. куманите са били споменавани заедно с тях: *Commani et Philistaei*). Предложеното от Ръослер тълкуване на двете имена се вписва в една, датираща от XVIII в. традиция, която вижда дори в названието на сечелите (*Szekler*) „професионално обозначение“ като ‘лъкострелци’ или ‘граничници’, срв. *ст. унг. szekellos* ‘пограничен страж’. Разглеждайки въпроса за сечелите (на с. 335–337) авторът приема сега интерпретацията на тяхното име от *унг. szék* ‘седалище, местопребиване’ > *Székely* ‘уседнали, заселени’.

ние е било ограничено предимно до Молдавия. Не се знае колко дълго куманите там успели да запазят своя език. Вероятно през XIII и XIV в. пастирски влашки фамилии вече са започнали да проникват от юг в региона, преди още воеводата Богдан да избяга със своите привърженици от Мармарош, основавайки в средата на XIV в. първото молдавско княжество.¹⁷¹ Впоследствие влашкият елемент все повече нараствал и в течение на следващите векове настъпило пълно румънизирание на страната, като по-старите рутенски (малоруски), кумански и татарски съставки били асимилирани от мнозинството. Това обаче повдигало въпроса, дали и доколко „сегашното“ румънско население на Буковина и Молдавия е чисто румънско и не се ли е състояло то в по-голямата си част от румънизирани рутени и кумани?¹⁷²

Авторът смята, че няма сериозни доказателства, подкрепящи предположенията, трансилванските секели да са произлизали от куманите или да са били останки от ранните маджари, проникнали в планините преди унгарците да бъдат прогонени от „Ателкузу“. През XVIII в. куманските потомци и секелите вече говорели на унгарски. От този факт обаче не следвало, че в етнолингвистично отношение куманите и маджарите били родствени. Съгласно едно свидетелство на Идриси, езикът на печенезите се различавал от башкирския. И доколкото печенези и кумани са имали сродни идиоми, а за башкирите се знаело, че били близки с маджарите, то в такъв случай куманският и унгарският се

¹⁷¹ **R. Roesler.** *Romänische Studien*, 339-344. Според Рьослер, за произхода на част от власите от Мармарош са свидетелствали също някои молдавски топоними: Jaszia в Мармарош и Jassi (Яши) в Молдавия; Szelestye в Мармарош и [Ново] Selistie (т. е. Ново Селище) в Молдавия; Huszt в Мармарош и Husch в Молдавия; Laposnya в Мармарош и Lapuschna в Молдавия (*Пак там*, 344).

¹⁷² **R. Roesler.** *Romänische Studien*, 343.

оказват различни езици.¹⁷³ Още в 1865 г. Рьослер се позовал на Клапировия речник, за да изтъкне, че куманите са говорили всъщност тюркски език.¹⁷⁴ Изхождайки от ортографията на източните думи, които според него са показвали „венецианския диалект на записващия“, той обяснява възникването на глосара с оживените търговски връзки на генуезци и венецианци с Крим, Южна Русия, Молдавия и Влахия, довели до дългогодишен контакт с куманите и породили нуждата от усвояването на техния идиом.¹⁷⁵ За да докаже несъстоятелността на „унгарската теза“, Рьослер посветил сега на куманския цяло приложение,¹⁷⁶ където са съпоставени отделни кумански думи с техните османотурски (отчасти източно-тюркски) и унгарски езикови съответствия. Както приложените граматични форми с тяхната деклинация,¹⁷⁷ така и основни лексеми (съпруг [мъж], дядо, внук, син, дъщеря, тъст, брат, сестра, бог, море, планина, долина, път, камък, трева)¹⁷⁸ убедително демонстрирали „огромната пропаст между куманския и маджарския“ и показвали освен това, че езикът на куманите е стоял по-близо до източните тюркски диалекти, отколкото до османотурския.¹⁷⁹ В прило-

¹⁷³ **R. Roesler.** *Romänische Studien*, 337.

¹⁷⁴ **R. Roesler.** *Die griechischen und türkischen Bestandtheile im Romänischen.* Wien 1865, S. 27.

¹⁷⁵ **R. Roesler.** *Romänische Studien*, 338-339.

¹⁷⁶ **R. Roesler.** *Romänische Studien*, 352-356: Anhang [II]: „Über das Kumanische (zu S. 338)“.

¹⁷⁷ Например глагола „чувам“ в инфинитив и пълно спрежение в сегашно, минало несвършено, минало свършено и бъдещо време, а така също личните, притежателни и показателни местоимения с техните падежни форми (**R. Roesler.** *Romänische Studien*, 352).

¹⁷⁸ Срв. например ‘съпруг, мъж’ – кум. **er**, тюрк. **er**, унг. **férj**; ‘син’ – кум. **ogul**, тюрк. **ogul**, унг. **fi**; ‘бог’ – кум. **tengri**, тюрк. **tengri**, унг. **isten**; ‘море’ – кум. **tengis**, тюрк. **deñiz**, унг. **tenger**; ‘планина’ – кум. **tag**, тюрк. **dag**, унг. **hegy** и т. н. (**R. Roesler.** *Romänische Studien*, 355).

¹⁷⁹ **R. Roesler.** *Romänische Studien*, 355.

жението Ръослер припомня също цитираното от Прай начало на молитвата „Отче наш“ (Bezám Attamáz keuez-kikte). Хунфалви го е приписвал на татарите, само защото то влизало в противоречие с неговата теза. Сега обаче нямало повече съмнение в куманския произход на фрагмента, който според Ръослер би трябвало да звучи Bizim atamuz ki jüksek giökde sin (بزم اتامز که یوکسک کوکد ه سین),¹⁸⁰ т. е. „Отче наш, който си във високото небе“.¹⁸¹

Една година след монографията на Ръослер излязъл от печат трудът на видния руски византолог **Василий Григорьевич Василевски** (1838-1899) върху отношенията на Константинопол с печенезите.¹⁸² В него на места са дадени сведения и за куманите, доколкото те се вписвали в хронологичните и тематични рамки на изследваната проблематика. Според Василевски завладяването на България от Василий II е било тактическа грешка с трайни последици за империята. То нанесло големи вреди, нарушавайки системата на византийското равновесие на север. И ако полята на България не са били обезлюдени от „византийския погром“, нямало да има нужда да се правят опити за неуспешната им колонизация с диви номади. Във вакуума, образуван след разгрома на българското царство, са се устремили отначало печенезите, а след тях узите и куманите, които са били не по-малко страшни врагове на Византия, отколкото селджукските турци.¹⁸³ Авторът смята за грешка, разграничаването между „турки“ и „тюрки“, без да се отчита близката род-

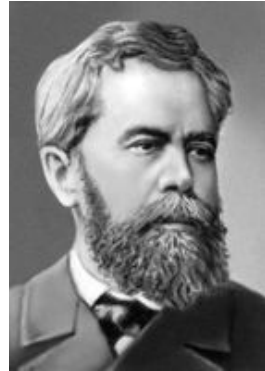
¹⁸⁰ R. Roesler. Romänische Studien, 356 (вж. на същата страница и бел. 1).

¹⁸¹ Срв. също тук бел. 80.

¹⁸² В. Г. Васильевскій. Византия и печенѣги (1048-1094). – В: *Журналъ Министерства Народнаго просвѣщенія*, № 164, Санктпетербург 1872, 116-165, 243-332. Вж. по-специално на с. 296-299: "Приложения. I. О Куманскомъ (Половецкомъ) словарь".

¹⁸³ В. Васильевскій. Византия и печенѣги, 118-119.

ствена връзка на отделните техни племена. При това печенезите и „узите или куманите“ са били също такива „турци“, както и селджукските турци – смята Василевски. Куманският речник служел като „убедително и нагледно доказателство“ за пълното сходство на половецкия език с „турско-татарското наречие“, а византийските извори директно съобщавали, че печенези и кумани говорили на един език. От друга страна, ако не е била изпускана от поглед „едноплеменността“ на печенезите и селджуките, историята бързо щяла да разбере връзката между печенежките нахлувания на Балканите и селджукските успехи в Мала Азия, защото в края на XI в. „европейското и азиатското нашествие“ вече се стремели да си подадат ръка.¹⁸⁴ Така Василевски лансира една

теза, която може би е звучала правдоподобно в епохата на засилената руско-турска конфронтация, когато и тюркологията като наука все още се е намирала в своята „детска възраст“. Тази идея, съзвучна днес с визиите на Самюел Хънтингтън (1927-2008) за цивилизационния сблъсък, е била периодично реанимирана от по-късните руски изследователи. В по-ново време Светлана Плетньова също поддържаше тезата за съвместния узо-селджукски фронт срещу Константинопол, когато пише например, че „гузите от северния поток са възнамерявали да прекосят южноруските степи и във Византия да се слоят с основните сили на селджуките“.¹⁸⁵ Тя наистина говори за *гузи* (т. е. *узи*), а Василевски за родствениците им печенези, но според него *узите* били едноплеменни

¹⁸⁴ В. Васильевскій. Византия и печенѣги, 122.

¹⁸⁵ С. А. Плетнева. *Половцы*. М., 1990, с. 24. Срв. рецензията към този труд на В. Стоянов. За куманите в източна Европа. – *Исторически преглед*, 1992, № 1-2, 182-190.

на печенезите и са представлявали „едно от най-силните племена на онази орда, която по-късно в Европа била получила названието *куманска* или *половецка*“.¹⁸⁶ С това ученият се присъединява към общоприетото по негово време отъждествяване между узите и куманите. Той смята също за възможно да е имало трайни връзки на преселените в България манихеи (например на павликяните около Пловдив и „появилите се редом с тях богомили“) с печенезите, а после и с куманите. С оглед на това припомня и факта, че още от самото си възникване в края на III в. манихейството е господствало в трансоксанските земи, които са били „първоначалната родина на турските племена“. След смъртта на Мани много от неговите ученици се спасили от преследванията в Иран, като „прекосили река Балх (Окс, Аму-Даря) и се заселили във владенията на турския хан (княз)“. Впоследствие част от тях се върнали обратно по бреговете на Тигър и Ефрат, но през X в. при халиф Муктадир манихеите отново е трябвало да търсят убежище на изток в Хорасан и Туркестан. „Няма нищо невъзможно в това“ – пише авторът, – „че ако не печенезите, то куманите или узите, заемащи в X век обширните страни на изток, север и североизпад от Аралското езеро, именно в съседство с областта на турския манихеизъм, да са донесли със себе си повече или по-малко тъмни спомени и повече или по-малко изопачени откъси от учението на Мани“.¹⁸⁷ За религията на печенезите липсвали сведения, но за куманите Ибн Саид (XIII в.) бил отбелязал, че „те се покланят на звездите, вярват в небесните влияния и се предават на изучаването на астрологията“. Значи те още са пазели преданията на „сабеизма“, откъдето се смята манихейството да е заимствало ос-

¹⁸⁶ В. Васильевскій. Византия и печенѣги, 123.

¹⁸⁷ Вж. В. Васильевскій. Византия и печенѣги, 150-153 и по-специално на с. 152.

новните си принципи, което разбира се не изключвало възможността и от пряк спомен за учението на **Мани**. Василевски предполага, че с този спомен е свързано името **Маниах** или **Маниак**, което е носел живелият през VI в. княз на Согд и половецкият хан **Боняк** (Μανιάκ).¹⁸⁸ Лекотата, с която християнските руски князе са встъпвали в брачни отношения с половецките ханове, би могла да се обясни и с „присъствието в азиатското манихейство на макар и много затъмнени християнски идеи и обреди“. Във всеки случай не бивало да се отхвърля възприемчивостта към манихейското учение както от страна на куманите, така и на самите печенези. В последните десетилетия на XI в. останките от печенезите били заселени в Могленската област, а в XII в. там вече е господствала манихейско-богомилската ерес. Изследвайки подробно печенежко-византийските отношения, на много места авторът засяга и въпроса за куманите, появили се на Балканите отначало като съюзници, а по-късно и като противници на печенежките орди.¹⁸⁹ Отделно приложение той посвещава и на обнародвания от Клапрот „кумански речник“. В него той не само излага в резюмиран вид основните изводи на съставителя относно същността на куманите и говорения от тях език, но привежда също предложенията от Рьослер съпоставки, които демонстрирали „най-

¹⁸⁸ **В. Васильевскій.** Византия и печенѣги, 152. На друго място, описвайки появата на куманите край Енос, които, предвождани от „двамата хищника“ Тугоркан (Тоуортѣк) и Боняк (Μανιάκ) се притекли на помощ на император Алексий преди решаващото сражение с печенезите (1091 г.), Василевски пояснява, че преходът на **м** и **б** в името „Маниак (Манѣак, Маняк)“ – „Боняк“ би могъл да се дължи на някакви диалектни различия в турския език, но че той се забелязвал и при „славянските наречия“. По същия начин в руските извори „Магомет“ се наричал „Бохмит“, а мюсюлманите – „бусурмани“. Вж. **В. Васильевскій.** Византия и печенѣги, 279, бел. 2.

¹⁸⁹ **В. Васильевскій.** Византия и печенѣги, 157, 161, 164-165, 247-248, 258-260, 279-296.

близкото родство на куманския език с другите турски [езици], и [това] че цялото различие [между тях] е [било] само диалектическо различие“. В края на списъка В. Василевски добавя и няколко неотбелязани от Рьослер слова, извлечени от самия речник, които са „любопитни по отношение на руския език“, например: **samola** ‘смола’, **sinduc** ‘сундукъ’, **baluc** ‘рыба’, **smurut** ‘изумрудъ’, **yalmas** ‘алмазъ’ и **uxba** ‘изба’. Според него, те едва ли са попаднали в руския език от куманите; напротив, по-вероятно половците са заимствали думата *изба* от русите.¹⁹⁰

В средата на 70-те години на XIX в. се появява статията на руския ориенталист¹⁹¹ **Василий Васильевич Гри-**

¹⁹⁰ Вж. **В. Васильевскій**. Византия и печенъги, 296-299 и по-специално на с. 297.

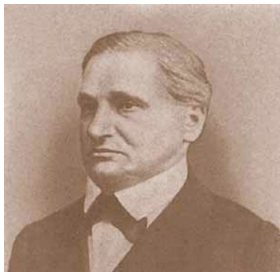
¹⁹¹ Заедно с тюрколога А. К. Казембек, санскритолога П. Я. Петров и монголиста И. Н. Березин в средата на века В. Григорьев участва в първия опит за събиране и анализиране на източните заемки в руския език. Сборката включва почти 400 тюркизми, извлечени от руския академичен речник на диалектизмите (*Опытъ областного великорусскаго словаря*, СПб., 1852) и тя влиза в подготовяните през 1854-1861 г. от Руската академия на науките, но непубликувани, материали за сравнителен речник на славянските езици. В нея Григорьев дава около 200 тюркски заемки: **В. Григорьевъ**. Областные великорусские слова восточнаго произхождения: замечания къ опыту областного великорусскаго словаря. – В: *Материалы для сравнительнаго и объяснительнаго словаря и грамматики русскаго и другихъ славянскихъ наречий* (= *Прибавления къ Извѣстіямъ Императорской Академіи Наукъ по Отделенію русскаго языка и словесности*), с. 14-21, 68-71. Като „изтоковед“ Григорьев се проявява още от студентските години със своята „История монголов“ (1834). В 1842 г. завършва дисертацията „О достоверности ярлыков, данныхъ ханами Золотой Орды русскому духовенству“. По-късно пише статии за Туркестан и Средна Азия. От втората половина на века са и по-значимите му исторически трудове, като: **В. Григорьевъ**. *О скифскомъ народѣ сакахъ*. СПб., 1871; **В. Григорьевъ**. *Восточный или Китайскій Туркестанъ*. СПб., 1873; **В. Григорьевъ**. *Россия и Азія*. СПб., 1876 (в сборника се засяга въпроса за волжките българи, хазарите и други източни народи).

горъев (1816-1881) за взаимоотношенията между номадите и седентарните държави,¹⁹² която е интересна с приложения съпоставителен подход на изследване при търсенето на евентуален общ модел. В нея са очертани диахронно отделните специфики в историята на „конните народи“, които могат да бъдат проследени също при номадите от киевския период. „Еднаквите условия произвеждат еднакви явления“ – формулира авторът основната си теза още в самото начало. – Този закон се чувства осезателно в отношенията на номадите с уседналите държави, които изумявали със своето „еднообразие до най-малките подробности“. Когато изучаваме историята им постоянно се натъкваме на „едни и същи стремежи, една и съща политика, едни и същи похвати“ за постигане на техните цели, независимо дали става въпрос за хиксосите в Египет, за скитите (саките), за „гетите (юети)“,¹⁹³ усуните и аланите, за хуните, българите и аварите, за тюрките и по-късните печенези, узи и кипчаки (т. е. половци, комани) или за монголите. Григоръев посочва четири характерни особености, с които са се отличавали нахлуванията на номадите и тяхното господство над уседналите страни: (1) изключителната лекота, с която те са надделявали над седентарните народи, въпреки по-голямата численост на аграрното население и наличието на укрепени градове; (2) варварското отношение към всичко, създадено от победените – жилища, храмове, дворци, гробници, художествени произведения, чието унищожаване явно не е носело

¹⁹² **В. В. Григоръевъ.** Обѣ отношеніяхъ между кочевыми народами и осѣдлыми государствами. – *ЖМНП*, 178, март 1875, 1-27. Материалът е изнесен първоначално като публична лекция на 8 февруари 1875 г. в Петербургския университет.

¹⁹³ Авторът явно е привърженик на характерното по негово време отъждествяване на тохарите (*юе-чжи*) чрез по-късното тяхно название (*зоатси*) с древните *гети*. Той обаче правилно смята кипчаките за кумани (половци), защото на с. 12 поставя знак на равенство между тях.

никаква полза на победителите;¹⁹⁴ (3) отказът от пряко управление на покорените страни – те са били оставяни в ръцете на местните владетели, превърнати в поданици, т. е. в оръдия за извличане на данъци и всякакви други облаги в полза на победителите; (4) обезпечаване на покорността на завоюваната страна чрез разполагането в нея на удобни за целта места на по-големи или по-малки части от победоносната орда. Като проследява ритмичността на номадските нахлувания в уседналите области, авторът стига до извода, че те невинаги са били произволни, а са се дължали на тласъците, получени от съседни по-силни племена. Не са известни случаи номадите да са емигрирали доброволно от своята родина. Нахвърлянето им над седентарните земи е било пораждано от необходимостта да овладеят някаква друга територия, на която да могат да съществуват. По този начин гонените и преследваните сами са се превръщали в победители и преследвачи – два взаимно обусловени факта, които постоянно се срещат в историята на номадския свят.¹⁹⁵ Но невинаги „хищните синове на степта“ са могли да завладеят дадена страна. Често между напирашите номади и подложената на техния натиск държава се завързвала упорита борба, понякога продължаваща цели столетия и „пред-

д-

¹⁹⁴ Причината за тази страст към разрушенията авторът намира в „ненавистта на номада, свикнал с широките простори на степта, към всичко, което служи за каквото и да е препятствие на неговото свободно придвижване“. Върхът на всичките му желания и мечти е било тучното пасище, на което да отглежда своите стада и табуни. И стремежки се към осъществяването на своя идеал той съзнателно или несъзнателно помитал от лицето на земята всичко, което е пречело да бъде пасище. „Навярно жабите, ако можеха, щяха да превърнат целия свят в благо“ – заключава Григорьев на с. 4.

¹⁹⁵ **В. Григорьевъ.** Обѣ отношеніяхъ, 11-15.

ставяваща повторение на едни и същи явления“¹⁹⁶. Ако номадите не се чувствали достатъчно силни за покоряването на уседналия си съсед, тогава те се ограничавали с това да безпокоят непрекъснато граничните и дори вътрешните области, да отвличат в плен тяхното население, да унищожават неговото имущество, жилищата му и обществените съоръжения. На свой ред правителствата на уседналите народи също са подхождали по еднакъв начин, като: (1) откупвали безопасността с цената на нравствено унижение и материални жертви, задължавайки се да плащат данък,¹⁹⁶ определят за благоприличие като „подаръци“;¹⁹⁷ (2) сключвали брачни договори с номадските владетели, също съпровождани с подходящи дарове; (3) изграждали отбранителни гранични валове или създавали покрай широките гранични реки поредица от укрепления, наричани „военна линия“; (4) в отделни случаи сами предприемали походи в степта, най-често завършващи неуспешно поради трудностите при снабдяването на войските с провизии, липсата на вода, умората от продължителните преходи и неблагоприятните климатични условия; (5) правели опити за „смекчаване“ нравите на номадите и тяхното „приобщаване към цивилизацията“ чрез завързането на търговски отношения с тях или чрез заселването при определени условия на техни части върху собствената си територия. Това приобщаване обаче имало фатални последици за варварите. Номадите са били господари в зав-

¹⁹⁶ **В. Григорьевъ.** Объ отношеніяхъ, 16. Номадите постоянно се стремили към увеличаване на размера на данъка, смятали всяко забавяне на изплащането му като нарушаване на договора и принуждавали към изпълнението на задълженията чрез нови разорителни набези.

¹⁹⁷ **В. Григорьевъ.** Объ отношеніяхъ, 17. „Пресметливите номади“ се интересували не толкова от думите, колкото от делата, поради което и те самите давали „данък“ на уседналите народи само, за да получат срещу този „данък“ съответните „подаръци“. Със същата цел те изпращали до седентарните владетели при най-малък повод свои посланици, които били одарявани богато.

ладяната страна само докато можели да запазят своята „националност“ и „отделността“ си от местното население. „Приобщаването към цивилизацията на последното, усвояването на неговия начин на живот, обичаи, нрави, понятия, с една дума сливането с покорените се оказвало винаги гибелно за степните победители“. При такова сливане те загубвали енергията, на която дължали първоначалния си превес, а от победеното население заимствали, „както и всякакви подражатели, преимуществено неговите недостатъци“.¹⁹⁸ С времето победителите заставали в нравствено отношение по-ниско от победените, поради което бивали прогонвани или изтребвани. Възникналите в самата степ номадски държави или са рухвали от вътрешните междуособици, или са загивали под ударите на други номадски завоеватели. Според автора единствено Русия е съумяла да покори напълно номадите и то едва в условията на новото време през XVIII в., благодарение най-вече на създаването навътре в степта на руски военни колонии и изграждането там на собствени укрепления.

Ролята на номадите в ранната руска история е засегната също в работите на **Николай Яковлевич Аристов** (1834-1882). Още през 60-те години той стига до извода, че в постоянния натиск на степта би трябвало да се търси една от основните причини за забавеното стопанско развитие на Русия. Със своите набези печенезите, торките и половците са пречели на търговския стокообмен по Днепър, Днестър, Дон и Дунав – смята ученият. Ето защо между X и XII в. керваните трябвало да бъдат въоръжени, да се движат съпроводени от военни отреди и да се сражават с печене-

¹⁹⁸ В. Григорьевъ. Обь отношеніяхъ, 26.

зите или с половците, които редовно пречели на русите да използват търговските пътища.¹⁹⁹ Отделно изследване Аристов посветил на историческата география на т. нар. *половецко поле*. В него авторът се опитва да очертае територията на разпространение на куманските племена в Южна Русия, анализирайки както информацията от летописните податки, така също и запазения топонимичен материал.²⁰⁰ Ученият определя половците като най-опасните номадски врагове на Русия. Срещу тях руските князе са водели преди всичко отбранителна борба, изграждайки за целта система от укрепления по течението на река Рос. Когато обаче те на свой ред могли да организират съвместни походи в степта, половците „никога не са издържали на дружния натиск на няколко княза“.²⁰¹

Интерес от това време представлява също статията на **П. Бурчаков** за етническата история на куманите и географското им разположение в Русия.²⁰² Противно на някои свои съвременници авторът определено вярвал, че *половците* и *куманите* са един и същ народ. Естествената тяхна граница с Русия е била по река Днепър и за да докаже това Бурчаков привел подробни описания на походите на руските князе според летописните свидетелства. Той се опитал да локализира и „половецката земя“ въз основа на податките, съдържащи се в руските извори, като подчертал обаче, че за решаването на куманския проблем трябвало да бъдат при-

¹⁹⁹ **Н. Я. Аристовъ.** *Промышленность Древней Руси*. СПб., 1866, с. 246-247.

²⁰⁰ **Н. Я. Аристовъ.** *О землѣ Половецкой. Историко-географическій очеркъ*. Кіевъ 1877 (В: *Извѣстія Ист.-фил. фак. Инст. кн. Безбородко въ Нѣжинѣ за 1877*).

²⁰¹ **Н. Я. Аристовъ.** *О землѣ*, 25.

²⁰² **Пл. Бурчаковъ.** *Опытъ изслѣдованія о Куманяхъ или Половцахъ. – Записки Имп. Одесскаго Общества Исторіи и Древностей*, т. 10, Одесса 1877, 111-136.

влечени също данните от краниологията, археологията и лингвистиката. Във връзка със социалната и стопанска история на номадите, Бурчаков не смятал, че половците се занимавали със земеделие и търговия. Според него те едва ли са имали и градове, защото „русите често наричали градове укрепленията от колове, талиги или клони, направени за един ден“. Бурчаков обаче е може би първият учен, обърнал внимание върху сходството на т. нар. половецки „каменни баби“ от Приазовието с подобните каменни изваяния в Сибир и това му е дало основание да предположи в съответствие с някои изворни податки, че куманите най-вероятно са дошли в Европа от района на Сибир.

Особено място в руската историческа литература от XIX в. заема правната дисертация на **Михаил Дмитриевич Затъркевич** (1831-1893) върху влиянието на борбата с номадите при оформянето на руската държава.²⁰³ За разлика от своите съвременници, които виждали в печенезите и куманите само един регресивен, задържащ развитието елемент, чиято дейност се изчерпвала предимно в грабежи и опустошения, авторът лансирал идеята, че тъкмо борбата между уседналите и номадските народи е представлявала „движещото начало“ на цялата древна и средновековна история. В нейния ход са се били формирали всички държави, включително и руската. Според Затъркевич, появата на половците в степта е имало решаващо значение за политическото развитие на Източна Европа, защото за разлика от своите предшественици те са преследвали завоевателни цели. За да се противопоставят на техните набези руските князе са били принудени да изграждат отбранителни гранични съоръжения и да строят градове, които са заселвали с плен-

²⁰³ **М. Д. Затъркевичъ.** *О влияніи борьбы между народами и сословиями на образованіе строя Русскаго государства въ домонгольскій періодъ.* Москва, 1874.

ници и с номади, потърсили убежище в Русия. В процеса на разширяването на руските земи за сметка на степта, номадите постепенно са станали преобладаващо население, а с това държавата се варваризирала. Така на практика първата руска държава, която обединила почти всички славянски градове на Източна Европа в едно политическо цяло, е възникнала под влияние на източните номади, като с времето завоеватели и завоювани се слели в един нов народ. Както би могло да се очаква в епохата на [велико]руския национализъм, тази концепция е предизвикала негативни реакции сред имперската научната общественост. Авторът е бил упрекнат, че преднамерено търсел в хода на руската история тъкмо онези черти, които са били характерни за миналото на Западна Европа, че неоправдано се опитвал да доказва „варварския произход“ на руската държава и че е подчинил интерпретацията на фактологичния материал на своята „измислена“ теория.²⁰⁴

През XIX в. са били предприети и редица нови опити за разтълкуване на куманското народностно име, при някои от които се изхождало също от характера на куманския език. Десет години след преоткриването на Венецианския кодекс френският ориенталист с арменско потекло **Абрахам Константин Мураджа Досон** (1779-1851) извлича етнонима от названието на река *Кубан*, като отбелязва, че в различните тюркски диалекти бива наблюдавано заместване на билабиалните съгласни **m** и **b**, поради което е могло някога да се говори за „les Turcs de Couman“, така както по

²⁰⁴ Срв. за това кратката монография на **Р. М. Мавродина**. *Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы)*. *Историографический очерк*. Ленинград, 1983, с. 30-32. Биографични данни за Затъркевич вж. на: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/135316/Затъркевич (*Большая биографическая энциклопедия*).

негово време казвали „les Tartares de Couban“.²⁰⁵ В своята руска история **Дмитрий Иванович Иловайски** (1832-1920) обяснил името „кумани“ като „степняки“, но не от „поле“, подобно на по-старите автори,²⁰⁶ а от татарската и тюркска дума *кун* (*qum*, ‘пясък’).²⁰⁷ Нова интерпретация получило и руското обозначение на този народ – „половци“, пояснено от **А. Куник**²⁰⁸ чрез прилагателното *половый* (‘жълто-бял, жълтеникав, блед’).²⁰⁹ По-късно по аналогия с етнонима „туркмен“ (*türk-men* ‘приличащ на турчин, турко-подобен’) **П. Голубовски** предпазливо допуснал възможността формата „куман“ (*Cuman-i*) да представлява изопачен изговор на едно евентуално *кун-мен* (**kun-men* ‘светоподобен’) – от унгарското име на куманите (*Cun-i, Kun-ok*), което той погрешно отъждествявал с тюркската дума *кун* (*kun*, т. е. *kün* ‘ден, светлина’).²¹⁰

²⁰⁵ Вж. **С. М. D’Ohsson**. *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-khan jusqu’à Timour Bey ou Tamerlan*. Vol. I., La Haye et Amsterdam 1834, p. 388.

²⁰⁶ Вж. тук бел. 16-19.

²⁰⁷ **Д. И. Иловайский**. *История России*. ч. I, Москва 1876, с. 307, бел. 42.

²⁰⁸ Срв. в бележка към с. 387 от изследването на **Б. Дорнъ**. *Каспий. О походахъ древнихъ русскихъ въ Табаристанъ*. – В: *Записки Имп. Акад. Наук*, т. 26, кн. 1, СПб., 1875. Също Куник – тук, бел. 149.

²⁰⁹ То е било познато в редица езици, например: *рус.* **полово́й** ‘светложълт, избледнял’, *укр.* **полові́й** ‘жълт, червено-жълт’, *др.рус.* **полòвъ** ‘светложълт, блед’, *ст.слав.* **плавъ** (= λευκός), *бълг.* **плав**, *сърбохърв.* **плáв**, **плáвa**, **плáво** ‘гълъбовосин, светлокос’, *словен.* **pláv**, **pláva** ‘бледосин’, *чеш.*, *слов.* **plavu** ‘блед, кулест, светложълт’, *пол.*, *луж.* **plowu** ‘блед, сламен’. На *праслав.* ***polъvъ** са родствени *лит.* **paivas**, *ж. р.* **palvà** ‘кулест, светложълт’, *ст.в.нем.* **falo** ‘блед, избледнял, светлокос’, *др.сакс.* **falu** (***falwaz**), *ср.в.нем.* **val**, **-lwas**, *др.инд.* **palitás** ‘старец, сив’, **palitám** ‘сиви коси’, *гр.* **πολιός** ‘сив’, **πελιός** ‘безцветен, блед, тъмно-сив’, **πελιτινος** ‘сив’, *лат.* **pallidus** ‘блед, бледен’ и др.

²¹⁰ **П. Голубовский**. *Печенѣги, Торки и Половцы*, с. 129 (39), бел. 3. А. Вамбери също смятал, че името на куманите е произлизло от тяхното унгарско название **kun**, свързано обаче с латинския суфикс **-anus**.

Но може би едно от най-интересните изследвания за куманите след обнародването на Клапотовия речник, е била посветената на него студия на пруския ориенталист и дипломат **Ото Блау** (Ernst Otto Friedrich Hermann [August] Blau, 1828-1879) върху езика и етническата принадлежност на този народ.²¹¹ Преди да пристъпи към анализа на езиковите податки от Венецианския кодекс, Блау разглежда историческите предпоставки, довели до неговото възникване, като изтъква ролята на тюркския елемент в района на северното Причерноморие. Той възразява срещу опита на И. Н. Березин (1818-1896) за извличане на куманския етноним от името на река *Кума*²¹² и смята, че руското название „половци“ е също с неясна етимология и трудно можело да бъде обяснено чрез славянското „плов, плав“ (falb, blassblau – от цвета на лицето).²¹³ След като засяга мимоходом въпроса за печенезите,²¹⁴ ученият се опитва да локализира някогашната

Подобна е и една от ранните етимологии на Д. Немет – от **qūn** плюс суфикса **-man, -mān**, както при türk-mān (**Gyula Németh. A honfoglaló magyarság kialakulása.** Budapest 1930, pp. 141-142). Заедно с това Аделунг, Бретшнайдер, Дьярфаш и редица други изследователи през XIX в. продължавали да извличат етнонима от названието на река *Кума*.

²¹¹ **Otto Blau.** Ueber Volksthum und Sprache der Kumanen. – In: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 29, Leipzig 1875, 556-587.

²¹² **И. Березинъ.** Первое нашествіе Монголовь на Россію. – *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*, СПб., 1853, IX, с. 237.

²¹³ **O. Blau.** Volksthum, 558.

²¹⁴ За тяхната тюркска „националност“ свидетелствували според Блау както сведението на Ана Комнина (πρόσεισι Κομανοῖς ὡς ὀμόλωττοις), така и съобщенията от Константин Багрянородни названия на печенежки крепости, съдържащи елемента **-катаί**, който лесно се съпоставял с думата **كاث** (**kath**), означаваща в хорезмийския диалект ‘стена, траншея’. Блау предпазливо подкрепя също изказаното преди него предположение, че названието на печенезите при Абу-л-феда – **باچناک** (**bāġnāk**) е продължавало да живее в днешното **بو شناق** (**bošnāq**), т. е. „бошняк“. Той смята, че тази мисъл „не е съвсем за изхвърляне“, тъй като босненският диалект съдържа много „източнотюркски“ елементи, а следи от пече-

куманска земя. Той отбелязва две групи кумански поселения – *източна* по Дон и Донец и *западна* по бреговете на Днепър, като северният бряг на Азовско море представлявал свързващото звено между тях. При очертаване границите на тази територия авторът подлага на анализ податките на Идриси, който през първата половина на XII в. описал градовете с разстоянията между тях в т. нар. „Кумания“.²¹⁵ Тя е обхващала почти цялата южноруска степ и включвала редица населени места, които Блау се опитал да идентифицира.²¹⁶ От този регион куманите предприемали своите набези към Византия. Те участвали в борбите около основаването на „българо-влашката империя“, при което „един преден пост на руското господство“ – княжеството на Берлад с градовете Текуче и Малък-Халич (Галац), разположено някога между Серет и Прут до река Дунав, е било унищожено и така Бесарабия и Молдавия се превърнали в куманска плячка.²¹⁷ След монголската инвазия част от този народ потърсил убежище в Унгария и скоро куманските отреди предизвикали ужас в Моравия, Австрия и Щайермарк. Кумани се заселили също по източните граници на Унгария – в по-късната влашка земя, която през XIII в. носела названието „Кумания“. Основната маса на народа обаче останала в старите си поселения. „Който както Рьослер мисли, че народът на куманите е бил тотално унищожен от монголците, се лъже“ – отбелязва Блау. – „Той забравя, че тъкмо монголците никъде не са създали здрави поселения на собствената си на-

нежки поселения все още били запазени в България. Срв. на с. 558, бел. 3 и 4 от труда, както и на с. 572, където Блау смята босненския диалект за „вероятен потомък на печенежкия“.

²¹⁵ Включително „Бяла Кумания“ (قمانيه البيضاء Qumāniya al-beyḏā), т. е. "Cumania alba" и намиращата се наблизо „Черна Кумания“ (قمانيه السوداء Qumāniya as-saudā').

²¹⁶ **O. Blau.** Volksthum, 559-564.

²¹⁷ **O. Blau.** Volksthum, 564.

родност и от ... техните военни пълчища никъде не се е пръкнало жизнено потомство с национална самостоятелност“.²¹⁸ По всяка вероятност, след завоевателните походи от монголците са били останали само господстващата класа, военната прослойка и чиновничеството, докато търговията и земеделието се паднали на заварените местни елементи. С това може да се обясни също и факта, че дори до края на XVIII в. населението и селищните названия от така наречената „Малка Татария“²¹⁹ са били предимно тюркски. „Тюркското, погрешно наричано ... татарско, население по северния бряг на Понта и Азовско море не е дошло от Туркестан чрез по-късно допълнително преселване..., а произлиза от тюркските племена, които уседнали тук още преди монголското време и това на първа линия са куманите“ – заключава Блау.²²⁰

При тези обстоятелства било лесно обяснимо възникването на Петрарковия глосар. Оживените търговски контакти през XIII до XV в. с Крим, Южна Русия, Молдавия и Влахия предлагали на италианските търговци многогранна възможност за сношения с куманите и повод за изучаване на техния език. Латинската част на речника, а така също транскрипцията на тюркските думи издавала венецианския говор на съставителя. При предаването на тюркските звуци той е следвал същия метод, използван от левантинските гърци и колонисти край Мариупол, когато говорели и пишели на турски. От тази област са били запазени ръкописи, доказващи, че тамошните гръцки християни са си служели с тюркския език дори за литургични нужди. И тъй като те би-

²¹⁸ **O. Blau.** Volksthum, 565.

²¹⁹ За нея Блау препраща към **Francesco Beccatini.** *Storia della Crimea, piccola Tartaria ed altre provincie circonvicine.* Venezia 1785 (вж. бел. 43 на с. 567 от труда).

²²⁰ **O. Blau.** Volksthum, 567.

ли преселници от Крим, по всяка вероятност са представлявали потомци на същите онези кумани, чийто език е отразен във Венецианския кодекс“.²²¹

Този идиом съдържа някои чуждици, по които можело да се съди за връзките на куманите със съседни страни и народи. Близостта на руската езикова област е проличавала от отделни лексеми, като **samola**, *rix* = *рус.* ‘смола’ (на с. 220 от изданието на Клапрот), **peç**, *furnus* = *рус.* ‘печь’ (на с. 227) и **yxba**, *camera* = *рус.* ‘изба’ (на с. 242), при което трябвало да се отбележи, че последните две думи са се утвърдили и в други тюркски „ладшафти“. Например в турския *Qatmus* (речник) думата *izbe* (ایزبه или ایزبه ‘изба’) стояла като еквивалент на [*перс.*] *serdab* (سرداب ‘мазе, зимник’), а думата *peç* или *pek* (پاک ‘печка’) – като превод на *furun* (فرون ‘фурна’),²²² откъдето Блау смята, че и *рус.* „изба“ може би е „остатък от кумански спомен“.²²³ Една цяла руска фраза, **slese lube leti** се намира на с. 135 като превод или синоним на императива **tus vel gigil**, при което *tus* (*осм.* *döş-* دوش) и *gigil*

²²¹ **O. Blau.** *Volksthum*, 568. На следващите страници авторът съпоставя фонетично тюркския език на един такъв „караманлийски“ ръкопис от XVII в. с този на Петрарковия глосар, опитвайки се да извлече общите закономерности в ортографията на двата литературни паметника. Любопитно е наблюдението му, че при Мариуполския ръкопис липсващият в гръцки език звук *š* е бил предаван не само чрез *σ* (*s*), но и посредством специфичен знак, образуван по подражание на славянската буква **ш**. (**O. Blau.** *Volksthum*, 568-570). Вж. също статията на **O. Blau.** *Ueber die griechisch-türkische Mischbevölkerung um Mariupol.* – *ZDMG*, 28, 1874, 576-583.

²²² Примерите са извлечени от изследването на **O. Blau.** *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler.* Leipzig, 1868 (= *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. 5), S. 232.

²²³ **O. Blau.** *Volksthum*, 570, бел. 49. По всичко изглежда, че авторът не е познавал студията на В. Василевски, който също обръща внимание на славизмите в Кодекса, смятайки обаче думата „изба“ за руска заемка в куманския език (вж. по-горе).

(осм. *yigil*- *بيجيل*) съответствали на *lat. cade* (повелителна форма от *cadere* ‘падам’), така че в нея лесно можело да се разпознае руското „слѣзай, либо лети“.²²⁴ От Унгария в куманския език проникнали думите **bor** ‘вино’ и **borla** ‘лозе’, които още Клапрот е обяснил като маджарски.²²⁵ В речника имало и някои германски глоси, за които Блау смята, че може да са останали от контактите с немските рицари по унгарската и трансилванската граници, или пък от „готското време“ в околностите на Судак.²²⁶ Много по-значително от западното влияние върху куманското речниково богатство обаче е било въздействието на Изтока – на персийската и арабската култури, откъдето в езика на куманите са навлезли редица термини и изрази, свързани с търговията и военното дело, със служебния и правния живот.²²⁷

Наличието на специфични думи, спадащи към „ислямската терминология“, кара Блау да постави въпроса, дали куманите са били всъщност християни или мохамедани? Наистина, за Бог в речника е използвано не ислямското име Allah, а общотюркската древна форма Tengri. Тук е личало и почитането на Божията майка (Mariam chaton), духовенството е обозначено като Варас, знаел се основният символ

²²⁴ На нея обръща внимание още Клапрот. Като допълнителен пример той сочи приписката **yest minaylu**, поставена редом с думата *alisirmen*, съответстваща в латинската колонка на *canibo res*, а така също и **mineyse**, стояща до куманското *alischil*, *lat. caniba*. В двата случая Клапрот вижда руското „мѣняю, мѣняй“ (по-правилно: „естъ мѣняла“ и „мѣняйся“).

²²⁵ На с. 215 от неговия речник. По-вероятно е обаче двете лексеми да представляват „българско наследство“ в куманския език (срв. изрза ‘дели боран’, т. е. лудо вино).

²²⁶ Едва по-късно, след пълното публикуване на *Codex Cumanicus* е станало ясно, че това са били допълнителни записи на германските съставители на втората част от Кодекса, с която Клапрот не разполагал.

²²⁷ Вж. **O. Blau**. *Volksthum*, 572 - 575, където са посочени редица конкретни примери.

на християнството – кръста (Ghaç), познати били догмите за небето и ада, за ангелите и светците, може би е била известна също и свещенната книга Tuḡa.²²⁸ От друга страна обаче съществували и „явления, които са обясними, само ако се допусне, че куманите сякаш все още са стояли с единия крак в ислямския произход и не се страхували да излагат на показ мохамедански спомени“.²²⁹ Подреждането на дните от седмицата например е съответствало на персийското, при което, изхождайки от съботата или Sabbat (кум. *sambe* = перс. *sanbe*, т. е. *šanbe* شنبه) се добавяли числата от 1 до 5 (*je-sanbe* = перс. *jes-sanbe*, *tu-sanbe* = перс. *du-sanbe* и т. н.).²³⁰ Само за петък е посочено названието *Ayda*, в което лесно можело да се разпознае арабската дума ‘*ayd* (عيد) ‘празник’, тъй като срещу глосата *Festum*²³¹ в персийската колонка е стояло *Eyd*.²³² Ислямски следи показват също наз-

²²⁸ Блау предполага, че източнотюркското съществително име **töre** (توره ‘закон’), използвано в частност за "Законника" на Чингиз-хан, е произлизло (навярно чрез юдейско посредничество) от старозаветната форма **twrh** (תורה), т. е. **tora**, **tura**. Вж. бел. 52 на с. 572 от труда.

²²⁹ O. Blau. *Volksthum*, 572-573.

²³⁰ Тази подредба е запазена частично и в турския език, където *çarşamba* ‘сряда’ произлиза през контрахираната форма *čarğšanbe* от перс. *čahar-šanbe* (چارشنبه ‘четири’ + شنبه ‘събота’), т. е. четвъртият ден след съботата, а *peŋsembe* ‘четвъртък’ – от перс. *pänčšänbe* (پنجشنبه ‘пет’ + شنبه ‘събота’), т. е. петият ден след съботата. Названието на таджикската столица Душанбе също може на свой ред да се свърже с перс. *du-šanbe* или *došanbe* ‘понеделник’ (دو شنبه ‘две’ + شنبه ‘събота’), вторият ден след съботата.

²³¹ На с. 205 от Клапотовото издание, където погрешно е записано „*Testum*“.

²³² Блау добавя, че и „мариуполските християни“ също са използвали за петъка мюсюлманско название – τζουμαά [‘джума’, срв. тур. *sıma* от араб. *ğum‘a* جمع ‘петък’ < *ğama‘a* جمع ‘събирам се’; етимологията на името отвежда към голямото „събиране“ на мюсюлманите за петъчната молитва в джамията (от същия корен), б. м., В. С.], докато останалите

ванията на някои кумански месеци, необичайни за традиционния сезонен календар, например: Safar ay (януари) и Curbanbaigam ay (ноември), наречен така по жертвения празник (курбан байрам), който се падал в свещения месец на мохамеданите. Ето защо Блау е склонен да допусне, че голяма част от това речниково богатство куманите са били донесли „заедно с мохамеданската религия от своите местоживелища в Туркестан”, така както по-рано техните съседи и предшественици българите са „пренесли исляма от Горна Волга към Дунава” (sic).²³³

Като се изключел обаче този сравнително нисък процент на чуждите елементи в куманския език, вокабуларът предлагал в лексикално и граматично отношение ясната картина на един „източен“ тюркски говор, стоящ най-близо до узбекския диалект на Хива. Ото Блау очертава неговите граматичните особености, използвайки предложената от А. Вамбери скица на чагатайския (староузбекския) език, като привежда за морфологичните форми съответни примери от Клапировия речник.²³⁴ Той проверява глосара и откъм лексикалното му съдържание, давайки паралели от Вамбери, за да докаже, че куманската лексика е също на източно-тюркски идиом.²³⁵ Отчитайки значението на Кодекса за изучаването на тюркския народен език от XIII в. Блау изтъква,

дни от седмицата те са наричали с персийските им имена (вж. на с. 573 от разглеждания труд).

²³³ **O. Blau.** Volksthum, 574: „Es darf angenommen werden, dass die Kumanen einen grossen Theil dieses erborgten Sprachgutes zugleich mit der muhamedanischen Religion aus ihren Wohnsitzen in Turkestan mitgebracht hatten, wo bekanntlich seit dem 10. Jahrhundert der Islam siegreiche Fortschritte auf turanischem Boden gemacht hatte. In ähnlicher Weise übertrugen die Bulgaren, Vorläufer und Nachbarn der Kumanen, den Islam von der oberen Wolga nach der Donau“.

²³⁴ **O. Blau.** Volksthum, 576-580.

²³⁵ **O. Blau.** Volksthum, 581-586.

че доста благородна задача би било, „ако една академия като Санкт-Петербургската или Виенската, или някое научно дружество като например Германското ориенталистично, би пожелала да се заеме с издаването на венецианския ръкопис по днешните изисквания на науката“.²³⁶

Освен с оглед на стойността за историческата лингвистика, задълбоченото проучване на материала би било навярно още по-полезно и в историческо отношение, смята Блау. И тук немският ориенталист²³⁷ подхвърля онази своя идея, за която по-късно често бива критикуван. Едно предположение на Джордж Роулинсън (1812-1902), „that we must

²³⁶ **O. Blau.** Volksthum, 586: „Ich wiederhole, dass es bei der Bedeutung des ganzen Glossars für die türkische Volkssprache des 13. Jahrhunderts eine recht dankbare Aufgabe sein würde, wenn eine Akademie wie die St. Petersburger oder die Wiener, oder eine gelehrte Gesellschaft, wie etwa die Deutsche Morgenländische, sich der Herausgabe der Venetianischen Handschrift nach heutigen Aufforderungen der Wissenschaft annehmen wollte“. Това пожелание Блау отправя още в началото на своята студия, когато посочва редица грешки в изданието на Клапрот, за които без сверяване с оригиналния текст оставало съмнително, дали те са били само печатни грешки (вж. на с. 557 и бел. 1).

²³⁷ Неговите публикации свидетелствуват за широкия кръг на научните му интереси. Срв.: **O. Blau.** *De Numis Achaemenidarum Aramaeo-Persicis.* Leipzig, 1855; **O. Blau.** Inschriften aus Petra. – *ZDMG*, 9, 1855, 230-237; **O. Blau, J. G. Stickel.** Zur muhammedanischen Numismatik und Epigraphik. – *ZDMG*, 11, 1857, 443-459; **O. Blau.** Die Stämme des nordöstlichen Kurdistan. – *ZDMG*, 12, 1858; **O. Blau.** Ueber nabatäische Inschriften. – *ZDMG*, 16, 1862, 331-388; **O. Blau.** Nachrichten über kürdische Stämme. – *ZDMG*, 16, 1862, 607-627; **O. Blau.** Das Albanesische als Hülfsmittel zur Erklärung der Lykischen Inschriften. – *ZDMG*, 17, 1863, 649-672; **O. Blau.** Turanische Wurzelforschungen, 1. – *ZDMG*, 20, 1866, 141-143; **O. Blau.** Die Wanderung der sabäischen Völkerstämme im 2. Jahrhundert n. Chr., nach arabischen Sagen und Ptolemäus. – *ZDMG*, 22, 1868, 654-673; **O. Blau.** Etwas über das Manna. Etwas über den Bergstein. Etwas über das Opium. – *ZDMG*, 23, 1869, 275-281; **O. Blau.** Ueber Ni‘met-ullah’s persisch-türkisches Wörterbuch. – *ZDMG*, 31, 1877, 484-494 и др.

view the Parthians as the congeners of the ... Comans²³⁸ започва да му се струва „исторически и езиково установена истина“, в случай че се приемела идентичността на куманите с тюрките по северната периферия на Иран. „Там по бреговете на Атрек [Atrek], който образува големия граничен възел между Туран и Иран, там където планината Джагатай образувала люлката на назованите по нея племена, там областта Parthyene била майчината страна [Mutterland] на древните парти, на Παρθυαίοι, на Parthwa от клинописите“.²³⁹ Блау предполага, че от Parthava може да е възникнала по-новата иранска форма Pahlav, която по-късно да е породила руското наименование на куманите. В такъв случай руското обозначение Polow-zi като производно от Pahlav съобразно славянските фонетични закони би било еднозначно с *Pahlavi* (т. е. „парт[ск]и“, „партян[ск]и“). Още на времето отделни хронисти са определяли куманите като „парти“ – припомня Ото Блау. С други думи, „половците са партяните на средновековието“ (*die Polowzer sind die Parther des Mittelalters*). Излезлите през северната периферия на Каспийско море „турански“ племена са били потомци на раздвижилите се при Аршакидите етнически маси на изток от морето, част от които се разпростряла и южно върху иранската земя, но по-късно отново е била изतिकана на север чрез семитския контраудар, воден от исляма. Недостатъчно добре прецизирианият „турански елемент в клинописите“ навярно би встъпил в правилна светлина чрез по-нататъшното изследване на куманския и сродните му диалекти – предполага Блау и заключава, че подобно свързване на тюркските езикови проучвания с останките от класическата древност на Ориента, със старата етнография и исто-

²³⁸ **George Rawlinson.** *The Sixth Great Oriental Monarchy (Parthian)*, 1873, р. 25 (цит. по Блау, с. 586).

²³⁹ **O. Blau.** *Volksthum*, 587.

рия, би дало значителен тласък в развитието на тази област на познанието.²⁴⁰

Codex Cumanicus на граф Геза Кун

Пожеланието на Блау за ново издание на Кодекса, съобразено със спецификата на оригиналния ръкопис, се сбъдва доста скоро. То е било реализирано от големия унгарски учен и бъдещ вице-президент на Будапещенската академия на науките, граф **Геза Кун** (1838-1905). Роден в град Nagyszében (*нем.* Hermannstadt или *рум.* Sibiu) в трансилванските земи, обитавани някога от куманите, Кун отрано е проявил интерес към тяхното минало, навярно и защото фамилното му име го е свързвало с този народ. Завършвайки класическа

филология в Пещенския университет, той е разполагал със стабилни познания по иврит и сирийски, след което се заел да изучи арабски, персийски и турски език. Това го е превърнало в един от водещите унгарски ориенталисти на своето време и още на двадесет и девет годишна възраст през 1867 г. е бил избран в Академията на науките. Голяма част от неговите изследвания са свързани с източните извори за ранната унгарска история²⁴¹ или са посветени на проблеми-

²⁴⁰ **O. Blau.** Volksthum, 587: „Durch eine solche Verknüpfung des Studiums der türkischen Dialekte mit den Resten des classischen Alterthums des Orients, durch eine Verwerthung türkischer Sprachvergleichung für die Erforschung der alten Ethnographie und Geschichte würde, hoffe ich, sich ein ganz ungemeiner Umschwung des Interesses wissenschaftlicher Kreise an diesem Gebiet der Forschung vollziehen“.

те на куманския народ и език. В годината, в която Блау отпечатва своята студия за куманите, излиза и една работа на Кун върху въпроси от кримската история.²⁴² По това време той вече е насочил вниманието си към Венецианския кодекс, на който се спира в новооснования във Флоренция италиански орган за източни проучвания,²⁴³ а малко след това обнародва и извадки от самия манускрипт, придружени с критични бележки.²⁴⁴

В 1880 г. Кун публикува пълния текст на *Codex Cumanicus*, заедно с обширен увод, индекси и приложения към него.²⁴⁵ За разлика от чисто канцеларското заглавие на ръкописа („In hoc libro co[n]ti[ne]ntur P[e]rsicum et Coma[n]icum p[er] alphabetum“, т. е. „В тази книга се съдържа персийски и кумански по азбуката“), фигуриращо след встъпителната инвокация преди началото на самия речник (MCCCIII die XI Iuly. / In no[m]i[n]e d[omi]ni N[ost]ri ih[es]u x[rist]i et B[ea]te Vi[r]gi[n]is / Marie Mat[ri]s eius et om[n]ium S[an]c-

²⁴¹ Срв. например: **Géza Kuun.** *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima*, t. I-II. Claudipoli 1892, 1895; **G. Kuun.** Keleti kútfők [Източни извори]. – In: Gy. Pauler, S. Szilágyi. *A magyar honfoglalás kútfők* [Извори за унгарското заселване]. Budapest 1900, pp. 137-184; **G. Kuun.** Gurdēzi a törökökről [Гардизи за турките]. – *Keleti Szemle / Revue orientale* (Budapest), N° 2, 1901, 1-5, 168-181, 260-270; N° 3, 1902, 32-44, 81-94, 253-261; N° 4, 1903, 14-30, 129-141, 257-287.

²⁴² **G. Kuun.** *Adalékok Krim történetéhez* [Данни за историята на Крим]. Budapest 1875.

²⁴³ **G. Kuun.** Il codice comano della Marciana a Venezia. – *Bolletino italiano degli studi orientali*, 1, 1876-1877, 50-53, 92-97.

²⁴⁴ *Quinquaginta aenigmata Cumanica. Ex Codice Cumanico Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum.* Versione et notis criticis illustravit Comes **Géza Kuun.** Budapestini, Ex Typographia Soc. Franklin, 1878, 15 pp.

²⁴⁵ *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum.* Primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruit Comes **Géza Kuun.** Acad. Scient. Hung., Budapestini 1880, CXXXI + 395 pp.

[t]orum et S[an]c[t]arum dei Amen. / Ad honorem dei et B[ea]ti Ioh[ann]is euangelifte. / In hoc libro co[n]ti[n]entur p[er]sicum et coma[n]icum p[er] alfabetum: / Неч sunt Ve[r]ba et no[m]i[n]a de lit[er]a A.) и противно на каталожните названия на извора,²⁴⁶ Кун го обозначава като "кумански кодекс", което име до днес е запазено в научната книжнина. При това, издателят е бил мотивиран не само от субективното желание „да прослави предците, отразявайки изключително тяхното име в названието на кодекса“,²⁴⁷ но е изхождал също от факта, че ръкописът е съдържал и една липсваща при Клапрот втора част с текстове, която трудно би могла да се определи като „речник“.

В публикацията на Кун самият кодекс е предхождан от кратък предговор (Praefatio) и пространно въведение (Prolegomena), където на 134 страници в девет параграфа авторът очертава историята на изучаването на Codex Cumanicus, изразява мнението си за куманския език и връзките му с тюркските езици, обяснява стойността на буквите в текста и пр. Тук са проследени по-ранните сведения за венецианския манускрипт (с. I-XIV), изданието на Клапрот и неговото значение за изясняване произхода на куманите (XIV-XXVII), въпроса за някои техни езикови реликти (XXVII-

²⁴⁶ Например „Alphabetum Persicum, Comanicum et Latinum anonymi“ при Томазини (1650), „Lexicon Latinum, Persicum et Comanicum“ при Цанети (1741). Срв. също обозначенията при Клапрот: „Dictionnaire persan, coman et latin“ (1826), респективно „Vocabulaire latin, persan et coman“ (1828).

²⁴⁷ Така: **Я. Р. Дашкевич**. Codex Cumanicus – вопросы возникновения. – *Вопросы языкознания*, 1985, № 4, 72-83 и по-специално на с. 72-73, където авторът изтъква, че в самия ръкопис автохтонното обозначение на езика е било tatar til, т. е. „татарски език“ и само благодарение на предложеното от Кун название се е закрепила „веригата на повърхностни асоциации: ако кодексът е Cumanicus, значи езикът му е lingua Cumanica, а носителите на езика, разбира се, Cumanii – кумани (комани) – половци – кипчаки“.

XL), сведенията за кумани в Унгария (XLI-LI), архаизираните и други обозначения за тюрки (и кумани) в старата изворова книжнина (LV-LXXI), произхода и съдбата на куманския народ и пропагандирането на християнството сред него (LXXII-LXXXVII). По-нататък следват фонологични, морфологични, синтактични и лексикални „анотации“ на представения в кодекса тюркски език, съпоставян от някои автори с ногайския (LXXXVII-CXVII), анализ на съдържащите се в него персийски, германски и латински глоси (CXVII-CXXIV), а така също преглед на материала по страници (CXXIV-CXXXI). Уводът завършва с подробно описание на съдържанието (Conspectus Codicis), също обвързано с пагинацията на оригиналния манускрипт (CXXXI-CXXXIV).

Същинският текст на паметника е даден в транслитерация, с транскрипция на издателя и обяснения под линия (с. 1-235) – един филологически метод, използван при издаването на класически автори. Тук Г. Кун е вложил цялото си умение за разчитане и транслитериране на извора, при което е добавил съкращенията, срещани при латинските, персийските, куманските и немските глоси, разграничавайки на места куманските податки от техните немски и латински съответствия. В бележките под линия той се е постарал да даде най-разнообразна допълнителна информация, например за някои грешки в изданието на Клапрот, за значението на отделни думи, за произхода на чуждите заемки в куманския, като оригиналите е цитирал така както те са били изписвани

на арабски, персийски, иврит, гръцки, славянски, латински и унгарски език. Освен това в бележките фигурират исторически и географски податки, различни добавки и корекции към текста, латински преводи на отделни кумански фрази, цитирана е съответната литература и т. н.

Текстът на Кодекса е последван от два екскурса на Кун върху куманските гатанки (*De aenigmatis*, с. 236–238) и „кримско-готските“ глоси, записани от Бусбек в Константинопол (*De glossis goticis apud Busbeqivium*, с. 239–244). Приложени са също четири речника на намиращите се в Кодекса кумански, персийски, германски, а също средно- и къснолатински думи, които липсвали при Дюканж или са били употребени в по-различен смисъл (*Vocabularia*, с. 247–383).²⁴⁸ Те са обяснени на латински, понякога и в собствен превод на Кун, като са посочени съответните страници от текста, с добавяне на сродни или вариантни форми, на съвременните лексеми в персийския речник и пр. От тях най-прецизен е куманско-латинския вокабулар, съдържащ не само почти всички кумански думи от текста, но и един "*Glossariorum*" на *nomina propria personarum, gentium, regionum et locorum* (с. 306–307). Трудът завършва с показалец на собствените имена (*Index nominum propriorum*, с. 384) и с добавки и поправки на забелязаните пропуски (*Addenda et corrigenda*, с. 385–395).

Публикацията на Кун представлявала огромна крачка напред в сравнение с пионерното издание на Клапрот и поставила начало в изследването на самия манускрипт, заедно с анализи на неговото съдържание. Тя обхващала не само

²⁴⁸ Това са: I. *Vocabularium cumanico-latinum* (с. 247–307), II. *Vocabularium persico-latinum* (с. 307–352), III. *Vocabularium germanico-latinum* (с. 353–368) и IV. *Vocabularium mediae et postremiae latinitatis* (с. 369–383), към който е включен и един „*Index nominum personarum*“ (на с. 379–383).

познатия дотогава глосар,²⁴⁹ но и хетерогенната по своя състав втора част на кодекса, в която освен куманско-германски и латински езикови материали²⁵⁰ са включени фрагменти от италиански стихове,²⁵¹ образци на тюркската народна поезия,²⁵² християнски религиозни текстове на кумански

²⁴⁹ Срв. неговата структура както е отразена според "Conspectus Codicis": I. Vocabularium per alphabetum, pag. 1-58 (тук след едно пълно спрежение на глагола *audire* 'чувам' в сегашно, минало несвършено и минало свършено време, с посочване на свързаните с него имена, следват други грагори и съществителни, записани по реда на латинската азбука – с. 1-63 от изданието на Кун); II. Adverbia, pag. 59-67 (под надслов „Ista su[n]t adu[er]bia“ са дадени основните наречия – с. 64-71); III. Declinatio pronominum et nominum, pag. 68-70 (в текста този раздел е озаглавен „Ista su[n]t no[m]i[n]a et p[ro]no[m]i[n]a“ – с. 72-77 при Кун) и IV. Vocabularium per ordinem notionum correlatarum... (до pag. 110 на ръкописа), където са обхванати 40 семантично обединени групи от думи, започващи с „No[m]i[n]a rer[um] que p[er]tine[n]t Deo et ad s[er]uiendum“ (с. 77-78) и завършващи с раздела „Vidualia quae nascunt[ur]“ (с. 130-131). Тази триезична част на Кодекса, позната вече от Клапрото-вото издание, приключва с глосата „d[eus] d[omin]us p[articeps] [nos] hereditatis tue fac alias“ (на с. 131 при Кун).

²⁵⁰ Вж. pag. 111, 113-116, 117, 118, 127-128, 129-130, 131, 132, 152, 157, 160-164 на манускрипта. (Срв. в "Conspectus Codicis": V. Vocabularium cumanico-germanicum; VII. Spicilegium brevissimarum dictionum cumanico-germanicarum; VIII. Idem; IX. Quaedam dictiones et vocabula cumanico-germanica et cumanico-latina; X. 3. Vocabularium in duas columnas partitum; XI. Nonnulla vocabula cum. quorum unum latine, alterum germanice explicatum est; XIX. Adumbratio grammaticae linguae cumanicae latine; XX. Paradigma verbi cumanici *anglamak*; XXI. Vocabularium cumanico-latinum in duas columnas partitum; XXII. 3. In columna dextra quaedam dictiones et vocabula cumanica cum interpretatione latina; XXXI. Quaedam vocabula latina; XXXIV. Vocabula quaedam cumanica et latina; XXXVII. Vocabularium cumanico-latinum et cumanico-germanicum ... in duas columnas partitum).

²⁵¹ Pag. 112, 117 (VI. Fragmenta poesos italicae; X.1. Fragmentum poesos italicae).

²⁵² Така наречените кумански гатанки (XII. Aenigmata cumanica, pag. 119-120).

език,²⁵³ а така също неизписани страници²⁵⁴ и името на един от притежателите на манускрипта, някой си Антонио Финале.²⁵⁵ Изхождайки от съдържанието и графичните особености на текста, Кун ясно разграничава двете части, които са имали самостоятелен произход и едва впоследствие са били съшити заедно. Той говори за „*scriptor vocabularii*“ (с. СХХIV), т. е. за една ръка, изготвила първата част на Ко-

²⁵³ Pag. 117, 121, 122-123, 124-125, 126, 132, 133, 136, 137-147, 148, 149, 150, 151, 159. (Срв. в "Conspectus Codicis": X. 2. *Textus brevis cumanicus, in quo lector ad praeccepta fidei observanda admonetur*; XIII. *Textus cum. de poenitentia*; XIV. 1. *Pericope evangelii secundum Lucam cumanica (cap. II.)*, 2. *De Sto Stephano*, 3. *Textus de sanctissimo nomine Christi cum.*, 4. *Textus cum. „in die epiphaniae“*; XV. 1. *Continuatio textus praecedentis*, 2. *Exegesis praeccepti Jesu Christi „de amore erga Deum“ cumanice*; XVI. *Textus cumanicus de peccatore et de poenitente, in quo quidam loci e scriptis S. Hyeronymi et Ambrosii citantur*; XVII. *Continuatio textus praecedentis, in quo quidam loci e scriptis S. Augustini, Ambrosii et aliorum de confessione peccatorum et poenitentia citantur*; XVIII. 1. *Meditationes de passione Jesu Christi*, 2. *Oratio dominica*; XXII. 1. *Decalogus*, 2. *Enumeratio septem peccatorum capitalium cumanice et latine*; XXII. *Aleluia*; XXV. 1. *Ave iehu xpe benedictissime creator et salvator (bis)*, 2. *Quaedam litterae huic codici propriae*; XXVI. *Salutationes, orationes et eulogiae ad cultum Jesu Christi et sanctae Virginis pertinentes*; XXVII. *Confessio fidei*; XXVIII. *Hymnus de passione Jesu Christi cum siglis musicis*; XXIX. *Hymnus alter de passione*; XXX. *Hymnus „a Solis ortus“*; XXXVI. *Textus de incarnatione Jesu Christi*).

²⁵⁴ Pag. 134-135, 153-155, 158.

²⁵⁵ В "Conspectus Codicis" Кун определя тази част като „XXXIII. *Autographum Antonii de Finale, pag. 156*“. Там всъщност е разположена в хекзаметър цяла комбинационна формула: „*Iste liber est de Antonio di Finale / qui manet aput... / Qui scrissit scribat / semper cum Domino vivat / in celix / Antonius nomine felix / Qui me furatur / malla morte non videatur / non...*“. На с. 218-219 Кун подробно анализира това обичайно за средновековните ръкописи проклятие срещу всеки, който се опита да открадне книгата. Обстоятелството, че Antonio di Finale е произлизал от известна генуезка фамилия, наричана също di Finari или di Finar, допълнително свидетелствало според Кун за генуезкия произход на първата част от Кодекса (вж. по-долу).

декса в 1303 г., различна от ръцете на „*scriptores secundae codicis parti*“, които в голямата си част са принадлежали на немски мисионери (*missionarii fidei christianae germanici*, с. СХХVII). Но не само поради различните почерци, а и с оглед на съдържанието втората част не била нещо еднородно. Тя се състояла от множество отделни места, съчетани в едно цяло. Кун обърнал внимание на гатанките и религиозните записи, като при Богородичния псалтир "*Ave porta paradisi*" разделил непрекъснатия кумански текст на стихове, където всеки ред се състоял от 7 до 8 срички, а всяка строфа – подобно на латинския оригинал – започвала с *Ave*. Така той се оказва и първият изследовател, който успял да установи по-голям поетичен текст във Венецианския кодекс.

При търсене произхода на съставителите на ръкописа Геза Кун се базирал на особеностите на ортографията. Неговите филологически изследвания върху латинско-персийско-куманския глосар разкрили три възможности. От една страна честата употреба на *x* вместо *s* и обратно насочвала към Венеция, така както предполагали и повечето по-ранни автори. Отделни латински думи обаче говорели в полза на северноиталианските диалекти и в частност на Милано („*endego*“ вместо „*indigo*“ и пр.). На свой ред заместването на *l* чрез *r* в интервокална позиция („*carubius*“ вместо „*calubius*“) недвусмислено сочело към Генуа и тъй като в началото на XIV в. именно генуезците доминирали в европейската търговия със Златната Орда и Иран, то вероятно авторът на първата част на кодекса ще да е бил от техните среди.²⁵⁶

Особено внимание Кун обърнал на немските глоси. Неговият роден град е представлявал един от центровете на трансилванските саксонци, заселени там още през XII в. от унгарския крал Гейза II. Съвсем оправдан следователно е

²⁵⁶ Вж. **G. Kuun**. *Codex Cumanicus*, CXXI-CXXIV.

бил интересът на учения към германския лингвистичен материал, имащ огромно значение и за историята на немския език. Във втората част на Кодекса той видял следи от такъв седмоградски саксонски диалект, където звукът *s* например се замествал със *z*. Като цяло обаче ортографията на немските записи разкривала чертите на един франкски диалект (*dialecti franconicae*), т. е. повечето немски мисионери – автори на религиозните текстове и германско-куманския глосар произлизали от области, в които се говорело на „среднонемски“ (*media germanica, Mitteldeutsch*).²⁵⁷ Затова Кун с основание заключава, че тяхната родина би трябвало да се търси някъде в този регион (*patria scriptorum glossarum codicis germanicarum inter Aquisgranum et Bonam quaerenda est*).²⁵⁸

Издателят е дал своя принос също в анализа на персийския и латинския езиков материал, в очертаването на граматиката на „куманския“ език, в разчитането и интерпретирането на редица думи от Кодекса. Той е посочил и латинските оригинали на текстовете, които са били преведени на кумански, коментирал е италианските стихове, а във втория *Excursus* съвсем правилно е отнесъл текста на записаното от Бусбек начало на песен (*cantilena*) към тюркските езици, което сякаш потвърждава едно твърдение, че кримските готи през XVI в. са говорили на немски само помежду си, а иначе използвали татарски, гръцки и други езици.²⁵⁹ С

²⁵⁷ Кун се позовава на изследванията на Виенския професор Карл Юлиус Шрьодер, който определя някои белези на "среднонемския" диалект, срещащи се и във втората част на Кодекса, например размяната на гласните *i* и *e* („*ich wiyliche*“ вместо „*ich welke*“), употребата на дифтонгите *iu* вместо *ei* („*ich giuse*“ вместо „*ich reise*“), на *ou* вместо средновисоконемското *ou*, както е при „*loupher*“ [*свр.нем.* „*läufer*“] и др.

²⁵⁸ **G. Kuun.** *Codex Cumanicus*, CXX.

²⁵⁹ Мнение, изказано около 1560 г. от немския историк и теолог *Georgius Torquatus*. Вж. при **L. Ligeti.** *Prolegomena*, p. 47, note 63.

всичко това Кун положил стабилна основа за разкриване особеностите на венецианския манускрипт. С неговото обнародване най-после започнало и научното изследване на куманския език.

Изданието на граф Геза Кун предизвикало широк отзвук сред международната научна общественост. Още през следващите години се появили първите рецензии.²⁶⁰ **Пал Хунфалви** (1810-1891) се отзовал, общо взето, положително, като разкритикувал Кун главно за ненадеждността на неговия латински и неудобството на латинския индекс.²⁶¹ **Ищван Дярфаш** (1822-1883), който продължавал по това време да изследва историята на язиги и кумани,²⁶² се опитал да докаже „татарския“ произход на *Codex Cumanicus* в подкрепа на теорията си за маджарското потекло на куните.²⁶³

²⁶⁰ Срв. например **C. Desimoni** в: *Archivo Storico Italiano*, serie IV, t. 8, Firenze 1881, 253-270; **Н. Дашкевичъ** в: *Кіевскія Университетскія извѣстія*, 1882, № 4, 147-151 и други (вж. по-долу). Срв. също **S. Salaville**. Un manuscrit chrétien en dialecte turc, le „Codex Cumanicus“. – In: *Échos d'Orient*, 14, 1911, pp. 278-286, 314; **M. Mollova**. Codex Cumanicus de Geza Kuun. – In: *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, 37 (1987), Sarajevo 1988, 313-316.

²⁶¹ **Pál Hunfalvy**. A kún-vagy Petrarka-Codex és a kúnok [Куманският или Петрарков кодекс и куманите]. – In: *Értekezések a Magyar Tudományok Akademia Nyelv- és Széptudományok Köréből* (Értekezések az I. Oszt. Köréből), IX, № 5, Budapest 1881; също и на немски език: **P. Hunfalvy**. Der Kumanische oder Petrarka-Codex und die Kumanen. – In: *Ungarische Revue*, 1, Leipzig 1881, 602-632.

²⁶² За неговия четиритомен труд вж. тук бел. 121. Срв. също **I. Gyárfás**. A jászkúnok nyelve és nemzetsége [Език и народност на язиго-куманите]. – In: *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*, X kötet, № 5, Budapest 1882.

²⁶³ **István Gyárfás**. A Petrarka Codex kún nyelve [Куманският език на Петрарковия кодекс]. – In: *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből* (Értekezések a II. Oszt. Köréből), X kötet, № 8, Budapest 1882. Дярфаш предполага, че триезичната част на Кодекса е имала търговско предназначение и във връзка с това цитира от тематичния речник 89 имена

В отговор Геза Кун реагирал остро с отделна статия, където разкритикувал погрешността на тази остаряла концепция, датираща от времето на Прай.²⁶⁴ Заедно с това той представил и някои добавки към обнародвания вече материал.²⁶⁵

Въз основа на ново директно проучване на ръкописа още през XIX в. **Емилио Теца** (1831-1912) изправил немалко грешки в изданието на Кун.²⁶⁶ Той дешифрирал и някои от трудно четимите италиански стихове, приписвани от Кун на Петрарка, като доказал, че те са нямали нищо общо с великия поет – нещо, което по-късно е било потвърдено и от други италиански литературоведи. Според него дори тези стихове са били написани на Изток, на мястото на съставяне на целия кодекс, който никога не е принадлежал на Петрарка, тъй като библиотеката на поета не е встъпила във владение на република Венеция и следователно – на храма Св. Марко.²⁶⁷ Емилио Теца посочил редица пропуски,

на подправки, 70 названия на търговски артикули, 17 обозначения на скъпоценни камъни и 91 термина, отнасящи се до канцеларското дело.

²⁶⁴ **G. Kuun.** A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről [За езика и националността на куманите]. – In: *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* (Értekezések az I. Oszt. Köréből), XII, N° 11, Budapest 1885. Вж. също на немски език: **G. Kuun.** Über die Sprache und Nationalität der Kunen (Kumanen). – *Ungarische Revue*, 5, Leipzig 1885, p. 644.

²⁶⁵ Срв. **G. Kuun.** Additamenta ad prolegomena Codicis Cumanici. – In: *Atti del IV. Congresso internazionale degli Orientalisti*, parte sesta, vol. II, Firenze 1881, pp. 223-229; *Additamentorum ad Codicem Cumanicum novam seriem scripsit Comes Géza Kuun.* Budapestini, Ex Typographia Societ. Franklin, 1883, 40 pp.

²⁶⁶ **Emilio Teza.** Un'altra occhiata al Codex Cumanicus. – In: *Rendiconti della R. Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, vol. VII, fasc. 8, Roma 1891, pp. 315-327.

²⁶⁷ Срв. **E. Teza.** Un'altra, 327, както и **Pierre de Nolhac.** *Pétrarque et l'Humanisme. D'après un essai de restitution de sa bibliothèque.* Paris 1892, p. 83, note 1 (2-e éd., Paris 1908, p. 98, note 1). Нолхак проучил всичките 17 манускрипта в библиотеката на храма Св. Марко, за които се предполагало да принадлежат на Петрарка и стигнал до извода, че нито един от

породени по невнимание, главно поради непоследователното изписване на съкращенията (понякога разкрити, а друг път оставени в текста). И макар да отбелязал и отделни печатни грешки, които вече били поправени в "Addenda et Corrigenda", като цяло неговата критика е издържана в строго научен тон. Ето защо Кун приел повечето бележки и предложения,²⁶⁸ въвеждайки част от корекциите в своя личен екземпляр, съхраняван днес в архива на Унгарската Академия на науките. Изхождайки от многото погрешни записи в манускрипта, Теца допуснал възможността той да е бил препис от по-стар оригинал²⁶⁹ – нещо, което се потвърдило при по-късните проучвания на паметника. Наличността на куманския проповеден материал го накарала от друга страна да заключи, подобно на Пал Хунфалви,²⁷⁰ че навярно Кодексът е бил изготвен от немски монаси, спадащи към францисканския орден, но вероятно някой търговец е добавил в него онова, което се отнасяло до търговията.²⁷¹ В своята рецензия Емилио Теца коментирал и обясненията, добавени от Кун към немските глоси. Това дало повод на издате-

тях не е могъл да произлиза от сборката на големия поет и библиофил. Това особено е важало за *Codex Cumanicus*, чиито хартиени листа и кожена подвързия от XVIII в. не хармонизирали с останалите книги от колекцията, изготвени на пергамент. (За Теца вж. също **Fr. Pullé**. *Studi italiani di filologia indo-iranica*, t. IX, 1913, p. VII-IX).

²⁶⁸ Срв. подробния отговор към критичните коментари на Теца в статията на **G. Kuun**. *Újabb adatok a kún Petrarka-Codexhez* [Нови данни за куманския Петрарков кодекс]. – In: *Magyar Tudományos Akadémia Értekezések az I. Oszt. Köréből*, X, № 12, Budapest 1893.

²⁶⁹ Срв. **Emilio Teza**. *Gli inni e le preghiere in lingua cumana: revisione del codice veneziano*. – In: *Rendiconti della R. Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, Vol. VII, fasc. 12, Roma 1891, 586-596 (и по-специално на с. 587: „È probabile ancora che qui s’abbiano fogli copiati da altri fogli [...]; e ognuno sa come, ad ogui rinnovamento, l’occhio continua ad ingannarsi, e la mano a sviare!“).

²⁷⁰ **P. Hunfalvy**. *Der Kumanische...*, 607.

²⁷¹ Вж. **E. Teza**. *Un'altra*, 317; **E. Teza**. *Gli inni*, 586.

ля да откликне с нова публикация върху германския езиков материал.²⁷²

За пръв път податките от *Codex Cumanicus* били въведени в тюркологичните изследвания благодарение усилията на големия руски учен **Василий Васильевич Радлов** (Friedrich Wilhelm Radloff, 1837-1918), създал цяла епоха в историята на изучаването на тюркските езици в Русия. Още в 1884 г. Радлов публикувал две статии върху езика на куманите,²⁷³ в които се опитал да реконструира неговата фонетика и базирайки се на звуковите закони да посочи мястото на куманския сред родствените му тюркски езици. Освен това, изхождайки от ортографията на латинските записи в Кодекса, Радлов се помъчил да установи и произхода на неговия автор. Липсата на графично разграничаване между съгласните **s** и **š**, характерно за западните части на Северна Италия, го навело на мисълта, че навярно писарят на първата част е произлизал от същия регион.²⁷⁴ Три години по-късно Радлов обнародвал и своя подробен анализ върху тюркския езиков материал на Кодекса, основан – както личи също от заглавието – изцяло на изданието на Кун.²⁷⁵ Това пре-

²⁷² **G. Kuun.** Additamenta zu dem germanischen Glossar des Codex Cumanicus. – In: *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, XIV, Hermanstadt 1891, № 11, pp. 102-104.

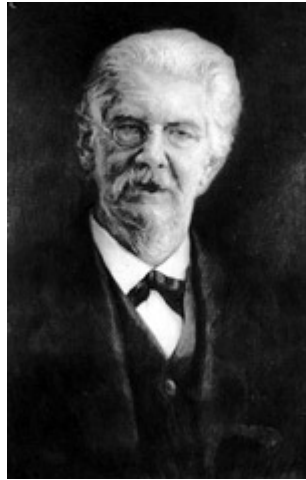
²⁷³ **В. В. Радловъ.** О языкѣ кумановъ. По поводу изданія куманскаго словаря. – *Записки Императорской Академіи Наукъ*, т. 48, СПб., 1884, Приложение № 4; **W. W. Radloff.** Zur Sprache der Komanen. – *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft*. Leipzig, I, 1884, 377-382; II, 1885, 13-42.

²⁷⁴ **W. Radloff.** Zur Sprache, II, 28. Подобно на Клапрот и Кун така също и Радлов смятал, че авторът на триезичния глосар е бил италиански търговец (вж. **В. Радловъ.** О языкѣ, 7, 31-32).

²⁷⁵ **W. W. Radloff.** Das türkische Sprachmaterial des „Codex Cumanicus“. Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedik. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880). – In: *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*. VII-e série, tome 35, № 6, 1887, pp. 1-132.

доверяване без съпоставка с оригиналния манускрипт довело до редица погрешни интерпретации, за които академик Радлов и неговите поддръжници са били остро разкритикувани от Вили Банг.²⁷⁶

Радлов транскрибирал целия материал с използваната от него за тюркските текстове руска азбука, като при всяка дума отбелязал и останалите форми, с които тя се срещала в Кодекса, посочвайки точно страниците и начина на нейното изписване при Кун. Той осъзнавал, че за правилното разбиране на паметника е нужно добро познаване на „тюркските диалекти“, като езиковите материали трябвало „да се обяснят чрез самите тях, т. е. да се поставят редом една с друга срещаните на различни места еднакви думи“.²⁷⁷ Затова добавил родствени лексеми от други тюркски езици, а накрая приложил и речник на всички онези форми, които не е могъл да обясни, заедно с транскрипция и дословен превод на намиращите се в извора по-големи кумански текстове. Обработвайки по този начин наличния материал, Радлов успял да разтълкува значителна част от него. На места обаче допуснал произволен прочит, което се дължало и на предположението му, че достигналият до нас ръкопис е бил копиран от

Вж. към това и критичната рецензия на **G. Kuun** в: *Giornale della Società Asiatica Italiana*, III, 1889, 192-199; IV, 1890, 236-250.

²⁷⁶ За тази полемика вж. при **А. Ю. Кримський**. Тюрки, их мови та літератури. – В: **А. Ю. Кримський**. *Твори*, т. 4, Київ 1974, с. 518-520.

²⁷⁷ Срв. **W. Radloff**. Bericht über die Ausgabe des Sprachmaterials des Codex Comanicus. – *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, 31, 1887, 121-124 (вж. на с. 122).

някой слабо запознат с куманския език монах. В него Радлов открил елементи от казанското татарско наречие и това го накарало да приеме куманския за древен „западен“ тюркски език, тясно свързан с волжките диалекти, който вероятно се запазил и развил самостоятелно при караимите, преселили се през XV век в Литва.²⁷⁸ Той спадал към групата на „кипчакските“ езици, носителите на които през IX-XIII в. са обитавали обширните степи между Алтай и Черно море. В този смисъл Венецианският кодекс предлагал най-стария запазен досега кипчакски писмен материал. Неговото установяване е било от изключителна важност и Радлов, който по това време вече планирал своя речник на тюркските диалекти,²⁷⁹ смятал да се заеме по-късно с паметниците на източната, „уйгурска“, група на тюркските народи, за да насочи след това вниманието си към южната племенна общност, „селджукската“, обхващайки също такива „изкуствени писмени езици“ като османския и джагатайския (източно-тюркския). Доколкото последните два идиома не са били представители на определени диалектни групи, а са възникнали като самостоятелни езици на базата съответно на селджукския и на уйгурския чрез смесването им с различни диалекти, те не би трябвало според Радлов да се привличат за съпоставка с езиковите диалектни материали. Ето защо не печелим нищо – изтъква той, – ако твърдим подобно на Блау, че „команският е стоял близо до джагатайския“.²⁸⁰

На друго място руският учен е склонен да приеме, че езикът на *Codex Cumanicus* изчезнал, а неговите носители, които „в течение на вековете са абсорбирали многобройни

²⁷⁸ Вж. **W. Radloff**. Das türkische Sprachmaterial, S. 6.

²⁷⁹ Вж. **W. W. Radloff**. *Опытъ словаря тюркскихъ наречій – Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*, I-IV, Sanktpeterburg, 1893-1911.

²⁸⁰ Вж. **W. Radloff**. Bericht über die Ausgabe, 124.

жители с друг произход: гърци, готи и т. н.²⁸¹ постепенно са били асимилирани от новите преселници от степта. Във връзка с кримско-татарските диалекти той подчертава, че „до XVII век включително езикът на кримските татари е бил явно кипчакски говор, образуван от смесването на команския с по-късно преселилите се степни номади“.²⁸² Той е представлявал майчин език също за караимите и кримчаките (талмудисти), при които са съществували стари преводи на Библията, даващи представа за състоянието на кримско-татарския език през XVII в.

От Вилхелм Радлов е запазено и едно по-късно изследване, свързано с Венецианския кодекс. Това е статията му за куманските гатанки, посветена на 70-годишнината на професор И. А. Бодуен де Куртене (1846-1929), която за съжаление е останала необнародвана.²⁸³ За нея пръв съобщава С. Е. Малов през 1930 г. в своята студия върху историята на *Codex Cumanicus*.²⁸⁴ До края на миналия век обаче Кодексът не станал обект на ново специално проучване, макар вече да е бил добре познат на изследователите на източноевропейското минало. Трябвало да изминат тридесет години след публикуването му от граф Геза Кун, преди да се появят отново конкретни трудове върху този уникален паметник.

²⁸¹ **W. Radloff.** Vorläufiger Bericht über eine wissenschaftliche Reise in die Krym im Jahre 1886. – In: *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, tome 31, 1887, 544-550 (вж. на с. 547).

²⁸² **W. Radloff.** Vorläufiger Bericht, 547-548.

²⁸³ **W. Radloff.** Die Rätsel des Codex Cumanicus, [1915].

²⁸⁴ Вж. **С. Е. Малов.** К истории и критике Codex Cumanicus. – В: *Известия Академии Наук СССР. VII серия. Отделение Гуманитарных Наук.* Ленинград 1930, с. 347-375. По данни на Малов, който използва материала в своето изследване, ръкописът на Радлов се съхранявал в Азиатския музей на Академията на науките под № 554 (инв. 1918).

П. Голубовски и куманите-половци

Деветнадесетото столетие е времето, когато започва да бъде обръщано все по-голямо внимание на ролята на средновековните ездитни номади в руската, унгарската и балканската история. За това безспорно допринеся общият развой на хуманитаристиката – не само на историческата наука, разширила хронологично и тематично хоризонта на своите изследвания, но също така на византологията и ориенталистиката (в частност на тюркологията), които или прецизирали известните вече податки,²⁸⁵ или – както е в случая с *Codex Cumanicus* – разкрили нов ценен изворов материал, обогатяващ познанията за миналото. И ако дори през втората половина на века преобладаващият брой учени са продължавали традиционно да отъждествяват куманите (половци) с узите (гузи, огузи), то вече след публикуването на Венецианския кодекс станало пределно ясно, че куманите не само не били езиково родствени на маджарите, но са говорели също на идиом, различен от останалите огузки езици. Това дало основание на изследователите да ги обособят като отделен народ в морето на средновековните тюркски номади, независимо че те все още са били разглеждани предимно заедно с узи и печенези и то при осветляването на отделни въпроси от руската или унгарската история.²⁸⁶

²⁸⁵ Срв. например: **Karl Dieter**. Zur Glaubwürdigkeit der Anna Komnena. 1. Der Petschenegenkrieg 1084-1091. – *Byzantinische Zeitschrift*, 3, 1894, 386-390; **Carl Neumann**. Über zwei unerklärte Völkernamen in der byzantinischen Armee (*Kulpinger und Talmatzer*). – *BZ*, 3, 1894, 374-385.

²⁸⁶ Срв. например: **János Jerney**. A palócz nemzet és a palócz krónika [Половецкият народ иполовецката хроника]. – In: *Magyar Történelmi-Tár.*, I. Pest 1885; **П. Кузьмичевский** [псевдоним на **М. П. Димитров**]. Шолудивый Буняка въ украинскихъ народнихъ сказаніяхъ. – *Кіевская старина*, год. 6, 1887, т. 18, 676-713; т. 19, 233-276 (препечатано в неговите

Сред учените, които в духа на времето са смятали, че имената *кумани* и *узи* са представлявали само различни названия на един и същ народ, е и основоположникът на следосвобожденската българска историография, **Константин Йозеф Иречек** (1854-1918). В гл. 12 на неговата *История на българите* той предварително твърди, че куманите „на своя език се наричали *узи* (огузи), а по руски *половци*“, след което дава обща характеристика на народа, използвайки изворови податки и някои публикации на Блау, Вамбери, Рьослер, Куник, Кун, Радлов и др.²⁸⁷ Тази идея прозира и в известната студия за печенежко-куманските реликти в България и групите на гагаузите и сургучите, във втората част на която са предложени конкретни сведения за куманите.²⁸⁸ Те отново са поставени във връзка с узите и в тях се търси произхода на българските гагаузи. Доста любопитна в случая е констатацията за част от арменците в Цариград, Варна и други градове на Европейска Турция, които съгласно автора са били съвършено потурчени и пишели „турски с

Развідкахъ, т. I, Львов, 1899); **Ö. Boncz**. A kun és magyar viselet az utolsó Árpádok és Anjouk alatt [Куманският и маджарският костюм по време на последните Арпади и при Анжуйците]. – *Archaeologiae Értesítő*, 7, 1887, 193-207; **Géza Nagy**. A régi kunok temetkezése [Погребения на древните кумани]. – *Archaeologiai Értesítő*, 13, 1893, 105-117; **G. Nagy**. A magyarhoni lovas sírok [Ездитни гробове в Унгария]. – *Archaeologiai Értesítő*, 13, 1893, 223-234 и др.

²⁸⁷ **Constantin Josef Jireček**. *Dějiny národa bulharského*. V Praze, 1876; **C. Jireček**. *Geschichte der Bulgaren*. Prag, 1876, срв. **К. Иречек**. *История на българите*. София, 1999, с. 216-217 и бел. 20-22.

²⁸⁸ Вж. **C. J. Jireček**. Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Sarguči im heutigen Bulgarien. – *Sitzungsberichte der königlich-böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Philos.-hist.-philologische Klasse*. Jhg. 1889. Prag 1890, S. 3-30; в български превод: **К. Иречек**. Няколко бележки върху остатъците от печенези, кумани, както и върху тий наречените народи гагаузи и сургучи в днешна България. – *Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество*, 32-33, 1890, 211-241.

арменски букви“ – дали сред тях не е имало и носители на интензивно проучвания през XX в. „армено-кипчакски“ език? Иречек твърди, че *узи* се е смятало за „туземно“ име на куманите, но отбелязва и наличността на „възражения“ срещу една пълна тъждественост. Той отчита запазването на името *Кумания* за северното Приазовие (по италиански морски карти от 1318 г.), в Молдавия (*Cumania nigra* според Турош) и Влахия до р. Алута, припомня че *septem generationes Cumanorum* са избягали през 1233 г. със семействата и стадата си в Унгария, говори за остатъци от кумани в Крим (не само юдейските *караими*, но и приелите християнството групи на т. нар. *тати* и *базаргяни*) и в Молдавия, където през XV в. е имало от една страна „езически или по-скоро мохамедански кумани“, а от друга страна често се споменаваха „питомните“ или християнски *татари*. Ученият при-

вежда имената *Дели-Орман* и *Телеорман* (Τένου ὄρμου) от двете страни на Дунава, както и названието на степта *Базарган* по левия речен бряг (между Силистра и Яломица), като останали от куманско време. Той цитира някои податки за куманите във Византия (полагането на починалия в 1241 г. Йонас в могила, съпроводено с жертвоприношения на хора и на коне; включването от Йоан Дука Ватаци на близо 10000 кумани в ромейската войска, а също използването на около 2000 кумански бойци от Андроник II, който ги бил заел от сръбския крал), след което се спира и върху значението на този народ в България. Тук е визирано потеклото на цар Тертерий I, изрично определен от Пахимер като куманин (ὁ γὰρ Τερτερῆς ἐκ Κομάνων ἦν), споменава се и за тюркското име на Терте-ровия брат Елтимир (Ἐλτιμηρῆς). То е било тъждествено с името на съвременния му кумански главатар в Унгария Ол-

дамур (1202) и към него насочвали названията на две български села (*Алтимир* край Дунава „в Раховския окръг“ и *Алдомировци* в Софийско при Сливница), а също и откритият от автора в един надгробен надпис от Боянската черква антропоним Алдимир (1346). Иречек не пропуска да отбележи, че също и основателят на следващата българска династия, цар Михаил, син на видинския деспот Шишман, е бил по свидетелството на Кантакузин полукуманин (Ἐκ Μυσῶν καὶ Κομάνων τὰς τοῦ γένους ἔλκοντα σεῖράς). Той изтъква и куманския произход на рода на Баликас (ἄρχων Μπαλίκας), наречен в 1346 г. „господар на Карбона“ (Балчик), като извлича неговото име от *тюрк.* балък ‘риба’, посочва освен това възможното куманско потекло на един от пратениците на Баликовия внук Иванко в Пера (Цариград) за сключване на мирния договор с генуезците през 1386 г., доколкото името му *Jolpani* (произнасяно Джолпани) би могло да има тюркски произход и да съответства на Чолпан (< чолбан ‘зорница’). Като топонимични следи от присъствието на кумани в България Иречек изброява названията *Команите* и *Кумановци* (колиби на община Пърша в Дряновска околия по Търновския Балкан), *Куманица* (едно село в Софийско и друго село в „окръг на сръбската Ужица“), *Куманово* (град в северна Македония и село при Пирот), *Куманичево* (три села: едно в района на Тиквеш близо до „Железните врата“ на Вардар, друго край Костур и трето, *Команичево*, в Родопите при Неврокоп) и накрая *Коман* (село при Кайлари в южна Македония).

С разширяване на познанията за този народ и с нарастване броя на научните интерпретации относно неговото име, етническа принадлежност, характерни особености, произход и език са били създадени предпоставките за последвалото превръщане на куманите в самостоятелен обект на научния интерес. За това до голяма степен допринесъл

Пьотър Васильевич Голубовски (1857-1907), посветил през 80-те години на XIX в. няколко изследвания на източните народи,²⁸⁹ включително и цяла една монография върху печенезите, торките и половците, която е първият обобщаващ труд по тази проблематика в руската историопис.²⁹⁰ В нея авторът разглежда шест основни теми, отразени в названията на отделните глави,²⁹¹ опитвайки се да проследи „доколко и как е повлияло съседството на номадите“ върху по-

²⁸⁹ Първото изследване на автора се вписва в рамките на започналото по това време изучаване на областната история на Украйна: **Петър Голубовскій**. *Исторія Сѣверской землѣ до половины XIV столетія*. Киевъ, 1881 (в: *Сборникъ сочиненій студентовъ университета св. Владимира*, вып. 3; рецензия върху труда е обнародвана от И. А. Линниченко в *ЖМНП*, май 1883, 1-43), към която проблематика ученият се връща през 90-те години: **П. Голубовскій**. *Исторія Смолѣнской земли до начала XV столетія*. Киевъ, 1895. Сред специалните му публикации, свързани с темата за номадите трябва да бъдат споменати: **П. Голубовскій**. Обь Узахъ и Торкахъ. – *ЖМНП*, 234, юли 1884, 1-21; **П. Голубовскій**. Болгары и Хазары, восточные сосѣди Руси при Владимірѣ св. (Историко-географическій очеркъ). – *Кіевская старина*, 22, 1888, 26-68; и **П. Голубовскій**. Половцы въ Венгрии. – *Кіевскіе университетскія извѣстія*, год. 29, 1889, № 12 (декабрь), 45-72.

²⁹⁰ **П. Голубовскій**. *Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ. Исторія южно-русскихъ степей IX-XIII вв.* Киевъ, 1884, 260 с. (сборен отпечатък от: *Кіевскіе Университетскіе Извѣстія*, год. 23, 1883, №№ 1, 3, 5-6, 9-10; год. 24, 1884, № 4). Вж. към това рецензията на **В. В. Радлов** и **А. А. Куник** в: *ЖМНП*, 1886, окт., отд. IV, с. 19-23.

²⁹¹ Срв. **П. Голубовскій**. *Печенѣги, Торки и Половцы*: I. Степи до появленія Печенѣговъ (с. 1-32); II. Племенное родство и происхождение кочевниковъ (с. 33-64); III. Русь и кочевники (с. 65-182); IV. Судьбы окраиннаго славянскаго населенія (с. 183-214); V. Кочевники у себя (с. 215-231); и VI. Нашествіе Татаръ и выселеніе половецкаго народа (с. 232-239). Трудът съдържа едно „Дополненіе“ (с. 241-254) и завършва с „Послѣсловіе“ (с. 255-260). Номерацията на страниците на отделните части, така както те са публикувани в „Университетските известия“, е различна: гл. I (с. 1-32); гл. II (с. 123-154); гл. III (с. 223-262, 323-339, 405-443, 544-566); гл. IV (с. 586-604, 699-710); гл. V (с. 711-727); гл. VI (с. 728-735); Дополненіе (с. 1*-18*); Послелов (с. I-II).

литическия живот на древна Русия, „какви са били отношенията между тюрките и славяните“ и как това съседство е въздействало на хода на руската история. За да може да реализира поставените си цели, Голубовски предлага отначало описание на степта преди появата на печенезите. Тази глава, представляваща своеобразно въвеждане в проблематиката, съдържа интересни наблюдения за характера на източноевропейската низина, чиято южна степна част винаги е била „театър на постоянни, продължителни стълкновения на уседналото население със сменящите се едно друго номадски племена“. Авторът привежда аргументи в полза на тезата, че някога и на юг са съществували големи горски масиви, изчезнали в резултат на непрестанното движение на номадските маси и на обичайния за Русия способ на обработка на земята, който дори и по-късно, през XIV-XV в., е включвал изсичане и опожаряване на горите.

Той смята, че този процес е започнал още при разселването на славянските племена, които разчиствали горските терени, за да могат да се придвижат от една речна система към друга, а по-късно и за нуждите на земеделието. Впоследствие обаче, когато Азия започнала да бълва „маси от номади-насилници против уседналото славянско население“, гората се превърнала от враг в закрилник, така както на други места местните жители са търсели убежище в планините. Това е довело до бавно и продължително изтегляне на славяните на север и запад. Най-добри помощници и защитници в тяхното отстъпление са били горите – естествено препятствие пред номада, възпиращо опустошителните му набези.²⁹² Голяма част от тази глава Голубовски посвещава на

²⁹² П. Голубовскій. Печенъги, Торки и Половцы, 14-15.

въпроса за присъствието на славяните по черноморския бряг в днешните степни пространства, чието заселване там е склонен да отнесе към I или II в. от н. е., макар първите известия за тях да са били от VI в. Той мимоходом споменава за готи, хуни и авари, спира се малко повече на хазарите и самата Хазария, която определя като „опора на славянството на изток“,²⁹³ но всичко това сякаш е използвал по-скоро като фон, за да обоснове наличието на славяни още от древността край Понта, по Волга и по Дон. С това авторът разкрива не самата етническа история на степта, както би могло да се очаква от названието на първата глава, а дава етно-исторически „аргументи“ за имперските претенции на Русия към области и региони, обитавани предимно от тюркоезично население. Според него движението на номадските маси от IX в. нататък е „забавило културното развитие на южно-руските племена, изтиквайки ги от приморските страни и чрез това [то е] видоизменило много съдбата на цяла Русия въобще“.²⁹⁴

Преди да пристъпи към анализ на взаимоотношенията между Русия и номадите, Голубовски се опитва да реши въпроса за „племенното родство и произхода на печенези, торки и половци“, различно интерпретиран от неговите предшественици. Тази глава, посветена на паметта на Н. Карамзин, е една от най-приносните в цялата монография. Тя се покрива отчасти с обнародваната през 1884 г. статия на учения за тъждеството на узите и торките,²⁹⁵ която обаче набляга само на един аспект от цялата проблематика. Авторът е на мнение, че по всяка вероятност името на печене-

²⁹³ П. Голубовский. Печенѣги, Торки и Половцы, 19.

²⁹⁴ П. Голубовский. Печенѣги, Торки и Половцы, 32.

²⁹⁵ П. Голубовский. Обь Узахъ и Торкахъ (вж. тук бел. 289). В съдържанието на списанието заглавието е погрешно изписано като „Обь Узахъ и Половцахъ“.

зите е проникнало сред другите народи от руските славяни, но не изключва възможността и те на свой ред да са го научили от унгарците, ако е била вярна унгарската му етимология от *bitšer-jax*, което означавало ‘борови хора’, т. е. живеещи в боровите гори.²⁹⁶ Той изброява различните варианти на названието (*рус.* Печенѣги; *гр.* Πατζινάκιται; *пол.* Pezineigi, Pezenegi, Pedenei, Petinei, Piecingi, Pieczyngi, Pincenakitae; *унг.* Bessi, Bysseni, Picenati, Besenyö [= Besse-neu, Bessynew], Wysseni, Wosciani, Wosseravii; *араб.* Бадж-нак), водещи явно към една и съща изходна форма. Според него всички те са изопачение на някакво име, „което, както изглежда, е било дадено на печенезите от чужденците“.²⁹⁷ Появилите се след това в Европа половци също са били назовавани с множество имена – Половци, **Plauci**, **Balwen** или **Blawen**, **Walwen**; **Κόμανοι**, **Cumani**, **Cuni**; **Кипчаки**. Сравнението на податките в различните извори показва, че те се отнасяли до един и същ народ, обозначаван от русите като *половци*, от византийските и западните хронисти като *комани* или *кумани*, а от мюсюлманските автори като *кипчаки*. На руското име „половци“ съответствало полското **Plauci** (респективно **Plaucos**, **Plaucorum**). То има връзка с германското **Balwen** (или **Blawen**), т. е. **Valwen**, чиято латинизирана форма е **Valani**. По същия начин Голубовски търси отговор на въпроса, дали *половците* трябва да се отъждествяват с *узите* (мнение, застъпвано от Байер, Тунман, Сум, Хунфалви и някои други автори), или *узите* са идентични със срещаните в руските летописи *торки* (както са мислели Карамзин, Погодин, Иловайски, Брун и пр.)? Този въпрос е имал голямо значение за определяне характера на чернокло-

²⁹⁶ П. Голубовскій. Печенѣги, Торки и Половцы, 34. В бележка под линия Голубовски препраща за това тълкуване към Д. П. Европеусъ. *Объ Угорскомъ народѣ*. СПб., 1874, с. 4: ‘Печенѣги’ – от *остяц.* **pitš** ‘бор’, **pitšer** (т. е. *pitšeng*) ‘боров’; *остяц.* **jax** ‘човек’.

²⁹⁷ П. Голубовскій. Печенѣги, Торки и Половцы, 36.

буцките поселения в Русия и освен това е бил тясно свързан също с проблема за прародината на номадите. Ето защо авторът се спира подробно на него, подлагайки на съпоставителен анализ сведенията в разноезичните извори, за да заключи накрая, че (1) при византийските и източните писатели узите или гузите са се смятали за народ, различен от куманите; (2) в руските летописи торките са разграничавани от половците; (3) там, където византийците са говорили за узи и Масуди за гузи, там руските летописци са разказвали същото за торките. Следователно „узите или гузите са торките от нашите летописи“²⁹⁸ – обобщава Голубовски. Авторът допуска хипотезата, тюркските племена кипчаки, кангли или кангити (Canglae, Κάγγαρ, т. е. канкли в Азия и печенези в Европа) и узи или гузи (в Азия и в Европа) да са представлявали първоначално едно цяло, „може би племето на същите тези гузи“, които са номадствали в арало-каспийските степи през IX и X в. и от които само отделно коляно е запазило своето „праплеменно“ име. „Само в този смисъл кипчаките биха могли да бъдат някога гузи, но гузите никога не са били кипчаки“, поради което нямало основания за отъждествяването на половците-кипчаки с узите.²⁹⁹ Основните изводи, до които той достига след проверка на руските летописни податки, сравнени с тези от византийските, западните и източните извори, се свеждат до следното: (1) *куманите, кипчаките и половците* са били един и същ народ; (2) *узите* са представлявали всъщност *торките* от руските летописи; (3) европейските писатели са познавали в Европа три отделни племена: *печенези, торки-узи и половци*.³⁰⁰ Всички те, заедно със селджукските и османските турци, са

²⁹⁸ П. Голубовскій. Печенѣги, Торки и Половцы, 42-49. Срв. също П. Голубовскій. Обѣ Узахъ и Торкахъ, 16.

²⁹⁹ П. Голубовскій. Печенѣги, Торки и Половцы, 56, 64; П. Голубовскій. Обѣ Узахъ и Торкахъ, 21.

³⁰⁰ П. Голубовскій. Печенѣги, Торки и Половцы, 49.

спадали към едно и също тюркско семейство, били са клонове на едно племе, което някога е нomaдствало в областите на централна Азия.³⁰¹ Потвърждение на това Голубовски намира в остатъците от езика на куманите, запазени в т. нар. „Кумански речник“, издаден двукратно през 1828 и 1880 г. Той отхвърля съмненията на Куник, че речникът е съдържал по-скоро татарски или ногайски думи, а названието „кумански“ е било просто географско, защото по датата на неговото съставяне (1303 г.) не трябвало да се правят изводи за времето на записване на тюркските глоси. Несъмнено подобни речници са били изготвяни и доста по-рано, така че *Codex Cumanicus* би могъл да е съставен на базата на натрупани материали. В него намираме отделни думи, заимствани от гръцкия език: **fanar** = φανάριον ‘фенер’, **kalam** = κάλαμος ‘тръстика’, **taus** = ταῦς ‘паун’, **limen** = λιμὴν ‘пристанище’, **kilisia** = ἐκκλησία ‘събрание’. След като са попаднали в половецкия речник, съставен от чужденци, те явно са били вече навлезли в речта на половците – смята авторът. Обикновено преходът на думи от един език в друг се обуславял от „отдавнашно и продължително съседство“, а до XIV в. татарите са нямали особено тесни сношения с Византия. Голубовски привежда още няколко стари заемки в тюркския език на Кодекса: **törä** ‘закон’ („очевидно“ от *Tora* ‘петокнижие’), **sabatcun** ‘събота’, „преминало към половците от хазарите юдеи“; също **ixba** = рус. изба ‘изба’, **peč** = рус. печь ‘печка, пещ’, **kones** = рус. куны ‘златки’ (в превода на Кун тук стои *argentum* ‘злато’). Според него е „трудно да се допусне, че в краткото време до 1303 г. татарите са могли да внесат в езика си толкова чужди думи“. По-скоро тези заимствания са дело на народ, който отдавна вече е живеел в руските степи и е имал „доста продължителни сношения с

³⁰¹ П. Голубовскій. Печенѣги, Торки и Половцы, 64.

Русия, византийците и херсонитите“.³⁰² Записи на тюркски думи са били правени някога и в Русия. Това се потвърждавало от намерения от княз Оболенски откъс на речник. При неговото сравняване с *Codex Cumanicus* ставало ясно, че и двата извора съдържали „остатъци“ от един и същ език (половецки, кумански), който е стоял по-далеч от татарския, например: **тягри** ~ *там. тангри* ~ *СС tengri* ‘бог’ („очевидно в тази дума е имало юс“ – отбелязва авторът, – „така че нейното произношение е било **тенгри** = **tengri** в куманския речник“); **кокъ** ~ *там. гёгъ* ~ *СС kok* ‘небе’; **карь** ~ *там. каръ* ~ *СС kar* ‘сняг’; **етмякъ** ~ *там. этмянъ* ~ *СС ôtmack* ‘хляб’.³⁰³

Основното внимание в монографията е съсредоточено върху отношенията на номадите с Русия. Съответната глава, разгърната на повече от 110 страници, обхваща почти половината от целия труд.³⁰⁴ Тя е написана на базата на доста богат фактологически материал. Започвайки изложението си с първото споменаване на печенезите в руската летопис под 915 г. и с локализиране на основните им племена,³⁰⁵ Голубовски показва как са се развивали тези отношения през близо четиривековното пребиваване на печенезите, торките и половците в южноруските степи. Той успява

³⁰² Вж. **П. Голубовскій**. Печенъги, Торки и Половцы, 61-63.

³⁰³ Вж. **П. Голубовскій**. Печенъги, Торки и Половцы, 64, бел. 1.

³⁰⁴ Повече от половината, ако се отчете и обемът на следващата глава, посветена на съдбата на граничното славянско население. Ето защо при публикуването на труда в „Университетските известия“ глави III и IV са били разделени на части и отпечатани с продължения.

³⁰⁵ **П. Голубовскій**. Печенъги, Торки и Половцы, 68. Позовавайки се на сведенията на император Константин Багрянородни, авторът поставя племената „Тзур“, „Кальпей“, „Талмат“ и „Зоспон“ около Хазария, Алания и по границите на Херсон, докато другите четири „колена“ или „улуси“ са номадствали от дясната страна на Днепър. От тях „Хопон“ е било разположено по границите на България, „Гюла“ е съседствало с унгарците, „Харабой“ – с Русия, а „Ертем“ е било гранично на уличите.

да проследи направления на номадските набези в Русия и изходните пунктове на походите на руските князе в степта, като се стреми да предложи безпристрастна оценка на отбранителните и настъпателните борби на руските князе и да посочи причините, попречили им в продължение на няколко поколения да се справят с номадската опасност. Разкривайки съдържанието на отношенията с печенезите, авторът подчертава техния разностранен характер. Източните номади не само са извършвали грабителски набези в Русия, но са били включвани също като наемници в дружините на руските князе (например при похода във Византия през 944 г.), а освен това са били привлечани от тях и като помощни войски при вътрешните междуособици. След разгрома им през 1019 г. част от печенезите избягали през Дунава, а други били заселени в южните райони на Русия.³⁰⁶ По същия начин и торките, които оцелели след второто им поражение, нанесено от руските славяни, уседнали в южна Русия и асимилирайки се до голяма степен в местната среда формирали заедно с печенезите ядрото на черноклобуцкия съюз.³⁰⁷ Той е изиграл значителна роля в руската история. Разселени в Поросието като гранична охрана на руските княжества, черните клобуки имали голямо значение в политическия живот на страната. Те не само служели като „лека, подвижна войска“ за преследване на половците,³⁰⁸ но били активни участници и във вътрешните събития на Русия. От друга страна, разтваряйки се в славянската среда черните клобуки внесли в нея нов, тюркски елемент. Така те са повлияли на славяните и в културно отношение, тъй като съгласно Голубовски номадите са били представители на по-силна култура и по-устойчив начин на живот, отколкото славянството с не-

³⁰⁶ П. Голубовскій. Печенѣги, Торки и Половцы, 70-72.

³⁰⁷ П. Голубовскій. Печенѣги, Торки и Половцы, 75, 76, 138, 139, 147-149.

³⁰⁸ П. Голубовскій. Печенѣги, Торки и Половцы, 152.

говия изконен стремеж към децентрализация и автономно съществуване. Авторът споделя мнението на повечето изследователи, че за Русия най-голямата опасност в предмонголския период са представлявали половците. Тяжната войска, имаща добра военна организация, е била опасна сила. Затова и политическите интереси на руските князе са били отразени най-ярко в отношенията им към този народ. Като пример той сочи политиката на северския княз Олег, който се е въздържал от походи в степта, поддържал е добри отношения с номадите и в 1107 г. дори оженил сина си Святослав за дъщеря на хан Аепа, но това не му пречело да обединява силите си с другите князе при защита на границите.³⁰⁹ След Погодин и П. Голубовски обръща внимание на различната степен на зависимост на отделни княжества от степта. На най-силни опустошения е било подлагано Переяславското княжество. Поради своето географско положение като преден пост на Русия и разтегнатостта на границите си на изток то поемало първите удари на номадските маси.³¹⁰ Но и други княжества, например Рязанското и Северското, също са страдали от набезите. Понякога руските князе на свой ред са преминавали в настъпление, организирайки походи в степта, с цел превантивна защита на границите или охрана на търговските пътища.³¹¹ В крайна сметка победител във вековната борба се оказала Русия, в която се разбили всички номадски вълни. Това е било и огромното нейно значение за световно-историческия процес, защото тя сама е изнесла „на своите плещи“ тази борба и така „с цялата си гръд е прикрила Европа“.³¹² Естествено, постоянните набези на номадите са въздействали върху общото състояние на страната, обуславяйки според Голубовски неравномерно-

³⁰⁹ П. Голубовский. Печенъги, Торки и Половцы, 110-111.

³¹⁰ П. Голубовский. Печенъги, Торки и Половцы, 121.

³¹¹ П. Голубовский. Печенъги, Торки и Половцы, 156, 166.

³¹² П. Голубовский. Печенъги, Торки и Половцы, 158.

то развитие в северните и южните области на древната руска държава. Докато на север „укрепвали новите държавни идеи“, извършвала се успешна колонизация, били са строени нови градове и пр., населението на юг е трябвало да води постоянна борба с номадите за защита на границите или да търси спасение от тях в по-безопасните северни области. На юг не е могъл да бъде наложен никакъв „траен ред“, защото и самите номади (в частност половците), встъпвайки на страната ту на един, ту на друг княз, се превърнали в „уравновесяваща сила“ между отделните стремежи към властта и с това допринесли за запазване на старото федеративно политическо устройство. Така под влияние на номадското съседство южните области постепенно започнали да отслабват за сметка на северните.³¹³

Разглеждайки отношенията на Киевска Русия с печенезите, торките и половците, Голубовски засегнал също някои въпроси, свързани с историята на самите номади, с техния бит и култура, обществени и стопански отношения и пр. Тази глава от книгата е сравнително по-слаба, поради липсата на достатъчно писмена информация върху въпросната проблематика. Авторът се опитал да компенсира това, привличайки за целта отделни археологически податки, но по негово време археологията все още не разполагала с необходимото количество материал, което да позволи по-прецизни заключения. Голубовски обаче е един от първите учени, поставили въпроса за рефлексията на връзките със степта в устното народно творчество. „Доста много подробности от борбата с номадите са се отразили в билините“ – подчертава той в допълнението към своя труд. – В тях има „пряко споменаване за полонецката орда“, запазен е също „спомен за похода на Кончак от 1184 г., за браковете с половчанки,

³¹³ П. Голубовскій. Печенъги, Торки и Половцы, 174-181.

спомен за Шарукан...“.³¹⁴ С това той обръща внимание на един неизползван дотогава тип извори и може би по този начин е стимулирал и Кузмичевски за изследването му върху „келявия Боняк в украинските народни сказания“.³¹⁵

Написана с привличането на богат фактологически материал и съдържаща редица приноси при осветляване на така оспорваната проблематика, монографията на Голубовски останала за дълго време единственият обобщаващ труд по история на номадите в Русия, който послужил впоследствие като основа за по-нататъшни проучвания в областта. Първоначално авторът е възнамерявал да добави като приложение към него и кратък очерк върху историята на куманите в Унгария, но обемът на книгата не позволил това и той се ограничил в последната глава само с анализа на някои податки. Събраните и систематизирани сведения за живота на куманите в Унгария той обнародвал едва през 1889 г. в „Киевските университетски известия“.³¹⁶ Ангажиран с проблемите на руската история, Голубовски скромно разглеждал тази своя публикация като „неголямо количество суров материал, отчасти приведено в ред“, надявайки се някой някога да се нагърби с труда по-пълно „да изследва въпроса за преселението и пребиваването на нашите номади в Унгария“.³¹⁷ Поради присъщото на националните историографии концентриране върху миналото на собствения народ обаче такъв „някой“ не се намерил. Ето защо десетилетия наред единствено „очеркът“ на Голубовски е запознавал рускоезичния читател със съдбата на куманите (куни, палочи) в Унгария – от тяхната поява през XI в. (в 1070, 1086 и

³¹⁴ П. Голубовскій. Печенѣги, Торки и Половцы, 245.

³¹⁵ Вж. тук бел. 286.

³¹⁶ П. Голубовскій. Половцы въ Венгріи (вж. тук бел. 289). Също като отделен отпечатък (Киев, 1889, 28 с.).

³¹⁷ П. Голубовскій. Половцы въ Венгрии, 45 (респективно с. 1 в отделния отпечатък).

1091 г.) и заселвания в 1124, 1228 и 1237 г., през християнизирването им и нарастналата роля в политическия живот на страната, до техните права и задължения, евентуални потомци и последните следи от този народ през XVIII в.

Разширяване на проблематиката в началото на новия век

В началото на новото столетие въпросът за отношенията между Русия и номадския свят продължава да заема важно място при изследване на древното руско минало. Той бива традиционно разглеждан в рамките на „извечното съперничеството на Азия и Европа“, на „борбата на гората със степта“ и противопоставянето между уседналото земеделско и подвижното пастирско население, между градската култура и номадския бит, като се е изтъквало огромното значение на руския отпор срещу степта за съдбата на цивилизацията в Европа.³¹⁸ От друга страна тези взаимоотношения биват поставяни и в контекста на борбата между двете основни градивни начала в руската история – федеративното (характерно за „южноруския“ или украинския народ, който не само в резултат на „по-различната си психика“, но и поради намесата на номадите не съумял да изгради траен деспотичен строй) и монархическото или „началото на еднородържавието“ (присъщо на „великорусите“).³¹⁹ При това

³¹⁸ Тези идеи са били развити още през 60-те години на XIX век в трудовете на **С. М. Соловьевъ**. *Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ*. 5-е изд., М., 1870; **В. О. Ключевскій**. *Курсъ русской исторіи* (в: Сочинения в 8-ми т. М., 1956, т. I, ч. 1); **П. Н. Милоковъ**. *Очерки по исторіи русской культуры*. 3-е изд., СПб., 1898 и др.

³¹⁹ Св. например при: **Н. И. Костомаровъ**. *Историческіе монографіи и исследования*. Т. I, кн. 1, СПб., 1903, с. 1-30 („Мысли о федеративномъ

изучаването на номадите в Русия дълго време остава повлияно от трудовете на П. Голубовски. Ето защо и опитът за установяване на торкските поселения в отпечатаната във връзка с 900 годишния юбилей от основаването на Переяслав книга на **Андрей В. Стороженко** до голяма степен се е базирал на изводите на Голубовски, които – съгласно автора – пояснявали достатъчно добре „общата съдба на торките“.³²⁰ В нея, след като предложил извлечение от тези изводи, Стороженко на свой ред се постарал да прецизира местата на разселване на торкския народ и неговото значение в историята на Южна Русия. Известието на Ипатиевата летопис под 1080 г. за бунта на переяславските торки му дало основание да предполага, че „част от торките след 1060 г. се била заселила в околностите на град Переяслав“. Той се постарал да определи по-точно границите на техните поселения не само чрез съпоставка на летописните сведения, но също и с помощта на съвременната му топонимика, при което стигнал до извода, че древното име на торките и другите подчинени на Русия тюркски племена, обозначавани в изворите като „черни клобуки“, би трябвало да бъде *кара-тули*.³²¹

начале в Древней Руси“), с. 31-65 („Две русские народности“), с. 67-158 („Черты народной южнорусской истории“); **М. С. Грушевский**. *История Украины-Руси*. Львовъ, 1904; **М. С. Грушевский**. *Киевская Русь*. СПб., 1911.

³²⁰ Вж. **Андрій В. Стороженко**. *Очерки Переяславльської старини: Исслед., док. и заметки*. Київ, 1900 и по-специално главата „Где жили Переяславльські Торки?“ на с. 33-43.

³²¹ **А. В. Стороженко**. Очерки, 36: „всички малки тюркски племена (печенези, торки, берендеи, ковуи, турпей и проч.) постепенно усядали по границите на Русия... и няма съмнение, че переяславските торки, иначе *кара-тули*, или черни клобуки, са живеели именно там, където днес са разположени селищата Малка и Голяма Каратул и където тече рекичката Каратулка“. На същата страница авторът заключава, че „в имената на селата Малка и Голяма Каратул [Малая и Великая Каратуль] точно се

Заклученията на Стороженко предизвикали острата критика на **Василий Григорьевич Ляскоронски**. (1859-1928) Още в края на XIX в. украинският историк бил вече писал за голямото значение на Переяславското княжество като „опора и защита“ на Русия „от степните варвари“.³²² В отделно изследване, посветено на Переяславската земя, ученият отново подчертавал ролята на тази югоизточна покрайнина, перманентно заливана от вълните на „варварите“, които я били превърнали в „кръстопът за своите по-нататъшни походи в руските земи“.³²³ Той посочвал и необходимостта от осветляването на въпроса за мястото на торкските поселения в Русия, което би позволило да се проследи взаимното влияние на уседналия и номадския свят.³²⁴ Ето защо, когато по-късно била публикувана книгата на Стороженко върху переяславските „старини“, В. Ляскоронски се почувствал задлъжен да се заеме по-специално с въпроса за местонахождението на торките.³²⁵ Като изтъкнал, че трудът на Голубовски е имал „доста положителните качества“, той не пропуснал да отбележи в него и наличието на „недостатъци и даже грешки“. Те са се дължали на факта, че предложените изводи се базирали главно на писмените извори, „без достатъчната им критическа проверка с помощта на предварително подробно научно изучаване, както на самата тери-

е съхранило от XII в. древното название на торките и другите тюркски племена: *кара-тули*“.

³²² **В. Г. Ляскоронский**. *Владимиръ Мономахъ и его заботы о благе Русской земли: Исторический очеркъ*. Киевъ, 1892, с. 11, 12.

³²³ **В. Г. Ляскоронский**. *Исторія Переяславской земли с древнѣйшихъ времянь до половины XIII столетія*. Киевъ, 1897 [2 изд. – Киев, 1903], с. 291. Вж. към труда рецензиите на **И. Тихомиров** в *ЖМНП*, июнь 1898, 459-466 и **И. А. Линниченко** в *Изв. Одесс. библиогр. о-ва при имп. Новорос. у-те*, т. 1, вып. 5, 1912, 1-25.

³²⁴ **В. Г. Ляскоронский**. *Исторія*, 107.

³²⁵ **В. Г. Ляскоронский**. Къ вопросу о Переяславльскихъ Торкахъ. – *ЖМНП*, 358, 1905, 278-302.

тория, на която са ставали трактуваните от автора събития, така и на намиращото се на нея население, в археологическо, антропологично, етнографско и обществено-битово отношение“.³²⁶ По такъв начин е било съвсем естествено и заключенията на Стороженко, основани върху един „напълно отговарящ на научните изисквания източник“, да страдат от много недостатъци. Ляскоронски анализира критично изводите на Стороженко (с. 279-286), показвайки че те не могат да бъдат смятани за „напълно обосновани“, след което изложил собствените си съображения относно причините, накарали торките да се заселят в Русия, тяхното значение „в съдбата на южноруските покрайнини“ и възможната територия, на която се били настанили. Основвайки своето изследване на летописните известия, той отчел не само характера на местностите, но и пътищата, по които половците били предприемали своите набези и от които се ползвали също руските князе при походите си в степта, а освен това и местата на сблъсъци между руските дружини и номадските орди. Според Ляскоронски най-опасният район се намирал по долното течение на Сула близо до нейното вливане в Днепър и затова навярно тъкмо там, а не край Переяслав са били първоначално настанени торките. Техните поселения са служели като един вид „допълнение“ и „свързващо звено към тази верига от укрепления, каквито последователно, системно се издигали от Русия в тези нейни югоизточни предели“. Самият характер на местността, избрана от торките за техните селища, със своите обширни степни пространства и изобилието на пасища за добитъка им напълно отговарял на обичайните условия на полуномадския живот.³²⁷ Авторът предполага, че след като уседнали в този „югоизточен ъгъл на руската земя“, торките заели отначало

³²⁶ В. Г. Ляскоронскій. Къ вопросу, 278-279.

³²⁷ В. Г. Ляскоронскій. Къ вопросу, 301.

местността близо до устието на Сула, а после се разселили нагоре по Сула, Супой, Трубеж и обширните равнини на днепровската долина, за да достигнат към края на XI в. до североизточната погранична степна полоса при „утъпкания път на половецките набези в Русия“. Една карта, приложена в края на статията му, илюстрира възможните зони на обитаване на това военно население, използвано като жива преграда по основните направления на половецкото движение към Киев. Обширна статия Ляскоронски посветил и на въпроса за походите на руските князе срещу половците.³²⁸ Той виждал в техните акции не само стремеж да бъдат защитени търговските пътища, но и опит да се подрони силата на номадите и с това „да се предпазят своите земи от половецките нашествия“. От друга страна руските походи имали за цел и привличането на някои покорени от половците полуномадски народи, които били заселвани в пределите на Русия, за да охраняват нейните югоизточни граници. Съвсем други по характер обаче били според Ляскоронски походите на северозападните руски князе от Чернигов и Новгород-Северски. Те си поставяли за задача главно „придобиването на плячка от степняците“. Ето защо и княз Игор, който в 1185 г. се отправил да воюва срещу половците, не съобщил за намерението си на другите князе, сякаш опасявайки се, „някой да не попречи на неговия план и да не се възползва от набелязаната плячка“.³²⁹

³²⁸ **В. Г. Ляскоронскій.** Русские походы в степи въ удельно-вечевое время и походъ князя Витова на татаръ въ 1399 году. – *ЖМНП*, 1907, 1-37, 273-312.

³²⁹ **В. Г. Ляскоронскій.** Русские походы, 292. Вж. също: **В. Г. Ляскоронскій.** Северские князья и Половцы передъ нашествіемъ на Русь Монголовъ. – В: *Сборникъ статей въ честь Дмитрія Александровича Корсакова: Исторія – Исторія литературы – Археологія – Языковеденіе – Философія – Педагогика.* Казань, 1913, с. 281-296.

Докато в руската историография през първото десетилетие на XX век въпросът за куманите е бил поставян изключително във връзка с изучаването на Киевския период, респективно – на ранната история на Украйна, при което тежестта падала предимно върху политическите аспекти от взаимоотношенията на Русия със степта, унгарската наука продължавала да търси по традиция следите от куманите в различни етнографски групи. При това вниманието е било насочено не само към секелите (*siculi, székely, székler*), но и към т. нар. *чанго* (*csángó*), живеещи разпръснато в Трансилвания в непосредствена близост до секелската поселищна област, както и в по-компактни маси на юг от нея в Хетфалу (*Hétfalu*), на изток в Димеш (*Gyimes*), а също в Буковина³³⁰ и в днешната румънска част на Молдавия (в района на река Серет и нейните притоци Молдова, Бистрица и Тротуш).³³¹

³³⁰ Още през 1883-1910 г. някои от живеещите в Буковина „чанго“ са мигрирали към Сърбия и се установили близо до Белград по левия дунавски бряг на изток от устието на Темеш; останалите „буковински чанго“ били заселени през 1941 г. в района на Бачка.

³³¹ За названието „чанго“, регистрирано в изворите от 1560 г., не е предложена задоволителна етимология. Обикновено то бива извлечено от **el-csángál** ‘скита, обикаля, преселва се’ [„wandert ab“, „schweift umher“] или от **csangó** > **csángó** ‘с грозен, странен език’ [„von häßlicher, fremdartiger Sprache“]. Такива опити обаче показват само стремежа за нагаждане към факта, че „чанго“ са живеели на изток от основната маса унгарци в чуждо (румънско) етническо обкръжение. И тъй като преобладаващата част от тях са били католици, а изворите отнасят разпространението на католицизма в Молдавия към XIII в., откогато са и първите споменавания за молдавските унгарци, то в Унгария под името „чанго“ се разбират т. нар. „външни“ или „молдо-унгарци“. Те се появили тук от Карпатите през средните векове в хода на унгарското разширяване на изток и не е изключено да били продукт на смесването между секели и унгарци. В Румъния напротив още през 40-те години на XX в. започват да бъдат търсени расови и антропологични аргументи, „доказващи“ румънския произход на молдавските „чанго“. Към 1985 г. се налага и официалният възглед, че „чанго“ представлявали всъщност „маджаризирани румънци“ – теория, синхронна по време със започналия в

Още през XVIII в. се заражда представата, че „чанго“ произлизали от „родствените на маджарите“ кумани, които създали отвъд Карпатите своя държава и които тогавашните историци (включително Georg de Pray) смятали за „еднакво-езични“ с тях. Век по-късно тази идея продължавала да бъде лансирана от учени като J. Jerney и I. Gyarfás. Теорията за куманския произход не изчезнала, дори след като е било установено, че куманският и унгарският език не са идентични. Заедно с това сред унгарското обществено мнение започнала да си пробива път и мисълта, че „чанго“ с техния архаичен език биха могли да представляват отломки от ранните маджари, останали извън Карпатите по време на заселването („Landnahme“) на основната маса унгарци в Панония.

В 1902 г. големият изследовател на румънския език **Густав Вайганд** (1860-1930) споделя някои наблюдения върху езиковите и етнографски особености на молдавските

България „възродителен процес“ и имаща сходни цели – да оправдае едно „ре-румънизирание“ на това население в рамките на провежданата от Чаушеско държавна малцинствена политика. Срв. за „чанго“ изследванията на **Gh. I. Năstase**. *Ungurii din Moldova la 1646 după „Codex Bandinus“*. – *Archivele Basarabiei*, VI, 1934, 397-414, VII, 1935, 74-88; **Gh. I. Năstase**. *Die Ungarn in der Moldau im Jahre 1646, nach dem „Codex Bandinus“*. – In: *Buletinul Institutului de Filologie Română*, III, Iași, 1936, 12 pp. + 1 Karte; **Gábor Lükő**. *A moldovai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal*. Budapest, 1936; **László Mikecs**. *Csángók*. Budapest, 1941 (с приложена на с. 330-398 библиография от 242 анотирани заглавия); **Pál Péter Domokos**. *A moldovai magyarság*. Kolozsvár, 1941 (библиографията на с. 7-18 съдържа доста вестникарски статии, пропуснати от Микеч); **Ladislaus Mikecs**. *Ursprung und Schicksal der Tschango-Ungarn*. – *Ungarische Jahrbücher*, 23, 1943, 247-280; **Petru Râmneanțu**. *Die Abstammung der Tschangos*. Sibiu, 1944; **Olga Valeria Zobel**. *Szekler (Csangonen) in der Moldau und in der Bukowina*. – *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 72, 1978, 155-165; **Dimitriu Mărtinaș**. *Originea ceanărilor din Moldova*. București, 1985 (румъноезичната библиография е дадена на с. 181-192); **Kálmán Benda**. *Die Moldau-Ungarn (csángó) im 16.-17. Jahrhundert*. – *Südost-Forschungen*, 47, 1988, 37-86 и др.

„чанго“, които според него загатвали за техния произход. Той установил, че в т. нар. „Малка Влахия“ (в Олтения на запад от р. Алт или Олтул), в Банат и в Молдавия имало три „езикови острова“, където румънските звуци *ș* и *ž* били произнасяни постоянно като *s* и *z*. Това специфично „съскане“ било характерно също за говора на молдавските „чанго“, които вместо унгарските фонеме *š*, *ž*, *č* са произнасяли *s*, *z*, *c* (или палатализирано *ś*, *ź*, *ć*). При общуване на румънски, те пренасяли особеностите на майчиния си език върху научения идиом, изменяйки румънските звуци *ș* и *ž* съгласно унгарския си „чанго“ диалект в *s* и *z*. Тази звукова промяна се забелязвала също сред жителите на редица румънски села в долината на Серет, обитавани от католическо население, което някога е говорело на унгарски, но впоследствие е било

езиково румънизирано, а освен това и сред отделни села с православно румънско население, което явно е загубило в резултат на силните румънски влияния както езика, така и католическата религия на своите маджарски предци. Обикновено такива селища са разположени в зони, наситени с унгарски по произход топоними, което

подказвало, че навярно местното население се е състояло от румънизиранни секели или от потомци на „чанго“. Румънският им говор пазел следи и от други диалектни особености, включително липсата на родово различие при личните местоимения, използвани еднакво за мъжки и за женски род, подобно на унгарското *ő*т ‘той, тя’ [или на *тюрк.* *ol*, *o* ‘той, тя’, *б. м., В. С.*]. Някои антропологични съответствия също свидетелствали за евентуалния произход на това население тъкмо от „чанго“. Те се отличавали с червеникаворуса къдрава или гладка коса и с тъмнокафяви или тъмносини очи, за разлика от секелите, сред които (било то руси или

брюнети) преобладавали светлосините, воднисти очи. Г. Вайганд предполага, че общите езикови и антропологични явления, наблюдавани в едни и същи райони на Молдавия, Малка Влахия и Банат, почивали на съвместна етническа основа. И тъй като в Молдавия до средата на XIII в. са живеели и господствали куманите, то тези особености биха могли да бъдат резултат на общия кумански произход както на „чанго“ (маджаризирани кумани), така и на жителите на т. нар. „s-общини“ в Малка Влахия (румънизирани кумани). Подобен възглед се съгласувал и с „факта“, че куманите били бледоруси. Не било ясно дали при тях е липсвал звукът *š* или те подобно на фините са го загубили в историческото развитие на своя език. Във всеки случай различното пресъздаване на този тюркски звук в *Codex Cumanicus* (*s*, *sch*, *z*, *ss*, *sz*, *zz*) навява мисълта, че в куманския език той може би не се е произнасял като чисто *š*, а е заемал по-скоро средна позиция между *s* и *š*.³³²

Студията на Г. Вайганд вдъхновила **Бернат Мункачи** (1860–1937) – един от авторитетните навремето унгарски ориенталисти, който с разнообразните си, често критикувани езикови съпоставки, определя в началото на XX в. облика на унгарската тюркология.³³³ В отделно изследване,

³³² Срв. **Gustav Weigand**. Der Ursprung der s-Gemeinden. – In: *IX. Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (Rumänisches Seminar) zu Leipzig*. Leipzig, 1902, S. 131-137. По-късно ученият обръща също внимание и на възможните тюркски и унгарски влияния в румънската топонимика, вж. **Gustav Weigand**. Ursprung der südkarpatischen Flußnamen in Rumänien. – In: *XXVI-XXIX. Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*. Leipzig, 1921, S. 70-95.

³³³ Представа за изследователските му интереси дават заглавията на подбраната тук част от неговите публикации: **Bernát Munkácsi**. A magyar nemzet törökségéhez. – *Ethnographia*, 6, 1895, 83-91; **Bernhard Munkácsi**. Arische Sprachdenkmäler in türkischen Lehnwörtern. – *Keleti Szemle*, 1, 1900, 156-158; **B. Munkácsi**. Todesdaemon *Aina* der Altaien = Todesdaemon *Xiń* der Wogulen. – *KSz*, 1, 1900, 158-160; **B. Munkácsi**.

обнародвано през същата година,³³⁴ той си поставил за цел да докаже, че „в тюркския диалект на куманите действително е господствала същата впечатляваща звукова особеност, както и в езика на чанго, а именно, че тюркските звуци *š*, *ž*, *č* тук биват изговаряни като *s*, *z*, *c*“.³³⁵ Това ставало ясно при един задълбочен анализ на начина на писане в *Codex Cumanicus*, където: (1) *š* и *s* били обозначавани чрез *s* (по-рядко *ss*), а това говорело, че в куманския език *š* понякога се произнасяло *s*, както в киргизки; (2) *ž* и *z* били еднакво изпис-

Kaukasischer Einfluss in den finnisch-magyarischen Sprachen. – *KSz*, 1, 1900, 38-49, 114-132, 205-218; *KSz*, 2, 1901, 38-45; **B. Munkácsi**. Hunnische Sprachdenkmäler im Ungarischen. – *KSz*, 2, 1901, 186-198; **B. Munkácsi**. Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze. – *KSz*, 5, 1904, 304-329; **B. Munkácsi**. Die Urheimat der Ungarn. – *KSz*, 6, 1905, 185-222; **B. Munkácsi**. Über die uralten armenischen Lehnwörter im Türkischen. – *KSz*, 6, 1905, 352-357; **B. Munkácsi**. Beiträge zu den alten arischen Lehnwörtern im Türkischen. – *KSz*, 6, 1905, 376-379; **B. Munkácsi**. Der Würdentitel KNDH. – *KSz*, 10, 1909, 179-180; **B. Munkácsi**. Spuren eines assyrischen Einflusses auf finnisch-magyarische Sprache. – *KSz*, 12, 1911-1912, 261-271; **B. Munkácsi**. Zum chasarischen Würdentitel *Išad*. – *Finnisch-Ugrischen Forschungen*, 12, 1912, 98-102; **B. Munkácsi**. Zum Problem der Székler Runenschrift. – *KSz*, 14, 1913-1914, 225-239; **B. Munkácsi**. Die Bedeutung des Namens der Türken. – *Kőrösi Csoma Archivum*, 1, 1921-1925, 59-63; **B. Munkácsi**. Über die Namen der Flüsse Don, Wolga und Ob. – *KCsA*, 1, 1921-1925, 301-305; **B. Munkácsi**. Zur Bildung der Zehner-Zahlwörter im Türkischen. – *KCsA*, 1, 1921-1925, 313-315; **B. Munkácsi**. Eine altertümliche Zählung der Monatstage bei Türken und Wogulen. – *KCsA*, 1, 1921-1925, 413-414; **B. Munkácsi**. Die heidnischen Namen der Wochentage bei den alten Wogulen der Wolga-Uralgebietes. – *KCsA*, 2, 1926-1932, 42-64; **B. Munkácsi**. Nachtrag zur Erklärung der heidnischen Namen der Wochentage bei den alten Völkern des Wolga-Uralgebietes. – *KCsA*, 2, 1926-1932, 267-274; **B. Munkácsi**. Beiträge zur Erklärung der „barbarischen“ Sprachreste in der Theogonie des J. Tzetzes. – *KCsA*, I. Ergänzungsband, 1935-1939, 267-281.

³³⁴ **B. Munkácsi**. A moldvai csángyk eredete. – *Ethnographia*, 1902, 433-440; **B. Munkácsi**. Komanischer Ursprung der moldauer Tschango. – *KSz*, 3, 1902, 245-253.

³³⁵ **B. Munkácsi**. Komanischer Ursprung, 248.

вани чрез **z**; (3) за звука **č** бил използван специфичен знак, подобен на гръцкото **ε**, който бил транскрибиран от Радлов чрез **с** (а не **č**); този звук е предаван и с помощта на буквата **z**, а тя се четяла в италиански и немски като ‘ц’ (унг. **cz**). Понататък Мункачи отбелязва, че при изследването на куманските фонемите не сме били принудени да разчитаме само на *Codex Cumanicus*, защото куманският език е бил не мъртъв, а *жив* език – той живеел сред руските караими-юдеи, които запазили езика на някогашната си куманска родина, така както евреите на Балканите – испанския, полските и руските евреи – немския, а евреите в Кавказ и Бухара – персийския.³³⁶ Авторът цитира мнението на Радлов,³³⁷ според когото куманският още дълго е продължавал да живее при караимите в Крим, които едва впоследствие се претопили езиково в покъсно дошлите татари. Техният превод на Библията показвал богати следи от стария кумански език и след като през XV в. караимите се преселили от Крим към Литва и Волин, този кумански диалект продължил да се развива самостоятелно. Мункачи се позовава и на едно изследване върху езика на караимско-юдейската общност от галицкото селище Калич, където звуците **š**, **ž**, **č** били произнасяни като **s**, **z**, **c** (например: **sahar** ~ перс. **šahr** ‘град’, **tis** ~ тюрк. **tiš**, **diš** ‘зъб’; **duze** ~ малорус. **duže** ‘много’; **ic** ~ тюрк. **ič** ‘вътрешен’).³³⁸ В речника на Радлов той открива същото фонетично явление и сред караимско-юдейските жители на во-

³³⁶ **B. Munkácsi.** Komanischer Ursprung, 250.

³³⁷ **W. Radloff.** Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus (1887).

³³⁸ **Karl Foy.** Karaïmisch-türkische Sprachproben aus Kalič in Galicien. – In: *Mittheilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Königlichen Friedrich Wilhelms-Universität zu Berlin*, I, 1898, S. 172-184.

линския град Луцк (например: קמאק **asamak** ~ *тюрк.* **aşmak** ‘храня се’; אַזדאג **azdaga** ~ *перс.* **aždaha** ‘дракон’, **אַראַס** **aʔas** ~ *тюрк.* **aʔaś** ‘дърво’). Всичко това го кара да приеме, че „характерната особеност на унгарския диалект на молдавските чанго, специалният изговор на **ś**-подобните звуци, е била налице още в техния някогашен *кумански* език и се е запазила като негово наследство във възприетия [от тях] нов език“.³³⁹ Според него останалите в долината на Серет кумани, така както и кръвните им родственици в Панония, са били маджаризирани под влияние на унгарското духовенство и превъзхождащите ги по своя брой и култура секели. В Малка Влахия, далеч от влиянието на секелите и католическата църква, „куманите се претопили може би непосредствено от езичеството в румънството“ и техните следи се съхранили само като „особен диалектен остров“. Следователно „молдавските чанго са секелизирани кумани“ – обобщава накрая авторът.³⁴⁰

Статията на Мункачи е един от последните опити в подкрепа на куманската хипотеза за произхода на тази етнографска група.³⁴¹ С изучаването на тюркския език от *Codex Sumanicus* и въобще с развитието на тюркологията още в началото на ХХ век станало ясно, че „съскащият изговор“ не бил характерен нито за куманския, нито за печенежкия и узкия език. След отпадането на „куманската теория“ някои унгарски автори реанимирали идеята за възможния старомаджарски произход на „чанго“,³⁴² но постепенно се нало-

³³⁹ **B. Munkácsi.** Komanischer Ursprung, 252.

³⁴⁰ **B. Munkácsi.** Komanischer Ursprung, 253.

³⁴¹ Последният привърженик на „куманската теория“ е **Endre Veress.** A moldvai csángók származása és neve. – *Erdélyi Múzeum*, 39, 1934, 29-64.

³⁴² Обобщена аргументация на тази теория е дадена при **Mózes Rubinyi.** A moldvai csángók multja és jelene. – *Ethnographia*, 1901, 115-124, 166-175. В по-ново време неин привърженик е **Béla Gunda.** Egy csángó könyv jubileuma. – *Magyar Nemzet*, 22. 7. 1986. Предположението, че ста-

жил възгледът, че това население е било продукт на по-късни унгарски заселвания. От евентуалната „куманска връзка“ останало само предположението, че с времето куманите са били асимилирани не само от влашкото население, но и от т. нар. „молдо-унгарци“. И ако изключим обнародването на органа на Османското историческо дружество първо българско изследване върху предосманските „балкански турци“ на **Стоян П. Джансъзов**, в което последователно се разглеждат (1) „вардарските турци“, (2) „турците печенези, с друго название половци“, (3) „куманите или огузите турци“ и (4) „селджукските турци“, но което има най-общ характер и съдържа редица неточни заключения,³⁴³ то през следващите десетина години акцентът в изследванията, свързани с куманския народ, паднал главно върху осмислянето на лингвистичния материал от *Codex Cumanicus* и

ри унгарски гранични селища в Молдавия са съществували до идването на куманите, е поддържано и от **István Fodor**. Zur Problematik der Ankunft der Ungarn im Karpatenbeken... – In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.-10. Jahrhundert. Symposium 1893*. Nitra 1984, S. 100-102.

³⁴³ **Istoyan Ğansızof**. Bālqān šibh-i ğeziresinde türkler [Les turcs dans la péninsule des Balkans]. – *Ta'riḥ-i 'Oṯmānī Enĝumeni Meĝmu'a*, III, 17, 1328 h. (1912), 1076-1096 (вж. част трета на с. 1086-1094: „Qūmān ya'nī Oĝūz Türkleri“). Статията представя турките, които се „появили и окупирали Балканския полуостров преди появата на османците“ (‘Oṯmānularin zāhurunda muqaddem Türklerin Bālqān šibh-i ğeziresinde zāhuri ve orayı iṣĝāli). Авторът остава в българската историография и с първите опити за публикуване на османски документи с оглед на значението им като исторически извори, вж. **Ст. П. Джансъзовъ**. Нѣколко документи дадени от турскитѣ Султани на Рилския мѣнастирь. – *Сб.НУНК*, кн. 4, 1891, 610-620 и **Ст. П. Джансъзовъ**. Турски документи за нашата история. – *Сб.НУНК*, кн. 10, 1894, 580-589 (срв. **В. Стоянов**. Изследване и обнародване на османотурски документални извори за историята на България. – В: *Историографски изследвания „България през XV-XIX век“*. Т. 1. *България през XV-XVIII век*. С., 1987, с. 276-308).

съдържащите се в него податки за определяне на авторите, датата и мястото на съставяне на паметника.

Codex Cumanicus в „епохата“ на Вили Банг

В 1910 г. директорът на библиотеката при храма на Св. Марко във Венеция, д-р **Карло Фрати** (1863-1930), обнародвал една кратка статия за италианските стихове на *Codex Cumanicus*.³⁴⁴ В нея той потвърдил мнението на Е. Теца, че Кодексът не произлизал

от сбирката на Петрарка, тъй като книжното наследство на поета не стигнало до Венеция, и следователно откъсите от италианските стихове не могли да бъдат негово дело.³⁴⁵

Фрати разгледал и автографа на вероятния последен притежател на манускрипта, но без никакви сериозни аргументи отхвърлил прочита „Finale“, даден от Кун и Дезимони, както и мнението им за генуезкия произход на триезичния вокабулар. Според него Кодексът имал по-скоро венециански произход, а въпросното име трябвало да се чете „Zinale“ или „Ziuale“.³⁴⁶

³⁴⁴ **Carlo Frati**. Versi italiani nel Codice Cumanico della Marcianna e Fr. Petrarca. – In: *Il libro e la Stampa*, (Milano), IV, 1910, fasc. 1, pp. 3-9.

³⁴⁵ **C. Frati**. Versi, 3-4, 8-9. Срв. също **C. Frati**. *Bolletino Bibliografico Marciano*. Firenze 1914, pp. 113 и 147, както и **P. Michael Bihl**. *Archivum Franciscanum Historicum*, t. VII, 1914, pp. 138-144, където авторът предлага обзор на литературата за Кодекса, заедно с някои собствени бележки.

³⁴⁶ **C. Frati**. Versi, p. 7: „Iste liber est de ant[onio] de Ziuale (Zinale?) q[ui] manet apud. Qui sc[ri]psit sc[ri]bat semper c[um] do[mi]no viuat in celix ant[onius] no[m]i[n]e felix. Qui me furat[ur] mala m[or]te no[n] uid[etur] n[on]“.

Пак през същата година били публикувани и първите три от цяла поредица изследвания върху *Codex Cumanicus* на един от доайените на Берлинската тюркологична школа, **Вили Банг-Кауп** (Johann Wilhelm Max Julius Bang Kaup, 1869-1934).³⁴⁷ С тях било сложено началото на едно по-задълбочено проучване на куманския проповеден материал, а освен това за пръв път били въведени в научен оборот и фотокопия на части от манускрипта. Това е и една от допълнителните заслуги на немския учен, защото в много отношения неговите факсимилета са по-ясни и предлагат по-надежден прочит в сравнение с последвалите фототипни репродукции на оригинала. Още с тези си публикации Банг дал едни от най-ценните досега приноси в интерпретирането на куманските текстове, които и занапред останали в сферата на неговите интереси. Стремейки се да постави на по-строга научна основа тюркологичното изучаване на ма-

³⁴⁷ Още двадесетгодишен, младият ориенталист се изявява в научното поприще (**Willi Bang**. Zur Religion der Achaemeniden. – In: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 43, Leipzig 1889, S. 674). По-късно той се ориентира към алтаистиката и древнотюркския език (**W. Bang**. Zur vergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen. – In: *Vienna Oriental Journal*, 9, 1895, 267-276; **W. Bang**. Köktürkisches. – *Vienna Oriental Journal*, 11, 1897, 198-200; **W. Bang**. Zur Erklärung der köktürkischen Inschriften. – *Vienna Oriental Journal*, 12, 1898, 34-54; **W. Bang**. Das Gerundium auf *-me* im Mandschu. – *Vienna Oriental Journal*, 12, 1898, 269-271; **W. Bang**. Zu den köktürkischen Inschriften und den türkischen Turfan-Fragmenten. – In: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 23, 1909, 415-419), за да стигне и до записите от *Codex Cumanicus*: **Willi Bang**. Beiträge zur Erklärung des komanischen Marienhymnus, mit einem Nachwort von F. C. Andreas. – In: *Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philos.-hist. Klasse*. Berlin 1910, 61-78; **W. Bang**. Ueber einen Komanischen Kommunikationshymnus. – In: *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*. Bruxelles 1910, N° 5, S. 230-239 + 2 Tafeln; **W. Bang**. Zur Kritik des *Codex Cumanicus*. Louvain 1910, 16 S. in 8° + 1 facs. (Libr. Univ. des Trois Rois).

териала, той посочил редица грешки в изданието на Кун и особено при Радлов, когото обвинил в „суверенно незачитане на отделни правила на граматиката, текстовата критика и литературния анализ“.³⁴⁸ Колкото и да са оправдани обаче, нападите на Банг срещу „авторитарната безцеремонност“ на „Петербургския академик“, който, освободен от „всички досадни историко-филологически принуди“, се бил издигнал до „шаметните висини на абсурда“, за да предложи на учудения свят един езиковедски „елаборат“,³⁴⁹ били издържани в съвсем неподходящ язвителен тон, на места достигащ до преднамерена грубост. Това предизвикало острата реакция на руския иранист **Карл Генрихович Залеман** (Карл Густав Хайнрих Залеман, 1849-1916) още през лятото на същата година.

Своето проучване върху „Codex Petrarcae“ Залеман разделил на две части, тюркска и персийска.³⁵⁰ Именно в първата от тях той се спрял подробно на статиите на Банг, чиито „безобидни“ заглавия са служели като „прикритие“ за нападки срещу пионерите на тюркологичните студии, за да бъде аргументирана още по-здраво „позицията на критика като единствен авторитет в команския [език]“.³⁵¹ След като изтъква приносите на Кун и Хунфалви за разкриване на латинския произход на химните, чиито оригинали лесно се на-

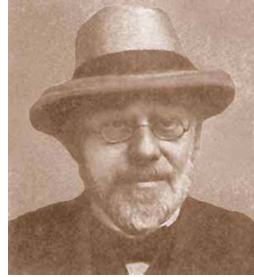
³⁴⁸ **W. Bang.** Kommunionshymnus, 231.

³⁴⁹ *Пак там.* Подобни хапливи бележки се съдържат и в останалите две публикации на Банг, както и в по-късните му изследвания върху *Codex Cumanicus*. Те биха могли да се отдадат на педантичността на немския учен и на желанието му да изтъкне постиженията си на фона на своите предшественици, ако зад тях не прозираше дори една лична неприязън спрямо Радлов и руската тюркологична школа.

³⁵⁰ Вж. **Carl Salemann.** Zur Kritik des Codex Comanicus. – In: *Извѣстия Императорской Академіи Наукъ* (*Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*), VI сер., 1910, № 12, 943-957.

³⁵¹ **C. Salemann.** Zur Kritik, 944.

мирали в съответните химнологични сбирки, Залеман се пита за какво е цялата тази шумотевица, че Банг бил „открил извора (sic)“? Според него приложените фотографии неоспоримо демонстрирали колко „безпогрешен е досегашният текст“, но те доказвали същевременно и това, че не всички прочити на Банг са безупречни.³⁵² В полемичните статии на немския учен се игнорирали добрите страни на критикуваните от него трудове, в тях лъхало на злонамереност и лична враждебност, която не се спирала дори пред най-острите обиди. И всичко това срещу един човек, на чиито дългогодишни усилия се дължи най-новият прогрес в областта на тюркологията. Къде биха били днес постепенно изникващите филолози и с тях г-н Банг, ако Радлов не бе „препуснал“ пред тях? Що за благодарност е това да следваш стъпките на пионера и да хвърляш камъни по него? Едни учени се мъчат да провеждат изследвания в дивата пустош, а други, ползвайки готовите резултати, си седят у дома и с речници, граматики и текстове, събрани от останалите, разработват собствените си методи. Те би трябвало да запазят добрия тон – препоръчва Залеман, – както досега бе обичай в научната литература.³⁵³

Втората част на студията е посветена на персийския материал в *Codex Cumanicus* и представлява същинския принос на Залеман, доколкото единичните бележки на Клапрот, Блау и Кун по въпроса далеч не изчерпвали темата, а в основните трудове по иранска филология този паметник въобще не се споменава. Руският учен изтъква, че още преди години, подтикнат от труда на Радлов, бил насочил вни-

³⁵² C. Salemann. Zur Kritik, 945.

³⁵³ C. Salemann. Zur Kritik, 950-951.

манието си към персийските проби от Кодекса и сега вече предлага в основни линии резултатите от своето изследване. Той анализира фонетиката на записаните персийски глоси, дава списък на всички глаголи с посочване на страниците по Кун и отбелязва също отделни лексикални особености на този говорим народен персийски език, който, според него, е бил запазил някои древни черти и чиято родина би трябвало да се търси в Хорасан.³⁵⁴

Упреците на Залеман и едно кратко обяснение на Радлов, в което той се отказва от мнението си за надеждността на Куновото издание и представя своя превод вече като „предварителен“, а не „буквален“ (wortgetreu), както е твърдял преди, дава повод на **Вили Банг** за поредната критика. Предсказуемо било, че Радлов щял да се опита да се измъкне, за да запази на всяка цена своя авторитет, – пише той в *Приноси към критиката на Codex Cumanicus*,³⁵⁵ – но никой не е очаквал той да стори това по „такъв недостоен начин“. Ако сега преводът му се оказва „предварителен“ (vorläufig), то и предаденото чрез него разбиране на езиковите форми също ще да е било „предварително“. Изданието на Кун е пълно с грешки и фактът, че Радлов сам не е стигнал до този извод, е може би най-голямото доказателство за непознаването на най-елементарните правила на научната критика. Като илюстрация Банг изброява редица от „пофрапантните“ прочитни грешки на Кун,³⁵⁶ за да заключи, че „сега най-после и в С. Петербург ... ще се види, че в моята критика на Радловия начин на работа не съм казал нито йота в повече“. Ако се продължало обаче и занапред да бъде

³⁵⁴ C. Salemann. Zur Kritik, 952.

³⁵⁵ W. Bang, Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus. – In: *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des sciences morales et politiques*, 1911, N° 1, 13-40.

³⁵⁶ W. Bang. Beiträge zur Kritik, 17-32.

разкрояван по ненаучен начин този стил на работа и да се прикриват грешките, то Банг щял да се принуди да продължи борбата както срещу подобни „ласкателски манифестации“, така и срещу техния източник и обект.

По-нататък В. Банг добавя към своята студия две важни приложения: I. „Бележки към историята на Codex Sumanicus“ (с. 32-38) и II. „За команското име на Maiotis“ (с. 39-40). В първото от тях той обръща внимание на обстоятелството, че в религиозните текстове името на св. Франциск е било разполагано непосредствено след Дева Мария и преди св. Петър (респективно преди „всички други свети“). Това го кара да се присъедини към мнението на Е. Теца, че втората част на Кодекса е била написана от немски монаси францисканци. Връзката на паметника с този орден проличавала също и от едно по-дълго изложение на Христовите страдания, чието почитане дължало широкото си разпространение тъкмо на францисканците. Освен това било известно, че още през XIII в. римската курия настоятелно е подтиквала францисканците от Унгария към покръстване на куманите и около 1228 г. дори е назначила минорита Theodoricus за пръв кумански епископ. От нейната кореспонденция ставало ясно, че поне част от куманите вероятно са изповядвали исляма (те били обозначавани като „Hysmaelitae“, респективно като „Sarracenos vel Ismahelitas“), други може да са били шаманисти (в изворите те са представени като езичници – „ragani“), а трети, в близост до хазарите, навярно са били юдеи. Това обяснявало големия брой арабски заемки в куманския, а така също и срещаната в Кодекса форма Daud вместо Давид, която мисионерът е могъл да чуе само от устата на мохамеданин.

Но не само втората част, а и триезичният глосар бил изготвен според Банг не от горноиталиански търговци, а от мисионер, защото той съдържал групи от думи и понятия,

свързани с религията, които не били нужни в практическата дейност на един търговец. Освен това в него липсвали важни параграфи, например за експорта на коприна и кожа, за търговията със сушена риба и хайвер, за основни импортни артикули, както и списък с думи, необходими при складирането и транспортирането на стоките. Че италианската част на Кодекса е била предприета „ad honorem Dei et Beati Johannis Evangelistae“, който представлявал също закрилник на писарите и писателите, навярно би потвърдило съмнението на Банг в нейния произход, ако можело да се докаже съществуването на някой орден или братство, почитащи Евангелиста като свой патрон.³⁵⁷ И ако е имало известни колебания, дали религиозните текстове не са написани от немски францисканци в началото на XIV в., когато те катехизирали отдавна заселилите се в Унгария кумани, то италианският глосатор трябва да е действувал в регион, където куманският и персийският език „стоели равноправно един до друг“ – във всеки случай не в Унгария. Освен това, докато тюркският език на Кодекса е бил обозначен в италианската част като „comanicum“ или „chomanicum“, то в немската част се среща израза „татарски“, който едва ли би се използвал за езика на заселените в Унгария кумани. Този паметник въобще не бива да се поставя във връзка с унгарските кумани, смята Банг и предполага, че най-вероятно и двете негови части са

възникнали като продукт на францисканците в земите около Черно море, откъдето, вече обединени, са попаднали чрез генуезци или венецианци в Италия. На всичките тези въпроси обаче отговор можело да даде само едно ново, филоло-

³⁵⁷ W. Bang. Beiträge zur Kritik, 35.

гически точно издание на ръкописа. Едва тогава двете части биха били по-точно изследвани с оглед на техния език, при което от особено голямо значение щяло да бъде и локализирането на иранските записи.³⁵⁸

Във второто приложение Банг разглежда един пасаж у Йоан Цецес (ок. 1110-1180), където византийският историк назовава Азовско море (Maiotis) с необичайното име Καρμπαλουχ, твърдейки, че κάρμ на „скитски“ език означавало πόλις. Банг припомня, че куманската дума керме[n] (= kärmän) била интерпретирана и в *Codex Cumanicus* чрез civitas. Той допуска, че заради своята етимология Цецес е разделил дочутото от него название на Καρμ + παλουχ. Според византийската писмена практика обаче името би трябвало да пресъздава само едно тюркско qar или kär balyq – от kär ‘огромно, великанско животно’ и balyq ‘риба’. В някои алтайски диалекти, например в сагайския kär palyq означавало „чудовищна риба“, вид митологично същество, което В. Радлов бил принуден да преведе чрез „кит“. Но куманите, живеещи край Азовско море, са могли да разбират под kär balyq единствено моруната – онази „понтосарматска риба par excellence, която достига в големите си екземпляри дължина до 8 метра“. Ето защо е възможно те да са обозначавали Maiotis с името kär balyq täñiz или kär balyq köl, т. е. „морунско море (езеро)“.³⁵⁹

През 1911 г. Банг повещава на куманския език още две кратки изследвания. Едното от тях се отнася до публикувания от Погодин в 1850 г. списък с „половецки“ думи.³⁶⁰ То включва факсимиле и превод на текста, заедно с анализ

³⁵⁸ W. Bang. Beiträge zur Kritik, 38.

³⁵⁹ W. Bang. Beiträge zur Kritik, 40.

³⁶⁰ W. Bang. Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste. – In: *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 1911, N° 4, 91-103 + 1 Pl.

на лексическия материал, при което са дадени за съпоставка паралели както от езика на *Codex Cumanicus*, така и от други тюркски диалекти. Втората статия на Банг разглежда съдържащите се в Кодекса кумански преводи на химните „Jesu, nostra redemptio“ и „Verbum caro factum est“.³⁶¹ В нея освен куманския текст авторът прилага също текста на съответния латински извор, дава своя превод в съпоставка с превода на Радлов и добавя две факсимилета, онагледяващи проучвания материал.

Религиозните текстове от Кодекса и по-късно продължават да привличат вниманието на немския учен. На следващата година излиза статията му върху куманската преработка на възникналия в средата на V в. абecedарен химн „A solis ortus cardine“,³⁶² изпълняван обикновено по Коледа и Богоявление. Добавеният от писаря накрая един ред с невматични знаци над тюркските срички, които още Кун свързва с началните срички от първите стихове на всяка първа строфа в химна, недвусмислено доказват, че този химн е бил път по западен маниер, и Банг допуска неговата мелодия да се намира в най-стария запазен „химнар“ от началото на XIII в., съхраняван в архива на мюнхенския францискански конвент.³⁶³ Едно друго изследване върху литературния материал на Кодекса засяга куманския текст на Богородичния псалтир „Ave porta paradisi“.³⁶⁴ Той представ-

³⁶¹ **W. Bang.** Komanische Texte. – In: *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 1911, N° 9-10, 459-473.

³⁶² **W. Bang.** Die komanische Bearbeitung des Hymnus „A solis ortus cardine“. – In: *Festschrift Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebenzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern*. Leipzig 1912, 39-43.

³⁶³ **W. Bang.** Die komanische Bearbeitung, 43, бел. 1.

³⁶⁴ **W. Bang.** Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben. – In: **W. Bang** und **J. Marquart.** *Osttürkische Dialektstudien*.

лявал не толкова превод, колкото подражание на латинските псалми от тази сбирка, разпространена в Европа около 1350 г. в най-различни рецензии. Банг успява да даде транскрипция на текста, латинския оригинал и превод, последвани от великолепно факсимиле на съответните страници от ръкописа.

Същевременно той обръща поглед и към запазеното в Кодекса автентично фолклорно наследство – гатанките.³⁶⁵ Това са 46 поетични образци, разположени на лицето и гърба (recto и verso) на лист 60 от манускрипта (pag. 119-120). При Кун те заемат с. 143-148, след което издателят предлага своя латински превод и тълкувания (с. 149-157). Радлов също се е опитал да обясни в предговора към труда си върху куманския лингвистичен материал някои от гатанките, които е могъл да дешифрира. Но едва методичното изследване на Банг, към което той приложил и две факсимилета на оригиналния текст, разкрило този материал в достатъчна степен, позволяваща неговото по-нататъшно изучаване. Банг цитира наблюденията на Карло Фрати за лошото състояние на fol. 60 от манускрипта, изтъквайки че гатанките едва ли са оригинални записи, а представляват по-скоро преписи от по-стар образец, доколкото копистът е забравил на места да впише и техния отговор. Той се възползва от метричната форма и често срещаните алитерация и паралелизъм на стиха, за да възстанови повредените места и да предложи свое обяснение, като дава не само тюркския текст, но и възможен превод на всяка една от записаните кумански гатанки.

Berlin 1914, S. 241-276 (= *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Neue Folge, Bd. XIII, N° 1*).

³⁶⁵ **W. Bang.** Über die Rätsel des Codex Cumanicus. – In: *Sitzungsberichte der königlichen preussischen Akademie der Wissenschaften*. Berlin, Jahrgang 1912, 334-353.

Две статии на Банг са посветени на тълкуването на отделни кумански глоси. Един пасаж в генуезките данъчни регистри го кара подробно да анализира думите *nas* и *nasič*, за да заключи въз основа на редица изворни податки, че с подобни имена (*nāk*, *naq*, *nasic*, *nasich* и пр.) са били обозначавани широко ценените някога платове (и дрехи) от коприна и злато, т. е. от златен брокат.³⁶⁶ Другият материал е свързан с формите на глагола *teiz-*, *teuš-*, срещан също в религиозните текстове и преведен чрез „правя подарък на някой високопоставен“.³⁶⁷ Прегледът на тюркските лингвистични проби, събрани от пруската експедиция на А. фон Ле Кок в Китайски Туркестан, кара Банг от друга страна да се заеме с феномена на палатализацията в източните тюркски диалекти, пораждаща при определени условия преминаването на гутуралните гласни в палатални (например: *alīp* > *elīp*, *qīlīč* > *kīlīč* и др.). Радлов е смятал явлението за сравнително по-нов феномен и при своите произволни прочити е „реформирал“ куманския и в това отношение. За разлика от него, Банг вижда наличието на палатализирани форми още в *Codex Cumanicus*. И макар примерите да не са достатъчно на брой за един кардинален извод, той предполага, противно на Радлов, че куманският е спадал по-скоро към групата на „източните“ тюркски езици.³⁶⁸

³⁶⁶ **W. Bang.** Ueber den angeblichen „Introitus natorum et nascitorum“ in den Genueser Steuerbüchern. – In: *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*. 1912, N° 1, 27-32.

³⁶⁷ **W. Bang.** Ueber das komanische *TEIZMAGA* und Verwandtes. – In: *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*. 1913, N° 1, 16-20.

³⁶⁸ **W. Bang.** Zum Vokalismus. – In: **W. Bang** und **J. Marquart.** *Ost-türkische Dialektstudien*. Berlin 1914, S. 1-12 (= *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse*. Neue Folge, Band XIII, N° 1).

Попадайки на един списък на францисканските братства, действали през XIII – XIV в. на територията на Златната Орда, Банг открива сред тях и името на манастира Sanctus Joannes. Това му дава нужното доказателство, че италианската част на Кодекса, инвокирана с „ad honorem Dei et Beati Johannis Evangelistiae“, за когото той вече предположил, че бил закрилник на някой орден, по всяка вероятност е била започната на 11 юли 1303 г. именно в този неидентифициран манастир, разположен в близост до Сарай.³⁶⁹ Немският учен изследва и по други поводи богатия езиков материал на Венецианския кодекс.³⁷⁰ По непотвърдени сведения на Дюла Немет той е възнамерявал дори да издаде наново целия па-

³⁶⁹ **W. Bang.** Über die Herkunft des Codex Cumanicus. – In: *Sitzungsberichte der königlich preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Classe.* Bd.IX, Berlin 1913, 244-245.

³⁷⁰ Срв. например: **W. Bang.** Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan mit einer dort aufgenommenen Wörterliste von Albert von Le Coq, Leipzig 1910. – In: *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 1911, N° 7, 405-416. (В рецензията са приведени и някои текстове от Кодекса); **W. Bang.** Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. Erster Brief: Hege monius-Fragen. Κελεφός = kelepen des Codex Cumanicus. Eine unbekannte Quelle dieses Kodex. – In: *Ungarische Jahrbücher*, 5, 1925, 41-48. Тук редом с текста, превода и факсимилето на едно от прозаичните религиозни „поучения“ в Кодекса, се анализира също куманската глоса chelapan (= kälär-[än]) в съответствие с гръцкото κελεφ-[ος], κελεφία, т. е. ‘проказа, лерга’, която форма Банг свързва с българското „келяв“ (kél’av) от „кел“ – една дума, липсваща в тюркските езици, освен в османски (käl), където обаче може да е късна заемка от балкано-славянските диалекти. Банг допуска възможността тази лексема да е проникнала първо сред славяните, откъдето в новата си форма „кел-яв“ да е предадена на гърците, а после и на обитаващите в Южна Русия кумани.

метник. За съжаление това не се осъществило. Трудните следвоенни години, а може би и други причини, осуетили събирането на научното наследство на Банг в отделен том, поради което ценните му приноси в изучаването на *Codex Cumanicus* все още остават разпръснати в най-различни, слабо достъпни академични издания.

Повлияни от работите на Вили Банг, в първите десетилетия на века се появили и някои други изследвания. Още през 1911 г. отец **Северин Салавил** (1881-1965) се спрял на Кодекса в една закъсняла рецензия,³⁷¹ където предположил, че куманите са произлезали от Туркестан и навярно са били известни от дълбока древност, тъй като името им се срещало през II-то хилядолетие пр. Хр. в един асирийски надпис на Тиглат-Паласар I.³⁷² Три години по-късно Салавил повторил обобщенията си в отделна публикация за този „християнизиран тюркски народ“.³⁷³ Без всякаква обосновка той коригирал Банг, твърдейки че всъщност първият епископ на куманите трябва да е бил доминиканец.³⁷⁴ Но Салавил се присъединява към немския тюрколог в извода, че *Codex Cumanicus* е съставен от францискански монаси – приемници на мисионерите, действували от 1245 г. в манастирите на Южна Русия, и вижда полето на тази дейност сред една многолюдна, разположена на север от Черно море, куманска християнска общност.

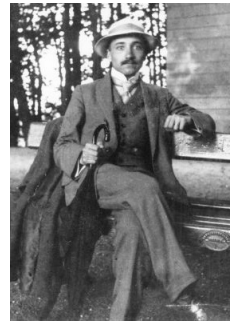
³⁷¹ **Sévérien Salaville.** Un manuscrit chrétien en dialecte turc, le „Codex Cumanicus“. – *Échos d'Orient*, (Paris), 14, 1911, 278-286, 314.

³⁷² **S. Salaville.** Un manuscrit chrétien..., 281: „C'est en effet, du Turkestan que les Comanes sont originaires. Ils peuvent se glorifier, comme peuple, d'une belle antiquité, si ce sont eux, comme il semble bien, que sont désignés sous le nom de *Koumani* par une inscription assyrienne de Téglathalasar I (1118-1093 environ avant J.-Ch.)“.

³⁷³ **S. Salaville.** Un peuple de race turque christianisée au XIII siècle: les Comans. – *ÉO*, 18, 1914, 193-208.

³⁷⁴ **S. Salaville.** Un manuscrit chrétien, 286.

В тези години **Дюла Немет** (1890-1976) предприема ново, четвърто по ред след Кун, Радлов и Банг, проучване на куманските гатанки.³⁷⁵ Тъй като едва след като приключил с труда си успял да „хвърли поглед“ на оригиналния ръкопис във Венеция, унгарският тюрколог е бил принуден да използва изданието на Геза Кун и факсимилетата, обнародвани вече от Вили Банг. За да предложи текста на гатанките в максимално най-близък до оригинала графичен вид, Немет си послужил с все още употребявания тогава в Германия „фрактурен“ печатен шрифт. Подобно на Банг и той посочил поредния номер и редовете, които всяка гатанка заема на fol. 60 (recto и verso) в оригинала. Освен това дал също превода на Банг, следван от неговите собствени транскрипция и превод, които в много отношения съдържат нова, по-различна интерпретация. В последния пример, разглеждан от Банг като едно цяло, Немет видял всъщност две отделни гатанки, с което техният общ брой бил увеличен на 47. В заключение авторът констатирал, че Кодексът е бил написан „с голямо внимание и огромно познание“, а монахът, който сторил това, явно „е разбирал куманския повече от всички нас взети заедно“.

Приблизително по същото време и полският ориенталист **Ян Гжегожевски** (1849-1922) анализира някои аспекти на Кодекса,³⁷⁶ като обещава в едно по-късно изследване да проучи също въпроса за неговия произход и автор. За

³⁷⁵ **Julius Németh.** Die Rätsel des Codex Cumanicus. – *Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 67, 1913, 577-608.

³⁷⁶ **Jan Grzegorzewski.** Dzetacyzm perski „kodeksu kumańskiego“. – In: *Rocznik Orientalistyczny*, Warszawa, 1, 1914-1915, 85-93 (резюме – в: *RO Bulletin*, 1, pp. 1-2).

съжаление той умира преди да е реализирал намерението си. Развивайки мислите на Банг той предположил, че първата част на Кодекса е служела като подготвителен материал за проповядване на християнството сред куманите, и обяснил наличието на персийската колонка в нея с много по-голямата „изтънченост“ на персийския в сравнение с куманския език, на който преводачът не би могъл да предаде всички абстрактни термини на християнското учение. Според автора персийският език е бил добре познат на висшите слоеве на куманското общество. След като с негово посредничество то се запознало с новите понятия, по-нататък нямало нужда от привличането на персийския и затова във втората част на Кодекса богословските термини можели вече да бъдат изложени на местния кумански език. За разлика от Банг обаче, който виждал в 11 юли 1303 г. деня на съставянето на ръкописа, Ян Гжегожевски подкрепя изводите на Е. Теца и твърди, че двете части на паметника са представлявали първоначално две съвсем отделни произведения, а достигналият до нас екземпляр на *Codex Cumanicus* е бил по-скоро второ или дори трето копие на оригиналната редакция,³⁷⁷ във всеки случай копие, предхождащо датата, изписана в началото на първата му страница.

Тюркизмите на *Слово о полку Игореве*

Извън изучаването на богатия лингвистичен материал от *Codex Cumanicus* до избухването на световната война се появили и други изследвания върху тюркските (включително кумански) езикови елементи, запазени най-вече в руския и в унгарския език. Още в средата на XIX в. по поръче-

³⁷⁷ Вж. **J. Grzegorzewski**. *Dzeczyzm*, с. 91, бел. 1.

ние на Петербургската академия на науките са били съставени списъци на проникналите в руските говори „източни слова“ с възможен тюркски, монголски, персийски и арабски произход. Сред тях имало и около 400 тюркски заемки. Думите били извлечени от публикувания в 1852 г. речник на руските диалектизми³⁷⁸ в хода на подготвяните през 1854-1861 г. от Академията материали за сравнителен речник и граматика на славянски езици.³⁷⁹ По това време славистиката е разкрила само отделни тюркски заемки в полския език; по-късно излезли от печат две изследвания за турцизмите в босненските писмени паметници и в сръбския език.³⁸⁰ Това

³⁷⁸ *Опытъ областного великорусскаго словаря, изданный Вторымъ Отделеніемъ Императорской Академіи Наукъ*. СПб., 1852.

³⁷⁹ Вж.: *Материалы для сравнительнаго и объяснительнаго словаря и грамматики русскаго и другихъ славянскихъ наречій* (= Прибавленія къ *Извѣстіямъ Императорской Академіи Наукъ по Отделенію русскаго языка и словесности*) [СПб., 1854-1861, непубликувани]. В тях са включени списъците на: **В. В. Григорьевъ**. „Областные великорусскіе слова восточнаго происхожденія: замечанія къ опыту областного великорусскаго словаря“, с. 14-21, 68-71 (авторът дава почти 200 тюркизми, част от които с арабски, персийски и монголски произход, като прави разлика между „турски“ и „тюркски“ думи; някои от неговите примери фигурират и в другите списъци); **А. К. Казембекъ**. „Объяснения русскихъ словъ, сродныхъ со словами восточныхъ языковъ“, с. 22-37, 71-80 и 385-390 (татарският тюрколог предлага около 225 тюркски заемки с арабски, персийски, турски и татарски произход); **П. Я. Петровъ**. „Списокъ некоторыхъ великорусскихъ словъ, сродныхъ или сходныхъ съ восточными“, с. 82-92 (ученият дава 150 турски и татарски заемки); **И. Н. Березинъ**. „Замечанія о восточныхъ словахъ в областномъ великорусскомъ словаре“, с. 186-192, 323-332 (авторът разглежда 350 лексикални единици, обозначени като „турски“, т. е. огузотюркски – турски, азербайджански и туркменски, „северно-тюркски“, т. е. татарски и „източно-тюркски“, т. е. чагатайски). Срв. **Nicholas Poppe, Jr.** *Studies of Turkic Loan Words in Russian*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1971 (= *Asiatische Forschungen*, Bd. 34), pp. 1-5.

³⁸⁰ Вж. **Adam Księż Czartowski**. *Słowniczek wyrazów przyjętych do mowy polskiej ze wschodnich języków*. – *Czasopismo Naukowe* (Lwów), 2, 1828, 78-99; **A. Muchliński**. *Źródłostownik wyrazów które przeszły wprost*

обаче е било всичко, преди основоположникът на съпоставителното славянско езикознание **Франц Миклошич** (1813-1891) да обнародва важния труд *Турски елементи в югоизточно- и източноевропейските езици*, изиграл голяма роля за проучването на тюркските заемки в славянските езици.³⁸¹ При неговата подготовка словенският учен се консултирал с почти всички достъпни нему материали, включително изданията от Кун *Codex Cumanicus*, поради което сред близо 2300-те примери се срещат и някои, заети от куманския език (например рус. **сайгать** ‘плячка’), без този факт обаче да е посочен изрично от автора. Изхождайки от разпространението на тюркизмите в славянските езици като критерий за определяне на това, дали заемането им е станало преди или след разпадането на славянската лингвистична общност, Миклошич установява три периода

czy pośrednio dó naszej mowy z jezykow wschodnich, z dołączeniem zbiroku wyrazów przeniesionych z Polski do języka tureckiego. St. Petersburg, 1858; **O. Blau**. *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*. Leipzig, 1868 (= *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, V, 2); **L. Marinkovitch**. *Vocabulaire des mots persans, arabes et turcs introduits dans la langue serbe*. – In: *Abhandlungen und Vorträge des fünften Orientalisten-Congresses*, II, 2, Berlin, 1882, S. 299-332.

³⁸¹ Вж. **Franz Miklosich**. Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Großrussisch, Polnisch), I-II. – *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe*, Wien, XXXIV, 1884, 239-338; XXXV, 1885, 105-192; **Fr. Miklosich**. Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Großrussisch, Polnisch). Nachtrag, I-II. – *Denkschriften der K. Akad. d. Wiss.*, XXXVII, 1889, 1-88; XXXVIII, 1890, 1-70. Срв. също: **Fr. Miklosich**. Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen. – *Denkschriften der K. Akad. d. Wiss.*, XV, 1867, 73-140 и **Fr. Miklosich**. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien, 1886, а освен това и оценката за този учен, дадена от **И. В. Ягичъ**. *Исторія славянской филологіи*. СПб., 1910, с. 691, 714 и пр. и от **N. Poppe, Jr.** *Studies*, 6-19.

на тяхното възможно проникване: (1) в първите векове на н. е., когато според него славяните са били съседи на тюрките; (2) от края на VII до XIV в. – период, започващ с покоряването на славяните по десния бряг на Дунава от българите; (3) от появата на османските турци в Европа през XIV в., откогато датира и най-голямата част на тюркските заемки. Като пример за първия период той дава думата **клубукъ** ‘митра, калпак’ (< *тюрк.* **qalpaq** ‘шапка, калпак’), срещана в много славянски езици (*чеш.* **klobouk**, *пол.* **klobuk**, *сърбохърв.* **klòbùk**, *рус.* **клубук**), макар в някои от тях тя да е могла да бъде заета и от друг славянски език. Към втория период авторът отнася думата **санъ** ‘ранг, сан, титла, достоинство’, която липсва в повечето славянски езици, поради което не може да е била заемка от времето преди разпада на славянската езикова общност; тя е проникнала в църковно-славянски от старобългарския език и е била използвана от „онези нации, напр. сърбите и русите, които са получили своите църковни книги от българите“.³⁸² Доколкото преобладаващият брой тюркизми се отнасят към третия период, Миклошич идентифицира тюркските изходни форми като „турски“ и „северно-тюркски“; под втория термин е подразбирал „тюркските езици, говорени в Русия“: татарски, казахски, алтайски, чагатайски и др. Неговият труд, посрещнат позитивно от международната научна общественост,³⁸³

³⁸² **Fr. Miklosich.** Türkische Elemente, I, 239-240. Впоследствие става ясно, че както думата ***san**, така и производното ***samčy** (< ***sančy**), засвидетелствано в *ст.рус.* **самчии** ‘чиновник’, имат прабългарски произход.

³⁸³ Срв. анализите, допълненията и критичните бележки към този труд в рецензиите на: **Theodor Korsch.** Fr. Miklosich, Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. – *Archiv für slavische Philologie*, VIII, 1885, 637-651; IX, 1886, 487-520, 653-682; **J. Budenz.** Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen von Fr. Miklosich, Wien, 1884. – *Nyelvtudományi Közlemények*, XIX, 2, 1886, 287-296 и **Fr. von Kraelitz-Greifenhorst.** Corollarien zu Miklosich, „Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen“. – *Sitzungsberichte der*

е съдържал някои неточности и грешки. Те обаче са били неизбежни по онова време, когато все още са липсвали достатъчно лексикални разработки на тюркските езици и диалекти. Ето защо в критичните си бележки рецензентите се ограничили до корекции и допълнения към материала, както и до някои конкретни принципни положения (например непрецизното използване от Миклошич на термините

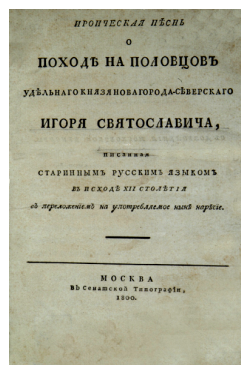
„türkisch“ и „nordtürkisch“; неразграничаването между проникналите в основния речников фонд тюркски заемки и такива, които са били всъщност *технически термини*, свързани с турската мюсюлманска култура; неотчитането на арабския и персийския произход на много тюркизми, както и на възможността, някои от тях да са навлезли от един европейски език в друг и пр.). Към всичко това Ф. Корш добавя и необходимостта да бъдат проучени също тюркските заемки, засвидетелствани в най-древния руски епос, *Слово о полку Игореве*, тъй като някои от тях са станали съставна част на руския речник.³⁸⁴

От първата публикация на този паметник през 1800 г. той се превръща в обект на нестихващ научен интерес. Десетина негови издания се появили още до края на XIX в., например на Н. С. Тихонравов (1866, ²1868), Я. Малашев (1871), П. П. Вяземски (1875), В. Ф. Миллер (1877), А. А. Потемня (1877-1878), Д. Прозоровски (1882), Е. В. Барсов (1889) и др. Постепенно около *Слово о полку Игореве* (СПИ) се формирала цяла научна дисциплина, привлякла плеяда от

Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien, Philosophisch-historische Classe, 166, 4, 1911, 1-65.

³⁸⁴ Вж. рецензията на **Th. Korsch** в: *ASP*, VIII, 1885, 642.

изтъкнати руски и европейски учени – литературоведи, лингвисти, фолклористи, историци и др. В езиково отношение паметникът е ценен най-вече с това, че (1) представлява секуларно произведение, поради което в него се съдържат много по-голяма степен елементи на народния руски език, отколкото това би било възможно при религиозните съчинения, съставени на църковно-славянски; (2) като епос стои близо до устната народна традиция, съхранила множество стари, включително и неруски по произход представи; (3) при описание на борбата с половците са използвани редица специфични алтайски термини, проникнали в руския език благодарение на вековните контакти на източните славяни с тюркоезичните номадски народи. И тъй като оригиналът на СПИ никога не е бил открит (редактираното от А. Ф. Малиновски първо издание на А. И. Мусин-Пушкин е направено по препис), то някои учени се усъмнили в неговата автентичност и възможна датировка (края на XII в.), отнасяйки възникването на паметника към втората половина на XVIII в. Конфронтацията по този въпрос продължава и през 60-те години на XX в., когато се води полемиката между Д. Лихачов и Дж. Фенел.³⁸⁵ С течение на времето обаче все повече започва да

³⁸⁵ Срв. лекцията на Дмитрий Лихачов в Оксфорд (**D. S. Lichačev**. The Authenticity of the ‘Slovo o Polku Igoreve’. A Brief Survey of the Arguments. – *Oxford Slavonic Papers*, 10, 1967), полемичната рецензия към това на **J. L. I. Fennell**. The Slovo o Polku Igoreve: the Textological Triangle. – *OSP*, new series, 1, 1968, 126-137 (авторът извлича СПИ от съставената през XV в. „Задонщина“, като смята името Каяла за писарска грешка от Калка) и отговорът на **D. S. Lichačev**. Further Remarks on the Textological Triangle: ‘Slovo o Polku Igoreve’, Zdonščina and the Hypatian Chronicle. – *OSP*, n. s., 2, 1969, 106-115. Вж. също опитът да бъде приписано авторството на СПИ на Н. М. Карамзин от **K. Trost**. Karamsin und

надделява мнението, че "Слово" е било съставено от съвременник на описваните събития. Това ще рече, че съхранените в него 40-50 възможни тюркски заемки датират от предмонголския период. Повечето от тях се отнасят до куманите, тъй като епосът описва военната кампания, предприета от княз Игор през 1187 г. срещу половците, но част от лексиката може да е била заимствана и от намиращите се на руска служба отломки от тюркски племена (торки, ковуи, каепичи и пр.). За достигането до този извод не на последно място допринесли проучванията на алтайските езикови и символни податки в СПИ, което създадо редом със славистичната и една цяла тюркологична традиция в изследването на уникалния паметник.³⁸⁶ Началото на тази традиция, вписваща се в общия процес по осветляване на „куманската проблематика“, е поставено през първото десетилетие на ХХ в. с дискусията между П. М. Мелиорански и Ф. Е. Корш.

Подбуден навярно от бележките на Корш към Миклошовите *Турски елементи* (1885, 1886), с изучаването на тюркския речник в СПИ се заема видният руски тюрколог **Платон Михайлович Мелиорански** (1868-1906) – ученик на Радлов и вторият след него изтъкнат представител на петърбургската школа. На 20 декември 1901 г. той представя в Академията на науките резултатите от своето изследва-

das Igorlied: Ein Beitrag zur Kontroverse um die Echtheit des Igorliedes. – *Anzeiger für slavische Philologie*, 7, 1974, 128-145; както и Д. С. Лихачев. „Слово о полку Игореве“ и скептики. – В: Д. С. Лихачев. *Великое наследие классические произведения литературы Древней Руси*, М., 1975, 348-363.

³⁸⁶ Срв. А. Н. Робинсон. О задачах сближения славистической и тюркологической традиции в изучении „Слова о полку Игореве“. – В: „Слово о полку Игореве“ – памятник литературы и искусства XI-XVII веков. М., 1978, 191-206. Вж. също N. Poppe, Jr. A Survey of Studies of Turkic Loan Words in the *Slovo o Polku Igoreve*. – *CAJ*, 28, 1984, 89-99.

не,³⁸⁷ в което като „турски“ (т. е. тюркски) заемки разглежда думите *блъванъ*, *бояринъ*, *бусый*, *быля*, *жемчугъ*, *коганъ*, *кошчий*, *ногата*, *орътъма*, *салтанъ*, *харалугъ*, *хорюговъ*, *чага*, *шереширъ*, *жапончица*, *яруга*. Част от тях били накратко визирани от Корш в критиката му към Миклошич, но сега Мелиорански предложил за някои заемки по-различни обяснения.³⁸⁸ Това накарало големият руски филолог (класик, славист, арабист, иранист, тюрколог) и един от най-ярките представители на ориенталистиката в Москва акад. **Фьодор Евгеньевич Корш** (1843-1915) да обнародва подробна полемична рецензия върху студията на Мелиорански,³⁸⁹ защитавайки с допълнителни аргументи своите по-ранни интерпретации.³⁹⁰ Критиката на Корш явно засегнала Мелиорански. На следващата година се появява нова негова статия.³⁹¹

³⁸⁷ **П. Мелиоранскій.** Турецкіе элементы въ языкѣ „Слова о полку Игоревѣ“. – *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ* (ИОРЯС ИАН), т. VII, кн. 2, СПб., 1902, 273-302.

³⁸⁸ Срв. **П. М. Мелиоранскій.** Турецкіе элементы, 280-281, където авторът, противно на Корш, съпоставя лексемата **блъванъ** ‘идол’ с *др.тюрк. balbal* ‘паметник в чест на покойник’ (форма, засвидетелствана в орхонските надписи от VIII в.), търсейки етимонът на тази дума в *kit. baj* ‘обожаване, поклонение’ и *bej* ‘паметник с надпис’.

³⁸⁹ **Ө. Е. Коршъ.** Турецкіе элементы въ языкѣ „Слова о полку Игоревѣ“ (Замѣтки къ изследованію П. М. Мелиоранскаго: Извѣстія, т. VII, кн. 2, стр. 273-302). I-VIII. – *ИОРЯС ИАН*, VIII, 4, 1904, 1-58.

³⁹⁰ Срв. **Ө. Е. Коршъ.** Турецкіе элементы, 6-32, където се доказва, че правилният етимон на **блъванъ** би трябвало да се търси в *перс. pahlivân* ‘герой’, заето в староруски от тюркските езици (тази етимология е разработана впоследствие от К. Х. Менгес).

³⁹¹ **П. М. Мелиоранскій.** Вторая статья о турецкихъ элементахъ въ языке „Слова о полку Игоревѣ“ (Отвѣтъ Ө. Е. Коршу). – *ИОРЯС ИАН*, X, 2, 1905, 66-92. Вж. също **П. М. Мелиоранскій.** Заимствованныя восточныя слова въ русской письменности до-монгольскаго времени. – *ИОРЯС ИАН*, X, 4, 1905, 109-134, където сред анализираниите 26 думи фигурират *биллинг*, *ватага*, *евшан*, *каган*, *каторга*, *клубук*, *кума*, *кумыз*, *курган*, *лошадь*, *сайгат*, *сан*, *товар*, *чертог* и др.

В нея, макар да твърди, че би се съобразил с някои бележки на рецензента, той фактически отхвърля повечето поправки и на свой ред обвинява Корш в неакуратна дискусия и в

неправилни виждания по въпроса за класификацията на тюркските езици и по други проблеми на тюркската лингвистика. В отговор на отправените упреци³⁹² Корш се спира на отделни методологични въпроси, свързани с изучаването на тюркските езици. Той доказва, че в *Codex Cumanicus*, който често е бил използван за справка при определяне на тюркските заемки в

староруския език, има думи от различни диалекти, като не всички регистрирани глоси са били непременно „половецки“.³⁹³ Ученият отново изследва анализиранията в предишната негова статия лексеми *блъванъ*, *боянъ*, *быля*, *ногата*, *харалугъ* и предлага допълнителни доводи в подкрепа на старите си виждания. В резултат на полемиката между Корш и Мелиорански е било съпоставено голямо количество лексикален материал, помагач за езиковата идентификация на част от разглежданите слова. Заедно с това са били установени етимологиите на някои думи, потвърдени впоследствие и от други учени. Тази дискусия дала тласък за критичното изучаване на следите от алтайски влияния в СПИ, които по-късно се превърнали в обект на нови тюркологични проучвания.

³⁹² **О. Е. Коршъ.** По поводу второй статьи П. М. Мелиоранскаго о турецких элементах в языке „Слова о полку Игоревъ“. – *ИОРЯС ИАН*, XI, 1, 1906, 259-315.

³⁹³ **О. Е. Коршъ.** По поводу, 262-265.

Приносът на Маркварт за осветляване на куманския проблем

През следващото десетилетие се появили и други материали, отнасящи се по един или друг начин до куманската проблематика. Така например, в издаваното във Варшава „Руско филологическо списание“ **Алексей Иванович Соболевски** (1856-1929) се спрял накратко върху етническото название „половци“.³⁹⁴ **Карол Аунер** разгледал въпроса за епископството в Милков, традиционно свързвано от някои автори с християнизацията на куманите.³⁹⁵ **Золтан Гомбоц** (1877-1935) обърнал внимание на тюркските лични имена от времето на Арпадите,³⁹⁶ а **Дюла Месарош** (1883-1975) писал за „куманските“ езикови паметници в Унгария.³⁹⁷ Но може би най-значимият труд, изготвен преди Първата световна война, е комплексното изследване върху народността

³⁹⁴ **А. Соболевский**. Нѣсколько этимологическихъ названій, 4. Половцы. – *Русский Филологич. Журналъ*, 44, 1910, 175.

³⁹⁵ **Carol Auner**. Episcopia Milkoviei. – *Revista Catolică*, 1912, 533-551.

³⁹⁶ **Zoltán Gombocz**. *Árpádkori török személynveinek* [Тюркски антропоними от епохата на Арпад]. Budapest, 1914. В изследването, което първоначално се появява по страниците на списание *Magyar Nyelv* (**Z. Gombocz**. *Török személynveinek az Árpádok korában* [Нашите тюркски лични имена по времето на Арпадите]. – *MNy*, t. X, № 6, 7, 8; t. XI, № 4, 6), са разгледани също доста имена с кумански произход, за което свидетелстват документалните податки, например „Oldamur Rex cumanie“, „Tescench quidam alter Cristianus Cumanus frater predicti Kuchmeg“ и пр.

³⁹⁷ **Gyula Mészáros**. *Magyarországi kún nyelvemlékek* [Кумански езикови паметници в Унгария]. Budapest, 1914, 46 pp. Вж към това критичната рецензия на **Gy. Németh** в: *Egyetemes Philologiai Közlöny* [Списание по обща филология], 38, 1914, 706-709. Срв. също и по-късната статия на **Gy. Mészáros**. *Rovásírásos kún nyelvemlékek* [Кумански езикови паметници на руническо писмо]. – In: *Népünk és Nyelvünk* [Нашият език и народ], 8, 1936, 161-178.

на куманите на **Йозеф Маркварт** (1864-1930), чиито обширни познания като филолог, историк и етнолог му отредили още приживе водещо място в европейската ориенталистика. Маркварт, за когото големият иранист Владимир Минорски (1877-1966) пише, че е могъл да чете почти всеки писмен език на Азия,³⁹⁸ започва научната си кариера в Тюбинген. Там през 1893 г. представя докторската си дисертация,³⁹⁹ след което обнародва редица изследвания върху историята на Иран и някои въпроси, свързани с древнотюркските надписи.⁴⁰⁰ В 1902 г. е назначен за уредник на Етнографския музей в Лайден, а по-късно и за професор в Лайденския университет. От това време датира подготовката на изданието през 1913 г. каталог на Бениновата сбирка в музея, който ученият снабдява с голям увод (*Prolegomena*) от 367 с. за историята на търговските пътища и миграциите в

³⁹⁸ Срв. **V. Minorsky**. Professor J. Markwart (Extrat from *The Times*). – *BSOS*, 5, 1928-1930, 879-902. Вж. на с. 897: „He was a fine classical scholar; he could read nearly every literary language of Asia, and he had a profound knowledge of African ethnology...“ и по-нататък: „it may be said that every sentence he wrote bore the hall-mark of this immense learning and his rare analytical power“.

³⁹⁹ **Josef Marquart**. Assyriaka bei Ktesis. – *Philologus*, Erg.-Band VI, N°2, Göttingen, 1891-1893, 501-658.

⁴⁰⁰ Срв. **J. Marquart**. Beiträge zur Geschichte und Sage von Ērān. – *ZDMG*, 49, 1896, 628-673; **J. Marquart**. *Untersuchungen zur Geschichte von Ērān*, I. Göttingen, 1896, 72 S. (= *Philologus*, Bd. 54, S. 489-577; Bd. 55, S. 212-240); **J. Marquart**. *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. Berlin, 1901, 358 S. (= *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Klasse, Neue Folge, Band II, N° 2*). Вж. също: **J. Marquart**. *Fundamente israelitischer und jüdischer Geschichte*. Leipzig, 1896, 88 S.; **J. Marquart**. *Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften*. – *WZKM*, 12, 1898, 157-200; **J. Marquart**. *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*. Leipzig, 1898, VII + 112 S (Exkurs 1: *Sogdiana*; Exkurs 2: *Die Bulgarische Fürstenliste*); **J. Marquart**. *Chronologische Untersuchungen*. Leipzig, 1900, 86 S. (= *Philologus*, Erg.-Band VII, S. 637-720).

Северна Африка от най-стари времена.⁴⁰¹ Престоят на Маркварт в Лайден е свързан с разширяване на тематичния обхват на неговите научни интереси и той добавя към досегашната проблематика⁴⁰² първите си приноси в областта на арменистиката.⁴⁰³ Сред най-важните трудове от Лайденския период се нареждат и проучванията на автора върху отделни аспекти от историята на хазари, маджари, руси, славяни и други източноевропейски народи през IX-X в., които са публикувани в 1903 г. под многозначителното заглавие *Източноевропейски и източноазиатски набези*.⁴⁰⁴ Пак тогава той започва да работи и върху книгата си за народността на куманите. Трудът е бил завършен към юли 1910 г. в Лайден, но излиза едва четири години по-късно, тъй като сложността на темата изисквала осмислянето на най-разнообразен по произход изворов материал и научна литература, част от която не била достъпна в Лайден. Ето защо към основния текст с времето авторът добавил множество коректурни вмъквания, а това не само затруднило прочита, но породило

⁴⁰¹ Вж. **J. Marquart**. *Die Benin-Sammlung des Reichsmuseums für Völkerkunde in Leiden. Beschrieben und mit ausführlichen Prolegomena zur Geschichte der Handelswege und Völkerbewegungen in Nordafrika versehen*. Leiden: E. J. Brill, 1913, CCCLXVII + 132 S. (= *Veröffentlichungen des Reichsmuseums für Völkerkunde in Leiden*, II, 7).

⁴⁰² **J. Marquart**. *Untersuchungen zur Geschichte von Ērān, II*. Leipzig, 1905, 258 S. (= *Philologus*, Erg.-Bd. X, Heft. 1); **J. Marquart**. Καρμπιλοῦκ, der 'skythische' Name der Maiotis. – *KSz*, 11, 1910, 1-26; **J. Marquart**. Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und in der altbulgarischen Fürstenliste. – *Изв. Русс. Арх. Инст. в Константиноплѣ*, 15, 1911, 1-30 и др.

⁴⁰³ **J. Marquart**. Armenische Streifen. – In: *Huschardzan. Festschrift der Mechitaresten-Congregation*. Wien, 1911, S. 291-302; **J. Marquart**. Über das armenische Alphabet in Verbindung mit der Biographie des heiligen Mašt'oc. – *Handes Amsorya*, 1911, 530-543, 673-683; 1912, 41-54, 199-216.

⁴⁰⁴ **J. Marquart**. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. Und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*. Leipzig, 1903, 557 S.

също и редица противоречия, за които ученият по-късно е бил упрекнат от своите рецензенти. През 1912 г. Маркварт е назначен за професор по иранска и арменска филология в Берлин и остава на този пост до края на дните си. Тук той работи в тясно сътрудничество с Вили Банг-Кауп и други видни представители на берлинската ориенталистика, като дава своя принос в изучаването на историята, етнологията и историческата география на народите, обитавали обширното пространство от степите на Северното Причерноморие, през Армения и Кавказ до най-източните райони на Средна Азия и до Сибир.⁴⁰⁵ В Берлин ученият издава най-после и

⁴⁰⁵ **J. Marquart.** Ğuwaini's Bericht über die Bekehrung der Uiguren. – *SBBA*, 1912, 486-502; **J. Marquart.** Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasiien und Sibirien. – *Ostasiatische Zeitschrift*, Jahrg. VIII, 1912-1920, 289-299; **J. Marquart.** Herkunft und Name der Russen. – *Baltische Monatsschrift*, Bd. 76, Heft 10, Riga 1913, 264-277; **J. Marquart.** Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen. – *Handes Amsorya*, 1913, 79-100, 357-366, 525-536; 1914, 41-52, 106-117, 177-183; 1915, 126-135; 1920, 103-110 (обнародвано като отделна монография след смъртта на автора: Wien, 1930, 125 + 648 S. в поредицата *Studien zur armenischen Geschichte*, 3); **J. Marquart, J. J. M. de Groot.** Das Reich Zābul und der Gott Žūn. – In: *Festschrift für Eduard Sachau*. Berlin, 1915, S. 243-292; **J. Marquart.** Miphērqēt und Tigrōnokerta. – *Handes Amsorya*, 1916, 68-135; **J. Marquart.** Über den Ursprung des armenischen Alphabets. Wien, 1917, 80 S.; **J. Marquart.** Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation. Potsdam, 1919; **J. Marquart.** Was bedeutet der Name Kaukasus? – *Morgenland*, 1, 1922, 3-8; **J. Marquart.** Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert. – *Ungarische Jahrbücher*, 4, 1924, 261-334; **J. Marquart.** Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasus. – *Handes Amsorya*, 1927, 825-266 (също като отделна монография: Wien, 1928); **J. Markwart.** Le berceau des Arméniens. – *Revue des études arméniennes*, VIII, 2, Paris 1928, 210-245; **J. Markwart.** Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten. – *Ung.Jhb.*, 9, 1929, 68-103 и др. Вж. също посмъртно издадените трудове на **J. Markwart.** *Die Entstehung der armenischen Bistümer. Kritische Untersuchungen der armenischen Überlieferung*. Rom, 1932, 100 S. (= *Orientalia Christiana*, 80 = vol. 27, 2); **J. Markwart.** *Wehrōt und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen*

онзи фундаментален труд за куманите,⁴⁰⁶ който въпреки многото неточности, неправилни транскрипции, съмнителни интерпретации и грешки⁴⁰⁷ дълго остава настолна книга на следващите поколения изследователи в сферата на зараждащата се „куманология“.

Проучването на Маркварт бива обнародвано в един том на Гьотингенските „Abhandlungen“, чието заглавие *Източнотюркски диалектни студии* няма нищо общо със същността на труда и се отнася по-скоро до поместените пак там две по-кратки изследвания на В. Банг върху феномена на палатализацията в тюркските говори от Китайски (Източен) Туркестан (с. 1-12) и съдържащия се в *Codex Cumanicus* тюркски превод на химна „Ave porta paradisi“ (с. 321-276). Това е било забелязано и съответно отчетено на гърба на титулния лист, където се съобщава, че студията на Маркварт е вмъкната погрешно (infolge eines Irrtums) между двете работи на Банг и затова не е била отделно пагинирана. Тя обаче значително надвишава по обем материалите на берлинския тюрколог и изгражда основната част на тома. Подобно на другите изследвания на Й. Маркварт и в този труд

Landeskunde von Ostiran. Hrsg. von Hans Heinrich Schaefer. Leiden: E. J. Brill, 1938, 63 + 202 S.

⁴⁰⁶ **J. Marquart.** Über das Volkstum der Komanen. – In: **W. Bang, J. Marquart.** *Osttürkische Dialektstudien.* Mit 10 Tafeln. Berlin, 1914, S. 25-238 (= *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, Bd. XIII, N° 1*).

⁴⁰⁷ Повечето от тях са посочени от рецензентите: **J. Németh.** Zu den „Osttürkischen Dialektstudien“ von Bang und Marquart. – *ZDMG*, 70, 1916, 447-448 (той разглежда обаче само двата материала на Банг); **Gy. Mis-kolczy.** A kunok ethnikumahoz. – *Történeti Szemle*, 8, 1918, 23-52 (говори за приноса на унгарските учени в областта); **Paul Pelliot.** À propos des Comans. – *Journal Asiatique*, 11 ser., t. 15, 1920, 125-185 и **В. В. Бартольд.** Новый трудъ о половцахъ. – *Русский исторический журналъ*, Петроградъ, 7, 1921, 138-156 (също: **В. В. Бартольд.** *Сочинения*, т. V, Москва, 1968, с. 401 и сл.).

широтата и разностранността в познанията на учения се съчетават с остроумни изводи, но прочитът на изложението му е затруднен от безразборното разполагане на материала, липсата на система, постоянния преход от една тема към друга и множеството поправки и допълнения, принуждаващи автора да се отказва от една вече лансирана от него догадка за сметка на друга.⁴⁰⁸ Във връзка с това П. Пелио отбелязва, че Маркварт предлага обширна информация на всякакви езици и сред така авантюристичните хипотези, които сам авторът изоставял по средата на пътя, понякога бликали проблясъци на едно истинско прозрение. Редът в книгите му обаче съществувал единствено в „енциклопедичната глава на самия г-н Маркварт“. Изследването върху произхода на куманите имало тези качества и недостатъци, че човек се възхищавал от учеността на автора, но се колебаел да приема неговите изводи.⁴⁰⁹ Наблюденията са точни и критиката към Маркварт – справедлива, но обикновено проблемите, към които той насочвал своя интерес, изисквали тъкмо такъв комплексен подход на научното изследване, което не било по силите на един по-тясно профилиран специалист. Това естествено увеличавало вероятността от пропуски и

⁴⁰⁸ Така **В. Бартольд**. Новый труд, 139. Руският учен цитира мнението на Б. Тураев, според когото основното свойство в трудовете на Маркварт било „съединяване на огромна ерудиция с обърканост на изложението и недостатък на критиката“. До подобен извод е бил стигнал и барон В. Розен в непубликувания си отзыв за Марквартовите „Streifzüge“.

⁴⁰⁹ **P. Pelliot**. À propos, 129-130: „Il est toujours difficile de résumer des travaux de M. Marquart. Aucun d'eux n'est indifférent, tant l'information en toutes langues en est prodigieusement étendue, et, au milieu d'hypothèses souvent si aventurées que l'auteur les abandonne lui-même a mi-route, jaillissent de temps à autre les éclairs d'une véritable divination. Mais l'ordre des livres de M. Marquart n'existe que dans la tête encyclopédique de M. Marquart lui-même. ... Le mémoire sur l'origine des Comans a les qualités et les défauts qui ont fait admirer la science de l'auteur, tout en faisant souvent hésiter a accepter ses conclusions“.

грешки, защото никой не може да бъде изцяло компетентен в толкова много и различни области на познанието. От друга страна избраната тематика и свързаните с нея методи на изследване, привличащи инструментариума на най-различни науки (това, което днес наричаме „интердисциплинарност“), обуславят неизбежността от допълнителни пояснения, отклонения, добавки и вмъквания в текста,⁴¹⁰ което нарушава гладкия ход на изложението, усложнява материала и затруднява възприемането му от страна на обикновения читател. Тук навярно влияние оказва и спецификата на немската историческа школа, така различна по своя изказан стил от присъщата на френската историография „есеистич-

⁴¹⁰ Още в своята дисертация (*Assyriaka*, 1891-1893) авторът дава пет приложения или отклонения (Exkursus), сред които за първоначалната родина на персите, за асиро-вавилонския списък на царете при Якуби и Масуди, и пр. В неговия *Ērānšahr* (1901) изключително ценен е третият Exkurs (Toxāristān), предлагащ информация за: (1) Тохарите и Ta-hia; (2) Тохаристан при Wei и T'ang; (4) Горен и Долен Тохаристан; (5) Пътеводител [Itinerar] от Балх към Горен Тохаристан; (8) Областта на Балх южно от Оксус по Якуби; (9) Петте *hih-hôu* провинции на Юе-чи и др. Сред петте приложения в *Streifzüge* (1903) първото се отнася до историята на юдаизирането на хазарите, третото – до съобщението на Масуди за русите (към това е добавена и притурка за „Произхода на името Rōs“) и т. н. Огромните познания и характерният стил на изложение на Й. Маркварт проличават и в посмъртно издадения му труд *Wehrot und Arang* (1938) – един истински митолого-етнолого-историкогеографски справочник за региона около Oxus (< др.уран. *Wahšu = *kum.* Wei-šui, *перс.* Weh-rōt, *Wah-āb), обитаван от балхи, саки, тохари (юе-чи), ефталити, клон от чието племе Kamiči се открива в кавказките Kamičik Нер-‘tālk’, и пр. Тук се съдържат и някои наблюдения за името и етническия състав на населението от държавицата Volḡr = *kum.* P'o-lun (с. 104-110), свързвана напоследък в българската книжнина с древните българи, където редом с арийските по произход *darḡu* се срещали останки от преарийското тъмнокожо „пранаселение“ (Urbevölkerung), към което трябва да се причислят т. нар. *Presun* или *Wiron* на север от Кафиристан, потомците на древните Τερβισοοί или Δέρβικες и „*камип-кафипите*“ на изток от мунджаните и пресуните.

ност“. Във всеки случай маниерът на Маркварт до голяма степен се проследява и при редица по-късни немски или свързани по един или друг начин с Германия видни изследователи на евразийското минало: Ото Менхен-Хелфен, Франц Алтхайм, Бертолд Шпулер, Ханс-Вилхелм Хаусиг, Омелян Прицак, Карл-Хайнрих Менгес и др.

Трудът, който Й. Маркварт посвещава на куманите, се състои от осем параграфа (с. 24-172), последвани от четири приложения (с. 173-198), поправки и добавки (с. 199-206), послеслов, датиран от 5 януари 1914 г. (с. 207-209), регистър на срещаните в текста думи и имена на латиница, гръцки, арменски и арабица (с. 210-233), списък на съдържанието (с. 234-236) и допълнение (Nachtrag) с дата 21 юли 1914 г. (с. 237-238). В него въпросът за произхода на куманите е разгледан във връзка с известията за миграциите на алтайските номадски народи от Далечния Изток към западна Азия и Източна Европа, при

което се анализират податките за кумани, кунни, кипчаки, кимаки, кангъл и редица други етноси, имащи отношение към разглежданата тема, прокарват се паралели между най-отдалечени във времето и пространството имена, народи и култури. Авторът започва изложението си с осветляване на проблема за корелацията между „*узи и комани*“ (с. 24-38). Като изтъква, че „основа за историческата етнология на Южна Русия в късното средновековие“ е гл. 37 от труда на император Константин Багрянородни за управлението на империята, той дава съответните пасажи от нея, разкриващи местоположението на „*печенези и узи*“ през IX в. Тези сведения се допълват от съобщенията на арабските географи и

преди всичко на Масуди за изселванията на печенезите (بچاناک Pačanāk)⁴¹¹ от изток и борбите им с гузите край Аралско море. В 1078 г. узите в съюз с печенезите за пръв път се появяват при византийските автори под името **Κόμανοι**. От изворите не ставало ясно дали тази промяна в названието имала и етнологично значение, но от началото на царуването на Алексей I Комнин името Οὔζοι вече излязло от употреба. При унгарските хронисти куманите били обозначавани като **Cuni** = унг. **Kún-ok** (мн. ч.), а руските летописци ги наричали „половци“. Авторът откроява разликата между „торки и половци“, като приема възгледа на Куник, че **половци** не било етническо име, а название по тяхната външност от прилагателното **половий** ‘блед, светложълт’ (с. 28). То съответствало на пол. **Plauci**, чеш. **Plawci**, унг. **Palócz**, нем. **Falones, Phalagi, Valvi, Valewen, Valwen**. При полските хронисти от XIII в. насам половците понякога били обозначавани като **Parthi**, но това всъщност представлявало опит за една „претендираща за научност латинизация“ (eine gelehrt sein sollende Latinisierung), стояща на същото ниво както например имената Daci и Dacia вместо Dani и Dania. Наистина при Винцент Кадлубек и древните парти били превърнати в Plawci, което, заедно с твърденията на реверенд Дж. Роулинсън, е подвело консула О. Блау да извлече от тях руското название на куманите (с. 28, бел. 9). Най-старата немска податка за името е почти синхронна с появата на самите половци през 1055 г. Описвайки народите, които били „отвъд“ готите, Адам Бременски († 1076) споменава за „homines pallidi, virides et macrobii, quos appelant Husos“ и по

⁴¹¹ Въпреки, че арабското изписване на името позволява и предложенията от Маркварт прочит с беззвучни съгласни (много често чуждите имена, съдържащи липсващите в арабското писмо консонанти **p** и **č** са били пресъздавани от арабските писатели чрез **b** и **ğ**), не е изключено тази форма да отразявала и една озвучена разновидност (بچاناک Baġanāk, Baġ-nāk) на етнонима, подобно на унг. Bysseni, Besenyő.

този начин поставя знак на равенство между половците и узите (с. 29-30). Те обаче са били два съвсем различни народа. За да докаже това Маркварт привлича отделни сведения за узите или гузите, като последователно разглежда въпроса за „*комани и гузи*“, спира се на техните „*обичаи и религия*“, анализира „*понятието на името Гуз*“, връзката между „*он огуз и токуз огуз*“, между „*он огуз и гузи*“, след което заключава, че „*команите не са гузи*“. Те всъщност представлявали нов етнически елемент, появил се в понтийския регион от средата на XI в., макар първоначално и за тях да било запазено названието на родствените им поранни обитатели на южноруските степи (с. 38). В едно обширно приложение към същия параграф (с. 173-186) авторът анализира критично германските еквиваленти на руското название „половци“ (**pallidi**, **Falones**, **Valani**, **Phalagi** [*Falagui = *Valawi], **Valvi**, **Valewen**, **Valwen**). Той ги обяснява чрез *нем.* Falben ‘бледи, светложълти’, като обръща внимание на тяхното погрешно отъждествяване с имената на други етноси, а така също и на опитите за „откриване“ на куманското име още в древността, например в *лат.* **Comani** (Г. Кун, И. Гергел) и в *асир.* **Qumanī** (А. Марморщайн, С. Салавил).⁴¹² Според него обаче решението на проблема би трябвало да се търси в обозначението **Cuni**, с което унгарските хронисти наричали куманския народ.

Вторият параграф от труда е посветен тъкмо на връзката между „*комани и кунни*“ (с. 38-77). Тук под „*кунни*“ (**Qūn**) се разбира онзи тюркски народ, който Бируни († 1048) разполага в своя *Al-Kānūn al-Mas'ūdī* (около 1040 г.) заедно с племето „кайъ“ или „кайи“ (قايى Qāyī) на изток от киргизите (خرخیز ħirħīz), кимаките (كيماتك kīmāk) и токуз-огу-

⁴¹² Вж. **J. Marquart**. Volkstum, 173-186: „Anhang 1. Kritik der bisherigen Erklärungsversuche der Namen ‘Falben’ und ‘Komanen’ (Zu S. 27 ff.)“.

зите (التغرغز at-toğuz-ğuz), т. е. уйгурите. Мухаммад-и Ауфи също споменава през XIII в. за „куни“ и „кайъ“, живели някога край Китай. Маркварт, който подробно се спира на „съобщението на Ауфи за тюрките“, предава в текст и превод съответния пасаж,⁴¹³ съобщаващ за изтеглянето на куните (قون Qūn) от Китай (قتا Qītā) и преселването им под натиска на кайъ (قاي Qāyī, Qāy) в страната [на] Сари (ساری Sārī), което накарало нейните жители да нахлуят в туркменските земи, а гузите на свой ред да навлязат в „Печенегия“ (بجنحیه Ваğ[а]naḥiya). В стремежа си да хвърли повече светлина върху характера на тази верижна миграция и естеството на „куните“ и „кайъ“ ученият разглежда най-напред връз-

⁴¹³ Вж. **J. Marquart**. Volkstum, 40-42: „Тюрките са голяма нация и техните родове и разновидности са много, а племената и отредите им [са] безчет. От тях едни са жители на пустините, други са степни обитатели, но живеят в култивирана област. Към големите им племенни групи спадат гузите [غزی Gūzī]. Те се състоят от 12 племена: едните се наричат гуз [غز Gūz] (огуз), [а] другите – уйгур [ایغر Uyğur]. Едните станали [...] мюсюлмани [...] и [...] се отдалечили от своята страна и навлезли в градовете на исляма – наричат ги туркмани [ترکمان Turkmān]. Част от същите [...] покорили света и станали владетели, а родът Селчук [سلجوق Selğūq] останал дълго в световното господство и завоюването на зоните. Към тях [т. е. тюрките] принадлежат (също) مرقة Ma(u)ḡqa [Marqa, Muḡqa], които се наричат Qūn [قون]. Те потеглили от страната قتا Qūtā [Qītā] и напуснали своите собствени земи [„главни квартири“ Hauptquartire] поради недостига на техните пасища... Хорезмшахът Kinčī b. Tuchfār (?) [т. е. убития през 1096 г. Ikinği ben Qučqār] е бил от тях. После ги нападнала една орда [„отряд, множество“ Schar], която е наричана Qaju [قاي Qāyī, Qāy] и която, тъй като ги превъзхождала по численост и въоръжение, ги прогонила от собствените им пасища. Тогава те [куните] са минали в страната Sārī [ساری], жителите на Sārī се изтеглили в страната на туркмените [ترکمانیه Turkmāniya], а гузите [غزان gūzān] отишли в страната на печенезите [بجنحیه Ваğnaḥiya] близо до брега на Арменското море [دریا ارمنیه] (Каспийско море) [...]“.

ката между „селджуки и гузи“, обръща внимание на „на-родопреселенията от Кътайската империя“, спира се на въпроса за „куните в Хорезм“ и за „куните в Сари“, след което отбелязва, че „куните и кайъ на Ауфи не се числят към гузите“, независимо че впоследствие Рашидеддин е поставил „кайъ“ сред гузките племена. Според него информацията, че гузите достигнали печенежката земя край брега на „Арменското море“, е била заимствана от извор от първата половина на Х в., защото тук се имало предвид старата земя на печенезите. Тя се простирала на изток от Каспийско море до долното течение на Сър Даря и е била завладяна от гузите в края на IX в. От друга страна куните, които били останали в степите на Хорезм и по-късно били прогонени от кайъ към Сари в Табаристан, представлявали само част от куманския народ. Неговото мнозинство отдавна вече е било мигрирало към Европа и се било настанило в района на Дон (с. 54). За да установи „времето на преселването на куните“ Маркварт привлича допълнителни извори. Сред тях е арменското съобщение на Матей от Урха (Матей Едески) за смутовете, предизвикани през 1050/51 г. в ромейските земи от „хранещия се с мърша безбожен и нечестив народ на печенезите (Ρασενικκ'), злите и пиещи кръв изверги“. Причината за това е била в надигането на „народа на змиите“. Той нанесъл поражение на „бледите“, те на свой ред разбили узите и печенезите, които се нахвърлили срещу „дома на ромеите“. Не е ясно какъв народ трябва да се разбира под тези „змии“. Вероятно това са били „кътаните“, но може би също и „кайъ“ – смята Маркварт. Във връзка с последното споменаване на хазарите през 1030 г. авторът се спира на въпроса за „падането на хазарската империя, Саксин“, за да заключи, че куните се появили в Европа между 1030 и 1049 г. и тъкмо под техния натиск останките на хазарите са били принудени да се изтеглят към Кавказ и Крим. При уточняването на „произхода на куните“ Маркварт привлича

някои антропонимични податки (Кътан, Китан-опа, Кутен; Кунуй), подкрепящи съобщението на Ауфи за идването на този народ от Китай („страната Къта“) или съдържащи народностното име „кун“, като привежда и отделни стари опити за обяснение на етнонима „кумани“. Сложността на проблема го кара да обърне внимание на едно „сведение на Рашидеддин за уйгурската родина“, където се споменават племената „онг“ и „коман ать“, а също на „областите *Qut-lānčü* и *Ötükan*“, които те били заемали, като за „онг и коман“ авторът допуска да са съответствали на племената „кайъ“ и „кун“ от по-старите извори. Той подчертава, че „народностното име кун“ се открива сред най-различни тюркски номадски народи. То обаче не би трябвало да се свързва с името на Н[i]ung-nu (*Kung-nu), което било прозвище в значение на „кучета“ и произлизло от древния индоевропейски (тохарски) език от района на Турфан, където **ku-** (в косвен падеж **kun-**) означавало „куче“. Също названията Φαῦνοι, Φαῦροι, Φοῦνοι, Phuni, Φρῦνοι и т. н. нямали нищо общо с куните или с хун-ну, защото те представлявали транскрипции на индийското *Bhauṭṭa* или *Bhuṭa* и означавали „без никакво съмнение тибетците“. От вниманието ни следвало да отпадне и китайското обозначение на киргизите, „*Kien-k'un*“, въпреки някои податки за наличието на руси и синеоки киргизи край изворите на Енисей, защото това име не е формирано от наслагването на два отделни елемента, а е китайска транскрипция на етнонима *Qırqız*, *Qirgiz* (без вокална хармония **Kirkuz*).⁴¹⁴ Много по-голяма обаче е ве-

⁴¹⁴ **J. Marquart.** *Volkstum*, 68. В рецензията си към този труд Пол Пелио подкрепя Маркварт, че изброените имена трябва да отпаднат при разглеждане на проблема за куните. Той не смята обаче, че *Hiong-nu*, „чие-то древно произношение **Kung-nu* засега е всъщност една съвсем неоснователна хипотеза“, представлявало транскрипция на индоевропейска дума в значение на „куче“. Името ни е предадено чрез китайците, които са били в директен контакт с *Hiong-nu* и нямали нужда от индоевро-

роятността да се види народността име Qūn в титлата „*кун-бок на A-sun*“. Така (kun-bok или kun-bi) е наричан князът на усуните, чиито потомци hu съгласно едно китайско известие от VII в. са имали зеленикави очи и рижави бради. В езиково отношение иранските по произход усуните били отрано хунизирани и елементът bi от титлата, който се среща в редица усунски владетелски имена, ще да е съответствал според автора на *тюрк.* bāg = bāj, bī. В такъв случай названието Kun bok би означавало „бег на куните“,⁴¹⁵ или, ако тук Kun е прилагателно – „бег на великите (на могъщите)“. Като разглежда въпроса за „*Κούχων и белите хуни*“ Маркварт допуска, че така както ни е предадено, името на последния княз на кидаритите Κούχων, който в 468 г. е бил победен от шах Пероз, представлявало всъщност титла qūn

пейско „посредничество“, за да дадат според обичая си презрително название на северните варвари. Също и еквивалентността Φαῦνοι = Bhuṭa, макар и възможна, не била доказана. Що се отнася до Kien-kuen, то и Пелио е срещал същото име на киргизите, но според него то е било транскрибирано по едно сингуларно *Qugqun, а не по плуралното *Qugquḍ (*Qugquz или Kärküz, откъдето е Kie-ku, *kiäḍ-kuḍ и Kiryut). Срв. **P. Pelliot.** À propos, 136-137.

⁴¹⁵ **J. Marquart.** Volkstum, 69. Като разглежда въпроса за титлата на усунските князе – kuen-mo (*kuən-m^wak), която е била изписвана покъсно като kuen-mi (*kuən-mⁱie) и е имала теоретична стойност на транскрипцията *kun-mak или *kun-bak (*kun-βak), *kun-mi или *kun-bi (*kun-βi), Пол Пелио припомня, че и преди Маркварт е било предложено да се вижда в частта *m^wak или *mⁱie еквивалент на тюркското bāg, преминало в диалектното bī. Рецензентът обаче се въздържа да разчленява kuenmo на две моносрички. Според него първият елемент на името може да е завършвал на -m и поради липсата на форма *kum в древния китайски език да е транскрибиран с крайно -n като kuen. Оттук Пелио е склонен да допусне за kuen-mo и kuen-mi една теоретична стойност *kummaу (*kumaу, *kumβaу) и *kummi (*kumē, *kumβē). Срв. **P. Pelliot.** À propos, 138-139. Интерпретацията K'un-mo (*kuən-m^wak) < *Kun-bay, *Kum-bay 'княз на [племето] кун или кум' се поддържа обаче и от редица съвременни изследователи, макар някои от тях да съпоставят елемента -mo, -mi също с тохарската дума за „цар“ [б. м., В. С.].

qān ‘хан на Qūn’. Думата qān (респективно t'ai kan ‘главен хан’) е била засвидетелствана от китайците като титла на ефталитите („белите хуни“), на чиито военни сили е разчитала кидаритската държава. Но същите тези „бели хуни“ са били обозначавани от индийците като Hūḍa. Тук редом със *sita* или *śvēta* Hūḍa ‘бели [светли] хуни’ се среща и съчетанието *hāra* Hūḍa, което име би могло да се обясни чрез *тюрк.* и *монг.* qaqa qūn ‘черни [тъмни] кунни’. В такъв случай, ако ефталитите са говорили монголски, то оригиналът на *санскр.* *śvēta* Hūḍa ще да е звучал като *čaṣan* Qūn [от *монг.* *čaṣan*, *saṣan* ‘бял’]. Това намирало подкрепа в названието на страната *Čaṣāniyān* (по долината на р. Сурхан, приток на Аму Даря), която дълго време е била средище на същинските ефталити и чийто владетел е носел титлата *čaṣān* *ḡudāh*. С други думи, истинското обозначение на ефталитите може да е било Qūn и това име на „белите хуни“ (λευκοὶ Οὐννοί), което при индийците е предадено като Hūḍa, при иранците като *Xiṣōn*, а в сирийски и други извори като „хионити“, е нямало нищо общо с *kit.* H[si]ung-nu. В търсене на следите от името Qūn Маркварт разглежда по-нататък проблема за „*War* и *Chunni*“. Той смята че в названието на европейските [псевдо]авари (Οὐαρχωνῖται), разделено от Теофилакт Симоката на две (Οὐάρ καὶ Χουννί), първият елемент *War* (Οὐάρ) би могъл да отговаря на името на истинските авари (Ἄβαροι, Ἄβαρεις) или жу-жаните (жуан-жуаните). Тогава другата съставка, т. нар. *Chunni* (Χουννί), вероятно са били „огорски“ (Οὔορ), т. е. огурски (уйгурски, огузки) родове, чието обозначение би съвпадало с *Un* [Huen < *yuən], както е било наричано най-южното племе от конфедерацията на *Ko-kü* (Као-киу) или *T'iet-lik* (T'ik-lik, Tik-lik, Ti-li). Но името *War* (*kit.* *Oat*) е било название също на господстващата орда на ефталитите [Hua < yuaḍ], по което е наречена и тяхната столица (*kit.* *Oat*

[*γuaδ], At-hoan, A-hoan [*A-γuan] = War, Awar; *арм.* War-čan = *перс.* *Wār-ič-ān; *араб.-перс.* Wal-iğ, al-Wāliğa = *Wāl-ič-ak; с редупликация Wal-wāl-iğ, War-wāl-iz). Столицата на кавказките хуни, представляващи клон на ефталитите (Kamičik Нер'talk), също се е казвала Warač'an; един техен владетел е носел в IX в. титлата 𐰇𐰺𐰽 Awāg; това име е било запазено и при дагестанските авари, в които някога се претопили ефталитите от Кавказ. Ето защо авторът обръща особено внимание на връзката между „War и белите хуни“, като предполага, че „старото народноимено Kūn, Hūn“ може да е било запазено не само при ефталитите, но и при аварите. Доколкото хуните обаче са обозначавали чрез Var река Днепър, откъдето идва нейното печенежко наименование (Вароуѡх = War-iy), то не е изключено първоначално War да представлявало не етническо, а топографско име (на река или планина), пренесено от ефталитите от старата им родина в „Златната планина“ (*др.тюрк.* Altun-yiř, Altay). Тогава и елементът Хουννί би трябвало да има подобен произход. Но тъй като Маркварт не открива пример за това, той приема, че използваното за „псевдоаварите“ название Οὐάρχωνίται е било изкуствено разчленено на Οὐάρ καὶ Χουννί. То е нямало нищо общо с ефталитското War, а означавало просто „хора от Warchon, т. е. от Орхон“ (с. 76). В края на своето „разследване“ върху името Qūn авторът се връща и към т. нар. „уни“, поставяни от някои синолози във връзка с Χουννί. Те били споменати сред 15-те племена на T'iet-lik, които били смятани за потомци на хун-ну и от които впоследствие произлезли токуз-огузите или уйгурите. Според Маркварт вече не можело да се установи първоначалното значение на разглежданото име. Той обаче подчертава, че човек „трябва да се пази да допуска каквито и да било етнически взаимовръзки между най-различните народи, при които установяваме названието Qūn“. Независимо

дали усуните (Ä-sun) са били тюрки или спадали към друга раса, подобно на Goat-si [юе-чи], Kū-su и Kien-k'un, те при всички случаи били отрано тюркизирани, споделяйки съдбата на *русите* киргизи. За „белите хуни“ (ефталитите) е известно, че са дошли от Алтай. Но докато обичаите им били сходни с тези на тюркютите, техният език се отличавал както от уйгурския, така и от говора на жу[ан]-жу[аните] (тунгузки или монголски). В такъв случай оставали само уйгурските „уни“, за които не знаем почти нищо, както и „нашите Qūn ≡ кумани“.⁴¹⁶

Към този параграф в края на монографията са поместени две приложения,⁴¹⁷ от които първото засяга произхода на османците от племето „кайъ“. Тук Маркварт привежда най-напред сведенията на Нешри за странстванията на османските предци до настаняването им на територията на селджукската държава. Според тях дядото на основоположника на османската династия – Сюлейман-шах, син на Кайалп (Qay-Alp) от рода „кайъ“, „един от най-благородните сред огузите“, напуснал Хорасан заедно със своето племе от 50 000 души и пристигнал в Армения. Седем години след смъртта на Чингиз-хан племето потеглило отново, изтегляйки се през Ефрат в посока на Халеб. При прехода конят на Сюлейман паднал от скалистия бряг и той се удавил във водите на Ефрат (1231 г.). Предвожданите от него семейства се разпръснали – една част останала в Сирия, друга се насочила към Мала Азия. Двама от синовете му (Sonqor-tigin и Kün-daydī) се завърнали в родината си в Хорасан; останалите двама (Är-toyrul и Dündar) се изтеглили с 400 семейства към планините източно от Ерзурум, след което потърсили на запад убежище при румския селджукски султан Аляед-

⁴¹⁶ J. Marquart. Volkstum, 77.

⁴¹⁷ Вж. J. Marquart. Volkstum, 187-194: „Anhang 2. (Zu S. 53) Über die Herkunft der Osmanen“; 194-195: „Anhang 3. (Zu S. 57, Z. 13)“.

дин [‘Alā’ad-dīn Kai-Qobād I, 1219-1237]. При това Ертогрул (бащата на Осман) помогнал на султана да победи в един сблъсък с татарите (монголите) и като отплата получил за настаняване подходяща пасищна земя. Маркварт датира тези събития около 1236/7 г. По-нататък той се опитва да определи времето на изселване на османските предци от Хорасан в Армения и Мала Азия. Според него това е станало след завладяването на Хорезм и Хорасан от войските на Чингиз-хан (1220-1221) и навярно мигрантите са дошли в Армения като привърженици на последния Хорезм-шах Джелаледдин [Ġalāl’ad-dīn]. Някои османски текстове споменават „кайъ“ в значение на ‘силните’ още при царуването на султан Гияседдин Кей-Хосрау (Ġiyāt’ad-dīn Kai-Xosraw I, 1205-1211), но това може да е резултат на по-късни интерполации, възникнали при превода на персийските оригинали.⁴¹⁸ Независимо от времето на своята поява в Европа обаче, племето „кайъ“ е породило чрез Ертогрул династията на Османите и именно то е изграждало основата на османската власт. Накрая авторът отделя място за „характера и народностната специфика на османците“. Неговото отношение

⁴¹⁸ Според Рашидеддин „кайъ“ и „баят“ били първите две племена от дясното крило, а „баяндур“ и „салур“ – първото и петото племе от лявото крило на огузите. Когато в 1219 г. Аляеддин Кей-Кобад I встъпил на престола, той дал на предводителите на Qayı и Bayat титлата „беглер-бег на дясното крило“, а вождовете на племената Bayundur и Sawundur [при Рашидеддин چاولدور Čauldur] получили титлата „беглер-бег на лявото крило“. Армин Вамбери свързвал „чаундур“, „чаулдур“ със съвременното му туркменско племе „чаудор“. Маркварт отбелязва под линия също, че „баят“ (bayat), което е монголска множествена форма от „баян“ (bayan), било название на едно племе край Нишапур, а „баяндур“ (bayandur) представлявало название на племе при кимаките. Към това обаче трябва да се добави, че Баян е познато като лично име при авари и българи, а формите Čawu-l-dur, Čawu-n-dur, Čau-dor удивително напомнят първия елемент от съчетанието „Č-dar Bulgar“ и разпространеното най-вече сред българите лично име Чавдар (Čaw-dar).

към тях е определено негативно. Арменистът Маркварт не може да им прости масовите кланета над арменците – първия в съвременната епоха етнически геноцид. Жестокостта, верският фанатизъм и лицемерието на властите предизвикват отвращение у него и стават причина за крайно острите му критични бележки към същността на османците и на исляма въобще. „Едва след като осъзнахме истинското етнологично място на Qayı сме в състояние напълно и изцяло да разберем историческата роля, изиграна в миналото от потъналия в кръв братоубийствен род на Османите и османският народ“ – пише той – „и с голяма вероятност да предскажем, какви са изгледите османците да се развият в бъдеще до един, макар и още толкова примитивен, културен народ и чрез *скромност*, *справедливост* и честен труд да се опитат да дадат на човечеството слабо възмездие за океана от кръв, престъпления и насилия, в които от над 600 години са удавили културите на Мала Азия, Армения, Югоизточна Европа и Сирия...“⁴¹⁹ Османците са имали право да не приемат за себе си обозначението „тюрки“, но не защото под него се подразбирали скитащи орди и варварски народи, както пише Й. фон Хамер-Пургшал. Същинските тюрки, поне уйгурите, въобще не са се показвали недостъпни за културата,

⁴¹⁹ **J. Marquart.** Volkstum, 191: „Erst nachdem wir die wahre ethnologische Stellung der Qajy erkannt haben, sind wir imstande, die historische Rolle, welche das bluttriefende und brudermörderische Geschlecht Osmans und das Osmanenvolk in der Vergangenheit gespielt hat, voll und ganz zu begreifen und mit großer Wahrscheinlichkeit vorauszusagen, welche Aussichten dafür vorhanden sind, daß die Osmanen sich in Zukunft zu einem wenn auch noch so primitiven Kulturvolk entwickeln und durch *Bescheidenheit*, *Gerechtigkeit* und ehrliche Arbeit der Menschheit eine schwache Sühne zu leisten versuchen für den Ozean von Blut, Verbrechen und Gewalttaten, in dem sie seit über 600 Jahren die Kultur von Kleinasien, Armenien, Südosteuropa und Syrien ersäuft haben, und auf diesem Wege ihre Daseinsberechtigung zu erweisen und die Erinnerung an ihr bisheriges Allah gefälliges ‘Kulturwerk’ allmählich in Vergessenheit zu bringen trachten“.

след като техните „отровни зъби са били избити“ благодарение на манихейството и несторианството; волжките българи дори са се развили до един съвсем достопочтен за времето си културен народ, макар да били възприели „враждебната към културата религия на арабския Пророк“. Някога тюркският шад, син на Силзибул, гордо отбелязвал, че „лъжата е чужда на тюрка“, за разлика от ромеите, които си служели „с десет езика, но с една измама“. Нищо от тези качества не било запазено при османците. Те и в това отношение се оказали истински родственици на монголите, при които, както и при ромеите клетвонарушението (лъжливата клетва, *Meineid*) е било военен и политически принцип. Монголското вероломство (*Meineidigkeit*) и ромейско-фанариотската двуличност са се съчетали в идеален брак при османците. Не османците, а българите днес, както и по времето на хан Крум и цар Симеон Велики, въпреки техните мними или действителни жестокости, били „единственият честен народ на Балканите“, но те пропаднали тъкмо защото „без колебание държали на своите естествени и договорно гарантирани права и не искали да повярват в чудовищността на един влашки грабителски набег“. Големият учен е възмутен от туркофилските настроения в Германия, смятайки за позор немската подкрепа за „масовия убиец“ Абдулхамид [II, 1876-1909], който си е завоювал „почетно място“ сред най-големите чудовища в световната история от Сула до Робеспьер.⁴²⁰ Той не крие симпатиите си към потомците на онзи

⁴²⁰ **J. Marquart.** *Volkstum*, 192: „Hoffentlich ist der Massenmörder ‘Abdu’l Ĥamid, – ‘die blutsaufende Bestie’ würden die alten armenischen Historiker sagen – der sich den Namen ‘Abdu’l La‘m redlich verdient und für immer einen unanfechtbaren Ehrenplatz unter den größten und zielbewußtesten Scheusalen der Weltgeschichte, neben einem Sulla, Nero, al Mañūr, Hernan Pizarro und Robespierre errungen hat, endgültig der letzte dieser ‘Heldenzeit’. Unseren Nachkommen wird es freilich die Schamröte ins Gesicht treiben, wenn sie in der Geschichte lesen und sich von ihren Nachbarn sagen

народ, оставил след себе си изследвания и от автора *Именик*, изтъквайки, че „у българите по щастлив начин са се съчетали прямотата и воинските добродетели на тюркските българи със славянската търпеливост и любов към земеделието“.⁴²¹

lassen müssen, daß dieses hervorragende Exemplar des homo sapiens sich den Freund des deutschen Volkes nennen durfte“. Надеждите на хуманиста Маркварт са опровергани в хода на историята – тъкмо Германия дава на света Адолф Хитлер, поредният „бележит екземпляр“ на продължилото и през XX в. „героично време“.

⁴²¹ Срв. **J. Marquart**. Volkstum, 193: „Es bleibt dabei: nicht die Osmanen, sondern die *Bulgaren* sind trotz angeblicher oder wirklicher Greuelthaten heute wie zur Zeit des Khans Krum und des Caren Symeons des Großen das einzige ehrliche Volk auf dem Balkan – diesen von der Leitha und Drau an gerechnet –, die aber eben deshalb, weil sie ohne Wanken an ihren natürlichen und vertragsmäßig zugesicherten Rechten festhielten und an die Ungeheuerlichkeit eines walachischen Raubzuges nicht glauben wollten, unter die Räder gekommen sind. In den Bulgaren haben sich Geradheit und soldatische Tugenden der türkischen Bulgaren mit slawischer Geduld und Liebe zum Ackerbau in glücklicher Weise gepaart“. В бележка под линия авторът аргументира предпочитанието си към българите, като дава емоционално оцветена оценка и на останалите балкански народи, пишейки за „лъжливостта и неверността“ на гърците, за „лукавството и изменничеството“ на власите, за „постоянната злоупотреба с белия флаг“ от албанците и пр.: „Über die *Verlogenheit und Treulosigkeit der Griechen*, über welche sich unsere philhellenischen Schwärmer im vorigen Jahrhundert noch ebenso zu beklagen hatten wie unsere Vorfahren in den Kreuzzügen, auch nur ein Wort zu verlieren hieße Eulen nach Athen tragen; sie werden sich in dieser Beziehung schwerlich bessern, seitdem ein Kreter ihre Politik leitet. Die *Walachen* sind seit ihrem ersten Auftreten in der Geschichte durch ihre *Hinterlist und Verrätereie bei Freund und Feind berüchtigt, und ihr jüngster Raubzug nach Bulgarien*, eine seit den Reünionen Ludwigs XIV. unerhörte Gewalttat, die seltsamerweise das Glück gehabt hat, in der deutschen Presse als ‘Friedensaktion’ gestempelt und gepriesen zu werden, *hat diesen Ruf aufs neue befestigt*. Noch schlimmer steht es mit den von Österreich (oder eigentlich Ungarn) und Italien so gehätschelten Albanesen, zumal den ‘*katholischen Nordalbanesen*, und es genügt zu ihrer Kennzeichnung an den *wieder-*

Няколко абзаца, образуващи следващия параграф, Маркварт посвещава на „*команите и кьпчак*“ (с. 78-80). Доказателствата на Бартолд, че част от кипчаките са живеели преди монголската инвазия по долното течение на Сър Даря, където е засвидетелстван народът „кангль“ (Qang-li), го кара да интерпретира това име като „хора от Канг“. То би било синоним на „кангар“ (Κάγγαρ, обозначението на трите най-видни печенежки орди), но ще да е означавало по-скоро не печенезите, а кипчаките, които са били разположени при Яксарт (كسارت Kangar), респективно в Kang. Ученият привежда отделни сведения, за да покаже, че около началото на монголската епоха имената „кипчак“, „половци“, „комани“ и „кун“ не са били вече разграничавани помежду си. В съобщенията, базирани на монголските извори, Къпчак (Qırçaq) представлявало неопределено географско понятие за степните пространства на изток и север от земите на аланите, чиито жители са имали сини очи и червеникави коси. През XIII в. В. Рубрук и П. Карпини са идентифицирали „Къпчак“ с куманите, смятайки че Comania се е простираща от Нерг (Днепър) до Јаес (Яик, Урал), на север е граничела с мордвите, с билиярите или волжките българи (Bileros id est Magnam Bulgariam) и с башкирите (Bascartos id es Magna Hungariam), а нейните жители са били „Commani qui dicuntur Capchat“. Рашидеддин определено е смятал половците от руските хроники за кипчаки. Местоположението на тяхната земя не е уточнено, но то личало по подреждането на страните в едно съобщение на Уасаф, според което Чучи [хан Джучи] е владеел Саксин, Къпчак, Хорезм, Булгар, Крим и Укек до Русия. Значи страната „Къпчак“ е лежала между Саксин (на Волга) и Хорезм, след който изброяването продължавало на север и запад.

holten Mißbrauch der weißen Flagge zu erinnern. Über das habsburgische Chamäleon verhüllt Kleio ihr Haupt“.

Веднага след представянето на своя манускрипт Маркварт споделя с Банг, че се надявал отговорът на редица спорни въпроси да бъде намерен в китайските извори. Те хвърляли светлина върху връзката между имената ㄇㄨㄚ̄ и Qūn при Ауфи, първото от които трябвало да се схваща като общо обозначение, а второто – като специално племенно име. Маркварт бил склонен да съпоставя ㄇㄨㄚ̄ с названието Moh-hoh, с което в китайските анали били наричани предците на гюрчените и манджурите. През юли 1910 г. той изпраща в Берлин едно допълнение (Nachtrag) към завършените вече основни части и то влиза в труда като пореден четвърти параграф „*татарите и буткатите*“ (с. 80-89). В него авторът предлага отделни извадки от т. нар. *Нови книги на Петте династии* в превод на де Гроот. Те разкриват, че „*татарите*“ (Tan-tan, Tat-tat) били разклонение на „*буткатите*“ (Boat-kat, But-kat, т. е. Tung-hu), които живеели на север от Корея (Ko-li) и на северозапад от Китай (K'i-tan). След като били победени от китаните те се разпръснали. Част от племената им се обединили с китаните, други – с Put-hai, а трети останали сами и се назовали Tan-tan (Tat-tat). Буткатите били най-могъщият народ сред варварите на изтока; техният език се отличавал от всички останали. Разделяли се на седем племена, а върховният им владетел бил наричан велик bok-h(b)ut-boan-tut, която титла Маркварт съпоставя с обозначението на вожд на у-хуаните (Å-hwan) като bok-ho-tut = bayatur.⁴²² Авторът ги отъждествява с TungHu [в случая не само като „източни Hu“, но и като „тунгузи“].⁴²³ Те живеели край планини и води, нямали говеда, но отглеждали коне и свине. Познавали са ориза и са правели от него алкохолна напитка. Били са добри стрелци, използващи за стрелите си растителна отрова, която пригот-

⁴²² J. Marquart. Volkstum, 84, Anm. 1.

⁴²³ J. Marquart. Volkstum, 83, Anm. 5.

вяли през седмия и осмия месец. Когато погребвали мъртъвците си през пролетта или лятото, те издигали над гроба малка колибка, за да го предпазят от дъжда и влагата, а през есента и зимата използвали трупа на покойника, за да ловят самури. На юг в тяхната страна се намирала планината Tsung-t'ai, което име означавало на китайски „върховен император (небе?)“. В други извори нейното название е предадено като But-kan. Маркварт свързва това име с монг. burхан ‘Бог’, уйг. burхан ‘Буда’, но е склонен да вижда в него съчетанието bur + хан, подобно на t'angri-хан при кавказките хуни. Той смята, че в случая bur не било заето от някой средноазиатски език (kü-sü, хотански, согдийски), а от *кит.* but ‘Буда’, което по време на заемането си ще да е било произнасяно като bur. Това навярно е станало доста преди V в. и ако изразът bur-хан е бил вече вкоренен при уйгурите, той е могъл да бъде пренесен само чрез посредничеството на хунну до TungHu (But-kat), където е придобил общото значение ‘Бог’. Тогава този народ ще да е бил получил названието си от лежащата по неговите южни граници свещена планина и това нейно име But-kat = *Burqat е монголски плурал от burqan.⁴²⁴ По-нататък авторът търси връзка между „*бут-кат, мурка и мукри*“. На южнокитайския изговор Boat-kat, But-kat отговаряло севернокитайското Moh-hoh: название на предците на Tat-tat, една от основните групи, от които произлезли по-късните монголи. Двете транскрипции обаче биха могли да отразяват едно местно име Murqat, което да се схваща като монголски плурал на -t, и Маркварт вярва, че в

⁴²⁴ **J. Marquart.** Volkstum, 83, Anm. 5. Авторът отбелязва не без ирония, че сигурно някои писачи на световна история не биха се поколебали да свържат и името на българите (*гр.* Βούλγαροι, Βούργαρος, *сир.* Bugar, Burgārē, *арм.* Bulkar, Volkar и т. н.) с But-kat и burхан, обяснявайки го като монголски плурал на -г от burхан, респективно от използваната при арабите форма برجان Burġān. Той обаче доброволно отстъпвал това „откритие“.

предадената от Ауфи форма مورقة (арабско изписване за مورقت ?) е фиксирана арабско-персийската транскрипция на същото име. Той се опитва да свърже тези *Murqa-t със споменатите от Теофилакт Симоката Μουκρί, при които намерили убежище част от покорените от тюрките авари (жуан-жуани).⁴²⁵ За него аварите (жу-жаните), които в някои извори били наричани също Та-tan или Тан-tan (= Таh-tah), явно стояли в близка връзка с по-късните монголи. В такъв случай обаче и Qūn (а може би също и Qayū) би трябвало да се схващат като тюркизиран клон на спадащите в езиково отношение към монголите Moh-hoh или Voat-kat (с. 88). Разбира се, доказването на тази хипотеза било свързано със значителни трудности, още повече, че вместо Voat-kat като предци на Qūn биха се очаквали т. нар. Sik-ūi, които живеели там, където Бируни разполагал „куните“ и „кай“, и към чиито племена спадали също Mong-wa (Mong-wei, Mong-wu), т. е. монголите. С „*татарите и Sik-ūi*“ е свързан последният кръг въпроси, които Маркварт разглежда в този параграф.

Следващият раздел „*татари и кимеки*“ (с. 89-97) разширява обектите на изследване с въвеждането на нов етнически елемент (Kimāk, Kimāk), също имащ отношение към потеклото на куманите. Тук авторът предава в превод един откъс от Гардизи, съдържащ сведения за този народ, като последователно групира податките около „*произхода на кимаките*“, „*пътя към Kimāk*“, „*начина [им] на живот*“ и „*произхода на ягма*“. Според Гардизи кимаките били потомци и разклонение на някогашните татари. След смъртта на татарския предводител властта поел неговият по-голям

⁴²⁵ J. Marquart. Volkstum, 87, Anm. 6. Авторът транскрибира Dzut-dzut = Dzu-dzu < Dziu-dzien, като отхвърля след де Гроот обичайния прочит Žuan-Žuan (Dzwan-dzwan).

син, а по-малкият „на име“ Шад (срв. титлата *شاد* *šad*) избягал със своята любима в околностите на Иртиш. По-късно при тях дошли седем служители на татарския хан и останали да презимуват. Когато на следващата пролет изпратили човек обратно, той заварил родината си опустошена. Събрал оцелелите, завел ги при шада и всички те го признали за свой предводител. С появата и на други съплеменници се събрали около 700 души. Постепенно от тях произлезли седем нови племена, наречени по имената на първите седмици: *ایمی* *Imī*, *ایماک* *Imāk*, *تاتار* *Tatār*, *بیاندر* *Bayāndur*, *خفچاق* *Ḥifčāq* [*Qipčāq*], *لنقاز* *Lanqāz* (?) и *اجلاد* *Ačlād* (?). Кимаките дали на своя шад титлата *tutuq*, която Бируни обяснява с достигнало до него народно предание. На друго място обаче той нарича техния предводител *Imāk-yaβu*. Титлата *tutuq* (< *др.тюрк.* *tutuq*) е носел също предводителят на т. нар. „ягма“ (*Үәүмә-tutuq*), които през VIII в. живеели сред карлуките, а по-късно и сред кимаките. Маркварт я обяснява чрез *кит.* *tu-tuk* ‘наместник’, въпреки видимата близост до тюркския глагол *tut-* ‘държа, хващам, обхващам, заемам’, предлагащ възможности за интерпретиране на името в подобен смисъл, като „държащ [властта]“.⁴²⁶ След като китайците разгромили първия тюркски каганат вождовете на трите карлукски племена били назначени в 657 г. за *tu-tuq*. Затова авторът смята, че и предводителите на „ягма“ (*Үәүмә-tutuq*) били китайски васали. От титлата *šad-tutuq* той заключава, че по онова време кимаките също, поне формално, са признавали върховенството на Китай и едва впоследствие техните князе са приели по-престижната титла „ябгу“ (*Imāk-yaβu*). Това предполага, че те са съществували като народ поне от началото на

⁴²⁶ Еднакво звучащото с *tutuq* производно на този глагол днес има съвсем специфично значение, например *тур.* *tutuk* ‘срамежлив, стеснителен, схванат’. Дериват на глагола *tut-* е българското прилагателно *туткав* ‘схванат, неловък, пипкав’.

VIII в. Разглеждайки въпроса за „*кимеки и татари*“ авторът датира разпадането им в предходното столетие. Наистина, китайските извори споменават за пръв път Tan-tan значително по-късно (в 880 г.), но татарите са били познати като народ още при основаването на втория тюркски каганат, тъй като името им се среща в древнотюркските надписи, например Otuz Tatar ‘30-те татар[ски племена]’. На Маркварт прави впечатление, че в тези надписи едно друго народностно име Tatabi редовно било споменавано наред с Qïtay, така както и китайците на свой ред са съчетавали названията K’i-tan и Hi. Оттук той прокарва равенство между Hi и Tatabi. Според него името Tatabi било явно комбинация на два елемента (tata + bi), от които само последният (bi, bi) можел да съответства на Hi. Държавата на киданите (*Ляо*) е възникнала в началото на X в. от смесването на двата народа: K’i-tan и Hi. Възможно е – смята Маркварт – и в името Tatabi да е бил запазен спомен от подобно смесване на някакъв народ Tata със същите тези Hi (*bi) и това е още по-вероятно, ако името Tata-г представлява старомонголска множествена форма на -г. Всичко това го кара да обобщи, че „кимеките са тюркизиран клон на татарите, респ. на монголите, така както и Qūn (команите) са такъв на също така монголските Muḡqaṭ“ (с. 96). Самото народностно име كيمك Kimāk той свързва с племето ايمك Imāk⁴²⁷ и го обяснява [като контракция] от *тюрк.* iki Imāk ‘двете [племена] имек’. Това название, както и титлата ايمك ييغو Imāk yabūy, се отнасяли само до първите две главни племена ايمك Imāk и ايمي Imī, докато останалите пет би трябвало да се смятат за допълнително при-

⁴²⁷ В бележка под линия (с. 96, бел. 7) Маркварт уточнява, че ايمك Imāk е формирано с афикса за образуване на етнически названия **-ak, -äk**, подобно например на *др.тюрк.* Soḡd-aq (към Soḡd, *авест.* Suḡda), *др.тюрк.* Vuḡaḡaq, *араб.-перс.* بخارا Buḡārā (към *санскр.* viḡāra), *др.тюрк.* *Toḡaḡaq, *араб.-перс.* طخارا Tuḡārā.

съединили се. За това съществували доста аналогични примери. Подобен е случаят с печенезите, които се състояли от три „най-достойни“ племена (Κάγγαρος = Kängäris) и пет присъединени към тях други племена, но при формиране на печенежката конфедерация всички те възприели ново политическо име и се поделили симетрично на две крила от по четири племена.

На връзката между „*кимеки и къпчаки*“ (с. 97-113) е посветен поредният, шести параграф. Ако Гардизи поставя кипчаките сред седемте кимекски племена, в по-късните известия те се появяват винаги като самостоятелен народ, редом с кимаките. За да установи тяхното местоположение Маркварт подлага на анализ съобщенията на редица мюсюлмански писатели, като се спира най-напред върху позицията на „*къпчаки и печенези*“. При изброяване на тюркските страни Ибн Хордадбех например започва с токуз-гузите (уйгурите), които граничели с Китай, Тибет, карлуките и кимаките, след което споменава гузите, чикирите (Çiqir = چگل Çigil), печенезите (Paçānāk), тюргешите (Türgiſ), „едгюшите“ (ادغشى Ädgüſ, това име, ако е вярно разчетено, Маркварт свързва с *др.тюрк.* äđgü ‘добър’), кипчаките (الخفشاخ al-Ḥiſſāḥ), киргизите (الخرخيز al-Ḥirḥīz), карлуките и халачите, чиято земя лежала отсам реката (Яксарт). Информацията повтарят и други автори, като кипчаките липсвали при Якуби, Истахри и Ибн Хаукал. В едно старо известие за страните на север от Черно и Каспийско море обаче се съобщава, че северно от печенезите лежи земята на кипчаките (خفجاخ Ḥiſğāḥ), на югозапад – тази на хазарите, на изток е страната на гузите, а на запад – страната на славяните. Маркварт допуска, че тук името на славяните е било вмъкнато с оглед на по-късното разположение на печенезите в Южна Русия, а на тяхното място в първоначалния текст стоели буртасите

(Burdās), за които се твърди, че извършвали набези срещу българите и печенезите. Това че на север от печенезите са поставени кипчаките, а не волжките българи или башкирите, чиито източни съседи според Гардизи били кимаките (Масуди също споменава кимаките наред с гузи и карлуки като единствени врагове на печенезите в старите им земи край Аралско море), води автора до извода, че по онова време кипчаките все още са били схващани като част от кимаките. Вероятно те са представлявали най-западното племе на Kīmāk, а земите на кимакския съюз се простирали от Иртиш до Урал, съвпадайки с по-късната територия на найманите и средната (киргизка) казахска орда. На свой ред „старата печенежка земя“ трябва да е достигала на север до Урал, който е обозначен в някои източни извори като „печенежка планина“. След изтичането на печенезите от областта между Аралско море и Урал, респ. Волга, напуснатите от тях земи били заети от гузите. Изглежда обаче, че кимаките, респективно кипчаките, също се възползвали от тази промяна и Маркварт търси обяснение за противоречието в отделни съобщения, които еднакво разполагали „гузите и кимаките“ край Иртиш. Според него една част от гузите, които зимували в степите около Аралско море, са прекарвали лятото на север между Яик и Емба, докато обратно кимаките (респективно кипчаките), които лете пасяли стадата си край Иртиш, се спускали през зимата на юг към Яик и Емба. Чрез тези редовни миграции е могла да възникне представата, че реките, при които кимаките прекарвали зимата, а част от гузите – лятото, били същите (Черен и Бял Иртиш), около които от край време са живеели кимаки. Като се спира на въпроса за „кипчаките край Каспийско море“ авторът предполага, че през X в. кипчаките постепенно се настанили в северните прикаспийски степи. За пръв път обаче те (قفجاق Qifğāq) са споменати там едва в 1120/21 г. от Ибн ал-Асир като съюзници на грузинците. В някои извори морето е но-

село по-различни имена („кимакско“, „гузско“ [بحرغز baḥr-i ġuz], „аланско“, или например „Zirih“ от *ср.перс.*[< *мед.*] zīrēh ‘езеро’) и Маркварт подробно изяснява взаимната им връзка: „*итинерарите на ал Идриси*“, „*морето на Kīmāk и водата Зирих при Фирдоуси*“, „*Водата Зирих и Индийския океан*“, „*Зирих = Каспийско море*“, „*Аланското море и аланската крепост*“, „*Zirih = Wourukašā*“. С оглед на срещаното при Фирдоуси име „кьпчак“ той добавя в края на изследването си едно приложение, изясняващо значението на историческата топография за текстовата критика на Шах-наме.⁴²⁸ Във всеки случай изразът „кимакско море“ подсказвал, че междувременно кимаките били постигнали политическо надмощие в районите между Емба и Волга и навярно подчинили местните огузи, част от които, прекосявайки Волга, се изтеглили към Европа, където отслабената от русите хазарска държава не могла да им се противопостави. Оттогава обаче названието „кимак“ изчезва безследно и само Идриси дава подробно описание на народ с такова име. Върху няколко страници Маркварт разглежда „*кимаките на Идриси*“, за да заключи, че арабският географ е смесил الكيمائية (al-Kīmākiya) с Qīṭāñ или Liao. Най-важните детайли в неговото описание подхождали повече на югозападна Манджурия отколкото на областите по среден Иртиш. Вероятно основният извор за кимаките било съвременно на Идриси произведение, в което под Kīmāk се разбирала страната на Kim, или на т. нар. „Златна династия“, т. е. на произлизащите от същинска Манджурия джюрчители (Ĝürčit, след 1115 г.), така че съвпадението на името с това на кимеките по Иртиш е било съвсем случайно.

⁴²⁸ **J. Marquart.** Volkstum, 196-198: „Anhang 4. (Zu S. 110, Z. 9) Die Bedeutung der historischen Topographie für die Textkritik des Schāh-nāma“.

В седмия параграф обстойно се анализират различните източни податки, позволяващи прокарването на паралели между „*къпчаки и комани*“ (с. 113-163). Те хвърлят обилна светлина върху произхода, разположението и племенния състав на кипчаките, както и върху значението и възможната етимология на тяхното народностно име. И ако съобщението на Идриси за кимаките води към Манджурия, то единственото известие за „*основаването на царството Къпчак*“ говори по-скоро за обратна миграция от Манджурия към земите северно от Каспийско море. Биографът на кипчакския княз Т'у-т'у-к'а (< *манч.* *Toktoγa) съобщава, че предците му произлизали от един район, който Маркварт идентифицира с областта Джехол.⁴²⁹ Те се били изселили на северозапад и основали държавата К'im-ts'at, намираща се на над 30 000 *ли* от Китай. Там летните нощи били изключително къси – едва залязло, слънцето изгрявало отново. Понататък изворът дава сведения за сблъсъка на кипчаките с Т'ai-tsu (Чингиз),⁴³⁰ за покоряването им в 1237 г. от монголите и пленяването на техния княз Pa(t)-ts'i(k)-man (Бачман), за възхода на самия Токтога при Кубилай като организатор на имперските гвардейски сили, една от които от 1286 г. носела името „кипчакска армия“ (в 1322 г. тя била разделена на ляво и дясно крило) и т. н. Изворът обаче поставя и редица въпроси (например за датата на първия сблъсък между монголи и кипчаки), на които Маркварт търси отговор, като се спира на „*залеза на Мерки*“, „*биографиите на Субутай*“, „*разказът на ан-Насауи*“, „*съобщението на Ибн ал-Асир*“, „*описанието на ал-Газгани*“, „*театърът на битката срещу Куду*“, „*последният меркитски княз*“, „*борбата*

⁴²⁹ В провинция Шанг-ту, на север от Пекин – в един регион, който спаднал към първоначалната територия на следите се по-късно с киданите племена Нi (Tatabi).

⁴³⁰ Повод за това било приютяването при тях на преследвания от монголите княз на „мирките, миргите“ Но-ту (Qudu).

на Джучи с хорезм-шаха“ и „*Qat Kābčik* като убежище на меркитите“. Авторът се опитва да установи „дата на основаването на Къпчак“, взимайки за отправна точка бягството на меркитския княз Куду при кипчаките в 1219 г. и оттук отнася изселването на дядото на тогавашния кипчакски владетел от Китай около 1120 г. Това съвпадало по време с големите преломи, довели до създаването на джюрчитската държава (1115) и рухването на Китанското царство (1125). В такъв случай първият кипчакски предводител K‘u(k)-č‘u(t) е бил тласнат към далечния запад от същото това раздвижване, което породило държавата на „кара-къта[n]ите“ (Si Liao, 1124) в Седморечието. Кипчаките се появяват в историята през 1120/21 г. От това можело да се заключи, че изселването на K‘u(k)-č‘u(t), а с него и основаването на държавата Qırçāq, е станало няколко години преди джюрчитите да превземат Пекин (1120). Като анализира „*етническите отношения на Къпчак*“ Маркварт предполага, че пришълците вероятно са спадали към племето Ni (Tatabi), т. е. били са родствени на китаните. С тях в земите на север от Каспийско море се появил нов етнически елемент – третият след кимеки (татари) и куни (муркати), който скоро бил последван от четвърти слой – кара-кита[n]ите. Предвожданото от K‘u(k)-č‘u(t) племе не е било така многобройно, че да повлияе съществено на етническия състав и езиковите отношения на населението в новата му родина. Пришълците са образували само господстващите кланове, които бързо са били тюркизирани. Това обяснява защо християнските писатели продължавали и в XIII в. да говорят за кумани (половци), а мюсюлманските и монголо-тюркските – за кипчаки. Доколкото областта на Merkit е включвала и течението на Иртиш, а на запад е граничела с Qangli, чийто център изглежда се намирал северно от Аралско море и които са достигали на запад и северозапад до кипчаките, то Маркварт приема, че „*средницето на Къпчак*“ е било разполо-

жено край Уралските планини. Като разглежда въпроса за „*племето и държавата Къпчақ*“ той подчертава, че пристигналите от Китай мигранти са възприели името K'im-tš'at от живеещите на изток от Волга кипчаки (Qırçāq), в които по-късно се претопили. С помощта на същинските кипчаки K'u(k)-č'u(t) накарал хановете на останалите племена (преди всичко на куманите или половците) да признаят неговото върховенство. Но за истинска монархия, както при древните тюрки или уйгурите, не можело да става и дума. По време на монголското нашествие отделните ханове са действали самостоятелно – докато Pan-ta-tš'a(t) се бил подчинил доброволно, то Pa(t)-ts'i(k)-man (Бачман) оказвал съпротива и трябвало насила да бъде покорен. Авторът търси обяснение за онези податки, в които са смесвани имената на „*кипчаки, комани и огузи*“. Плано Карпини разполагал куманите от Днепър до Яик, където те граничели на изток с Qangli (Cangitae), а Рубрук направо отъждествявал имената Commani и Carchat. Ако се приемело, че кимаките били изтикани на север и североизток от Каспийско море при нахлуването на куните (куманите) и на кайъ, то живеещите там огузи са се подчинили на „източните азиатци“ и образували ядрото на новата конфедерация, която скоро нападнала също областите на запад от Волга. Когато през първата четвърт на XII в. едно ново източноазиатско племе проникнало на запад и се установило в района на кипчаците край Урал, била формирана нова конфедерация. Тя получила името Qırçāq и също така бързо се разширила върху старите огузки земи между Яик и Дон, респективно Днепър. Етническата основа на тези кипчаки в широк смисъл са представлявали както и преди огузите, които погълнали куните (куманите) и приели тяхното име. Ето защо през XII в. арабите все още споменавали край Волга отчасти огузите вместо кумани и кипчаки, докато западноевропейските и ромейските хронисти продължавали да говорят за кумани, руските летописци – за по-

ловци, а мюсюлманските и монголски извори познавали там само Qırçāq. От края на същото столетие имената кипчаки, половци и кумани били синоними. „*Местоживелищата на половците*“ се разпростирали на изток от Днепър в посока на Дон и отвъд голямата река. На юг те обхващали също част от Крим, защото съгласно Идриси в 1153 г. Ялта (جاليطة Ġālīṭa) е спадала към земята на куманите, а Ибн ал-Асир определя по-късно старата Сугдая (سوداق Sūdāq) като най-голямото кипчакско пристанище. На свой ред „*обхватът на Къпчак*“ е можел да бъде уточняван само приблизително. При монголите K‘o-fu-‘ča или K‘im-tš‘at от самото начало е било географско понятие с неопределени размери. То обозначавало обширна страна на северозапад от Yin-tuh (Индия) и е включвало както степния регион чак до река Днепър, така също лежащите на север от степта земи до Русия и волжките българи. След като локализира територията на степните номади Маркварт подробно разглежда податките за „*монголското нашествие към Къпчак и Русия*“, като последователно привежда „*известие на Ибн ал-Асир*“ и „*съобщението на Якут*“, преди да пристъпи към „*разказите на руските хроники*“, към които добавя и китайските сведения за севернокавказките походи на монголите, извлечени от двете биографии на Субутай. През 1223 г. монголите заобикалят K‘wang-ting-kië(t)-s [Kwun-ting-kië(t)-s, Каспийско море] и навлизат в планината T‘ai-ho (Кавказ, *перс.* Kār kōh). Прекосяват Дербенд (Bāb al-Abwāb, „прохода на Šarwān“, Timür qaru ‘Железната порта’), опустошават земята на *лакзите* (‘лезгите’; вместо тях Якут говори за ‘хазарите’, а руските летописи споменават *обеzy* ‘абхазии’ и *касогы* ‘черкези’) и достигат народа A-so(k) [A-k‘i(k)-su], т. е. асите (Ās), ясите или аланите, чийто владетел T‘a(t)-t‘a(t)-k‘a(p)-rh⁴³¹ [T‘a(h)-

⁴³¹ J. Marquart. Volkstum, 152. По-нататък (с. 155) авторът предлага корекция *Pa(k)-k‘a(p)-t‘a(t)-rh, което би отговаряло на осетското лично

t'a(h)-ku-'r] е бил подкрепен от (наемните?) кипчакски войски на Ju(k)-li-kië(t).⁴³² Монголите сключват сепаративен мир с кипчаките и те изоставят съюзниците си. Така аланите са победени, след което нашествениците се нахвърлят върху страната Qīrčāq (قفجاق Qīfǧāq),⁴³³ достигайки на запад до град Sūdāq край „Хазарското море“, чиито жители бягат в планините или емигрират на кораби при малоазийските селджуки. Част от куманите (сред тях и князете Данило Кобякович и Юрий Кончакович, който бил „най-видният от всички половци“) биват избити. Някои са изтикани по Дон и изтребени край морския бряг, други се укриват „в планини и гъсталаци“, трети са прогонени към Днепър при русите. Хан Котян (Kuthen), тъст на галичкия княз Мстислав Мстиславич, успява да убеди русите в нуждата от съвместни действия (тогава бива кръстен и половецкият хан Бастъ). След някои първоначални успехи, при които загива татарският предводител Гемябек, руско-половецките обединени сили на „големия и малкия Mi(t)-č'i(k)-s'-lao (Мстислав)“ биват разбити край Калка (Калак). Само една десета от оцелелите се завръщат обратно. Победителите разоряват страната, изтребват много половци „заради дрехите или конете“ (част от куманите, предвождани от Кутен, търсят убежище на

име ПакаѠар, Baqat'ar или Baγat'ar и би съвпадало с предадената при Ибн Руста титла на аланските владетели بھاتر (по-скоро بھاتر bağātar [‘богатир’?]).

⁴³² Маркварт идентифицира това име с името на половецкият княз Юр[г]и, синът на хан Кончак (Kōpčāk при Рашидеддин), т. е. Юрий Кончакович в руските летописи (с. 152, 155). Монголските извори обаче съобщават за покоряване на аланите едва след битката срещу русите при Калка – реката A-li-kië(t) или A-li(k)-kin (срв. на с. 152-153, 156).

⁴³³ **J. Marquart.** Volkstum, 142-143. Авторът уточнява (с. 141, бел. 4), че при Ибн ал-Асир името قفجاق е било използвано постоянно без определителен член като название на страна, за разлика от етнонимите اللان al-Lān ‘алани’, اللکز al-Lakz ‘лезги’, الروس ar-Rūs ‘руси’, التتر at-Tatar ‘татари’.

запад), а по-богатите руски търговци бягат по море при селджукския султан. В края на същата година монголите се насочват към Bulgāg, но привлечени от волжките българи в засада, биват обкръжени от всички страни и претърпяват първото си голямо поражение.⁴³⁴ От подчинени отреди на меркити, наймани, кераити, кини (Hang-kin, Hang-tsin) и K'im-ts'at те формират отделна армия. Маркварт се спира накратко и върху въпроса за взаимоотношенията между „половци и руси в 12-ти век“. Различните по произход съобщения доказват, че в XI-XIII в. освен торките и берендеите е бил познат още само един тюркски народ между Волга респективно Яик (Урал) и Днепър – „половци, Falben, комани (Qūn) или Qīrčāq“. Той се състоял от множество различни орди и авторът привежда един списък на „племената на Къпчак“, включен в космографията Шемседдин ад-Димашки († 1327): *برکوا* Bārgü, *طقسبا* Toqsaba, *ايتبا* Itaba, *برت* Barat, *الأريس* Il-āris, *برجأغلوا* Burğ-oğlu, *منكوراغلوا* Mingür-oğlu и *يمك* Yimäk. Те били вече „станали“ хорезмийци. Сред тях е имало по-малки групи: *طغيشقوت* Tuğ-yaşqūt, *قمنگوا* Qumangü, *بزانگی* Buzangi, *بجنا* Bāčānā, *قرايوکلو* Qara böklü и *ازوجرطن* Uzu čartan, както и най-различни други подразделения. Според Маркварт тези имена може да са възникнали едва в монголския период. Някои от тях обаче показвали връзка и с по-стари племенни наименования, например Yimäk с Imäk при кима-

⁴³⁴ **J. Marquart.** Volkstum, 144-146. Според Ибн ал-Асир от погрома се спасили едва около 4000 души, които се изтеглили към Saqsin, за да се върнат при Чингиз-хан. След тяхното заминаване оцелелите жители на Qīrčāq се прибрали в страната си. Абу'л-Гази съобщава, че по обратния път монголският предводител Šārā noyan прекосил Itil (Волга) и Yauiq (Урал), за да пристигне при Чингиз-хан в Ala-Tağ след четиримесечно отсъствие. Тази победа на волжките българи (в съобщената от Рашид-еддин легенда за Огуз-каган те са наречени презрително It-baraq 'рунтави псета' или 'кучета-Baraq') решила съдбата на град Булгар, разрушен по-късно при похода на Бату през 1236/37 г.

ките, Qara böklü (по-правилно Qara börklü ‘чернокапци’) с „черные клобуки“ при русите и пр., като Uzu çarğan е било навярно топографско обозначение, насочващо към ازو Uzu ‘Днепър’. Особено внимание авторът обръща на „значение-то и етимологията на Къпчак“. От XIII в. името دشت قفچاق Dešt-i Qifčāq (или قفچاق Qifčāq) ‘Кипчакска степ’ (от *перс.* dašt, *согд.* daštyā ‘степ, пустиня’) обозначавало обширните степи на север от Каспийско море, Кавказ и Меотис. Търговецът Бедреддин Хасан ар-Руми е описал тази територия, като граничеща на изток с Хорезм и с реките Şayḥūn (Oxus, Аму Даря) и Sayḥūn (Jaxartes, Сър Даря). На запад тя достигала اراق Azāq (Азов), кримските градове и река طرنا Tūnā ‘Дунав’ или طرلا Turlā ‘Днестър’ (?), на север се простирала към بلغار Bulgār, باشقرد Bāšqird, جولمان Ćolmān и اعمال سير و ابر (провинциите на Сибир и Абар), като отвъд Ćolmān „страната Сибир“ граничела с ختا Ćita (Китай). В IX в. обаче етнолого-географското понятие Qirčāq е имало много по-тесен обхват и било ограничено по-скоро на север. Маркварт привежда значенията на думата qirčaq ‘празен, пуст; кухо дърво; гневлив’ по речника на Радлов, като посочва и редица други лексеми,⁴³⁵ които биха могли да се съпоставят с корена на това име. Всички те обаче възхождат към едно основно понятие „обхващам, покривам, задържам“. Според

⁴³⁵ **J. Marquart.** Volkstum, 161. Сред примерите е и *тюрк.* qoba = qoqa, която дума съответства фонетично и семантично на *бълг.* ‘копа, кофа’ (sic!). Ако бъде отчетен забелязаният в езика на куманите преход на k/g > γ > w/v, както и по-нататъшните възможности за развитие на звуците w/v > f > p/b, то и за тази българска „битова“ лексема би трябвало да се търси евентуален тюркски произход, подобно на ‘черга’, ‘юрган’, ‘дюшек’ и др. (срв. **В. Стоянов.** Неславянска, кумано-печенежка антропонимика в българските земи през XV век. – При: **В. Стоянов.** *Bulgaroturcica 3-4. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV век.* София, 2000, с. 302).

него от първичното значение на думата *qırçaq* ‘празен, пуст’ теоретично може да се развие също и значението ‘пустиня, степ’, но една евентуална форма **qırbçaq* ‘степ’ би трябвало да бъде извлечана по-скоро от **qırb = qırb* ‘пясък’, при което *qırçaq* би представлявало диминутив в значение на ‘малка пясъчна степ’.⁴³⁶ Ето защо авторът е на мнение, че „племенното име *Qırçaq*, засвидетелствано от далеч по-древно време, непременно трябва да има някакъв друг произход“. За него добре подходило третото, посочено при Радлов, значение на *qırçaq* ‘гневен, сърдит, избухлив’, което руският тюрколог открива в сагайски език (с. 161). Накрая Маркварт обръща внимание и на въпроса за „*днешните и старите кьпчаки*“. Като родово название името *Qırçaq* се срещало при кара-киргизите (същинските киргизи, живеещи край източните граници на Хоканд) и при т. нар. киргиз-казаки (четири рода на казахската „Средна орда“), които са обитавали изконните кимакски (респективно кипчакски) територии и затова с голяма вероятност биха могли да се смятат за директни потомци на старите кипчаки. Но то е засвидетелствано също при узбеките, кара-калпаките и туркмените. Тъй като кипчаките обаче, както на изток, така и на запад от Волга, са се смесвали с огузите, сред които се намирали и печенежки останки, е много трудно от оскъдните лингвистични податки да бъде установена етническата и езикова специфика на този народ. От друга страна в след-монголския период племената така силно са били разбъркани, че е почти безнадеждно да бъдат реконструирани по-ранните етнически „индивидуалности“.

Последният параграф Маркварт посвещава на отношението между „*кангль, кимеки и кипчаки*“ (с. 163-172).

⁴³⁶ **J. Marquart.** Volkstum, 162 (срв. речника на Радлов: *леб., тоб., тув.* *qırbak = qırtaq* ‘пясък’; *тел., шор., сой.* *qırbā* ‘блед, сивобял, сивата степ’, *тоб.* *qırbāq* ‘мръсотия, мръсен’).

През 1245 г. Плано Карпини преминал от Comania, напоявана от реките Neper (Днепър), Дон, Волга и Jaes (Яик, Урал), в сравнително безводната страна на кангитите (Cangitae), които той разграничава от куманите, а оттам отишъл в страната на бесермените (Bisermini), т. е. мюсюлманите, които все още говорили кумански. По-малко от десет години след това В. Рубрук потеглил в 1253 г. от Волга на изток през земите на кангль (Cangle), които били родствени на куманите.⁴³⁷ Това показва, че „местоживелищата на кангль“ били изтикани далеч на запад в резултат на монголското нашествие. Някои мюсюлмански автори напротив поставяли кангль на изток в близост до Китай. Според Абу’л-Гази този народ живеел първоначално с туркмените, но когато те заедно със селджуките се разширили към Иран кангль мигрирали към бреговете на Ъсък-кол, Чу и Талаш (Талас), където пребивавали доста години. Те са споменати също в околностите на Баласагун заедно с други тюрки по време на появата на основателя на кара-кътайската държава. Тези податки обаче били явно плод на смесване на „кангль и карлуките“, които Джуваини (изворът на Абу’л-Гази) споменавал като две отделни племена в съседство на Баласагун. В използваната от него хроника на Ибн ал-Асир изрично се говорело само за карлуки (القارلوية al-Qārluḡiyya), но един от ръкописите на труда предавал тяхното название като القارغلية и тази неразбираема форма на името е била разтълкувана като القانقالية al-Qānqaliyya ‘кангль’. Джуваини изглежда е събрал двете версии и така е получил карлуки и кангль. Нямало основание да се мисли, че кангль били вече поданни на „Караханидите“ – било на линията от Самарканд или на тази от Кашгар. Според Джуваини, след като кара-кътайския гурхан завзел властта в Баласагун, той поставил заместници

⁴³⁷ Срв. при J. Marquart. Volkstum, 163: „... Et per totam illam terram, et adhuc amplius, habitant Cangle, quidam parentela Comanorum“.

във всички провинции и едва впоследствие подчинил кангъл, преди войските му да завладеят Кашгар и Хотан. Съгласно китайските извори обаче кангъл били покорени още от основателя на кара-кътайската държава Tai-si(k) [طويسى طايفر] при Абу'л-Гази] и Маркварт съпоставя различните податки, за да установи времето на „*първата поява на кангъл*“. Когато мощта на Si Liao (Qara Qıtay) вече започнала да отслабва, Sa-li-ya, князът на Nien-ba-en (Naiman) и Bogu, князът на K'ang-li (Qangli), заедно с други племена изпратили посланици до император Ta-ting от династията Kin (1160-1190) с молба да станат негови поданици. По това време територията на найманите включвала и част от старата област на кимеките, като там край Иртиш близо до днешния Семипалатинск са живеели и кангъл. Едва при хорезмшаха Tākāš (1172/3-1200),⁴³⁸ женен за дъщерята на Čangši (хан на племето Bayawut, принадлежащо към кангъл), както и при неговия син Muḥammad (1200-1220), някои от вождовете на Yimäk (ордата на кангъл, към която спадало племето Bayawut) се преселили с хората си в Хорезм, постъпвайки в служба на владетеля. При появата на монголите тези групи кангъл били разположени като гарнизони в най-важните крепости. Друга част от този народ, заварена от монголите край бреговете на Талаш и Чу, изглежда е мигрирала до там заедно с разбития от Чингиз-хан наймански княз Kūčlūk (1208-1218), синът на Tayang-Xan (Tay-Buqa). Всичко това поставя въпроса за „*произхода на името кангъл*“. Явно въпросните племена са се появили доста късно и то като наемници по долното течение на Сър-Даря. Затова не би могло да има нищо общо между „*Qangli u K'ang-ki*“. Тяхното название не е свързано със засвидетелстваното при Ибн Хордадбех име на долен Яксарт (نهر كنگر nehr-i Kangar, 'река Кан-

⁴³⁸ Хорезмийският шах Tekiš, който в 1194 г. победил последния персийски селджукски султан.

гар'), от което се извличат обозначенията на западнотюркското племе Kängäris и на трите най-благородни орди на печенезите Káγκαρ или Káγγαρ. Още по-малко то би могло да има отношение към старото име на държавата K'ang-kü (в областта около Ташкент), разпростряло се по-късно върху цяла Согдиана (K'ang). За сметка на това доста повече вероятност има застъпеното в уйгурската легенда за Огуз-хаган обяснение на името Qangli от тюрк. qang 'кола' да е правилното. Ето защо Маркварт обръща внимание на съпоставката между „Qangli u Ko-kü“. Думата qang 'кола' напомня китайското обозначение на Tik-lik (T'iek-lik), т. е. на покъсните уйгури от времето на северната династия Wei (386-556): Ko-kü или всъщност Ko-kü Ting-ling, 'тин[г]-лин[г] с високите коли'. Авторът обаче не смята от сходството на тези имена да прокарва генеалогична връзка между двата народа. Използването на покрити коли се срещало при най-различни племена, принудени да водят номадски начин на живот. То било характерно за миграциите както на печенезите, така също и на куманите. След като името не може да помогне при разгадаване произхода на кангль Маркварт обръща поглед към географското положение на техните местоживелища и се спира на релацията „Qangli u Kimäk“. В полза на такава връзка говори обстоятелството, че племето Bayawut, от което произлизала принцеса Turkān-ḥātūn (майка на хорезмшаха Muḥammad и баба на прогонения от монголите през 1220/21 г. последен хорезмийски шах Ğalāl'ad-dīn), е било клон на ордата Yimäk, на свой ред спадаща към Qangli. Самото му название بياووت Bayāwūt представлява монголска множествена форма на -t от име на -үи (такова е засвидетелствано в др.тюрк. [уйг.] bayawut, преведено от F. W. K. Müller като 'Gutbesitzer'). Същото име е носело едно монголско племе (Bayawut). Трудно е да се установи дали Bayawut, причислявани към Yimäk, са някакво негово раз-

клонение, но във всеки случай през XIII в. те вече са били напълно тюркизирани. Маркварт приключва своите анализи с проследяване на зависимостта между „*Qangli u Qipčaq*“. В един извор сред подчинените от Бату народи се споменават „всички племена на Qībčāq, Qangli, Yimäk, Ilbäri (Alp-äri?), Rūs, Čarkas и Ās (аланите) чак до Тъмното море“. Ал-Гозгани дава на индийския султан Uluġ Ĥān, който произлизал от ханския род на племето Ilbäri в Туркестан, титлата „хан на Ilbäri и шах на Yimäk“. Това значи, че Ilbäri и Yimäk ще да са били племена или племенни групи на Qangli, респективно на Qipčaq, при което в يَمَاك Yimäk се разпознава второто от седемте кимакски племена, ايمَاك Imäk. В такъв случай обаче кимаките не са останали незасегнати от нахлуването на куните (куманите) и кайъ. По-късно едно от техните племена, Bayandur, се появява начело на Üč-oq (втората главна група на огузките племена) и заедно със Salur и други етнически елементи прониква в Мала Азия. Но ако при онова огромно раздвижване от кимаките са били отделени някои племена, то и самите те на свой ред са получили допълнения от други разпръснати групи и племенни отломки. Така вероятно е възникнала нова конфедерация и на променените политически отношения е съответствало новото политическо име Qangli. Това обяснявало защо В. Рубрук е изтъкнал близкото родство на кангль с куманите (кипчаките) и може би В. Бартолд имал право, когато смята, че племенните имена Кангль и Кипчак изглежда били почти идентични.

Трудът на Маркварт е снабден с четири допълнения (Anhänge), поправки и добавки (Berichtigungen und Zusätze) и подробен индекс на срещаните в текста имена (Register). В послеслова (Nachwort) на с. 207-209 ученият отбелязва, че изследването е било „родено“ в първите месеци на 1910 г. „през най-нещастното време“ от неговия живот и е било предадено на В. Банг през юли същата година. Авторът е от-

стъпил пред настояванията на Банг „след вътрешна съпротива“, не само понеже е трябвало да създаде една пионерна работа, а главно защото ясно осъзнавал факта, че Лайден, където липсвали руски и унгарски извори и основни научни разработки, не бил най-подходящото място, нито пък е дошло времето, за да се заеме с такава объркана и неблагодарна задача, като изследването на произхода на куманския народ, който „с единия крак стоял в Китай, а с другия в Унгария“. Ако въобще този проблем можел да намери някога решение, то това би станало само след като бъдат налице китайските извори за историята на чуждите династии Ляо (китани), Кин (джюрчители) и Юен (монголи) в една надеждна и целесъобразна преработка (с. 207). Поради сложността на задачата отначало Маркварт възнамерявал да се откаже от изясняването на такива заплетени въпроси като отношението на кимаките към кипчаки и кангъл, както и на трите народа към куманите. След като в последния момент обаче получил от де Гроот преводи на важни текстове, се почувствал задължен да хвърли доколкото може светлина и върху тази проблематика. По такъв начин и с новите приложения (№№ 1, 2 и 4) обемът на труда се удвоил. Но не само той самият, а и народите, разглеждани в него, били също толкова „нерадващи“. Куните (куманите) се появили в историята заедно с османските предци (кайъ). И двата народа са били родственици и предшественици на монголите и „съответно на произхода им“ са се показали в историята „изключително като общовредни хищници (*gemeinschädliche Raubtiere*) за културния свят“. Но докато куманите са били запратени от монголския щурм в ръцете на маджарите, където завинаги били обезвредени и от векове са изчезнали като народ, то османците до ден днешен представлявали спирачка за възвръщането и възхода на високо култивираните някога страни и поробените стари християнски народи, особено арменския. За един момент в края на 1912 г. е изглеждало, сякаш най-пос-

ле ще настъпи зазоряването на новия ден. „Само в резултат на злополучната втора балканска война и на векови позорния влашки грабителски набег срещу България османлият си възвърна цялата бруталност на муджахиди, особено след като Европа му позволи да скъса веднага по чисто монголски и ромейски начин сключения тъкмо под нейна гаранция мир, и изглежда, че сме толкова отдалечени от нужната операция на този гноен цирей, както никога преди“ (с. 208). Сам Маркварт смята, че неговата работа не допринасяла почти нищо за културната история. Той се надява най-много, тя да не е „съвсем безполезна за историческото страно- и народознание“ и да съдържа също някои полезни стимули за обяснението и критиката на „Шах-наме“. От тази „безнадеждна периферия“ сега още по-блестящо изпъквала „културната империя“ на кара-китаите и в едно последно допълнение (Nachtrag) на с. 237-238 ученият предлага решение за хронологията на тяхната държава. Това обстоятелство би могло да бъде утешение за автора, – пише той, – ако изследването не му е попречило да продължи работата си върху далеч по-близки нему и по-важни задачи. Накрая се изразява съжаление за отделеното време и усилието, което въобще не се съотнасяло с „историческата полза“ (с. 209).

Можем да си обясним негативното отношение на Маркварт към османците и предхождащите ги конни номади, разклатили устоите на някогашния „цивилизован свят“, но не и да приемем прекалено суровата му оценка върху неговия собствен труд. Не само приносите в културната история са от „полза“ или „печалба, придобивка“ (Gewinn) при възстановяване на миналото. Времето и усилията, заделени за изучаване на куманите, съвсем не са били напразни. Те резултират в един сериозен научен продукт, който години наред съпътствал стимулиращо последвалите проучвания в областта.

Исключителната сложност на темата, богатата палитра от въпроси, които тя поставя, и широкият времеви и пространствен диапазон, в който ученият търси тяхното решение, се отразяват и в двете най-важни рецензии към труда. Техните автори са принудени до голяма степен да възпроизвеждат повествованието на Маркварт, преди да добавят към него своите критични бележки. Така, синологът **Пол Пелио** (1878-1945) изброява публикувани вече китайски извори и научни изследвания, които Маркварт е пропуснал да изпълзва, след което резюмира съдържанието на отделните параграфи, посочвайки с какво не е съгласен. Това е преди всичко маниерът на представяне по „абсолютен начин“ на някои хипотези, колкото и вероятни да са те. Рецензентът предлага по-прецизни възстановки за китайските транскрипции на имена.⁴³⁹ Противно на Маркварт той смята, че Wu-ki или Mo-ho са били предци по скоро на тунгузките Jušen, а не на монголските Tatar.⁴⁴⁰ Що се отнася до куните, то името Māŋqa или Muŋqa в един изолиран текст от XIII в. на една несигурна традиция е било твърде крехка основа, за да се изгражда конструкция с такава важност, още повече, че не се виждало дали става дума за китаните, тъй като тук е

⁴³⁹ **P. Pelliot.** À propos, 143-145, например при Mo-ho (*Muad-yaδ), Ta-ta (*Daδ-taδ), Ta-t'an (*Dai-dan, *Da-dan), T'an-t'an (*Dan-dan) и др. Според него Ta-t'an и T'an-t'an не би трябвало да се смесват с татарите, чието китайско име Ta-ta подсказва, че китайците са го чували като *dataŋ.

⁴⁴⁰ **P. Pelliot.** À propos, 145-147. Освен това нямало пречка за отнасянето на Moukrí (които още Едуард Шаван свързвал с Wu-ki или Mo-ho) към Märkit. Те, както и татарите, са били в края на XII в. един могъщ монголоезичен народ. Китаните са говорили език, родствен на монголския, макар и „напреднало палатализиран“. Възможно е и самите авари (жуан-жуан) да са били с монголски език, а не както ги смятал Блоше за евентуални предци на журчители и жүчени.

дадена формата قتا Qītā вместо обичайното ختای χītāy.⁴⁴¹ В една бележка Пелио привежда различни китайски транскрипции на името „кипчак“.⁴⁴² Той приема идентификацията на Yu-li-ki с Юрий Кончакович, която е била предложена още от Бретшнайдер. Съвременните китайски автори също са били убедени в произхода на кипчаците от древните K'u-mo-hi, т. е. от Ні, които били много близки с китаните. Но рецензентът се съмнява Ні да е отговаряло на елемента bi от Tatabi (*Tata + bi), както допуска Маркварт. Той изтъква, че древното произношение на Ні е било yīāi и преди името K'u-mo-hi да бъде редуцирано до Ні названието на този народ се е произнасяло като *K'u^o-m^wak-yīāi. Ако то бъде разчленено на две части можело да се мисли за *Qumāq и *γai, което подсказвало нова хипотеза за произхода на куните (куманите) и на кайъ.⁴⁴³ Изглежда обаче, че това име е било трисричкова дума: *Qomaγai или *Qumaγai. Пелио отправя критика към превода на китайските текстове и особено към цитирането на имена според „реконструирани“ стари форми чрез добавянето на възстановени крайни съгласни, но без да се посочва съвременното произношение. Този метод, при който не е изяснен вокализма и не се отчита старата диференциация между глухите и сонорни начални съгласни, е въведен от школата на Габеленц и широко

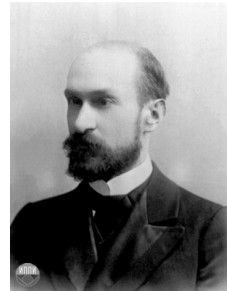
⁴⁴¹ P. Pelliot. À propos, 147.

⁴⁴² P. Pelliot. À propos, 149, бел. 1. Обичайното K'in-č'a е било произнасяно в монголската епоха като *K'im-č'a. Двата варианта са образувани по Qībčaq с преход на b ~ m. Срещата се и форма K'o-fu-č'a, съответстваща на произношението χifšāχ, а също и K'o-pi-čao. Тук вокализацията на гласната (-o) е напомняла тази при руските думи „копчашка“ (1673) и „Копчак“ (1701).

⁴⁴³ P. Pelliot. À propos, 150, бел. 2. Според френския синолог една форма Qumān вместо Qumāq би била близка на тунгузките езици от типа, който противопоставял *мандж.* айтап на *тюрк.-монг.* айтаq; за евентуалната връзка между Qun и *Qumāq можело да се сравни също *тюрк.* qum 'сабя' вместо *монг.* χитаχ 'сабя'.

прилаган от де Гроот. Така обаче се стигало до „уродства“. Неговото използване било особено погрешно за имена от монголската епоха, след като още преди нея древните крайни консонанти напълно били изчезнали в северен Китай.⁴⁴⁴ Но когато китайците транскрибират според сегашния си изговор Берлин чрез Po-lin трябва ли това име да бъде четено като *Vak-lim по едно полуреституирано старо произношение? – подхвърля не без ирония рецензентът, преди да пристъпи към конкретните си бележки върху отделни филологически и исторически моменти.⁴⁴⁵

Другата, заслужаваща внимание рецензия, тази на **Василий Владимирович Бартолд** (1869-1930), също се появява години след края на Първата световна война. И в нея не е било избегнато сбитото преразказване на съдържанието, с което трудът на Маркварт става достъпен за по-широк кръг от читатели. Руският ориенталист възразява срещу „крайната рязкост на полемиката“, при което не се правело разлика между живите учени и тези от отдавна отминалите поколения. Особено неприятно впечатление предизвиквали такива обобщения, като например за текста на Рашидеддин, издаден от Березин „с произволни пропуски по руския обичай (nach russischer Weise willkürliche Auslassungen)“. Причината за тези пропуски е била посочена от самия издател и не било редно от това да се отправя упрек към цялата руска наука.⁴⁴⁶ Също така неприемливо било подчертаното негативно отношение на Маркварт към исляма като „враждебна на културата религия“ и определянето на собствения му

⁴⁴⁴ P. Pelliot. À propos, 152-156.

⁴⁴⁵ P. Pelliot. À propos, 157-185.

⁴⁴⁶ В. Бартольдъ. Новый трудъ, 139, бел. 2.

труд и миналото на разглежданите в него народи за напълно безплодни по отношение на културната история. „Въобще без подобни характеристики, при по-пълно и безпристрастно изложение на фактите изследването на Маркварт, може би, би се оказало по-плодотворно и за културната история“.⁴⁴⁷ Бартолд критикува реда в изложението на Маркварт, затрудняващ читателя да се ориентира в основните изводи. Названието на страната Сари например е отъждествено с името на град Сари в Мазендаран и едва при поправките и допълненията авторът се отказва от това сближаване, отбелязвайки че от контекста ставало дума по-скоро за страна на изток от туркменските степи, която той не локализира. Но в западната част на Седморечието, в долината на р. Чу, т. е. в област, чието местоположение напълно съответства на текста на Ауфи, е съществувало селището Саръг или Салъг. При това думата „саръ“ или „саръг“ означава на турски ‘жълт’ и „ако половците, както предполага Маркварт, били светлокос народ, едва ли имаме само случайно звуково съвпадение между географското (и етнографско?) название и турското прилагателно“.⁴⁴⁸ Тяхната поява е брънка от веригата на народопреселения от границите на

⁴⁴⁷ **В. Бартольдъ.** Новый трудъ, 154. Маркварт не е отчел общоизвестния факт, че движението на варварите в културните области се предшества от частичното им въвлечане в сферата на културното влияние и далекоизточните варвари още преди да потеглят на запад са били вече подложени на въздействията на западните религии. Той нищо не споменава например за това, че везир на кара-кътайския гурхан е бил мюсюлманинът Махмуд-бай, че Кучлук наймански бил християнин, че при Чингиз-хан още преди излизането му от Източна Монголия са пребивавали мюсюлмански търговци, в чиито ръце се намирала дори търговията между Монголия и Китай. Това нагледно доказвало „първенството по онова време на мюсюлманската култура, каквито и да са били субективните мнения за исляма като религия“ (вж. **В. Бартольдъ.** Новый трудъ, 155).

⁴⁴⁸ **В. Бартольдъ.** Новый трудъ, 141-142.

Китай до Източна Европа и Маркварт правилно е отбелязал като основен момент образуването през 916 г. в Северен Китай на инородната империя на „кътайте“, дали името на тази страна. През XI в. придвижването на народи стои във връзка с разширяването на северозапад на кътайското господство, начело с династията Ляо, а в XII в. (около 1125 г.) новите миграции били породени от нейното падане и завоюване на страната от „чжурчжените“, които основали династията Цзин, както и от прехода на един от представителите на Ляо с част от народа си, наречен от мюсюлманите „черни китаи“ (кара-хитай, кара-кътай), на запад в „Руски Туркестан“, където той успял да изгради силна държава, простираща се от границите на Китай до Каспийско море. Нейното рухване в началото на XIII в. е било причинено от новите народопреселения, свързани с възхода на Чингиз-хан и образуването на монголската империя.⁴⁴⁹ Рецензентът има и конкретни бележки към изложението.⁴⁵⁰ Той отбелязва, че много място

⁴⁴⁹ **В. Бартольдъ.** Новый трудъ, 142-143.

⁴⁵⁰ Той не е съгласен с отъждествяването на усунското име *Kun-bok* или *Kun-bi* (по съвременното произношение на същите йероглифи: *gun-mo*, *gun-mi*) с „турската“ титла *beg* - *beu* и *bi*. „Нито Ширатори, нито Маркварт не се смущавали от това, че една от китайските транскрипции от II в. пр. Хр. би указвала на произношение *бий* или *би*, т. е. на лингвистично най-късната форма на турския княжески титул, появила се не порано от XVI век“ (**В. Бартольдъ.** Новый трудъ, 146, бел. 1). Руският учен смята за „рискована“ етимологията на Маркварт, обясняваща индийските термини *çveta Niḍa* и *haṅa Niḍa*. Странно би било – отбелязва той, – ако индийците са превели на своя език прозвището „бели куни“, но са оставили без превод името на „черните куни“. Според него кипчаките правилно са били причислени към най-западния клон на кимаките, но авторът погрешно е отнесъл появата на термина „Дешт-и Къпчак“ едва при монголите в XIII в. Още около 1030 г. кипчаките са били споменати сред съседите на Хорезм при „днешното“ Хивинско ханство, а и обозначението „кипчакска степ“ вместо предишното „гузска степ“ се срещало вече при персийския поет от XI в. Насир Хусрау (**В. Бартольдъ.** Новый трудъ, 148).

е отделено на народопреселенията от XI, XII и XIII в., но тези сведения са били събрани „не в достатъчна пълнота, без критика, с постоянни преходи от една догадка към друга, без всякакво разграничаване между такива догадки и точно обосновани предположения“.⁴⁵¹ В реконструираното придвижване през XII в. на кьтаите и през XIII в. на монголите постоянно сме се натъквали на „недостатъчно познаване на общите географски и исторически условия“; забелязвало се и „недостатъчно познание с изворите и литературата по предмета“; малко обосновани били „географските и хронологични изводи, засягащи движенията на запад в XIII в. на монголите и техните предшественици, изтиканите от тях из Задбайкалието и западна Монголия мергити и наймани“.⁴⁵² За всичко това Бартолд дава редица примери и внася съответни корекции.⁴⁵² Според него неизяснен оставал също въпросът за светлокосата раса в Средна Азия.⁴⁵³ Въпреки изброените недостатъци обаче, трудът заслужавал, „по богатството и разнообразието на събраните в него сведения“, пълното внимание на специалистите и рецензентът се надява, че статията му ще облекчи някои от тях в трудностите по извличането и използването на този „ценен материал“, който бил „крайно неудачно разположен, затулен с множество отстъпления и излишни разсъждения“.

⁴⁵¹ В. Бартольдъ. Новый трудъ, 149.

⁴⁵² В. Бартольдъ. Новый трудъ, 150-154.

⁴⁵³ В. Бартольдъ. Новый трудъ, 155-156.

Куманският «кодекс» през първата половина на XX в.

Около началото на Първата световна война излиза една кратка статия на турския лингвист **Неджиб Асим** (1861-1935) върху кипчакския език,⁴⁵⁴ към който с развитието на тюркологията бива отнесен и куманският, а освен това работата на **Николай Иванович Веселовски** (1848-1918) за проблема с изучаването на т. нар. каменни баби,⁴⁵⁵ най-впечатляващите останки от материалната (и духовна) култура на половците. Тогава е било завършено и изследването на **В. В. Радлов** върху гатанките от *Codex Cumanicus*, което обаче остава непубликувано. След като отшумява турболентното второ десетилетие, белязало края на цяла една епоха и посяло кълновете на бъдещи конфликти и социални експерименти, чиито последици се чувстват до днес, възвръщането към нормалния ритъм на живот благодетелства и хуманитарните научни изследвания, в частност изучаването на езика и миналото на куманския народ. В следвоенния период, особено през 20^{-те} и 30^{-те} години на XX в., нарастват лингвистичните проучвания върху едни или други податки, имащи отношение към куманите и говорения от тях език, задълбочава се изучаването на *Codex Cumanicus*, появяват се работи, хвърлящи нова светлина върху същността, историята и културното наследство на куманите и тяхното взаимодействие със заобикалящите ги страни и народи. Така се очертават три основни, свързани помежду си, направления (език, *Codex Cumanicus*, история) в разработва-

⁴⁵⁴ **Necib Âsim.** Kıpçak Türkçesine dair. – *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*. I, İstanbul, 1914, № 4, 381-383.

⁴⁵⁵ **Н. И. Веселовский.** Современное состояние вопроса о „каменных бабах“. – *Записки Одесского общества истории и древностей*, 32, 1915. Авторът описва и издава колекцията статуи от Одеския музей.

нето на куманската проблематика. Към тях с времето са добавени нови тематични „звена“ (СПИ, куманска ономастика, „каменни баби“ и пр.), както и „периферийни“ теми, до голяма степен отнасящи се косвено до куманите, които условно могат да бъдат обобщени в една смесена група „Varia“. Тук се причислява статията на **Ищван Дьорфи** (1884-1939) за куманските поселения в Карчаг, книгата му за хрониката на „Голяма Кумания“ и работата относно евангелизирането на куманите,⁴⁵⁶ корпусът на **Тадеуш Ковалски** (1889-1948) с караимски текстове от Троки,⁴⁵⁷ трудът на **Георги Баласчев** (1869-1936) за „огузката държава“ по средновековното българско Черноморие,⁴⁵⁸ който е инспирирал **Ат. Манов** да приеме селджукския произход

⁴⁵⁶ **István Győrffy**. Kunhalmok és telphelyek a karczagi határban [Кумански могили и поселения в областта на Карчаг]. – In: *Föld és Ember* [Земя и човек], 1, 1921, 59-62; **I. Győrffy**. *Nagykúnsági Krónika, melyet részint régi írásokból, részint szájhagyomány alapján egybeszerkesztett* [Хроника на Nagyкúnság, съединена в едно отчасти по стари писания, отчасти въз основа на народното предание]. Karczag, 1922, IV + 159 pp. (Книгата е рецензирана от **А. М. [?]** в: *Levéltári Közlemények* [Известия на Държавния архив] (*LK*), 1, 1923, p. 212 и сл. и от **Z. Szilády** в: *Protestáns Szemle* [Протестантски преглед] (*PSz*), 33, 1924, p. 244 и сл); **I. Győrffy**. A kunok megtérése [Покръстването на куманите]. – *PSz*, 34, 1925, 669-681 (изтъква се, че продължителната съпротива на куманите срещу натиска на католическата църква ги е накарала още в началото на протестантското движение масово да приемат калвинизма).

⁴⁵⁷ **Tadeusz Kowalski**. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. W Krakowie, 1929.

⁴⁵⁸ **Г. Μπαλάστζεφ**. Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Η' ὁ Παλαιολόγος καὶ τὸ ἱδρυθὲν τῆ συνδρομῆ αὐτοῦκράτος τῶν Ὀγουζίων παρὰ τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τοῦ Εὐξείνου. Sofia, 1930. Един румънски превод на G. Brătianu е издаден от Института по обща история при университета в Яши: **G. D. Balasčev**. *Impăratul Mihail VIII Paleologul și Statul Oguzilev pe țărmul Mării Negre*. Iași, 1940 (1942).

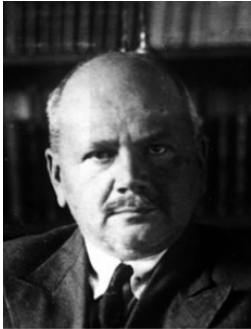
на гагаузите,⁴⁵⁹ публикацията на **Г. Люкьо** за обитателите на Влахия и Молдавия през X-XII век (тя е последвана от проучването на **Матиаш Дьони** върху етническия състав на населението в румънските територии през XI в.),⁴⁶⁰ работите на **Йоан Ференц** и **Ласло Макай** за католическата пропаганда сред куманите и създаването на отделно епископство за тях⁴⁶¹ и др.

Особено плодотворни в този период до средата на столетието са изследванията върху *Codex Cumanicus*. Още академик Залеман е бил склонен да отнесе съставянето на Кодекса към XIII в., откогато според него датирал записаният езиков материал. Банг го упреква за това, макар сам да

⁴⁵⁹ **А. I. Μανόφ.** Ποιοί εἶνε οἱ Γκαγκκαούζοι. – In: *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 10, 1933, 383-400; **А. Мановъ.** Потеклото на гагаузитѣ и тѣхнитѣ обичаи и нрави. Варна, 1938; **А. Manoff.** *Die Herkunft der Gagsausen*. București, 1940.

⁴⁶⁰ Срв. **G. Lükő.** Havaselve és Moldua népei a X-XII. Századokban [Народите на Влахия и Молдавия през X-XII в.]. – *Ethnographia*, 46, 1935, 95-96; **М. Gyóni.** A paristrioni „államalakulatok“ etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában. – In: *A Magyar Történettudomány Intézet Evkönyve*. Budapest, 1942, 89-117. Също в превод: **М. Gyóni.** Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion (Archaisierende Volksnamen und ethnische Wirklichkeit in der „Alexias“ von Anna Komnene). – In: *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 9-10, 1943-1944, 83-188 (= *Ostmitteleuropäische Bibliothek*, 48, Budapest 1944). Авторът и по-късно пише по въпроса за времето на появата на власите: **М. Дьони.** Влахи Барийской летописи. – *Acta Antiqua Hung.*, 1, 1951, 235-245; **М. Gyóni.** La première mention historique des Vlaques des Monts Balkans. – *Acta Antiqua Hung.*, 1, 1951, 495-515.

⁴⁶¹ Вж. **Ioan Ferentz.** *Cumanii și episcopia lor*. Blaj, 1931 (В първите две части, заемащи половината на труда, се проследява историята на куманите, техните взаимодействия с печенезите, набезите им в Унгария, Русия и Византия, тяхната роля в „румъно-българската“ империя и съдбата им при монголската инвазия, след което се разглежда въпросът за „куманската епископия“); **L. Makkai.** *A milkói (kún) püspökség és népei* [Куманското епископство в Milkó и народите му]. Debrecen, 1936.

е смятал, че някои листа от „немската“ част биха могли да бъдат по-стари от 1303 г. Полемиката между двамата учени е имала важно значение за по-късните проучвания върху историята на самия паметник. В 1924 г. **Александр Николай Самойлович** (1880-1938) се присъединил към К. Залеман,⁴⁶² като отхвърлил всякаква възможност събирането на материалите за Кодекса да е започнало на 11 юли 1303 г.

Проучвайки съотношението между християнските и мюсюлманските месеци, отбелязани в групата „Nec sunt tempora“ (с. 80-81 при Кун; fol. 36 v, 10-21 в оригинала), Самойлович забелязал, че приведените латински названия на месеците не съответствали на очакваните за 1303 г. арабо-персийски имена. В персийската колонка на *januarius* отговарял вторият мюсюлмански месец *safar*, срещу май (*ma-dius*) там били изписани названията *regeb* и *gimediclachel* (отразяващи съответно шестия и седмия от лунните месеци), а първият фактически ислямски месец мухаррем (*mu-garâ*) е бил разположен най-накрая срещу ноември, което допускало отнасянето му едновременно към *november* и *december*. Като съобразил средната годишната разлика от 10-11 дни между ислямския лунен и юлианския слънчев календар, Самойлович стигнал до заключението, че съответствието между европейските и мюсюлманските месеци, така както то е дадено в текста, може да се наблюдава в близост до фиксираната в Кодекса дата в най-пълния си вид през 1294 г., когато 1 януари съвпадал с 1 сафар 693 г. от хиджра, когато в края на май се смесвали месеците джумади-юлахир с реджеб и когато мухаррем от следващата 694 г. по

⁴⁶² А. Н. Самойлович. К истории и критике Codex Cumanicus. – Доклады Российской Академии Наук, сер. Б, 1924, 86-89.

хиджра започвал на 21 ноември и завършвал на 21 декември 1294 г., поради което липсвал специален кореспондент за декември в персийската колонка на текста. Двадесет и три години след фиксираната в Кодекса дата, т. е. в 1326 г., описаното съответствие се повтаряло, но вече не изцяло. Ето защо Самойлович предполага, че по всяка вероятност „материалът по мюсюлманските месеци за персийската колонка ... и по половецките за куманската колонка, е бил записан не в XIV, а в XIII век“, т. е. девет години преди да започне изготвянето на първата част на паметника. В своето изследване той обърнал внимание също и на идентичността на гатанките с живата тюркская поетична традиция.

Предложената от Самойлович датировка оказала влияние върху някои по-късни проучвания в областта. **Теодор Менцел** (1878-1939) определено отнесъл *Codex Cumanicus* към XIII век,⁴⁶³ докато други специалисти предпочитали да го смятат за принадлежащ по-скоро към XIII - XIV в. Сред тях бил и **Тадеуш Ковалски** (1889-1948) в обобщенията си върху езика на този паметник.⁴⁶⁴ Още през 1928 г. полският тюрколог анализирал един пасаж от Богородичния псалтир,⁴⁶⁵ а по-късно обнародвал и студията си върху имената на тюркските месеци,⁴⁶⁶ в която се спрял подробно и на куманския календар (на с. 17-26). Тук заедно с редица ценни наблюдения⁴⁶⁷ и корекции⁴⁶⁸ Ковалски уточнява, че списъ-

⁴⁶³ **Th. Menzel.** Über die Werke des russischen Turkologen A. Samojlovič. – *Arch.Or.*, I, 1929, N° 2, p. 233.

⁴⁶⁴ Срв. **T. Kowalski.** *Karaimische Texte*, S. LI-LII, LX-LXV.

⁴⁶⁵ **T. Kowalski.** À propos du Codex Cumanicus fol. 69 r., 9-10. – *RO*, 6, 1928, 210-215.

⁴⁶⁶ **T. Kowalski.** Zu den türkischen Monatsnamen. – *Arch.Or.*, 2, 1930, 3-26.

⁴⁶⁷ Като това, че списъкът в тюркската колонка на Кодекса преминавал директно от последния месец на пролетта към „есенния месец“ и по този начин прескачал цели три месеца от годината.

кът с календарните имена е погрешно транскрибиран в използваното от Самойлович издание на Кун. Издателят не е възстановил правилната последователност в имената на месеците, посочена от копистта чрез линии, свързващи *gimediclachel* с *madius*, *reger* с *junius*, *saabam* с *julius*, *mugarâ* с *december*.⁴⁶⁹

За съжаление Ковалски не направил следващата крачка и не обвързал този факт с прецизиране на хронологията в изготвянето на първата част от Кодекса. Това сторил независимо от него големият руски изследовател на древно-тюркските писмени паметници **Сергей Ефимович Малов** (1880-1957).⁴⁷⁰ Той се съгласил със Самойлович, че речниковият материал трябва да е бил събран преди 1303 г., но подобно на академик Бартолд определил Кодекса като паметник на езика от XIII-XIV в. За разлика от своя предшественик Малов анализирал по-внимателно липсата на арабско название, което да съответствува на декември, както и наличието на два мюсюлмански месеца (реджеб и джумади-юлахир), разположени срещу май. Ученият обърнал внимание също на факта, че месецът от третата колонка „курбан байрам ай“ се е намирал срещу *mugarâ* (т. е. мухаррем), а не срещу предходния месец *dilghia* (т. е. ди-л-хадждже), когато мюсюлманите принасяли своята жертва (курбан). Ето защо Малов предложил имената от персийската колонка, започ-

⁴⁶⁸ Например прочита „*asur*“ вместо погрешно изписаното „*asuc*“, което дава „*āšūr āy*“ (месец [на] ‘*Āšūrā*), наречен така по празника „ашуре“ в памет на битката при Кербела, когато в 680 г. пада убит внукът на Пророка – Хюсеин ибн Али, превърнал се в централна фигура на шиитския религиозен култ.

⁴⁶⁹ Вж. **Т. Kowalski**. *Monatsnamen*, с. 18 и факсимилето, разположено между с. 18 и 19, а така също с. 23, бел. 1.

⁴⁷⁰ **С. Е. Малов**. К истории и критике *Codex Cumanicus*. – В: *Известия Академии наук СССР. Отделение Гуманитарных Наук*. VII серия, Ленинград 1930, 347-375.

вайки с *reger*, да се спуснат с един ред по-надолу. Тогава *gimediclachel* запазвал мястото си срещу *radius*, *reger* се съпоставял с *junius*, на *tugağâ* вече съответствувал *december*, а пък *surban baran au* от тюркската колонка съвсем закономерно се разполагал срещу *dilghia*. При едно такова подреждане отпада предположението, че празният ред в персийската колонка може да е бил умишлено оставен, както е смятал Самойлович. В такъв случай наблюдаваното съответствие на мюсюлманските и християнските месеци е съществувало не в 1294, а в 1295 г., т. е. с една година по-близо до 1303, когато месец сафар се простираше от 21 декември 1294 до 19 януари 1295 г., а месец мухаррем обхващал времето от 10 декември 1295 до 8 януари 1296 г. Впоследствие подобна корелация е била възможна в 1325 (и дори в 1324), т. е. с 1-2 години по-близо до датата 1303 – заключава Малов.

Втората част на неговото изследване е посветена на куманските гатанки (с. 349-375). Малов отбелязва, че след статията на Немет академик Радлов преразгледал този материал в отделен труд от 1915 г., който е останал необнародван. Сега той използва неговия ръкопис на съответните места с изрично позоваване на автора и дава отделните гатанки в транскрибиран текст, анализ и евентуален превод. Руският тюрколог се спира на почти всичките 47 образци, пропускайки само някои от тях, чийто превод според него е бил ясен. Освен това той прилага "Указател наполовецките гатанки по техните отговори" (с. 372) и "Списък на някои думи" (с. 373), срещани в куманския текст, като изразява несъгласието си с Немет, който в отделни случаи е предлагал обяснения с помощта на думи и форми от османския език,

както и с мнението на Радлов за наличието на елементи от казанското наречие в куманския.

Студията на Малов подтиква **Дюла Немет** отново да се върне към тази проблематика.⁴⁷¹ Изтъквайки, че гатанките несъмнено спадали към най-трудните места на Кодекса, Немет подробно се спира на една от тях (№ XLII), като разглежда досегашните прочитите на Г. Кун, В. Радлов и В. Банг и припомня също своето тълкуване от 1913 г. Той привежда сега новия превод на Радлов, който Малов е цитирал заедно с Неметовия без всякакъв коментар, след което анализира отделни спорни места, за да отхвърли „подобренията“ на Радлов и да потвърди предишното си обяснение на текста чрез по-подходяща интерпретация. Една кратка статия за куманските гатанки обнародва по-късно в Истанбул и турският учен **Абдюлкадир Инан** (1889-1980).⁴⁷²

Наред с изброените чисто лингвистични трудове, към края на двадесетте години се появява и едно историческо проучване на *Codex Cumanicus* – забележителната студия

⁴⁷¹ **J. Németh.** Zu den Rätseln des Codex Cumanicus. – In: *Kőrösi Csoma-Archivum*, 2, 1926-1932, pp. 366-368. Приблизително по същото време Немет се спира и на някои основни въпроси на куманската фонология в първото приложение (с. 50-59) към изследването си върху надписите на съкровището от Надь Сент Миклош: **J. Németh.** *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós.* Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen, II. Die ungarische Kerbschrift. Budapest-Leipzig, 1932, 84 S. + IV Taf. (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, II). Вж. също: **J. Németh.** *A nagyszentmiklósi kincs feliratai* [Надписите на съкровището от Надь-сент-Миклош]. Budapest, 1932, 35 pp. (= *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* [Публикации на Унгарското дружество на лингвистите], 30); **J. Németh.** Les inscriptions du trésor de Nagyszentmiklós, I-II. – *Revue des Études Hongroises*, [8-] 11, 1933, 5-38; 12, 1934, 126-136.

⁴⁷² **Abdülkadir İnan.** Codex Cumanicus bilmecelerine dair [Относно гатанките на Codex Cumanicus]. – In: *Kopuz*, Istanbul 1939, № 3, pp. 83-84; № 4, pp. 122-124. Вж. също: **A. İnan.** *Makaleler ve İncelemeler* [Статии и изследвания]. Ankara 1968, pp. 353-358.

на един от видните руски учени емигранти **Дмитрий А. Расовски** (1902-1941), с която той открива цяла своя поредица от изследвания върху същността и ролята на куманите в историята на Източна Европа.⁴⁷³ В нея за пръв път се прави разбор на този извор с оглед на неговото културно-историческо значение. Като подчертава, че отговорите на въпросите за произхода и предназначението на Кодекса би трябвало да се търсят в самия паметник, Расовски предлага описание на двете негови части, след което подробно анализира структурата и съдържанието на първата от тях, отбелязвайки, че дори в триезичния речник освен термини с най-общо значение се срещали и отделни думи, отразяващи сякаш специално духовни интереси. При другия глосар, където лексемите са обединени в тематични групи, тези интереси проличавали още при първата група, обхващаща понятия като *deus, mater dey, angelus, santus, crux, confessio, paradisus, infernus* и пр. Следват групи от думи, изброяващи основните елементи, подразделенията на времето, петте сети-ва, някои антоними и прилагателни, човешките качества и недостатъци, степените на родство, частите на тялото и т. н. Най-явно обаче в Кодекса встъпвали търговските интереси – посочени са не само основни понятия като търговец, пазар, продавач, купувач, посредник, кредитор, длъжник, цена, счетоводна книга и пр., но също редица търговски артикули – суровини и тъкани с използваните за тях цветове; подправки, ароматични масла, лекарствени растения и други източни стоки, заедно с техните опаковки; скъпоценни камъни, кожи и пр. Следват семантични групи, отразяващи уседнал градски начин на живот. Те съдържали множество

⁴⁷³ **Д. Расовский.** Къ вопросу о происхождении Codex Cumanicus. – *Seminarium Kondakovianum* (SK), 3, 1929, 193-214. Срв. към това рецензията на **Hasan Ortekin.** D. A. Rasovskiy. Codex Cumanicus'un menşeselesi hakkında (Sem. Kond., III, 1929, 193-214). – In: *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 5, 1936, 351-352.

термини, отнасящи се до училищното дело, различни занаяти и професии, или такива, които са свързани с предмети от бита и домашното оборудване, части от облеклото и въоръжението, някои развлечения и т. н. Накрая са добавени лексеми, имащи отношение към храненето, изредени са наименования на дърветата с техните плодове, млечни и други продукти, имена на животни, птици и дори насекоми. Расовски не само посочва названията на отделните групи, но изброява също голяма част от включените в тях глоси, заедно с латинските им наименования, коригирани на места съгласно предложенията на Емилио Теца. В бележките под линия той дава още допълнителни примери, прецизира прочитите на Г. Кун и на В. Радлов, вмъква свои наблюдения за възможното наличие на особени групи от думи, чието заглавие „е било пропуснато при преписването“, уточнява произхода и названията на някои видове платове и т. н.

След този детайлизиран преглед, заемащ цели 10 страници от изложението (с. 197-206), Расовски поставя въпроса за датировката, предназначението, автора и мястото на изготвяне на текста. Противно на Банг той смята, че небрежността на записа, а също многобройните грешки и обърквания на паралелните думи в трите колонки – всичко това ни кара да виждаме в автора само преписвач, а не съставител на Кодекса, при това „преписвач достатъчно безграмотен, лошо знаещ персийски и половецки език“.⁴⁷⁴ От друга страна самият речников материал и разположението му в паметника позволявали да се направи извод за неговото постепенно събиране. Някои от групите първоначално били съставени навярно в азбучен ред, след което са били допълнени с нови думи без спазване на тази последователност, придобивайки по този начин сегашния си вид. И в двата речника имало доста непреведени латински глоси, което

⁴⁷⁴ Д. Расовскій. Къ вопросу, 206-207.

пък навявало на мисълта, че те са били вписани едва впоследствие. Към това се добавят и анализите на Самойлович, който отнася изготвянето на италианската част на Кодекса към 1294 г. Ето защо Д. Расовски заключава, че достигналият до нас ръкопис по всяка вероятност е бил само копие от по-древен оригинал, възходящ към XIII в. На свой ред този оригинал навярно е възникнал не изведнъж, а „по пътя на ред последователни добавки“, докато накрая копие от него е било направено през 1303 г. Очевидно Кодексът е бил изготвен с практическа цел – смята авторът. Той явно е бил преписван и то неведнъж. При подбора на думите неговите съставители са се интересували само от определени, необходими за тях обозначения. Това обяснява и обстоятелството, че словесният материал на двата източни езика навсякъде встъпва като подчинен спрямо латинската колонка, без да носи самостоятелен речников характер.

Пристъпвайки към проблема за авторството, Д. Расовски припомня изказаните предположения, според които съставителят на Кодекса трябвало да се търси сред италианските търговци (така са мислели по-старите изследователи като Клапрот, Кун, Радлов и др.), или пък сред духовните лица и в частност францисканските мисионери (мнение на Теца, Банг, Салавил, Гжегожевски и пр.). Според него общата грешка на двете противоположни тези се заключавала в тясното приписване на паметника или само на търговец, или само на мисионер. Едва ли Кодексът е бил съставен от търговец с оглед на неговите интереси, защото той е съдържал редица църковни термини и думи, изразяващи религиозно-морални понятия, а така също обстойно изброяване на частите на тялото и вътрешните органи, представляващи интерес само за един лекар – отбелязва ученият. Но и другото мнение, според което авторът на Кодекса е бил духовно лице, също се натъквало на сериозни възражения. Многого

специфични търговски термини трудно биха могли да бъдат записани само от проповедник. Редица думи, включително обозначенията на такива „професии“ като тези на блудниците и сводниците, са отразявали по-скоро един светски мироглед.⁴⁷⁵ Ето защо Расовски с основание предполага, че явно предназначението на Кодекса е било по-широко, отколкото да служи на интересите само на търговец или само на мисионер. „Това е бил речник за цяла италианска колония“ – заключава той, – „живееща в място на постоянни срещи с персийски и половецки елементи“.⁴⁷⁶

Къде можело да се търси съединяването на трите езика? Ако се съди по речниковия материал, това е било някакъв голям търговски център с етнически пъстро население. Обстоятелството, че за италианските колонисти езикът на персите е бил по-важен и затова те са го поставили на първо място след своя в триезичния речник, подсказвало че в този град едновременно с италианците са пребивавали също персийски търговци и занаятчии. И тъй като в крайбрежните италиански колонии (Кафа и Тана) нямало следи от присъствието в тях на перси, а по-далеч на изток (в северен Кавказ или в Сарай) през втората половина на XIII в. все още липсвали трайни италиански колонии, въпросното място по всяка вероятност трябвало да се търси на запад, в района на Крим. Именно в някогашната кримска столица Солхат (или Ески Крим) Расовски открива възможното място на изготвя-

⁴⁷⁵ **G. L. Brătianu.** *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII-e siècle.* Paris 1929, p. 231, note 5, също обръща внимание на обстоятелството, че такива думи като *gofiana*, *bordellum*, *meretrix* (СС, р. 69) или *gofianus*, *castratum* (СС, р. 99) съвсем не подхождали за монах. Той изтъква, че италианските колонии по северното крайбрежие на Черно море са имали търговски и мисионерски връзки с персийските илханове (с. 180-191) и споделя възгледа на Кун за генуезкото авторство на първата част от Кодекса.

⁴⁷⁶ **Д. Расовский.** Къ вопросу, 210.

не на *Codex Cumanicus*. През XIII в. Солхат е бил резиденция на наместника на златноорденския хан и е представлявал един от най-цветущите градове в региона, пряко свързан чрез керванен път с ираноезичния Хорасан и осъществяващ посредством черноморските пристанища Кафа и Судак търговски контакти също с Турция, Византия, Сирия, Египет и Южна Европа, най-вече с Италия. Локализацията на Кодекса в Солхат би довела до извода за съществуването в него още през втората половина на XIII в. на развита италианска фактория, чиито латиноезични жители са имали своите частни домове и училища, своите лекари, учители, свещеници, военна охрана и занаятчии. Съвместният живот с местното население е породило необходимостта от усвояване на речниковото му богатство във всички области на материалния живот. Расовски предполага, че италианските лекари вероятно са практикували и сред туземците, а свещениците са мисионерствували сред тях.⁴⁷⁷ Накрая той се опитва да установи кои от предметите на търговията са били докарвани от Изток и какво се е изнасяло на Запад – една трудна задача, усложнена също от обстоятелството, че триезичният речник вероятно е отразявал не само кримската търговия на запад с Италия, но и с разположените в южна посока Мала Азия, Арабия и Сирия.

С течение на времето все повече изследователи на Венецианския кодекс достигнали до убеждението, че точното изучаване на неговите текстове е немислимо без ползването на оригинала, респективно без наличността на надеждни фотокопия, които да коригират немалкото пропуски и грешки в класическото издание на Г. Кун. Още Банг осъзнава тази необходимост и с присъщата си немска педантичност прилага в своите трудове факсимилета на разглеждания материал, а френският ориенталист Пол Пелио в рецен-

⁴⁷⁷ Д. Расовский. Къ вопросу, 212-213.

зията си върху Маркварт издига идеята за ново факсимилно издание на Кодекса. По сведения на Немет, през 20-те години Емил Якубович поръчал заснемането на целия паметник и получените черно-бели фотографии били отлични, „далеч по-добри от всички останали“, но впоследствие се загубили.⁴⁷⁸ Поради това първата и десетилетия наред единствена репродукция на *Codex Cumanicus* се свързва с името на датския проф. **Кааре Грьонбек** (1901-1957) – един от бъдещите издатели на органа на скандинавското ориенталистично дружество, където посмъртно е публикувана и студията му за ролята на степта в световната история.⁴⁷⁹ Той се нагърбил с тази отговорна задача, тъй като съгласно собствената му оценка изданието на Кун „не би могло да се смята за академично научно издание“. Ето защо се заел с фототипното отпечатване на оригинала,⁴⁸⁰ снабдявайки го с кратка

⁴⁷⁸ Вж. рецензията на **J. Németh** към монографията на Андреас Тице за куманските гатанки и тюркския фолклор в: *Central Asiatic Journal*, 15, 1971, 314-317 и по-специално на стр. 316.

⁴⁷⁹ **Kaare Grønbech**. The Steppe Region in World History. – In: *Acta Orientalia*. Havniæ, 23, 1959, 43-56; 24, 1959, 15-28; 25, 1960, 1-14. Сред другите му трудове заслужават да се отбележат: **K. Grønbech**. Turkologie und Mongolistik. – In: *Archiv für vergleichende Phonetik*, 1, 1937, 181-185; **K. Grønbech**. Der Akzent im Türkischen und Mongolischen. – In: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, N. F. 19 (94), 1940, 375-390, както и монографията: **K. Grønbech**. *Der türkische Sprachbau*. Kopenhagen 1936, също в превод на английски: **K. Grønbech**. *The Structure of the Turkic Languages (Uralic & Altaic)*. John R. Krueger tr. Bloomington, Ind., 1979, 189 pp. (= *Indiana University Uralic and Altaic Series*, 136). Вж. също: **K. Grønbech, John R. Krueger**. *An Introduction to classical (literary) Mongolian. Introduction, Grammar, Reader, Glossary*. 1955 (second Edition; Revised with a New Supplement; Harrassowitz, 1976 (1993); **K. Grønbech**. The Turkish System of Kinship (1953), **K. Grønbech**. Mongolian in Tibetan Script. – *Studia Orientalia*, 19, 6, 1953 и др.

⁴⁸⁰ *Codex Cumanicus, Cod. Marc. Lat. DXLIX*. In Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung von **Kaare Grønbech**. Kopenhagen 1936, 12 S. + 164 S. Faksimile. (= *Monumenta Linguarum Asiae Maioris*. Edidit K. Grønbech, I: *Codex Cumanicus*).

уводна част, където дал обща информация за Кодекса и библиография на по-важните проучвания на материала (с. 8-11). Последвалите 164 факсимилни страници, макар и не навсякъде качествени в техническо отношение, пресъздават автентичното съдържание на манускрипта и образуват едно първостепенно работно средство, което и до днес запазва голямото си значение, независимо че вече се е превърнало в ценна библиографска рядкост.

Шест години след обнародването на самия паметник Грьонбек предлага на научната общественост своя речник на куманския език – една великолепа лексикографска публикация, обхващаща първата сравнително пълна фонетична и лексико-граматична интерпретация на тюркския материал от Кодекса.⁴⁸¹ По този начин той допълва факсимилното издание, затрудняващо специалистите, които не били запознати със средновековната латинска и немска палеография, като дава прочита и анализа на почти всички кумански глоси. По думите на автора книгата имала двойно предназначение – да направи в удобна форма словесното богатство на *Codex Cumanicus* достъпно за тюркологията и да служи като практическо помагало при филологическото изучаване на този извор. Ето защо в "Увода" (с. 5-21) К. Грьонбек излага наблюденията си за звуковия състав и диалектите на куманския език, за пресъздаването на отделните звуци в Кодекса,

⁴⁸¹ **Kaare Grønbech.** *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.* Kopenhagen 1942, 315 pp. (= *Monumenta Linguarum Asiae Maioris*. Edidit K. Grønbech. *Subsidia*, volumen I: *Komanisches Wörterbuch*). Срв. към това рецензиите на **Annemarie von Gabain** в: *Orientalistische Literaturzeitung*, Berlin, 1944, № 1-2, col. 49; **Omeljjan Pritsak** в: *Der Islam*, 30, Berlin 1952, 111-113. През 1992 г. книгата е издадена и в турски превод: **K. Grønbech.** *Kuman lehçesi sözlüğü. Codex Cumanicus'un Türkçe sözlük dizini.* Çeviren Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, XI + 238 p. (= Kültür Bakanlığı yayınları, 1396; *Türk Dünyası Edebiyatı dizisi*, 27).

резюмира основните положения на предприетата от него фонетична реконструкция и обяснява структурата на речника. Следва самият "Куманско-немски речник" (с. 27-276), в който за всяка дума, освен нейната оригинална графика и превод, са посочени също местата и останалите форми, под които тя се среща в текста. Не липсват и коментари към предложени вече интерпретации, например при календарните термини, където, за да възстанови точния списък с имената на куманските месеци, авторът вмъква названията на трите летни месеци между № 5 и № 6 от достигналия до нас списък. Справочния апарат на труда (с. 276-325) обхваща един показалец на личните имена, два индекса на срещаните латински и немски глоси, списък на най-важните цитати и на някои съкращения от речника. С всичко това Грьонбек оставя на поколенията един изключително полезен наръчник, без който бъдещите лингвистични проучвания в областта биха били немислими. В него датският учен пръв успява да покаже, че тюркският език на Кодекса не е бил хомогенен, а е съдържал значителни отклонения (например: *astlan* и *arslan*, *oqša-* и *ovša-*, *kendi* и *kensi*), откъдето следва, че в двете му части по всяка вероятност са били записани различни кумански диалекти.

От трудните години на Втората световна война датира и един от най-пълните приноси върху историята на *Codex Cumanicus*, представляващ също библиографска рядкост поради ограничения тираж на том V от поредицата, в която е бил публикуван. Това е студията на **Дьорд Дьорфи** (1917-2001), където за пръв път са подложени на задълбочен систематичен анализ не само съдържанието, но и външните белези на манускрипта, а така също и историческите условия, при които Кодексът е могъл да бъде изготвен до вида, в

който е достигнал до нас.⁴⁸² Унгарският учен се присъединява към доводите на Теца, Фрати и други изследователи, според които разглежданият манускрипт никога не е принадлежал на Петрарка. След Нолхак той също установява, че названието "Petraeca Codex" е представлявало инвентарна грешка. Великият италиански поет действително е бил завещал своята библиотека на Венеция в тестаментата от 1362 г., приет от сената на града. Но по време на смъртта си през 1374 г. Петрарка е живеел в Аркуа близо до Падуа и обтегателните отношения между Венеция и Падуа попречили на изпълнението на неговата последна воля. Освен това колекцията му е включвала само книги от пергамент, докато *Codex Cumanicus* е изготвен на хартия.⁴⁸³ Що се отнася до името на последния притежател на Кодекса, Дьорфи го разчита като Zinale (или Ziuale)⁴⁸⁴ – един прочит, който е бил предложен някога от К. Фрати, но бил отхвърлен от всички останали изследователи.

Това което Дьорфи пръв успява да стори, е, че лично изследва страниците на манускрипта с оглед на хартията и срещаните по нея водни знаци. Той потвърждава изтъкнатия още от Е. Теца факт, че Кодексът първоначално се е състоял от три свезки, които едва впоследствие били обединени в един том. Първите две, образуващи „италианската“ част на паметника, са били с еднакъв размер и са съдържали един и същ воден знак. Те били написани върху хартия от формата „Realle“, която се появила за пръв път в Северна Италия

⁴⁸² **György Györffy.** Autour du Codex Cumanicus. – In: *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata*, (1942-1947). Ebedo operi praefuit L. Ligeti. Vol. 1. Budapestini 1942, pp. 110-137 (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, V). Също на унгарски: **Gy. Györffy.** A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez. – In: *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942*, Budapest 1942, 757-777.

⁴⁸³ **Gy. Györffy.** Autour, 125-126, 135-136.

⁴⁸⁴ **Gy. Györffy.** Autour, 132, 135, 137.

през 1310 г. На много места тази хартия съдържа фрагментите на филигран, чиято възстановка давала два кръстосани къси меча. Различни типове на този воден знак са били в употреба от около 1328 до 1332 година.⁴⁸⁵

И тъй като подобна хартия не съществувала през 1303 г., Дьорфи допуска, че запазеният във Венеция манускрипт е бил само копие на по-стар оригинал, изготвено едва след 1330 г. „Можем да фиксираме епохата на нашето копие между 1330 и 1340, епоха вероятна от филигранна на манускрипта, от неговия вержбюр и неговия формат“ – заключава той, добавяйки че текстът на познатия ни триезичния речник е навярно втори, по-късен препис. Той е бил изготвен толкова грижливо, че копистът възпроизвел дори датата на предишното копие, смята авторът: „Текстът на нашето копие бил преписан буквално. Също и датата на манускрипта, която не е променена...“⁴⁸⁶ Според Дьорфи, това трябва да е станало някъде по долното течение на Волга, тъй като в достигналия до нас екземпляр се срещала и една дума, изписана на уйгурица, употребявана от тогавашната монголска администрация. Копистът обаче не можело да бъде по-отблизо определен – той е преписвал глосара от 1303 г., без да остави следи, от които да се направят изводи за неговата личност и местопроизход. Предхождащият препис, снабден с датата 11 юли 1303, по всяка вероятност е

⁴⁸⁵ Gy. Györffy. Autour, 118-120. Вж. също фиг. 1 на стр. 119. В своите проучвания авторът е използвал класическия труд на Ch. M. Briquet. *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusque'en 1600*, t. I-IV, Leipzig 1907-1923 (2. ed., New York 1966), където обаче във втория том са показани и по-ранни филигранни от същия тип.

⁴⁸⁶ Gy. Györffy. Autour, 120.

бил изготвен от италиански монах в манастира Св. Йоан близо до Сарай, доколкото в началото му се споменава името на светеца патрон на този манастир (*Ad honorem Dei et B[e]ati Jo[hann]is euangeliste* – една инвокация, явно инсерирана в текста по-късно, по време на копирането). Така Дьорфи приема подобно на Расовски предложената вече локализация на паметника в някой францискански манастир край Сарай, но за разлика от Банг смята, че там през 1303 г. е бил завършен не оригинала, а само първият препис на латинско-персийско-куманския глосар.⁴⁸⁷

Що се отнася до съставянето на първообраза, той е склонен да допусне, че персийските и куманските думи са били диктувани от един преводач, който е владеел и двата езика, навярно в по-голяма степен персийския, отколкото куманския.⁴⁸⁸ Този оригинал е възникнал през 1294-1295 г. в Крим, вероятно в предположения вече от Расовски град Солхат, като помощно езиково средство за нуждите на италианските колонисти. Още в края на XIII в. те вече са притежавали там една църквица, с чието съществуване може да се обясни наличието на религиозните понятия в глосара.⁴⁸⁹ Обобщавайки всичко това Д. Дьорфи заключава, че Солхат би трябвало да се смята като място на оригинала на речника, започнат в 1294 г., докато в манастира Св. Йоан край Сарай е било изготвено само копието от 1303 г. Трудно е да се локализира къде е написан съхраняваният днес във Венеция манускрипт – едно копие, което е могло да бъде направено малко след 1330 г. някъде в Южна Русия по северното крайбрежие на Черно море.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Gy. Györffy. *Autour*, 123-124.

⁴⁸⁸ Gy. Györffy. *Autour*, 121-122.

⁴⁸⁹ Gy. Györffy. *Autour*, 123.

⁴⁹⁰ Gy. Györffy. *Autour*, 124.

Третата свезка на *Codex Cumanicus* обхваща изцяло „немската“ част. Дьорфи подчертава, че някога тя била по-широка и явно е била подрязана по време на подшиването или подвързването на Кодекса, което повредило записа върху отделни страници. Тя съдържала и по-различни водни знаци в сравнение с тези от хартията на първите две свезки. Тук унгарският учен установил три различни вида филигранни, два от които можели да бъдат приблизително датирани. Въз основа на това той предположил, че „немската“ част е била изготвена между 1340 и 1356 година.⁴⁹¹ Според него, автори на материала са били „францисканските мисионери, които изпълнявали функциите си в манастирите, разположени в Южна Русия или в нейните околности“.⁴⁹² Те са записали подбраните религиозни текстове, преведени от латински на кумански, както и куманско-немския глосар. Приблизително по същото време, към средата на XIV в., до тях са достигнали и първите две свезки, образуващи „италианската“ част на Кодекса, в която немските монаси направили множество корекции и добавки, като запълнили оставените празни места с думи, граматични бележки и куманските гатанки. Именно те обединили впоследствие двете отделни книги в цял том.⁴⁹³ Малко по-късно Кодексът отново станал собственост на италиански търговци (запазено е името на вероятния последен негов притежател, Antonio de Ziuale или Zinale) и с тяхно посредничество той е попаднал още през втората половина на XIV в. във Венеция, където се съхранява до днес.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ Gy. Györffy. Auour, 127-129.

⁴⁹² Gy. Györffy. Autour, 130.

⁴⁹³ Gy. Györffy. Autour, 130-132, 134-135, 137.

⁴⁹⁴ Gy. Györffy. Autour, 136-137.

Студията на Дьорфи, който и по-късно изследва номадската проблематика,⁴⁹⁵ представлява крайъгълен камък в изучаването на *Codex Cumanicus*. Неговите аргументи за историята на възникване на манускрипта (оригинал от 1294-1295 г., първо копие от 1303 г. и препис на това копие от 1330-1340 г.) са възприети от А. фон Габен и Л. Базен, а повторното проучване на хартията и водните знаци, предприето от Д. Дрюл, потвърждава в основата си изводите на унгарския учен.

«Куманизми» в източноевропейската ономастика

До средата на ХХ в. се появяват значителен брой изследвания, върху единични слова или групи от думи, които могат да бъдат отнесени към (или етимологизирани чрез) куманския език.⁴⁹⁶ Към тях спадат също множество ономастични податки включително и самият кумански етноним. Доста интензивни по това време са проучванията върху унгарските и румънските материали, при което особено актив-

⁴⁹⁵ Вж. по-нататък. Срв. също **Gy. Györffy**. *Monuments du lexique petchénègue*. – *АОН*, 18, 1965, 73-81; **Gy. Görffy**. *Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe*. – *АОН*, 25, 1972, 283-292, както и по-ранната работа на автора: **Gy. Györffy**. *Besenyők és magyarok* [Печенези и маджари]. – *КСЗА*, 1. Erg.Bd., 1934, 397-500.

⁴⁹⁶ Вкл. работата на **John Dyneley Prince**. *Tatar Material in Old Russian*. – In: *Proceedings of the American Philosophical Society Held in Philadelphia for Promotion of Useful Knowledge*, 58, 1919, 74-88, където са приведени отделни източни лексеми, анализирани от Мелиорански и Корш, сред които и думи, съдържащи се в СПИ: *bl'van, bojan, bojarin, baj-tur, bus (busovi), bjes, ženčjug, kaninu, kogan, košcej, komonj, kur, kurgan, lóšadj, nogata, Ovlur, Oljber, or'tama, saltany, tl'kovin, Tjmutarakan, topčak, Šeljbirj, šereširy, kharalužny, Khinovu, khorjúgov, japončica, jaruga, jar-tur, čaga* (примерите са изписани според авторския прочит).

но се проявява унгарската лингвистика. Тук могат да бъдат посочени работите на **Й. Карачони** за някои кумански и печенежки топоними⁴⁹⁷ и на **Ж. Батки** върху имената Csura (< кум. *šuga* ‘сокол’) и Karaszó (< тюрк. *qara-su* ‘черна вода’),⁴⁹⁸ изследването на **Т. Хотонг** над румънските топоними с кумански произход,⁴⁹⁹ приносът на **Д. Паис** към историята на унгарското фамилно име Komán (< Quman) и писмото му, адресирано до Ищван Дьорфи, което съдържа размисли за най-старите унгарски фамилни имена с тюркски произход от областта Göcsej в комитата Zaja, включително за фамилното име Komondor (< тюрк. Quman + dur)⁵⁰⁰ и др.

Няколко важни разработки от това време се свързват с името на **Дюла Немет** (1890-1976) – един от най-изтъкнатите унгарски тюрколози на двадесетия век, станал впоследствие член на Унгарската академия на науките и директор на Института по лингвистика към нея. Немет, чиято научна продукция до началото на 50-те години вече наброява над 200 заглавия, демонстрира разностранни интереси – от особеностите на турския език и неговите диалекти (включително в България, където ученият е пребивавал и косвено е допринесъл за развитието на българската тюркология)⁵⁰¹ до

⁴⁹⁷ **J. Karácsonyi.** Néhány besenyő és kún helyneveinkről [За някои местностни имена с печенежки и кумански произход]. – *Magyar Nyelv*, 17, 1921, 211-212.

⁴⁹⁸ **Zs. Bátky.** Csura. – *Néprajz- és Nyelvtudomány* (Szeged), 3, 1931, 118-119; **Zs. Bátky.** Karaszó rét. – *NéNy*, 3, 1931, 208.

⁴⁹⁹ **T. Hotong.** Citeva nume topice românești de origine cumană. – In: *Anuarul Liceului Național din Iași pe anul 1932-1933*. Iași, 1934.

⁵⁰⁰ **D. Pais.** Komán. – *Magyar Nyelv* (Budapest), 30, 1934, 321; **D. Pais.** Gyórfy Istvának. – *MNy*, 30, 1934, 126-128. Вж. също **D. Pais.** Szentelstszék. – *MNy*, 28, 1932, 309-310.

⁵⁰¹ Неговият ученик Дьорд Хазай (György Háza) е сред първите преподаватели в катедрата по Турска филология към Софийския университет, където през 50-те години води основен курс по „Увод в тюркологията”

различни проблеми на тази наука и отделните тюркски езици, включително въпроси, свързани с древнотюркските надписи, тюрко-монголските и урало-алтайските връзки, с тюркските напластявания в унгарския език, с [пра]българските имена и заемки,⁵⁰² с хуните, печенезите, секелите и пр. Ре-

(вж. **В. Стоянов**. *Bulgaro-turcica 2: Турското население в България между полюсите на етническата политика*. София: Издат. ЛИК, 1998, с. 121). С престоя на Немет в страната са свързани публикациите: **J. Németh**. Emphatische Formen in der türkischen Mundart von Vidin. – In: *Scritti in Onore di Luigi Bonelli*, Roma, 1940, pp. 87-95 (= *Publicazioni dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli, Annali*, N.S.I.); **J. Németh**. La cérémonie du tewhid a Vidin. – In: *Ignace Goldzieher Memorial Volume*, I, Budapest, 1948, 329-335; същото на унгарски език: **Gy. Németh**. A mohamedán vallásgyakorlat népi formáinak ismeretéhez (A tevhit szertatása Vidinben) [Принос към опознаването на народните форми на мюсюлманския култ (церемонията тевхид във Видин)]. – *Ethnografia*, 59, 1948 (1949), 1-4; **J. Németh**. Die Zeremonie des Mevlud in Vidin. – *AOH*, 1, 1950, 134-140; **J. Németh**. Ein türkischer Text aus Vidin über die Pilgerfahrt. – In: *Documenta islamica inedita, Ricardo Hartmann viro de studiis islamicis meritissimo sacrum*, Berlin, 1952, S. 273-277; **J. Németh**. Le passage ö > ü dans les parlers turcs de la Roumelie nord-ouest. – *RO*, 17, 1951-1952 (1953), 114-121; **Gy. Németh**. Beszámoló bolgáriai tanulmányutamról [Доклад за научното ми пътуване в България]. – *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* [Протоколи на отдела по езикознание и литературознание на Унгарската академия на науките], 5, 1954, 213-218; **J. Németh**. Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. Sofia, 1956, 74 S.; същото на унгарски: **Gy. Németh**. Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához [За класификацията на турските диалекти в България]. – In: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 10, 1956, 1-60.

⁵⁰² **Gy. Németh**. Bolgár-török jövevényszavainkhoz [За тюрко-българските заемки]. – *MNy*, 11, 1915, 316-318; **Gy. Németh**. Vannak-e arab eredetű bolgár-török szavaink? [Има ли тюрко-български заемки от арабски произход?]. – *Magyar Nyelvtör* [Страж на унгарския език], 45, 1916, 213-215; **Gy. Németh**. A Kobrat és Esperüch nevek eredete. – *MNy*, 28, 1932, 5-11; също в превод: **J. Németh**. Die Herkunft der Namen Kobrat und Esperüch. – *KCsA*, II, 1932, 440-447 и **Ю. Немець**. Произходът на имената „Кобратъ“ и „Есперюхъ“. – *Известия на Историческото Дружество във София*, 11-12, 1931-1932 (1932), 169-177; **Gy. Németh**. A zárt e bolgár-

лица кратки статии ученият посвещава на изясняването на унгарски лексеми с тюркски, възможно и кумански, произход (köpü ‘бутало за избиване на масло’, koldus ‘просяк’, tabur ‘табор, лагер’, ürge ‘лалугер’ и пр.; имената Csepel, Debrecen, Karczag, Maklár и др.).⁵⁰³ На въпроса за куманите той обръща внимание в различни изследвания, някои от които не са свързани конкретно с тази проблематика.⁵⁰⁴ Във връзка със съкровището от Надь-Сент-Миклош например, което Немет смята за печенежко, той се опитва да дешифрира надписите, давайки информация за узи, печенези и кумани, за техните езикови паметници и критериите за разграничаване на тези езици един от друг.⁵⁰⁵ Международната научна

török jövevényyszavainkban [Затворено *e* в тюрко-българските заемки]. – *MNy*, 38, 1942, 1-11.

⁵⁰³ Срв. например: **Gy. Németh.** Köpü. – *MNy*, 11, 1915, 144; **Gy. Németh.** Üрге. – *MNy*, 12, 1916, 24-25; **Gy. Németh.** Karczag. – *MNy*, 18, 1922, 125-127; **Gy. Németh.** Debrecen nevének eredete [Произходът на името на Дебрецен]. – *MNy*, 21, 1925, 273-274; **Gy. Németh.** Koldus. – *KCsA*, II, 1926, 198; **János Török** [псевдоним]. A koldus és dió szóhoz [За думите koldus „просяк“ и dió „орех“]. – *KCsA*, II, 1926, 238; **Gy. Németh.** Maklár. – *MNy*, 27, 1931, 145-147; **Gy. Németh.** Csepel. – *MNy*, 29, 1933, 11-12; **Gy. Németh.** A török tabur szó eredete [Произходът на тюркската дума tabur]. – *MNy*, 31, 1935, 178-181; **J. Németh.** Über den Ursprung des türkischen Wortes tabur. – *UJb*, 15, 1935, 541-547; **J. Németh.** Neuere Untersuchungen über das Wort tábor ‘Lager’. – *Acta Liguist. Hung.*, 3, 1953, 431-446.

⁵⁰⁴ Например при: **Gy. Németh.** A honfoglaló magyarság kialakulása [Етногенезисът на завладяващите унгарци]. Budapest, 1930, 350 S., където на с. 30 и 36 се обяснява името кипчак, а на с. 141-147 се говори за куни и кумани, като за quman е предложена етимология от qün + -man/-män (подобно на türk-män); **Gy. Németh.** Kisebb ural-altájai telepedések a Balkán-félszigeten [По-малки урало-алтайски заселвания в Балканския полуостров]. – *Budapesti Szemle*, 222, 1931, 397-412 (тук се разглеждат печенежките, куманските и гагаузките етнически елементи, българските шопи, османците и пр.) и т. н.

⁵⁰⁵ За да популяризира своята теза ученият посвещава на проблема за съкровището десетина публикации на унгарски, сред които и: **Gy. Né-**

общественост се запознава с резултатите на неговия труд чрез двата последователни превода от 30^{-те} години на немски и френски език⁵⁰⁶ (в 1971 г. излиза също една англоезична студия за руноподобните надписи от Надь-Сент-Миклош и руните в Източна Европа),⁵⁰⁷ като немскоезичният вариант е снабден с приложение за особеностите на и куманския език.⁵⁰⁸ В него се изтъква, че за разлика от оскъдния брой печенежки лингвистични податки (племенни названия, имена на крепости и на князе),⁵⁰⁹ които обаче позволявали все пак да се изгради обща представа за фонетиката на пече-

meth. Árpád-kori törökjeink. (Kie volt a nagyszentmiklósi kincs?) [Нашите тюрки от Арпадската епоха (Кому е принадлежало съкровището от Надь-Сент-Миклош?). – *Népünk és Nyelvünk* [Нашият народ и език], 3, 1931, 169-185; **Gy. Németh.** A nagyszentmiklósi kincs feliratai [Надписите на съкровището от Надь-Сент-Миклош]. – *MNy*, 28, 1932, 65-85, 129-139; същото излиза и в отделна брошура на 35 с. (Будапеща, 1932), сред публикациите на Унгарското лингвистично общество (= *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 30).

⁵⁰⁶ **J. Németh.** *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen; II. Die Ungarische Kerbschrift.* Budapest-Leipzig, 1932, 84 S. + VI Taf. (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, II); **J. Németh.** Les inscriptions du trésor de Nagyszentmiklós, I-II. – *Revue des Études Hongroises (RÉH)*, [8-]9, 1933, 5-38; *RÉH*, 12, 1934, 126-136 + [1] pl.

⁵⁰⁷ **J. Németh.** The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe. – *Acta Linguistica Hung.*, 21, 1-2, 1971, 1-52.

⁵⁰⁸ **J. Németh.** Inschriften, 54-59 (Anhang I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen). Впоследствие то е преведено от Янош Екман и на турски: **J. Németh.** Peçenek ve Kumanların dili. – *Türk Dili, Belleten*, seri III, sayı 14-15, 1950, 98-106.

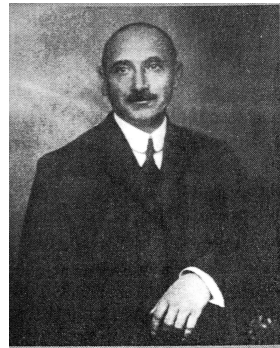
⁵⁰⁹ Тук на с. 50-51 авторът изброява глосите, предадени от Константин Багрянородни в 37-ма глава на *De administrando imperio*, които вече е разгледал по-подробно в отделна публикация: **J. Németh.** Die petschenegischen Stammesnamen. – *UJb*, 10, 1930, 27-34. Вж. също по-ранната му работа: **Gy. Németh.** A besenyők ismeretéhez. – *MNy*, 18, 1922, 2-7; също и в превод: **J. Németh.** Zur Kenntnis der Petschenegen. – *KCSA*, I, 1922, 219-225.

нежкия език, куманският материал е много по-богат. Най-важните извори за езика са *Codex Cumanicus* и записаното в Унгария навярно през XIV или XV в. куманско „Отче наш“, което по-късно е било препредавано (отчасти писмено, отчасти устно) от хора, вече изобщо не владеещи куманския, за да се стигне до объркания запис от XVIII в. Въпреки това Немет не се съмнява в неговата куманска автентичност и критикува Вамбери и Дьярфаш за опитите им да го свържат с татарски. Той подчертава, че този текст винаги е будел романтичния интерес в Унгария (дори и „днес“ е имало хора в Голяма и Малка Кумания, които са го наизустявали, само за да демонстрират познаване на куманския език). Ето защо авторът е убеден, че Шефан Варо, който бил „juratus notarius“ в родния град на Немет (Karcag) в Голяма Кумания и през 40^{-те} години на XVIII в. е съобщил на Адам Колар във Виена това куманско „Отче наш“, също не е знаел кумански. Според него унгарските кумани са били загубили своя език още през XVI в. В противен случай би трябвало да са запазени повече паметници от времето на Реформацията, когато, около средата на XVI в., куманите станали протестанти.⁵¹⁰ Имало и други, предадени по същия начин, кумански езикови останки (една молитва, една песен и няколко поздрава). Те обаче не ставали за филологическо изследване и реконструкциите в това отношение на Д. Месарош (1914) били напълно произволни. На свой ред двата основни паметника (*Codex Cumanicus* и „Отче наш“) не спадали към един и същ говор, а представлявали отделни диалекти на куманския език с различно начално у- (в СС) ~ *ǰž-* (= *ǰ-*, унг. *gy-*). Въпреки това анализът на материала показвал, че езиците на печенезите, на куманите в Унгария и на *Codex Cumanicus* са тясно свързани помежду си. Немет изброява

⁵¹⁰ **J. Németh.** *Inschriften*, 53. Авторът се позовава в случая на статията на **István Győrffy.** *A kúnok megtérése* (1925).

пет фонетични специфики, като дава примери и от други тюркски езици: (1) в СС и унгарския кумански език първоначалното интервокално **-k-**, **-p-** обикновено (но не винаги) е било застъпвано чрез **-g-**, **-b-**, докато в езика на печенезите междугласните гутурали отрано били подложени на промени, за което свидетелстват примери като *bäg > beu, *kökäl > Küäl и др.; (2) първоначалното ү при известни случаи е преминавало във **v**, особеност, характерна също за „кипчакския“ и караимския език; (3) крайното **-z** в езика на унгарските кумани и в СС често е давало **-s**; (4) при определени обстоятелства звукът **a** в езика на СС и в печенежки е ставал **ä**, докато обратно (5) старото *ä от първата сричка рядко се развивало до **e**, както е в киргизки език (с. 54-59).

Дюла Немет е оставил множество приноси и в областта на етнологията. В 1930 г. той съпоставя унгарското обозначение на куманите (**kun**) и обичайното название на хуните (**hun**) с поредица от фонетично и семантично сходни слова като монг. **kümün**, др.тюрк. и уйг. **kün**, вогул. **khum**, мадж. **him**, вотяк. и самоед. **kum**, зюрен. **komi**, дори гот. **guma** и лат. **homo**, всичките със значението ‘човек, мъж’, а освен това тълкува името **quman** като съчетание от **qun (kun)** и суфикса **-man**, **-mān** (по аналогия с **türk-mān**).⁵¹¹ След като е предложил също етимологии за народностните имена „българи“, „тюрки“, „маджари“ и „хазари“⁵¹² той обнародва в

⁵¹¹ Gy. Németh. *A honfoglaló*, 141-147.

⁵¹² Св. например: J. Németh. *La provenance du nom bulgar.* – In: *Symbola grammatica in honorem Ioannis Rozwadowski*, II, Cracoviae, 1927, pp. 217-222; Gy. Németh. *A türk népnév.* – *MNy*, 23, 1927, 271-274; също на немски: J. Németh. *Der Volksname türk.* – *KCSA*, II, 1927, 275-281; Gy. Németh. *A magyar népnév, a magyar törzsnevek, a kazár népnév* [Етнологи-

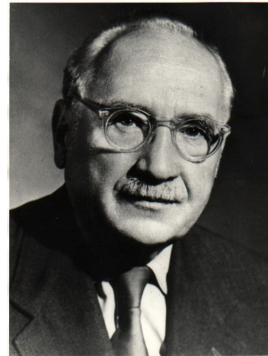
третия том на издаваното от него списание на Дружество на Чома Кьорьоши специално изследване върху названията „кумани“ и „куни“, в което интерпретира вече по нов начин тяхната същност и произход.⁵¹³ Тук авторът представя познатите обозначения (*рус.* половци, *чеш.* и *пол.* **plavci**, *нем.* **Val[e]we[n]**, *арм.* **χarteš**, които означавали все ‘бледи, светли’, а също **qūn** и **quman**), разглеждайки критично досегашните тълкувания.⁵¹⁴ После се спира на формата **qūn** като наименование на куманите в Унгария (**kun**, **Cuni**) и при ориенталските писатели, смятайки я за „собственото име на куманите“ (с. 97). Неговият разширен вариант е представен с две разновидности **qoman** (Comani, Κομάνοι, Κομάνοι) и **quman** (Cumani, Κουμάνοι, Κουμάνοι, Κούμάνοι, Кумани),

мът *маджар*, имената на унгарските племена, етнонимът *хазар*]. – *MNy*, 35, 1939, 63-71. Вж. още **Gy. Németh**. On ogur, hét magyar, Dentümoogyer. – *MNy*, 17, 1921, 205-207 (същото е обнародвано и в *KCsA*, I, 1921, 148-155).

⁵¹³ **J. Németh**. Die Volksnamen *quman* und *qun*. – *KCsA*, III, 1941, 95-109. Материалът е бил четен преди това (31 март 1941) на заседание на лингвистичния отдел на Унгарската академия на науките. С него Немет се отказва от предишното си предположение за интерпретиране на името *quman* чрез *qūn* + *-man* (**Gy. Németh**. *A honfoglaló*). Вж. също **Gy. Németh**. A kunok neve és eredete [Име и произход на куманите]. – *Századok*, 76, 1942, 166-178.

⁵¹⁴ **J. Németh**. Die Volksnamen, 95-97. Според автора обяснението на Цойс за *Valwe[n]* от *fal* ‘поле’ (‘Feld’ както при *Westfalen*) е неприемливо от фонетична гледна точка: *fal* ‘Feld’ произлизало от по-старата форма *falh-*, *falah-*, различна от *falw-*, *ст.в.н.* *falo* > *Valwe*, която дума се свързва по-скоро с днешното *falb*, бивайки синоним на *рус.* *polovci*. Също и отъждествяванията на имената **qūn** ~ **hun**, редом с тяхното обяснение от *тюрк* **kūn** ‘народ’ ~ *монг.* **kūmūn** ‘човек’, които по-рано и самият Немет е бил склонен да съпоставя, сега му изглеждали твърде „авантюристични“. Не по-малко неприемливи били и паралелите между **quman** и речните имена **Kuban**, **Kuma**, или пък опитите за тълкуването на етнонима от *тюрк.* **qum** ‘пясък’, от *унг.* **kun** ‘куманин’ + *лат.* **-anus**, от *тюрк.* **kūn** ‘слънце’ + **-men** ‘подобен’ (срв. *türk-män*), респективно, както е мислил Немет, от **qūn** ‘куманин’ + **-män**.

от които тази с **-u-** изглежда е била първоначалната. И двете фигурират като лични имена и топоними в Унгария, Румъния и Югославия, също при османците, азербайджанците, туркмените, киргизите, узбеките и алтайските тюрки, където са познати и етнонимите **Quban** и **Qumandī**. Немет намира, че названията **qūn** и **quman** спадат към тюркското прилагателно **qū** (< ***qub**) ‘сивожълт, блед’ (falb, bleich), като от ***qub** е могло да възникне и производното **quba** чрез деноминалния суфикс **-a**. Той илюстрира богато всичко това с примери от тюркските и монголските езици. Вече от тези две прилагателни (**qū**, **quba**) са се образували етнонимите **qūn** и **quman** с помощта на друг деноминален суфикс **-n**. Промяната **b ~ m** в **quba[n]** ~ **quman** е сред най-честите явления в тюркската звукова история, особено във фонетичните групи **b^on**, **m^on**. Името **quman** с вариант на **-b-** се среща в названието на северноалтайския тюркски народ кумандинци (**quman-dī**, **quban-dī**). Следователно куманският етноним **quman** ~ **quban** е означавал, така както руското, немското и арменското обозначение на същия народ, ‘бледи, жълтеникави, пепеляви’ (bleich, gelblich, fahl).⁵¹⁵ Търсейки „реалния хинтерgrund“ на това наименование Немет отхвърля предположенията то да се е отнасяло до цвета на косата, независимо от податките за наличието на русокоси и синеоки етнически елементи в Азия. Според него обозначението ‘жълтеникав, блед’ за **quman** = **qūn** = **polovci** = **Falben** = **χarteš** е имало по-скоро връзка с цвета на кожата, което можело да се обясни със състава на куманския народ.⁵¹⁶ Тук авторът се позовава на Марк-

⁵¹⁵ J. Németh. Die Volksnamen, 101.

⁵¹⁶ J. Németh. Die Volksnamen, 105.

варт, прецизирайки някои негови податки чрез обнародваната междуременно нова изворова информация (с. 105-107), за да заключи, че източноазиатското племе **m^orqa**, което явно е било със жълтеникав цвят на кожата, при своето изтегляне на запад е успяло да влезе в досег с тюркските народи. От тях наред с първоначалното си име то получило също названието **qūn** и **quman** ‘жълтеникавите, бледите’. При по-нататъшните миграции в Средна Азия тези **m^orqa** или **qūn** оглавили силна племенна конфедерация, назована по тях. По-късно расата с блед цвят на лицето постепенно се вляла в другите племена на куманската конфедерация. Накрая в отделно приложение (с. 108-109) Немет привежда и редица други примери за употребата на слабо познатите тюркски деноминални суфикси **-a/-ä** и **-n**, сред които: *čur* ~ *čura* ‘вид титла’, *kölik* ‘сянка’ ~ *köliga* ‘дълбока сянка’, *oçul* ‘син, момче’ ~ *oçla* ‘млад мъж’ ~ *oçlan* ‘момче’, *käli* ~ *kälin* ‘невеста, снаха’, *är* ~ *äran* ‘мъж’, *toz* ~ *tozan* ‘прах’, *qoy* ~ *qoyun* ‘овца’ и др.

В междувоенния период се появяват и първите изследвания на **Ласло Рашони-Надь** (1899-1984), който цели пет десетилетия анализира тюркските (и в частност куманските) ономастични податки, допринасяйки не само за обогатяване на познанията ни върху миналото на Източна Европа, но и за по-доброто разбиране на специфичните особености на тюркската антропонимика. Наред с групи названия⁵¹⁷ авторът разглежда и единични лексеми. Още през 1926 г. ученият показва етимологията на имената *Borcsöi* и *Csertán* (от куманските племенни имена *Burç-oçlu* и *Čur-*

⁵¹⁷ Срв. например **László Rásonyi-Nagy**. *Török eredetű magyar tulajdonnevek* [Унгарски лични имена с тюркски произход]. – *KCSA*, 1, 1922, 237-239; **L. Rásonyi**. *Adalékok török tudajdonneveinkhez* [Принос към изучаването на нашите тюркски антропоними]. – *Nyelvtudományi Közlemények* [Лингвистичен бюлетин], 46, 1923, 124-137.

tan),⁵¹⁸ една година по-късно обяснява и унг. *komócsin* ‘тръстика’ от кум. **qamīš-čīn*.⁵¹⁹ Когато при преброяването на населението в разширилата се за сметка на съседите румънска държава като елемент на „интеграционната“ политика се поставя вече въпросът не за националната принадлежност, а за „расовия“ (етническият) произход на гражданите, Рашони открива своята *Valacho-Turcica*, в която разглежда румънските лични имена с тюркски (кумански) произход, понеже те – малко или много – са насочвали към „расата“ на техните носители.⁵²⁰ Авторът изтъква голямата роля на средновековните тюрки на Балканите, припомня че през XIII в. владетелите на българската държава, „които някои румънски историци предпочитат да наричат ‘влахобългари’“, са имали тюркски по произход имена (Асен, Тертерий, Дорман, Елтимир, Шишман) и допуска, че още на юг от Дунава печенежки елементи са се влили в „румънството“. По-късно в Молдавия и Влахия дълго време са господствали куманите и дошлите след тях татари. За разлика от Унгария обаче, където стотици документи пазели собствени имена като паметници за тюркските поселения, там можело само да се гадае как „родените за господство тюрки“ са били погълнати от „румънството“ в сегашната му родина. След като чрез смесване с куманите възникнали румънските княжества и започнал канцеларският им живот, оцелели само онези тюркски имена, които още преди това „са се аклиматизирали“ в румънската църковнославянска терминология. Ку-

⁵¹⁸ L. Rásonyi. Borcsói és Csertán. – *MNy*, 22, 1926, 132-133.

⁵¹⁹ L. Rásonyi. Komócsin. – *MNy*, 23, 1927, 52-53.

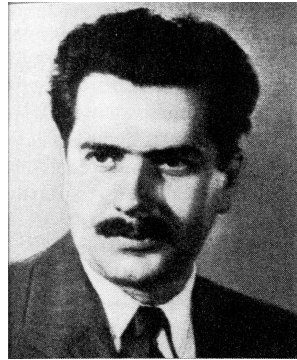
⁵²⁰ L. Rásonyi-Nagy. Valacho-Turcica. – In: *Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin dem Andenken Robert Graggers gewidmet*. Berlin-Leipzig, 1927, S. 68-96. Срв. рецензиите към труда на C. Tagliavini в: *Studi Rumeni*, 4, 1929-1930, 185-186; T. F. в: *UJb*, 8, 1928, 187-188; Á. Bitay в: *Erdélyi Irodalmi Szemle* [Трансилвански литературен преглед], 5, 1928, 153-154.

маните в Унгария, които са живеели в компактни маси, едва по-късно загубили племенната си идентичност. В „Кумания“ напротив те много бързо се претопили. При това изглежда голяма роля е изиграла гръкоправославната църква, с чиито „примитивни“ отношения куманският шаманизъм е могъл добре да се сработи. Нейното асимилиращо въздействие не пощадило и „култивираните“ елементи – в 1234 г. папа Григорий IX писал до унгарския престолонаследник Бела IV, че в „куманската епископия“ католиците били застрашени от отстъпничество, а след като обходил в 1648 г. Молдавия, италианският епископ Бандинус обобщил в доклада си за „магьосниците“ на страната онова, което всъщност можело да се каже за шаманизма на тюркските народи.⁵²¹ И ако знатните кумани и татари, които често бягали от Кипчак или от Крим, се влели в редовете на болярството, то и сред румънските селски маси са били проникнали доста източни елементи – факт, доказан от многобройните извори от XV-XVI в. Това обяснявало защо Вирхов е намерил много монголски черти в типовете днешно румънско население. Щефан [Ишван] Дьорфи вече бил писал, че съществуват румънски антропоними с кумански произход (сред тях и имената на князете *Torontăi* и *Vaşa*). Сега Рашони предлага част от този ономастичен материал, без да разглежда татарските податки и игнорирайки редица болярски и княжески имена (*Karaiman*, *Aldimir*, *Berendey*, *Končak*, *Kolčak*, *Bulmaz*, *Bibarc* и др.) Той подлага на анализ регистрираните във Влахия и Молдавия форми *Aslan*, *Azgir*, *Bay*, *Balaban*, *Balik*, *Bilik*, *Bolsun*, *Borčul*, *Bučuk*, *Buga/Buka*, *Buldur*, *Buzdugan*, *Čakan*, *Čomak*, *Čolpan*, *Čortan*, *Čura*, *Dorman*, *Karača*, *Katlabuka*, *Kazan*, *Korman*, *Kuman/Koman*, *Paiandur*, *Šušman*, *Tamrútaš*, *Tivan*, *Toksaba*, *Ulan*, *Urdobaš* и *Utmeš*, като привежда доку-

⁵²¹ L. Rásonyi. Valacho-Turcica, 69.

ментално фиксирани примери и дава тюркската им (включително куманска) етимология.⁵²²

През следващите години Рашони разширява проучванията си върху тюркските етнически съставки на румънския народ.⁵²³ Важно внимание той обръща на основателя на румънската държавност Basaraba, дал названието на разположената между Прут и Днестър Бесарабия. Ученият убедително доказва тюркския произход на това име (basar + aba ‘побеждаващ баща’), сходни форми на което са били засвидетелствани при фамилията на Чингиз-хан.⁵²⁴ Актуалността на темата, особено като контрапункт на великорумънските стремежи за свързване на сравнително младата румънска нация с народите от античността, го кара да задълбочи своя анализ и да го направи достъпен за международната научна общественост. Така възникват неговите *Приноси към историята на първата кристализация на румънската държава. Произходът на Басараба*.⁵²⁵ Още в самото начало авторът изтъква, че румъно-тюркските взаимоотношения датират далеч преди османската епоха, довела до „фаворизирането“ и териториалната експанзия на власите, които от

⁵²² L. Rásonyi. Valacho-Turcica, 72-96.

⁵²³ Срв. например L. Rásonyi. Karaiman, Caraiman herceg. – *MNy*, 26, 1930, 392-393.

⁵²⁴ L. Rásonyi. Baszaraba. – *MNy*, 29, 1933, 160-171.

⁵²⁵ Срв. L. Rásonyi. Contribution à l'histoire des premières cristallisations d'Etat des Roumains. L'origine des Basaraba. – In: *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 1, Budapest, 1935, 221-253 (същото е обнародвано в 1936 г. като отделно пагиниран отпечатък на 38 страници в издаваната от E. Lukinich поредица *Études sur l'Europe Centre-Orientale / Ostmitteleuropäische Bibliothek*, N° 3).

първите османски кампании в Трансилвания са служели като авангард или водачи на завоевателите (например в 1432 г. при инвазията срещу саксонците и секелите; също в 1438 г., когато унгарският васал Влад Дракул[а], натоварен да отбранява проходите, помогнал на войските на султан Мурад да преминат в дефилетата). Изглежда бъдещите румънци са имали контакти още с печенезите и узите, допринесли навярно за техните миграции на север от Дунава. След като с основаването на Киевското, Переяславското и Черниговското княжество на север възникнал „славянският фронт“, конните номадски народи са започнали по-често да търсят плячка на Балканския полуостров. Може следователно да се предположи – пише Рашони, – че на север от Дунава румънците са проникнали не само по *активен* начин, търсейки място за пасбища в планините, но също и по един *пасивен* начин, бивайки доведени от печенезите, куманите и монголите в долините на Влахия и Молдова в качеството си на пленници заедно със славянските елементи.⁵²⁶ Тъкмо тук чрез своята маса и религия те са могли впоследствие да асимилират тюркските си господари. Трудно е да се прецизира кои от собствените имена с тюркски произход се отнасят конкретно до куманите и кои – до различните тюркски народи, отчасти с кумански произход, които са се били струпали в Кипчак в резултат на монголските завоевания. По всяка вероятност обаче много географски имена (като Argeş, Teleorman, Bărgăan и др.) възлизали към една епоха, предхождаща монголската инвазия. Тук би трябвало да се отнесат и названията на реки, завършващи на суфикса **-[I]ui**, обясняван от Г. Вайганд чрез думата **уу** ‘долина, река’, но кореспондиращ по-скоро на адеквативния суфикс в тюркски хидроними **-līy, -lig, -luу, -lüg** (трансформиран обикновено в **-lī, -tī, -nī, -dī**, например Каялы > Каяла), където „по ня-

⁵²⁶ L. Rásonyi. Contribution, 4.

каква причина“ **-γ ~ -g** се променило в **-y**. (Derehluī < Dere-lüg < dere, ‘дере, речичка’, Turlui < Turluγ ~ Turlu [осм. Turlī, Turla, ‘Днестър’] и др.).⁵²⁷ Обратно, тюркските по произход имена на лица са били породени повече от тюркското влияние на Кипчак. Те се срещат по малко навсякъде, където се разпръснали народите на Кипчак, също в България, Унгария и особено в Египет. На с. 8-9 авторът посочва някои такива имена на „вождовете на румънската колонизация в Унгария, наречени *kenéz* [‘княз’]“, като в бележки под линия дава техните етимологии, привежда допълнителни примери и цитира съответната литература: *Aldomir, Bay, Bracan, Bene, Berk, Bibarch, Bozgach, Buka, Chakan, Chomak, Gaman, Gruban, Harambaša, Idomer, Yaurank, Kaba, Kalan, Karacha, Kragol, Katlabuka, Kuman, Korman, Subaša, Šyšman, Tatar, Tuwan* и *Uzun*. По аналогичен начин той разглежда също тюркските имена на молдавски и влашки бо[л]яри (с. 10-16): *Aga, Aqbaš, Aquš, Aldomir*, „*Armenciocultarcan*“, *Aslan, Azgir, Balaban, Balaq, Baliq, Baraq, Barqan, Bars, Bibars, Belčir, Beldiman, Berendey, Berkiš, Bilik, Bončaq, Borčul, Bučuk, Buga, Buldur, Bulmaz, Bura, Buzdugan, Čakan, Čega, Čolpan, Čortan, Čura, Čutur, Dorman, Edümer, Gridoman, Goyan, Gurban, It, Orda, Ordunaš[i], Ötämiš, Qara, Qaraba, Qaraiman, Qaraqizil, Qazan, Quman, Qumandur, Payandur, Soltan, Šišman, Tämirtaš, Tämiš, Tobuq, Toγrul, Tolaba, Tolmač, Toγuz, Toq, Toqman, Toqsaba, Torontay, Törtaba, Tut-tarqan* и *Ulan*. Едно подобно име се срещало и сред свещениците („духовник Андоніе Болсѣн“, 1502 г.); записани са голям брой слуги с татарски имена (*Албаш, Чабалай, Мамай, Сарин, Палмеш, Teleuca*), през XV и XVI в. „много цигани в Молдавия – или техните татарски вождове? – също са носели тюркски имена“ (*Буга, Чолан, Каба, Qaruman, Каран, Карча, Карфина, Koshan*); такива по произход били и назва-

⁵²⁷ L. Rásonyi. Contribution, 6 (бел. 9).

нията на редица румънски фамилии, които иначе може би са нямали нищо общо с тюркските народи (*Iorga* и *Buzdugan* например са доста разпространени сред тюрките, а името *Mărdărescu* идвало от тюркския [куманския] антропоним *Murdar*).⁵²⁸ Монголските вождове на Златната орда също са оставили следи в кипчакската по произход румънска ономастика (*Qalavun, Qublay, Noḡay, Ügüdey, Qolḡuna*). При това богатство на ориенталистични податки е било жалко, че в румънската наука нямало специалисти, способни да проучат задълбочено връзките от този вид. Наистина Н. Йорга не изключва възможността куманите като „съюзници на румънците“ да са им внушили край планините *Muscel* и *Argeş* идеята да образуват държава, но той премълчавал въпроса в какво точно се е състояло това „сътрудничество“ между румънци и кумани. Всъщност не румънските вождове на *Țara Românească*, а монголо-татарите са били директни наследници на куманското господство. През XIII в. североизточните Балкани не останали незасегнати от монголската експанзия и може би Брътяну „почти“ имал основание да твърди, че българската държава е била тогава „само придатък на монголската империя“. Куманите и татарите кръстосвали както Влахия, така и земите на Богдан (Молдавия) при походите на запад. Как в тези условия биха могли да запазят независимостта си само румънците, които никога преди не са представлявали организирана сила, съпоставима с тази на техните съседи, и които „излезли така да се каже в маргината на историята?“ – възкликва Рашони, за да заключи, че едва ли румънската държава могла да „кристализира“ преди XIV в. Новата концепция за княжеската власт в Русия е била породена под монголско влияние, което се отразило във военната система, пощенската служба, данъците, част от администрацията и пр. То се усещало макар и с по-малка ин-

⁵²⁸ L. Rásonyi. Contribution, 17.

тензивност и „по-малко комплексно от етнологична гледна точка“ също върху територията, обитавана от румънци. Само така можело да се разбере, как след един смутен 50-годишен период от падането на войводата Lithvoi, който в 1275 г. владеел малка част от Влахия, изведнъж се появила „унгро-влашката“ румънска държава на княз Basaraba, имащ тесни връзки с т. нар. „черни татари“ и с „господството Яшко“. Неговото име (Bazarab) се споменава в унгарски документ от 1324 г. Шест години по-късно през юли 1330 г. той участвал на българска страна в битката край Велбъжд, а през ноември същата година удържал победа над унгарската кралска конница. Така в 1330 г. тази нова сила, „родена през тъмните години от съюза на румънските земи с Кипчак“, дебютирала в европейската история.⁵²⁹ Етимологията на името Basaraba хвърляло нова светлина върху формирането на румънската държава, така както произходът на Рюрик осведомявал за началото на руската държавност, а този на Арпад – за първите политически организации на унгарците. Авторът изброява редица податки за това име в унгарските документи, отбелязва, че то се използвало и като обозначение за водения от Басараба народ, а също като географско название – не само на топоними, но и на различно определяна терито-

⁵²⁹ **L. Rásonyi.** Contribution, 23. В бележка под линия (№ 27) авторът отхвърля румънските опити да се интерпретира съобщеното от Рашид-един име на победения от монголската армия във Влахия زرنبام („коригирано“ от Блоше в زرنبام, т. е. с b-) като Bazarab-ban и да се смята, че той бил „unu banu din némului Bassarabiloru“, който управлявал през 1240 г. този регион. Според едно друго тълкуване името трябвало да се чете Zeberen-ban или по-скоро Zevren-ban. Рашони припомня, че по време на монголското нашествие на запад от Влахия се простирал унгарският банат Szörény, чието име (Szeürin, Szeüren-ban, Zevren, Zewgin) би могло да бъде транскрибирано на арабски чрез زورنيان (سورنيام), а това стояло по-близо до زرنبام, отколкото групите بشار или بشار, използвани от арабските и персийските историци за предаване на името Basar.

рия, която с времето е била сведена до югоизточната част на Молдавия. Той критикува някои етимологии и особено опитите на румънските учени да припишат на името румънски или тракийски произход, като признава обаче заслугата на Йорга, че е идентифицирал във втория елемент на антропонима тюркската (и куманска) дума **aba**, **apa** ‘баща’. В първата част на това съставно име Рашони вижда девербална форма от глагола **bas-** ‘натискам, тъпча, владеея, нападам, побеждавам’, широко използван от тюркските народи за образуване на собствени имена, като *Basan*, *Basmiš*, *Basti*, *Baskun* и **Basar** (*Qoybasar*, *Voqbasar*, *Taubasar*, *Ilbasar* и пр.). Според него смисълът на името **Basar-aba** е било ‘баща завоевател’ или ‘управляващ баща’ (*père conquérant*, *père regnant*). От решаващо значение за установяване произхода на *Basaraba* би било името на неговия баща, цитирано само през 1332 г. (*Bazarab filium Thocomery*). Румънските историци го смятали най-често за изопачен вариант от славянското име *Tichomir*, но то съответствало съвсем закономерно на тюркското *Toq-tämür*, *Toq-timür*, **Токтомѳръ**, *تقتيمور*, *طقتيمور*. Така били наричани потомците на Джучи⁵³⁰ и вероятно *Toq-timür* е идентичен със споменатия в руските летописи „**Токтомѳръ** **цесарь** **Тотарский**“ (1295), който е господствал в Крим, Таврия и територията на по-късната Бесарабия. В такъв случай *Basaraba* ще да е бил потомък на Чингиз-хан по линията на Джучи и неговата фамилия, както и кипчакският слой на страната му, са се румънизирани с приемането на православие. Тюркологията предлага такава прецизна помощ в изучаването на този неясен период, че румънците биха могли да смятат тази дисциплина „като ед-

⁵³⁰ **L. Rásonyi**. *Contribution*, 32-33. Срв. (1) *Džučī* → *Šeyban* → *Čerik* → *Toqtimür*; (2) *Džučī* → *Berkečar* → *Kökčü* → *Toqtimür* и (3) *Džučī* → *Orda* → *Sartaqtay* → *Qoyundži* → **Toqtimür**, баща на Басараба.

на от най-важните помощни науки за националната си история “ – отбелязва накрая Рашони.

Резултатите от ономастичните изследвания на учения, заедно с общ очерк върху произхода, историята и значението на куманите, особено в Дунавския регион, биват обнародвани през 1939 г. като отделна студия в органа на Турското историческо дружество.⁵³¹ Тя е предназначена за турския читател, който все повече се интересува от миналото на предислямските и предосманските тюркски народи, възприемано като част от националната история, но който слабо познава постиженията в тази област на европейската наука. Ето защо работата на Рашони до известна степен има и информативен характер. Тя предлага най-новото в сферата на „куманоологията“, пречупено през критичния поглед на автора и разширено с неговите собствени виждания, представяйки своеобразно допълнение към наченатото по това време изучаване на печенезите от Акдес Нимет Курат.⁵³² В нея най-напред са посочени различните обозначения на куманите и възможния смисъл на името **половци** ‘рус’, като се дава и предложеното от Немет в 1930 г. тълкуване на **kun** ‘човек, мъж’ и **kırçak** ‘сърдит, гневен, ядосан, разярен’ (*hidetli, kızgın*). Рашони очертава ранната куманска история по труда на Маркварт. Той скицира неговите основни тези, посочвайки в добавка рецензиите на Мисколчи и Пелио, но същевременно критикува отношението на немския ориенталист към османските турци в XX в. С появата на куманите по северното Черноморие и на Балка-

⁵³¹ **L. Rásonyi.** Tuna Havzasında Kumanlar [Куманите в Дунавския басейн]. – *Bellefen*, 3, 1939, 401-422.

⁵³² Срв. **A. N. Kurat.** Peçeneklere dair araştırmalar [Изследвания за печенезите]. – *Türkiyat Mecmuası*, 5, 1936, 101-140; **A. N. Kurat.** *Peçenek Tarihi* [История на печенезите]. Istanbul, 1937. Тази, цитирана и от Рашони монография, е преведена по-късно на френски: **A. N. Kurat.** *Histoire des Petchénègues*. Paris, 1947.

ните започнал нов период в „степната история на Европа“. За значението на тюркско-руските отношения от това време авторът се позовава на Георгий (Джордж) Вернадски (1887-1973),⁵³³ но и на по-старите изследователи Карамзин, Голубовски, Щритер и Дъярфаш. Той приема тезата на Васильевски за съвместния натиск от север и юг срещу Византия. Тук, както и на много други места, стилът на повествованието му е адаптиран към „вкуса“ на турската публика. Научаваме, че през пролетта на 1091 г. „сякаш дошла последната минута на Византия“ и нейното положение тогава много приличало на това по времето на султан Мехмед Фатих. От Анадола оказвал натиск измирският емир Чакан, а от Европа – неговите съюзници, печенезите. Както и преди обаче византийската политика намерила начин да се справи с раздвижилото се „тюркство“, извиквайки на помощ куманите. „В много случаи убийци на тюркските народи ставали пак тюркски народи“. Печенезите били разбити и Византия оцеляла, но „един героичен тюркски народ слязал от сцената на световната история“. Ако двата братски народа са се били обединили, щели са да могат да окупираат половин Европа – обобщава авторът.⁵³⁴ По-нататък той описва накратко в хронологичен ред взаимоотношенията на кумани с маджари и руси до появата на кипчаките в хода на новото голямо раздвижване в степта. Ученият оспорва хипотезата на Бартолд, че в името قون (qūn) от текстовете на Ауфи и Бируни би трябвало се вижда по-скоро едно فوری (fūrī), което е било погрешно изписване на тюркската дума بوری (böri) ‘вълк’, а за периода, през който куманите започнали вече да бъдат определяни като кипчаки и за тяхната последвала история, се отнася към изследванията на Д. Расовски и публикувания от В. Минорски през 1937 г. анонимен персийски трактат

⁵³³ G. Vernadsky, *A History of Russia*. Rev. ed., New Haven, 1939.

⁵³⁴ L. Rásonyi. Tuna, 405-406.

Hudūd'ul-'Ālem (Границите на света), излезли след труда на Маркварт. Рашони не пропуска да спомене и *Слово о полку Игореве* (Igor destanı). Той подчертава културното влияние, което куманите упражнявали над околните народи, особено във военното дело; изтъква изобилието на кумански заемки в руски, румънски и унгарски език; припомня, че според Бартолд кумански произход е имал и танцът, наречен от русите „пляска в присядка“ (игра с приклякане) – във всеки случай подобен вид танци [срв. казачок, ръченица и пр.] са могли да се разпространят в Източна Европа чрез печенезите и куманите. Но и русите на свой ред успели да укрепят позициите си сред куманите посредством християнството – тази ортодоксална вяра със славянски характер, която е била „най-голямата опасност за тюркството“. Така много кумани и торки се русизирали, а техните предводители влезли в редовете на руското болярство. С нашествието на монголите обаче голяма част от този народ се преселила на запад в Унгария, чийто крал Бела IV дори приел в 1233 г. титлата „Rex Cumaniae“, и Рашони се спира малко по-подробно на историята и значението на куманите в тяхната нова родина. Като част от леката маджарска конница на крал Ласло IV (внук на хан Кутен), воюваща на страната на император Рудолф, те допринесли през 1278 г. за полагане основите на Хабсбургското господство. От това време започнало и установяването им в земите между Дунав и Тиса (в Kis-Kunság, „Малка Кумания“) и отвъд Тиса – между Марош и Темеш (в Nagy-Kunság, „Голяма Кумания“) като част от мерките, насочени към седентаризирането наномадите. То не протекло без проблеми, защото и след християнизацията си куманите настоявали да запазят част от своите обичаи (например бръсненето на главите [sic], в което католиците виждали знак за идолопоклонничество). С битката при езерото Hód, където били разбити силите на нахлулия от Молдава кумански вожд Олдамур и присъединилите се към

него унгарски кумани, интеграцията била ускорена. По-късно по подобен начин се маджаризирали и дошлите в 1470 г. от околностите на Днепър нови кипчакски тълпи. Рашони обръща внимание на срещаните в Унгария кумански по произход имена, образувани съгласно тюркските ономастични традиции, при които детето получавало название съобразно обстоятелствата на раждането (*Ayaz* при ясно време, *Yan-gorta* при дъжд) и първия видян от родилката предмет (*Çakan, Torsuk, Çubuk, Kurman, Kemençe*), а също имена, „определящи“ неговата съдба (*Kolbas, Tepresün* [> *Debrecen*]), предпазващи го от зли духове (*Bolnaz* [*Olmaz*], *Murdar, Satmaz*), както и названия на животни, при които явно роля е играл тотемизмът (*Alpra* [от *Al-bura*], *Çurtan, Ilan, Karsag* [> *Kartsag*]). Сред тях е имало и някои монголски форми (*Ügüdey, Kulguna, Üçügen*). Всички те, заедно с произлезлите от тях топоними (*Bengeçek* [*Mengüçek*], *Konta, Tayta, Kartsag, Kongorlu* и др.), били от важно значение за етнологията и поселищната история, а тюркските заемки в унгарския език от XIII и XIV в. (*boza, koboz, csákány, köpenyeg, csat, komondor, buzogány* и др.) свидетелствали за куманското културно влияние. Навярно породата овчарско куче *komondor*, чието име съвпада с обозначението на един кумански род, е била внесена в Унгария от куманите; типът шапка *kotonok*, срещан сред трансилванските маджари и дори част от румънците, също може да е останал от тях.⁵³⁵ Извън Унгария в още четири страни куманите са играели важна роля. Кипчакският вожд Кубасар е оставил следа в грузинската история от XII в.; кипчакска кръв е имало и в рода на царица Тамара. В руските степи кумани останали и след монголската инвазия, претопявайки нашественика в кипчакския конгломерат. Тук авторът не е съгласен с тезата на Маркварт, че съобщените от Димишки кипчакски племенни име-

⁵³⁵ L. Rásonyi. Tuna, 410-414.

на се появили едва в монголския период и предлага за тях по-различен прочит: برکو Bergü, طقسبا Toksaba, ايتبا Itaba, برق Baraq (вм. برت Barat), برج اغلو Burç oğlu, може би قنکور اغلو Kongur oğlu (вм. منکور اغلوا Mingür oğlu), ييمک Yimek, طغ Tok и بشقراط Başkirt (вм. طغ ييشقراط Tiğ-Yaşkut), قماندور Kumandur (вм. قماندور Kumangü), براندى Berendi (вм. بزانگى Buzangi), بچنه Beçene (вм. بچنا Beçene), قارابوكلو Kara Börklü (вм. قارابوكلو Qaraböklü), ازن Uzun или ازر Uzur и چرطن Çurtan (вм. ازوچرطن Uzu Çartan). Основните му аргументи за това са свързани с обстоятелството, че (1) Димишки е ползвал едно все още непубликувано произведение на арабския географ Ал-Варрак, така че съобщенията от неговите издатели варианти на племенните имена може да са погрешни; (2) много по-рано в Причерноморието са засвидетелствани имената Toksaba (Токсобичи), Itaba (Етебичи) и Burçoğlu (Бурчевичи), а за останалите форми също имало податки от предмонголския период.⁵³⁶ Куманите са оставили доста следи на изток и запад – сред министрите и командирите на Кубилай-хан е имало много кипчаки; редица племенни имена и топоними в Азия произлизат от обозначенията Kuman и Kırçak. Най-важният спомен за техния език е бил *Codex Cumanicus*, на когото Немет подготвял сега ново критично издание.⁵³⁷ Изключително

⁵³⁶ L. Rásonyi. Tuna, 415-416. Тюркското име Barak е играло голяма роля в Унгария и Румъния; племето Yimek и кипчаците са спадали към Кимакската конфедерация; името Konguroğlu личи в унгарската форма Kongrolu като гранична част на Kartsag, племенното название Başkirt загатвало за увлечени на юг от Урал башкири, името Kumandur възлизало към куманите, така както и Mongoldur към монголите, Berendi и Beçene са били явно кипчакизираны останки от берендеите и печенезите, формите Uzun и Uzur се срещали сред унгарските кумани, а Çurtan е било едно от племената на дошлите през 1239-1241 г. в Унгария кумани.

⁵³⁷ L. Rásonyi. Tuna, 417. Това любопитно съобщение може би трябва да се постави във връзка с твърдението на самия Немет, че през 20-те го-

голямо значение са имали куманите и при оформянето на румънския етнически състав и образуването на румънската държава. Във връзка с това Рашони резюмира накратко своите досегашни проучвания, изтъквайки че мнозинството власи са били докарани в Дунавската равнина от същинската им родина на Балканите като поробено от тюркските конни народи население, откъдето започнали да се разселват и към Южна Унгария. Че бъдещите румънци дълго време се намирали под куманско господство доказвала тюркската основа на голяма част от речните имена във Влахия и Молдавия, а както е известно хидронимите винаги са представлявали един от най-важните извори за поселищната история (*Teleorman, Oituz, Tigheciu – Tigîç, Derehliu – Dereliğ, Turlui – Turlug, Teslui – Teslîğ*). С такъв произход е и речното име *Argîş* (днес *Arceş*) и названието на град *Curtea de Argeş*, откъдето тръгва румънската история. Най-голямата румънска долина също е носела тюркско обозначение *Baragan*, което съвпадало с кримския топоним *Baragan*, с името на един герой от легендите на алтайските тюрки и със споменатото от Ибн Руста в околностите на Памир название *برغان* (*Bargan, Baragan*). Самият основоположник на първата румънска династия *Basaraba* също е произлизал от кипчакски род – баща му е спадал към тюркизираните потомци на Чингиз-хан. За голямата роля на кипчаците в Румъния се съди по споменатите в документи от XV-XVI в. румънски благороднически имена (*Akbaş, Akkuş, Aldemir, Aslan, Azgir, Balaban, Balak, Barak, Bars, Bibars, Belçir, Berendey, Berkîş, Bilik, Bolsun, Bonçak, Borçul, Buçuk, Buga, Buldur, Bulmaz, Bura, Buzdugan, Çakan, Çege, Çolpan, Çurtan, Çura, Çutur*,

дини Емил Якубович бил заснел целия паметник, но впоследствие фотографиите се загубили. Навярно в жестокия вихър на Втората световна война угаснало и това благородно начинание. По-късно и други тюрколози подготвят почвата за съвременен научно издание на *Codex Cumanicus*, но то дълго време не се реализира.

Dorman, Gurban, It, Orda, Ordubaş, Ötemiş, Kara, Karaiman, Koraba, Karakızıl, Kayarpa, Kazan, Kuman, Kumandur, Payandur, Soltan, Şişman, Temirtaş, Temiş, Tobuk, Toğrul, Tolaba, Tonguz, Tok, Tokman, Toksaba, Turuntay, Törtaba, Tuttarkan, Ulan и др.), по записаните в маджарски документи тюркски имена на влашките „кнезове“ в Унгария (*Aldomir, Barkan, Bay, Bene, Bibars, Bozgaç, Buka, Çakan, Çomak, Kalan, Karaça, Katlabuka, Kuman, Kurman, Subaşı, Şişman, Tatar, Tuğan, Uzun* и др.) и по названията на села, образувани от подобни антропоними (*Ciutureşti, Belçireşti, Tonguzeni, Comandareşti, Caiapaia, Darmaneşti* и др.). Част от тези имена са били смятани от румънците за коренно румънски. Така се е стигнало до използването на *Karaiman* като прозвище на възвърналия престола си в 1928 г. румънски крал, който дошъл в страната, без да знае произхода и значението на тази дума. Куманското влияние спрямо румънската културна история проличало и от описания в *Codex Bandinus* (XVI в.) обичай на молдавските свещеници да изпадат в екстаз като шаманите на алтайските тюрки.⁵³⁸ При всичките тези податки румънското обществено мнение продължавало погрешно да упорства върху въображаемото си „дакороманско“ потекло и да гледа отвисоко на „варварите“ с азиатски произход. В България също не е предприето изследване върху истинското значение и роля на куманите в историята на българската нация и държава. Много неща са написани за мястото на румънците в империята, наречена „влахо-българска“, но ако този въпрос бъде изследван с очите на тюрколог ще се види, че наред с българите там най-голяма роля са играели не власите, а куманите.⁵³⁹ Сръбските крале също са имали кумански конници. Представители на този народ са проникнали в различни слоеве на балканските общества и са оста-

⁵³⁸ L. Rásonyi. Tuna, 418-421.

⁵³⁹ L. Rásonyi. Tuna, 421-422.

вили следи в ономастиката на целия регион. Ето защо, за да се хвърли повече светлина върху неговата история, трябва да бъде проучено по-добре миналото на „тюркството“ – една съвместна задача на балканските нации, турците и маджарите, но най-вече на турския научен живот.

Унгарският учен има известно основание, когато пише, че в България куманската проблематика не е достатъчно изследвана, или поне не от този аспект и не в конкретни разработки. Наистина, още в 1890 г. е преведена студията на Иречек върху печенежките и куманските „остатъци“ и евентуалната им връзка с гагаузите и сургучите; по същото време и В. Добруски свързва названието на крепостта *Батил* край Бояна с името *Βατάν* (*Батан*) – вождът на печенежкото племе *Τζολόν* (*Цопон*, *Чопон*),⁵⁴⁰ откъдето може да се извлече обозначението на местните *шопи*. Тезата му обаче бива оспорена от Юрдан Трифонов,⁵⁴¹ така както по-късно и Мутафчиев критикува мисълта за селджукското потекло на гагаузите,⁵⁴² и тя остава да виси в публичното пространство като идея, нуждаеща се от допълнително проучване, с която някои среди извън страната охотно спекулират. В България въпросът за печенезите и особено за куманите десетилетия наред е разглеждан само „мимоходом“ в контекста на общите изследвания върху средновековната българска история или във връзка с така оспорвания произход на гагаузите. Наистина, видни представители на историческата „гилдия“

⁵⁴⁰ **В. Добруски.** Няколко историко-археологически бѣлѣжки. – *Сб.НУНК*, 3, 1890, 41-47 (вж. на с. 41-44: „I. Крѣпостъта Батилъ надъ с. Бояна“).

⁵⁴¹ **Ю. Трифоновъ.** По произхода на името „шопъ“. – *Сп.БАН*, кн. 22, кл. Иффо 12, 1922, 122-158.

⁵⁴² **P. Mutafčiev.** Die angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrhundert. – *Сп.БАН*, кн. 66, кл. Иф 32, 1933, 1-130. Авторът се спира също на куманите и печенезите във връзка с „Теоритите върху произхода на гагаузите“ (с. 89-110).

отчитат значението на проникналите в страната нови тюркски елементи, смесили се със заварено население. Златарски например изтъква куманско-българското потекло на *Асеневици* като внуци на „скита“ *Борил*, чието име също е било куманско.⁵⁴³ Тази тема не е чужда и на приемника му Петър Ников, оставил ценни приноси за българо-маджарските и българо-татарските отношения, *Шимановците* от Видин и съдбата на последните представители на този династичен род след завладяването на България. Той изрично отбелязва, че ако варварските нашествия и опустошения през Дунава са продължили и през XII в., те са можели „сериозно да застрашат българския етнографски характер на областта“.⁵⁴⁴ Всичко това обаче са „периферийни“ наблюдения при проучвания със съвсем различен акцент, а не специализирани работи върху куманско-печенежката проблематика. Липсата на развита тюркология води до там, че Ат. Илиев нарежда типично тюркски по произход топоними в Румъния (*Berendei, Coman, Peceneaga, Cioban, Telega, Teleorman, Turc, Turia* и др., заедно с техните варианти) сред славяно-българските имена, само защото такива названия са познати и в България или са фиксирани в старобългарския език (**коуманинъ, печенѣжинъ, телѣга, тоуръкъ, тоуръ** и пр.).⁵⁴⁵ На този фон изпъкват като изключение няколко лингвистични публикации на **Стефан Младенов** (1880-1963) за про-

⁵⁴³ Срв. **В. Н. Златарски**. Потеклото на Петра и Асѣня, водачитѣ на възстанието въ 1185 год. – *Сп.БАН*, кн. 45, кл. Иффо 22, 1933, 7-18.

⁵⁴⁴ Срв. **П. Никовъ**. *Второто българско царство 1186-1396*. София, 1937, с. 12-13: „Грамадните тюркски маси на печенежи, узи и особено кумани от южна Русия, преселени и настанени на юг от Дунав, можеха да изменят народностните отношения тук и да дадат място на едно ново – тюркско заселение на полуострова или само на северната му част, подобно на онова на славяните през VI и VII век“.

⁵⁴⁵ **Ат. Т. Илиевъ**. Ромънска топонимия отъ славяно-български произходъ. – *Сп.БАН*, кн. 17, кл. Иффо 11, 1925, 1-91.

изхода, вариантите и етимологията на отделни кумански антропоними (*Елтемир, Асен, Белгун*).⁵⁴⁶ Изключително голямо значение за запознаване на обществеността с тази проблематика има работата му върху ролята на печенезите и „узите-кумани“ в България, с която изглежда Л. Рашони не е бил запознат.⁵⁴⁷ Тя носи известен „провинциален“ отпечатък, защото куманите и узите се съпоставят като нещо общо, както е било характерно по времето на Иречек, но не бива да се забравя, че и европейските учени дори през ХХ в. дълго време са отъждествявали двата народа, преди да ги отнесат към различни групи на алтайското етнолингвистично семейство. След няколко встъпителни слова, в които между другото се изтъква, че „по език, бит и култура куманите са били много близки сродници на първобългарите“, Младенов се спира най-напред на „*печенежските нахлувания и поселения в България*“ (с. 115-121). Ако се съдело по името, печенезите са спадали към онези тюркски племена, които живеели в Китайски Туркестан – смята авторът и разделя етнонима на срички по такъв начин (*Па-чин-ак, Ба-чин-ак*), че средната съдържа алюзия за турското обозначение на Китай (Çin). Тук се посочват различни негови варианти (началното **b-** в унгарски и в арабски се смята за „постаринно“) и територията, която е заемал този народ, като в названието на румънския град *Мачин* (maşin) се открива

⁵⁴⁶ Срв. **Istvan Mladenov**. Oldamur és Eltemir. – *MNy*, 21, 1924-1925 (1925), 38-39; **С. Младенов**. Към етимологичното обяснение на нѣкои кумански собствени имена. – *ИБАИ*, 3, 1925, 241-247 (и тук се разглеждат вариантите El-temir, Al-domir, Ol-domir); **С. Младенов**. Асѣнь, Асень или Асенъ. – *Родна реч*, I, 1927-1928, № 2, 93-94; **С. Младенов**. Потекло и съставъ на среднобългарското **Пѣлгоуѣнъ**, прѣкоръ на царъ Асеня I. – *Сп.БАН*, 45, 1933, 49-66.

⁵⁴⁷ **С. Младенов**. Печенѣзи и узи-кумани въ българската история. – В: *Българска историческа библиотека*, год. IV, 1931, т. 1, с. 115-136.

„първична форма“ на печенежкото име от *Kudatku-Bilik*.⁵⁴⁸ По-нататък е приведена най-обща информация за печенезите по сведенията на Константин Багрянородни и речника на Махмуд Кашгари,⁵⁴⁹ скицирана е и ролята им на Балканите при царете Симеон, Петър и през византийския период. Отделен раздел е посветен на „**вероятните и мними остатъци от печенезите в днешно Българско**“ (с. 121-125), където въз основа на наблюденията на К. Иречек, В. Добруски, Й. Иванов и др. авторът посочва някои печенежки по произход топоними (*Беренде, Батановци, Печенези, Печеносе, Печенешка, Печеняга, Печеневци*). След това той обръща внимание на „**куманите в България през средните векове**“ (с. 125-130), определено смесвайки този народ с узите, не само защото смята, че същинското им име, узи, е било запазено в названието на гагаузите, но и понеже отнася тяхната първа поява на Балканите към 1065 г., когато тъкмо узите нахлуват във Византия. На няколко страници е пред-

⁵⁴⁸ По-правилно: Qutaḡu Bilig („Познание, водещо към щастие“). Това е вторият след речника на Махмуд Кашгари най-важен езиков паметник от т. нар. „среднотюркска епоха“ (X-XV в.), завършен в 452 г. х. (1069/70) от Юсуф Хасс-Хаджиб Баласагуни. В него е отразен създаденият на карлукско-уйгурска диалектна основа източен литературен тюркски език. Запазен е по три преписа (виенски, каирски и фергански), от които единият е написан на уйгурица, а другите два на арабица. Срв. **W. Radloff**. *Kudatku Bilik*, t. I-II. SPb., 1891-1910; **G. R. Rahmeti-Arat**. *Kutadgu Bilig*. Istanbul, 1947 (второ принтирано издание, Ankara, 1979); също в английски превод: *Wisdom of Royal Glory*, trans. R. Dankoff. Chicago, 1983.

⁵⁴⁹ „Dīvān-i Lüyat'it-Türk“ (‘Речник на тюркските езици’) от 466 г. х. (1073/74 г.). Трудът представя диалектите и разговорния език на тюркските народи от Средна Азия през X-XI в., голяма част от които са влизали в състава на Караханидската държава. Той съдържа и ценни етнографски податки. Издаван е многократно, включително и в Съединените щати, срв.: **Maḥmūd al-Kāšġarī**. *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġat at-Turk)*, trans. R. Dankoff in collaboration with James Kelly. Cambridge, Mass., 1982-1985.

ложен обзор на куманското участие в българската история, при което се изтъква ролята им във възстановяването на българската държава, по времето на Калоян и Иван Асен II, говори се за „куманската династия“ на *Тертеровците*, смесения произход на видинския деспот *Шишиман* и появилия се в Добруджа през XIV в. нов кумански владетелски род на *Баликас*. Като „*остатъци от кумански имена по Българско*“ (с. 130-131) са изброени селищни названия, възхождащи към самия етноним (*Куманите, Кумановци, Куманица, Кумарица, Куманово, Куманичево, Куманич, Коман*), но също и топонимите *Алтимир, Алдомировци, Балчик* и „може би“ *Дели-орман*. Накрая Младенов се опитва да хвърли светлина върху „*преките потомци на куманите или узите; гагаузкият въпрос*“. Той очертава поселищната област на гагаузите в България и Бесарабия, привежда някои от хипотезите за техния произход и споменава, че названието „гагауз“ би могло да идва от **gök uz** ‘сини узи’, което

според него предполагало светли очи и коси, така както и другото куманско име (*рус. половци, чеш. plavci, сръб. хрв. plavi, нем. Falben*) се интерпретираше чрез ‘сини, руси’. Авторът поддържа мнението, че гагаузите са „преки потомци както на испериховите българи, така и на куманите или узите (огузите)“. Диференциацията между т. нар. *български гагаузи* и *хасълъ гагаузи* може да е била

породена тъкмо от това различно начало, т. е. първите да са били потомци на старите българи, а вторите – на близките до тях кумани.

Към края на междувоенния период, повече от три десетилетия след като Мелиорански обръща внимание на тюркските елементи в *Слово о полку Игореве*, за пръв път

този паметник отново бива изследван с оглед на съдържащи се в него „източни“ податки. В издаваната от руските учени емигранти в Прага (1927-1938), а с избухването на войната – в Белград (1940), великолепна поредица на името на княз Н. Кондаков, където ценни приноси не само по археология, история на изкуството и византология, но също върху ролята на източните народи в европейската история, публикуват такива изтъкнати авторитети, като Ф. Успенски, Г. Вернадски, Н. Беляев, М. Ростовцев, Г. Острогорски и др. (сред тях и българските историци В. Златарски, П. Мутафчиев, Кр. Миятев, И. Дуйчев), към т. VIII от 1936 г. бива включено и кратко приложение, посветено на СПИ.⁵⁵⁰ То е дело на Л. Рашони, обнародвал три години по-рано в същото издание етимология на името Берендей,⁵⁵¹ на Н. Тол, който в първия том разглежда ромбовидните орнаменти по китайската коприна от Южна Русия,⁵⁵² и на Д. Расовски, предложил едни от най-добрите за времето изследвания върху тюркските конни народи в Европа.

В приложението **Ласло Рашони** анализира имената на някои племена, споменати в текста на паметника, които

⁵⁵⁰ *Seminarium Kondakovianum*, vol. 8, Praha, 1936, 293-313: „Supplément I. Notes sur la ‘Chanson d’Igor’ - Приложение I. Замѣтки къ Слово о полку Игоревѣ“.

⁵⁵¹ **L. Rásonyi-Nagy**. Der Volksname Берендѣй. – *SK*, 6, 1933, 219-226. Тюркският произход на народа *берендеи* се доказва чрез тюркския характер на берендейските лични имена (*Бастий*, *Сатмаз*, *Каракоз*, *Миюз*, *Кокей*) и на етнонима **Berendi** като глагол в 3 л., ед. ч., мин. св. вр. от основата **ber-** ~ **ver-** ‘давам’ > рефлексивна форма **beren-** ‘[пре]давам се’, поради което **Beren-di** ‘той се предаде’ може да е станало название на тюркски род или племе, доброволно покорило се на друг тюркски народ или на русите.

⁵⁵² **Н. П. Толль**. Замѣтки о китайскомъ шелкѣ на югѣ Россіи. – *SK*, 1, 1927, 85-92.

са били смятани от Мелиорански за потомци на ковуите.⁵⁵³ Още Аристов, а после и Голубовски изтъкнали тюркския произход на народа **ковуи (коуи)**, живял между 1151 и 1185 г. в района на Чернигов и Киев. Аристов е съпоставил името **Qo[v]uy** с това на племето **Qobïy**, срещано сред шорци и сагайци в района на Абакан и на север от Алтай. Рашони приема за „вероятна“ идентичността на двете имена (в тюркските езици съществуват преходите **b ~ v** и **ï ~ u**), отхвърляйки идеята на Соболевски за иранското потекло на ковуите (от *скит. *kauya*). След това той разглежда поотделно названията **топчаки, татрани, олбери, могути, ревуги и шелбири**. Березин е сравнявал **Топчаки** с *чагат. [и уйг.] топџақ*, чрез която дума са били обозначавани едрите арабски коне, за разлика от разпространената в Централна Азия помалка порода (т. е. **топџақ** ‘голям, тлъст кон’ < **топ** ‘закръглен,’). Според Рашони е трудно да се обясни произходът на етнонима от оноματοлогична гледна точка, но тюрките са използвали названия за коне и като лични имена, а Тобычак се срещало като лично и племенно име сред киргизите. Етимологията на **Татрани** е била вече дадена от Рашони в работата му върху етнонима Берендей. Тук той сумира доводите си, изброява податки за името от Унгария (*Tatran ~ Tatrang*), обяснява го като несвършено причастие на **-n** (~ ***Tatïryan**) от глагола **tatïr-** ~ **tatur-** ‘карам (или оставям) да вкуси, изпита, опита’ < **tat** ‘вкус, сладост’ и привежда доказателства в полза на своето тълкуване чрез допълнителни примери, сред които и *чув. Татан, Татџаран*. Авторът отнася названието **Олбери** към формата **Alper**, често срещано лично име през XIII в. (*Olper, Alpar, Алп-Эр*), включително сред татарите „мишери“. От племето **Alp-eri** е произлязла през същия век тюркската династия на султаните от Делхи;

⁵⁵³ **L. Rásonyi**. Les noms de tribus dans le „Слово о полку Игоревѣ“. – *СК*, 8, 1936, 293-299.

едно споменато в Кипчак племе Alp-erli (البرلي) е съпоставимо с Олберы; сред покорените от хан Бату народи също е фигурирал етнос с такова име (البري Alperi [Alberi]). Според Рашони е възможно крайното **-t** в етнонима **Могуты** да отразява монголски множествен суфикс, добавен към основа **maγu ~ maq** ‘похвала’. Тогава името ***Maγut** би намерил паралел в топонима **Maklár**, където тюркският плурален суфикс **-lar** е добавен към название на клан с вероятно печенежки произход. На пръв поглед името **Ревугы** не би трябвало да е тюркско, поради наличието на нехарактерното за тюркските езици начално **r-**. Но руските летописи предават и особени форми на имена, възникнали чрез метатеза на **l** или **r** (Либей < Ilbey ~ Ilbeg; Ретякоз < *Er-täküz; Лавор < *Al-bura > Alpra, Olpura). В Ревуги би могло да се види съчетанието **Er-buγa**, ‘човек + бик’ (с промяна на **b > v** и изпадане на крайното **-a**, както при Кутлубуг < Qutlubuγa, Ченгереп < Čängärara и др.), което е било често срещан антропоним сред тюрките: اروغا (1120), اروغا (1262), اروضا (1377). Също така трудно за етимологизиране е последното име **Шельбиры**, което Соболевски отнасял към сабирите, а Мелиорански извеждал от *калм.* **šilbür** ‘бич, камшик’. Но и то изглежда е имало тюркски произход, както останалите названия, свързани с елементи на „тюркската раса“.

Преди пасажа с изследваните от Рашони имена авторът на СПИ е предал тревожния сън на Святослав в Киев, предвещаващ неговата кончина. Князът се видял положен на дъсчен креват да го обличат с черен покров и да го черпят със „синьо вино“, смесено с мъка (горчилка), при което поганни „гльковини“ (чужденци?) го милвали (приласкавали) и сипели на гърдите му (? „на лоно“) едри бисери от празни колчани. Този странен ритуал да се изсипват бисери върху лоното (в скута) е разгледан от **Николай Петрович**

Тол (1894-1985) в следващия кратък принос.⁵⁵⁴ Ученият съобщава, че податки за подобен обичай са били запазени още от втората половина на III в. пр. Хр. Когато лягали да спят скитите пускали в колчана си бяло камъче, ако денят им е бил добър, или черно, ако е преминал неуспешно. След смъртта на всяко лице колчаните се изнасяли и камъчетата били преброявани. В случай че преобладавали белите, покойникът бил прославян като щастливец. Според Тол замаяната на белите камъни с бисери би била напълно естествена за литературно произведение, а освен това тя можела да се обясни и със знатността на починалия княз. По-важното обаче е, че един възможен обичай, разпространен в южно-руските степи още в III в. пр. Хр., е могъл да се запази в номадската среда и през XII в.

Останалите два материала в приложението са излезли от перото на **Д. А. Расовски** и се отнасят до две неясни обозначения в паметника: *хинова* и *тлъковини*.⁵⁵⁵ Първото от тях е било свързвано с титлата *хан* и с народностните имена *фини*, *хуни* и *кумани* (*куни*?). Расовски отхвърля всички тези предположения и търси обяснение за думата в названието на намиращия се съгласно Идриси (XII в.) в „Кумания“ град Кинов (قینو, *Kiniow* = *Kiniv*, *Kiniu* ?). Той навярно е бил разположен някъде по северното крайбрежие на Азовско море. Според Расовски с *хинова* биха могли да бъдат наречени жителите или дори цялата област в половецката земя, назоваваща се по град Кинов. И тъй като куманските градове обикновено са се обитавали от етнически чуждо на половците население, то и гражданите на Кинов изглежда са спадали към някаква друга народност, само живееща сред половците. Другата дума, *тлъковини*, се среща само в опи-

⁵⁵⁴ **Н. Толль**. О жемчугъ въ снѣ Святослава. – *СК*, 8, 1936, 300.

⁵⁵⁵ **Д. Расовскій**. Хинова. – *СК*, 8, 1936, 301-306; **Д. Расовскій**. Тлъковини. – *СК*, 8, 1936, 307-313.

санието на съня на Святослав. Ако се изключело нейното най-ранно обяснение като „раковини“, то за етимологизирането на тази дума са предложени два фонетично близки праславянски корена. С тяхна помощ лексемата е била интерпретирана като „помощници“ (имало се предвид уличите и тиверците, които още не са влизали в състава на Киевската държава, но играели ролята на своеобразни федерати), или като „преводачи, тълкуватели“ (т. е. обозначение на същите племена, които, владеейки някакъв тюркски език, навярно печенежки, са помагали на русите в отношенията им със степта). Тяхното определяне като „поганне“, както летописците наричали половците, е накарало някои автори да ги смятат за кумани. Може би обаче под тях трябва да се разбират „своите поганци“ – смята Расовски, – т. е. онези печенеги, торки, берендеи, ковуи и пр., които още в XI в. се превърнали в помощна конница на руските князе под общото име „черни клобуки“ и си останали езичници през цялото време.

Куманите в историческия дискурс

Въпросът за средновековните тюркски номади, проникнали в Източна Европа, за разграничаването помежду им и за етническата идентификация на техните отломки, а така също за отношенията им с уседналите съседни страни и народи, се разглежда в редица изследвания с определено историческа насоченост. В началото на 20^{-те} години д-р **Бела Кошани** (1894-1968), служител в будапещенския национален архив, а през 1943-1946 г. – генерален секретар на Унгарското историческо дружество, се спира накратко върху историята на узите и куманите през XI-XII в., слагайки край на продължилото десетилетия наред в унгарската литера-

тура отъждествяване между двата етноса.⁵⁵⁶ Той се позовава на труда на Маркварт и използва резултатите от руските проучвания (преди всичко на Самчевски и Голубовски), „прокарали път в тази област“, за да осветли отблизо техните взаимни връзки. Раздвижването на хазарско-гузския съюз изтикало в края на IX в. *печенезите* до степните околности на Киев и съседните му княжества край Дон и Днепър. Номадите навлезли в руските земи през 915 г., после бързо овладели района на Долни Дунав, заплашвайки отслабената българска държава. В 1036 г. те се споменават за последен път като самостоятелен народ във връзка с похода им срещу Киев. По-късно руските летописи говорят само за техни остатъци, намиращи се в старата им родина под чужда власт, или живеещи сред руското население. Единствено византийските извори съобщават за отделянето им в средата на столетието от района на Днепър. През XI в. по южната граница на Русия вече се били настанили родствените на печенезите *торки* (*торци*), познати на русите още от 985 г., когато били съюзници на Володимир срещу волжките българи. Следвайки печенезите в гръб и притиснати от куманите, те достигнали в 1055 г. до Днепър, но поради съвместния удар на руските княжества в 1060 г. част от тях се изтеглили към Дон, а други свърнали на юг към Балканския полуостров, за да прекосят през 1065 г. Дунава и станат известни на византийците под името *узи* (Ουζοι, Οβζοι). Авторът аргументира съпоставянето от една страна на торки с узи, а от друга страна – на половци с кумани, като към използваните от Маркварт свидетелства добавя свои съображения и допълнителни податки, разграничаващи двата народа.

⁵⁵⁶ **Béla Kossányi.** Az úzok és kománok történetéhez a XI-XII században [Към историята на узи и кумани в XI-XII в.]. – *Századok*, 57-58, 1923-1924, № 1-6, 519-537; също в турски превод: **Kossanyi Bela.** XI.-XII-nci Asırlarda Uz'lar ve Koman'ları dair [tercümesi Hâmit Koşay]. – *Belleten*, VIII, 29, 1944, 119-136.

Според него поселищната област на торкските (узките) племена по това време би трябвало да се търси по протежение на река Серет между северните граници на Византия и югозападните, отчасти южни граници на руските княжества. След като по-голяма част от нахлулите на Балканите узи загинала от българите, зимния студ, заразните болести и глада, оцелелите са били настанени във Византия и там се претопили сред другите племена, или потърсили убежище в „княжеството на мирмидоните“, където били заселени край река Рос в околностите на Торческ, Переяславл и някои други градове, образувайки отбранителен пояс спрямо степта. В 1080 г. руските летописи използват за тези торки израза „переяславци“ и по всяка вероятност византийският историк Михаил Аталеат е обозначил с названието „мирмидони“ тъкмо населението на това руско княжество. *Половците* се появили приблизително по същото време, както и торките, по руските земи. Те достигнали границите им в 1055 г. и за пръв път се сблъскали с русите в 1061 г., като през 1068 г. нанесли поражение на три руски княза, окупирайки района на Чернигов, но още тогава били разбити от Святослав. Изворните податки показват, че около 1060 г. половците, така както по-рано и торките, са нападали северните руски области и едва в края на века са свили на юг към Днепър – през 1071 г. те вече се сражавали по югозападните граници на Киевското княжество. Авторът смята, че вероятно по това време отстъпващите узи (торки) са освободили заеманите дотогава земи и достигайки тази област, пред куманите (половците) се разкрили възможности за по-нататъшна експанзия към Балканите на юг и Карпатите на запад. В 1078 г. те, заедно с въстаналите срещу ромейската власт печенези, обкръ-

жили Одрин; а в последвалия период (1083-1096, 1109-1114) често са безпокоели Византия. През XI в. половецките племена вече владеели низините на Русия, Молдавия и Влахия и оттам извършвали своите набези срещу руските княжества, Византия, Унгария и Полша. В началото на XII в. русите преминали в настъпление, прогонвайки номадите до Дунав, Донец и Дон. По такъв начин, макар и за кратко време, е била прекъсната връзката между половецките племена, живеещи на изток, и онези техни отломки, за които се предполага, че са били заели долината между Долни Дунав и Влашко. В съюз с печенези, българи и др. тези „западни половци“ насочили занапред ударите си предимно срещу Византия. Избухналите в средата на века борби за киевския престол и последвалите ги междуособици помогнали за завръщането на половците в Русия. В 1152 г. те вече отново били край Днепър, като още преди това изтикали останалите назад групи от печенези и торки, които се заселили по руските граници като „подвластни на узите отломки“. При тези условия вероятно е било настанено в руските степи и племето, наречено *Berendei* (*Berendiči*), погрешно отнасяно от К. Иречек към печенезите. Сред торките, берендеите и печенезите през втората половина на XII в. се споменават също племената *Kovui* = *Kui* = *Koui*, *Turpei* и *Каериči*, но установяването на техния произход и прародина оставало задача за по-нататъшни изследвания. От средата на века руските летописи започват да използват за торките (също за берендеите, печенезите и коуите) обозначението „черни калпаци“, навярно поради външния им вид. В отделна таблица авторът описва географското положение на (1) печенези, (2) торки = узи и (3) половци = кумани, заедно с настъпилите в него промени през X-XII в., след което се опитва да изясни някои проблеми на маджарските отношения с тези народи. Той се спира на отдавна дискутирания в унгарската историография въпрос за етническия произход на пле-

мето, което в 1068 г. при крал Саломон нахлуло от изток в Трансилвания, но било разгромено в битката край Черхалом. По-подробната в това отношение *Кепешка хроника* го определяла като куни (Cuni), докато *хрониката на Кезай* говорела за печенези. Съответно на това се разделяли и мненията на унгарските учени, защитаващи с различни доводи едната или другата теза. Според автора обаче нашествениците трябва да са били по-скоро узи-торки, живеещи по това време край източните граници на Унгария. Той се стреми да обясни също изразите „бели кумани“ (alborum Cumanorum) и „черни кумани“ (nigorum Cumanorum), срещани в унгарските извори във връзка с маджарското заселване. Докато родината на „белите куни“ според унгарските хроники е съвпадала с областта, обозначававана в руските летописи като „земля половецкая“, а и самото име „половец“ е означавало ‘светъл, жълт или бял’, то под Cumanos albos би трябвало да се разбират куманите-половци, смята Кошани. За сметка на това е било много трудно да се съпоставят същите половци с т. нар. Nigri Cumanii (fekete kun). Не е изключено обаче изразът „черни куни“ да се е отнасял до съвсем друг етнос. Ако се имало предвид обстоятелството, че победените край Черхалом узи-торки са определени в *Кепешката хроника* като „куни“, а в Русия торките и подчинените им племена получили по-късно названието „черни калпаци“, в такъв случай „Fekete kun“ може да са представлявали различен от куманите народ, родствен на узите или торките. Нямало причина да се търси „Nigra Cumania“ в Молдова, защото не е доказано, че тази страна наистина е била наричана така. Редица черноклобуцки поселения по югозападната граница на Киевското княжество обаче са носели названието kun-il, а много топоними в Добруджа били съставени с прилагателното кага ‘чер’. Старото местно население, гагаузите, в които К. Иречек виждал потомци на куманите, са обозначаваели българизираните жители на областта като

„черни българи“. Ако предположението за техния произход е вярно, гагаузите биха могли да са остатък както на торките-узи, така и на „черно-половецките“ племена, допуска ученият. В края на разсъжденията си той не изключва възможността, първоначално унгарската дума *kun* > *Cuni* да е била ползвана за торките-узи (оттук *Nigri Cumanī* или *fekete kun* да се свързват с „племето ‘черни клобуки’“) и едва впоследствие под формата *Cumanī* да е намерила по-широко приложение както за узко-торкските, така и куманско-половецките племена – една изкуствена конструкция, целяща само да подкрепи допълнително лансираната от автора хипотеза.

В междувоенния период в съветска Русия протича процес на преосмисляне и критична преоценка на постиженията на руската „дореволюционна“ („дворянска“ и „буржоазна“) историография от позициите на наложената във всички сфери на духовния живот нова „марксистическа“ идеология. Тя засяга въпроса както за началата на руската държавност и движещите сили в историческия развой, така също за взаимоотношенията на Киевска Рус с номадите. Особено се открояват в това отношение трудовете на **Михаил Николаевич Покровски** (1868-1932). Той твърдо се придържал към „класовия подход“ при оценка на своите предшественици, като отчитал не само фактологичния материал, залегнал в историческите произведения, но също личността на автора и социалната среда, в която те са били създавани. От тези позиции Покровски критикува появилата се през втората половина на XIX в. теория на С. М. Соловьев за „борбата на гората със степта“, възприета и доразвита впоследствие в трудовете на В. О. Ключевски, Б. Н. Чичерин, П. Н. Милуков и др. Според него тя е имала подчертано класов характер. Възникнала по времето на руско-турските войни от 1853-1856 и 1877-1878, когато Соловьев е преподавал

руска история на престолонаследниците, тя е трябвало теоретически да обоснове необходимостта от двете войни. Тяната същинска причина Покровски виждал в икономическия стремеж на Русия да разшири външния си пазар чрез завоюване на територии на юг от Черно море, Кавказкия хребет и Каспийско море, а затова е било нужно създаването на концепция, която идеологически да обясни смисъла от воденето на войните. Теорията на Соловьев аргументирала „извънкласовия“ произход на руската държава. Тя обаче не може да е възникнала в резултат на „борбата със степта“, защото тъкмо във времената на най-голяма опасност от степта се наблюдавала и най-голямата „децентрализация“ на руските сили, а не обратното. Всъщност опустошителните набези на печенезите и половците са породили масови преселвания на славяни на север, в резултат на което Русия се е превърнала от „градска“ в „селска“ държава. От друга страна руско-половецките взаимоотношения са придобили с времето такъв комплексен характер (военни съюзи, смесени бракове и пр.), че нямаме ни най-малкото основание да си представяме половците като някаква „тъмна азиатска сила“, като буреносен облак, надвиснал над „представителката на европейската цивилизация“, за каквата е била смятана Киевска Русия.⁵⁵⁷ С това Покровски оспорва традиционната в руската историография гледна точка за постоянната заплаха от степта. Нещо повече, той дори е на мнение, че тюркските номади от причерноморските степи са били в културно отношение по-силни от славяните. „Степният Изток е бил за русите от IX-X векове

⁵⁵⁷ М. Н. Покровский. *Русская история с древнейших времен*. Л., 1924, т. 1, с. 102-103.

онова, което впоследствие за Московската държава и Петровска Русия е станала Западна Европа “ – подчертава авторът.⁵⁵⁸

Сходни са възгледите и на **Владимир А. Пархоменко**, който в 20^{-те} и 30^{-те} години обнародва няколко изследвания върху ролята и значението на тюркските конни народи при взаимоотношенията им с руската държава. Според него Киевска Рус не е била нещо повече от „конкурент на печенежките и после половецките ханове”,⁵⁵⁹ така че за някаква цивилизаторска нейна роля едва ли можело да се говори. Той предлага да бъде ревизирана обичайната представа за печенезите като за „див народ“ с бедна, груба и „еднообразна“ култура, който не е оставил нищо положително в историята и е представлявал „катастрофа за Киевска Русия“. Напротив, в руско-печенежките отношения е имало и периоди на мирни контакти и тесни икономически връзки (Константин Багрянородни отбелязва например, че без да са в съюз с печенезите, владеещи праговете на Днепър, киевските князе не можели да търгуват с Византия). Освен това печенезите са защищавали Киев от чуждите посегателства,⁵⁶⁰ така както по-късно са го отбранявали заселените на руска земя отломки от степните номади, наречени „черни

⁵⁵⁸ **М. Н. Покровский.** *Очерк истории русской культуры.* М.-Л., 1925, ч. 1, с. 39. Вж. за автора и неговите възгледи при **Р. М. Мавродина.** *Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половци).* Историкографический очерк. Л., 1983, с. 46-51, където е посочена и допълнителна литература.

⁵⁵⁹ **В. А. Пархоменко.** *У истоков русской государственности (VIII-XI вв.).* Л., 1924, с. 69-71, 113.

⁵⁶⁰ **В. А. Пархоменко.** Киевска Русь и печенеги. (К вопросу о взаимоотношении Киевской Руси со степью). – Във: *Вторая конференция археологов СССР в Херсонсе 10-13 сентября 1927 г. По случаю столетия херсонесских раскопок (1827-1927).* Севастополь, 1927, с. 49-50. Вж. също **В. А. Пархоменко.** Русь и печенеги. – *Slavia. Časopis pro slovansku filologii* (Praha), ročník 8, 1928, s. 143.

клобуки“.⁵⁶¹ Авторът посвещава отделна статия на руско-половецките отношения.⁵⁶² Той констатира в нея, че сред висшето общество на някогашна Русия е имало две течения в отношението към половците – от една страна летописците, отразяващи възгледите на земевладелските слоеве (манастирското духовенство, болярите), са назовавали половците с най-обидни епитети („окаяни“, „диви“, „келяви“ и пр.). Редом с това обаче проличавало и едно съвсем друго, положително отношение към този народ сред князете, техните дружини и търговците. Ако се разгледала епохата от 180 години като цяло, се виждало, че князете повече дружели с половците, отколкото да воюват с тях, „охотно се женели за половчанки“, а една черниговска княгиня (майката на Святослав Владимирович) дори избягала около 1159 г. в степта, за да се омъжи за хан Башкорд.⁵⁶³ Пархоменко дава характеристика на разнообразните руско-половецки взаимоотношения, групирайки ги в пет основни периода: (1) Първият етап в историята на половците започва със заселването им в черноморските степи (тяхната поява в Европа е датирана от Маркварт между 1030-1049 г.; за пръв път летописите съобщават за тях през 1055 г.). Той се характеризира с враждебност спрямо Русия, но с връзки на номадите с хазарите и отчасти с Тмуторокан. (2) Началото на нов период се слага чрез политическото съглашателство на Святополк Киевски с половците и брака му в 1094 г. за дъщерята на хан Тугортокан. Това е времето на близки контакти с Русия, особено с Чернигов (в 1095 г. местният княз Олег отказал да воюва срещу половците, като продължил и по-късно да поддържа съюзни отношения с тях); на чести бракове между руските князе и половчанки (включително на двамата сина на Вла-

⁵⁶¹ В. Пархоменко. Чорні Клобуки. – *Східній Світ*, 5, 1928, 243-245.

⁵⁶² В. Пархоменко. Половцы и Русь. – *Slavia*, 16, 1938-1939, № 4 (1939), 598-601.

⁵⁶³ В. Пархоменко. Половцы, 598.

димир Мономах в 1107 и 1117 г.); на мирни договори, но и на военни сблъсъци; времето, когато при цар Давид „Възобновителя“ („Строителя“, 1089-1125) в Грузия се преселват 40 000 кумани. Тази епоха завършва към 20^{-те} години на XII в. Смяната на династията в Китай около това време довежда до преселването на кара-китаите на запад и създаването на държавата им в Туркестан, която оказала силно влияние на половците. (3) Тяхната активност се възобновява от средата на 30^{-те} години. Сега вече те се стремят да поставят своя съюзник, черниговския княз, на Киевския трон (в 1139 г. успяват в лицето на Всеволод Олгович). През 40^{-те} и 50^{-те} години половците, съюзнически на Чернигов и Суздал (Юрий е женен за половчанка), водят упорита борба за трайно овладяване на Киев, „очевидно като пазар, свързващ търговията между Азия и Европа“. В 1169 г. Киев е завзет от дружествена към половците коалиция на князе и на трона (не без помощта на Кончак) отново е издигнат княз Глеб, син на половчанка. (4) Така започва нова епоха в историята на половците, време на най-голямата им активност, когато те поддържат връзки с мюсюлманските търговци и военни инструктори (в 1184 г. Кончак разполага с „бесерменин, стрелящ с жив огън“) и когато тяхното влияние се разпростира също в Грузия (Кутлу-Арслан), България (Асен) и други страни. В момента на натиск срещу Русия и връзка с мюсюлманите, половците скъсват дори традиционната си дружба с Чернигов и Суздал. Възможно е в основата на конфликта с Кончак и променената политика на Чернигов и Суздал да е лежала борбата на християнските търговци, господстващи в руските градове, срещу мюсюлманското икономическо проникване през страната на кара-китаите (около същото време там „визир-гурхан“ е мюсюлманинът Махмуд-бай) при Кончак – смята Пархоменко. Киев, където често „гости“ са били т. нар. „гречници“ и „латина“, се противопоставил на засилването на мюсюлманските търговци и

това обединило за почти две десетилетия враждуващите помежду си руски князе. Но в крайна сметка победата била на страната на Кончак и половците, които принудили Рюрик Ростиславич да промени ориентацията си и да се съюзи с тях в похода на запад – зад Днестър в 1203 и 1206 г. (5) Последният период се характеризира с военно надмощие на половците и добри, дружествени отношения с Русия. В 1224 г. хан Бастъ приема християнството, по това време е и съвместната борба на руси и половци срещу татарите при Калка – централен момент на тази епоха. Контактът с мюсюлманите навярно е бил вече прекъснат, за което се съди по измененото отношение към Русия и монголския натиск от изток. Новото придвижване на народи от Азия и промененият маршрут на главните търговски пътища са довели до гибелта на половецката държавна организация, която е играла огромна роля в историята на Русия през XI-XIII в. Връзките на куманите с Русия и кара-китаите, сведенията за наличието при тях на градове и търговски отношения, податките за половецкия патриотизъм и епично творчество – всичко това свидетелствало, че само враждата на земевладелеца към търговеца воин и скотовъда е продиктувала на летописците омразата към половците и епитетите „окаяни“, „диви“ и „крастави“, с каквата характеристика не били съгласни князете, дружинниците и търговците, често търгуващи с номадите, сражаващи се рамо до рамо с тях на бойното поле и ценящи „красивите половецки девойки“. Затова и твърдението, че половците са „разорили и погубили Киевската Рус“ е най-малкото неточно. Цялата тази икономико-политическа система, наречена „Киевска Рус“, е била тясно свързана със степта и номадите: тя била „извикана за живот“ с идването на печенезите и загинала с гибелта на половците при промяната на търговските пътища и появата на

новите исторически факти.⁵⁶⁴ Наистина половците са нанасяли щети на „гречниците“ в моменти на съперничество или при неблагоприятна политическа ситуация в Киев; те са разорявали и земевладелците, но пък са били необходими „ингредиенти“ на цялата тогавашна икономико-политическа система край Днепър, като „военни агенти на източните търговци“. Във връзка с това би трябвало навярно да се преразгледа и традиционното мнение за бедността на номадската култура. „Страна, лежаща на търговските пътища от изток на запад, не може да бъде варварска“ – заключава авторът, – „и не биха могли да са полудиви чергари хора, които са пеели в песните си: ‘По-добре кости да сложа на своя земя, вместо славен да бъда на чужда’“.

Същата тема В. Пархоменко доразвива в отделна статия, посветена на следите от куманския епос в руските летописи.⁵⁶⁵ Тук той отново подчертава, че „идеята за извечна, принципна борба на Русия със степта, е явно с изкуствен, измислен произход“.⁵⁶⁶ Редом с известията за борбата с „поганните половци“ изворите често са съобщавали за срещи на руските князе с половецките ханове, за брачни съюзи между тях и пр. Дори прославеният „добър страдалец за Руската земя“ Владимир Мономах оженил двама от синовете си (Юрий в 1107 г. и Андрей в 1117 г.) за половчанки. Тук не ставало въпрос за расов или културен антагонизъм. Очевидно висшите обществени класи на двата народа са имали нещо общо помежду си, привличали са се с еднакви интереси. В това отношение било любопитно, че настроените срещу половците руски летописи са пропуснали в изворите „половецка литературна струя“ и авторът цитира ня-

⁵⁶⁴ В. Пархоменко. Половцы, 601.

⁵⁶⁵ В. А. Пархоменко. Следы половецкого эпоса в летописях. – В: *Проблемы источниковедения*, 3, М.-Л., 1940, 391-393.

⁵⁶⁶ В. А. Пархоменко. Следы, 391.

колко откъса, повлияни от куманския епос. Най-важният от тях е в *Ипатиевата летопис*. Там под 1201 г. се говори, че след смъртта на Владимир Мономах, който прогонил хан Отрок (Atrak) зад Железните врати „в Обезы“ (в Грузия, или по-скоро в Абхазия), останалият край Дон хан Сърчан изпратил до брат си „свирача“ Орев да му съобщи за смъртта на княза и да го помоли да се завърне. Било му заръчано да пее на Отрок „песни Половецкия“, а в случай, че и това не помогнело, да му даде да помирише билките („зелье“) на име „евшан“. Разчувстван, ханът промълвил „да луче естъ на своей земле костью лечи, нели на чюже славно быти“ и дошъл в родината си. Тъкмо от него се родил прочутият Кончак, „иже снесе Сулу, пешь ходя, котел нося на плечеву“. Друг един извор, *Повесть временных лет*, съобщава какво е ставало в лагера на половците преди битката им с руските князе през 1103 г., когато загинали 20 хана, включително Урус-оба. Авторът допуска, че това събитие предизвикало „песенен плач“ у половците, който е стигнал до руския летописец. На 12 януари 1107 г. при сключването на мир Владимир оженил сина си Юрги за дъщерята на хан Аепа, внучка на Осен, а Олег взел за своя син дъщерята на „другия“ Аепа, внучка на хан Гирген. Естествено било, половчанките да са занесли своите песни в княжеските дворове, и оттук летописецът да е узнал какво е ставало в Половецкия стан преди решаващото сражение в 1103 г. – смята Пархоменко. Отзвук от куманския епос може да се види и в съобщението на *Ипатиевата летопис* под 1151 г. за смъртта на хан Севенч, син на известния Боняк, който някога казал „хошчю сечи в Золотая ворота, якожь и отець мой“. Според автора приписваната на Севенч фраза навярно е била заимствана от Половецка песен за него. Във връзка с това той поставя въпроса, дали и съставителят на СПИ не е узнал от Половецкия епос приведения там разговор на Гзак и Кончак? Изглежда в този паметник били ползвани цитати и от

други песни за Боняк и по-старите князе. „Въобще би трябвало внимателно да погледнем към половците и да потърсим следите им както в древноруската литература, така също в паметниците на материалната култура“ – завършва разсъжденията си Пархоменко.

Сред съветските учени, които са смятали за „дълбока заблуда“ мнението, че отношенията с половецката земя се свеждали само до постоянна вражда и които са обърнали по-специално внимание на търговските връзки, поддържани въпреки честите военни действия, е също историкът ориенталист и археолог, чл. кор. на АН на СССР от 1943 г., **Александр Юрьевич Якубовски** (1886-1953). На 4 юни 1927 г. в Подкомисията за изучаване на връзките на древна Русия с Византия и Изтока към Академията на науките в Ленинград той изнася доклад върху податките относно ролята на търговията в кипчакската степ непосредствено преди монголското нашествие, съдържащи се в *Селджук-наме* на починалия през 670 г. х. (1272) Насиреддин Яхя ибн Мухаммед (Ибн Биби). Разширен вариант от този доклад е бил обнародван година по-късно в редактирания от Ф. И. Успенски орган на руските византолози.⁵⁶⁷ След като запознава с паметника и неговия автор,⁵⁶⁸ Якубовски предава разказа за

⁵⁶⁷ **А. Ю. Якубовский.** Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей). – *Византийский временник*, 25, 1927 (Л., 1928), 53-76. Също и в турски превод: **A. Yu. Jakubovskiy.** İbn-i Bibi'nin XIII. asır başında Anadolu türklerinin Sudak, Polovetz (Kıpçak) ve Ruslara karşı yaptıkları seferin hikâyesi. – *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 12, 1954, 207-226.

⁵⁶⁸ Ибн-Биби е по-млад съвременник на [и]конийския селджукски султан Аляеддин Кейкобад (1219-1236) и е заемал виден пост при неговите приемници. Турският превод на произведението му е бил обнародван през 1891 г. от Houtsma и от него П. Мелиорански е предложил извадки в първия том на *Византийский временник* (1894). По-късно Houtsma издава също и съкратената персийска преработка на съчинението в т. IV

завладяването на Су[г]дак от селджукския емир Хусамеддин Чупан. Изпращането на войски срещу Крим е било породено от оплакването на търговци в Кейкобадия (Кесария, Кайсери), че стоките им са били ограбвани. Султанът организира морска експедиция „срещу Хазария“, начело с главния пълководец на държавата. При нейното акустиране на брега жителите на Согд (Сугдак) изразили готовност да се покорят, но същевременно уведомили кипчакския хан и той изпратил 10 000 конници, които били разбити от селджуките. Научавайки за техния разгром, руският княз побързал да размени подаръци и грамоти с Чупан [*< Şoban*], след което селджуките обсадили Сугдак. Неговите жители използвали в боя пехота и конница, сражавали се с нефт и черхи (лъкове самострели *< перс. šerh* ‘стрела’), стрели и камъни. Съгласно „мюсюлманския военен обичай“ [по-скоро номадската бойна тактика – *б. м., В. С.*] Хусамеддин привлякъл с мнимо бягство войската на противника далеч от града, където я унищожил. На следващия ден бил сключен мир при богат откуп и условие, вместо икони и камбани занаятчиите в Сугдак да има „михраб, минбар и шерият“, като бъде върнато отнетото от търговците.⁵⁶⁹ Със султанското знаме в ръка и свещения Коран, положен на златно блюдо върху главата, Хусамеддин влязъл тържествено в града. От едно високо място мюеззинът призовал към молитва, била разбита християнската камбана и за по-малко от две седмици е бил издигнат прекрасен „мечет“. Селджуките назначили в Сугдак мюеззин, хатиб и кадия, оставили един от вождовете с отряд воители и взели като заложници някои младежи. После отплували с корабите към своята страна и „неверниците били спо-

на *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides* (1902), без още да знае, че в Истанбул е запазен оригиналът на труда в единствен ръкопис (Ауа Софуа, № 2985). Якубовски ползва 12 печатни страници тъкмо от тази публикация.

⁵⁶⁹ А. Ю. Якубовский. Рассказ Ибн-ал-Биби, 58.

койни до татарските смутове“. Последното съобщение, което се съдържа в турския текст на *Селджук-наме*, позволява да бъдат датирани тези събития преди татарските походи в югоизточна Европа от началото на XIII в. Якубовски аргументира мнението си, че това е станало в 1221 или 1222 г. „в навечерието на първото татарско нашествие, т. е. недълго до битката при Калка“.⁵⁷⁰ Той смята, че споменатият „кипчакски хан“ е могъл да бъде Юрий Кончакович (Юй-ли-ги в официалната история на *Юан-ши*), а под „руския княз“ не е изключено да се разбирало князът на Рязан, тъй като подареният от него лен едва ли се е транспортирал от киевско-черниговския район. По-нататък ученият се спира на въпросите за политическата принадлежност на Судак през 20^{-те} години на XIII в., неговата роля в търговския оборот на източна Европа и състава на населението му. При появата на монголите в 1222/3 г. Судак, така както и други кримски градове (Джалита = Ялта), е бил „кипчакски“. Това означава, че е „плащал данък на половците и, може би, е имал половецки чиновник, който следял за правилното постъпление на ежегодните доходи от него“.⁵⁷¹ В. Рубрук, който бил преминал през Сугдак (Солдая) в 1253 г., пише, че преди идването на татарите в тази равнина са живеели кумани и те са карали „гореспоменатите градове и замъци да им плащат данък“. Предполага се, че Судак е основан от аланите в 212 г. от н. е. и те са били неговите първи и главни заселници. Това се потвърждавало косвено от Ибн-Биби, който е обоз-

⁵⁷⁰ А. Ю. Якубовский. Рассказ Ибн-ал-Биби, 60.

⁵⁷¹ А. Ю. Якубовский. Рассказ Ибн-ал-Биби, 63. На друго място авторът допуска, че куманските чиновници, които следели за правилното постъпление на данъците, навярно още до идването на монголците са били обозначавани като **баскак**. Тази тюркска дума е могла да се появи в определен административно-технически смисъл в монголската държава, само ако е била взета в същия или приблизително същия смисъл от самия живот. (Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. *Золотая орда и ее падение*. М.-Л., 1950, с. 31).

начавал града не само като Сугдаг, но и като Сугд, по името на Согдия в долината на Заравшан, откъдето аланите може да са дошли. Освен тях в града са живеели арменци, руси, половци, византийци и може би хазари, които след разгрома на държавата си не били още напълно асимилирани в околната среда. Те са могли да се запазят най-лесно в градовете (П. Карпини говори през XIII в. за хазари в хорезмийската столица Ургенч). Судак е бил един от главните обменни пунктове по пътя от Мала Азия към половецката степ, Русия и Булгар, а по северния бряг на Каспийско море също на изток към Хорезм, Средна Азия и Китай. Търговията е вървяла въпреки военните сблъсъци на руси и кумани. Якубовски отбелязва, че „неприкосновеността на търговския керван“ била „най-целесъобразната форма на международните отношения по това време“⁵⁷² и случаите на ограбване на кервани не са били така чести, както е прието да се мисли. Вероятно половците, които иначе разменяли своята степна продукция за изделия на градската промишленост, не са поемали посреднически търговски функции, а само се задоволявали да събират данък от транзитираните стоки. В това отношение инициативата е била главно в ръцете на аланите, русите и мюсюлманите. Търговското и културно общуване между степите и градския свят, а така също огромната „културтрегерска“ роля в степта на мюсюлманските търговци, военни инструктори и занаятчии, е помогнало за усвояване от половците на съвременната им военна техника. През XII в. те вече умеели да стрелят с „жив огън“ (т. е. с нефт, докарван навярно от Баку), разполагали и с ме-

⁵⁷² А. Ю. Якубовский. Рассказ Ибн-ал-Биби, 67.

тателни машини („шерешери“ < *pers.* *tir-i šerh*), т. е. с големите лъкове-самострели, които „одва 50 мъж можашетъ напращащи“. В своето изследване Якубовски отчита значението на мюсюлманския търговски капитал,⁵⁷³ разглежда ролята на Саксин и Булгар като важни звена на стокообмена между Изтока и Запада, хвърля също допълнителна светлина върху отделни моменти от съобщението на Ибн-Биби.⁵⁷⁴ Според него разказът на селджукския историк е може би „последният крупен епизод от живота на югоизточна Европа при политическата власт на половците“. След похода на Бату в 1237 г. тук се установила татарската власт и мястото на „половецката номадска държава“ сега заела Златната орда. Татарите обаче не променили характера на търговския живот в полонецките степи, по старите пътища об-

⁵⁷³ **А. Ю. Якубовский.** Рассказ Ибн-ал-Биби, 71. Като се позовава на Бартолд, авторът откроява значението на мюсюлманските търговци дори като политическа сила. „В противоположност на западноевропейското средновековно градско стопанство, мюсюлманският свят не знае закрити градове, стопанството му винаги се поддържа от системата на отворените врати“ – пише той. – „Най-разнообразни видове промишленост, най-различни типове стопанство (скотовъдството на степите, полята и градините на оросените речни долини, занаятите на градовете) се привежда в определено общуване, въвежда се в стокообмен“, където пълен стопанин става търговският капитал. Ето защо мюсюлманските търговци на изток са били „крупна търговска и финансова сила. Представлявайки сплотена организация, те се обединяват в отделни дружества, явяващи се за онова време мощна стокова и парична, а по силата на това и ‘политическа сила’“.

⁵⁷⁴ **А. Ю. Якубовский.** Рассказ Ибн-ал-Биби, 75. Ученият информира например за съдбата на издигнатия от селджуките в Судак мечет, който според някои автори бил построен от татарите в началото на XIV в. Едно столетие по-късно генуезците го обърнали в армено-католическа църква с надпис „In Christi nomine amen. 1423 die 4 Januarii (hoc) opus fecit fieri Domine R. Catalanus. Christus custodiat“. През 1475 г. при османските турци сградата отново станала мечет, а в 1783 г. била превърната от русите в православна църква. По стил обаче тя приличала на постройка от селджукски тип.

менът продължавал да тече, а през XIV в. при Берке-хан търговията достигнала до нов разцвет. На куманите и търговските отношения в степта до монголската инвазия авторът се спира накратко и в първата глава от част първа на подготовения съвместно с Борис Дмитриевич Греков труд върху историята на Златната орда.⁵⁷⁵

По времето, когато излиза статията на Якубовски, в другия край на континента професорът по руска и полска история **Александр Брус Босуел** (1884-1962) от Ливърпулския университет предлага в британското списание за славистика един кратък, но доста приносен обобщаващ очерк върху историята и значението на куманите през трите столетия от самостоятелното им съществуване в Европа.⁵⁷⁶ Той припомня спекулациите около „расовия произход и ранната история на великите азиатски орди“, нападнали Европа през „Каспийските порти“. Но докато за хуни, авари, българи и хазари може би никога нямало да се разбере, дали в армиите им преобладавали „тунгузка, монголска, тюркска или угрофинска кръв и реч“, последвалите ги инвазори определено са били тюрки. Досега „странно малко“ е било написано за куманите, въпреки че със своята многобройност, обширност на територията и влияние над държавите в Източна Европа те са заслужавали далеч по-сериозно отношение. Изучаването им изисквало познания върху историята на много векове, а в сведенията за тях имало празнини и те са изготвени на различни езици. Главните факти

⁵⁷⁵ Вж. **Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский**. *Золотая Орда. (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII-XVI вв.)*. Л., 1937 (също и на френски: **B. Grekov, A. Yakoubovski**. *La Horde d'or*. Traduit par Fr. Thuret. Paris, 1939); **Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский**. *Золотая орда и ее падение*. М.-Л., 1950. Срв. гл. I: „Дешт-и-Кыпчак (Половецкая степь) в XI-XIII вв. до прихода монголов“.

⁵⁷⁶ **A. Bruce Boswell**. The Kipchak Turks. – *The Slavonic Review* (London), 6, 1927-1928, 68-85.

на куманската история обаче са били съвсем ясни и значението им – неотречимо. Трудно можем да си представим успешното монголско проникване в Централна Европа – смята авторът, – ако голяма част на Източна Европа не е била населена от тюркски народ, „не неразположен“ да посреща нашественици със сходни „турански традиции в номадския живот“. Фактически първите тюркски инвазори в черноморската степ са „павирали пътя на монголците“, така както и селджукските турци били предшественици на османските завоеватели. Освен това турската експанзия на юг от Каспийско море е станала по същото време както нахлуването на гузите и куманите в европейската степ. Двете инвазии би трябвало да се разглеждат като част от онова разместване в Азия, което е накарало Боняк да прекоси Карпатите, да се взре във величието на Константинопол и да удари златните порти на Киев, по същото време е тласнало Махмуд към голямото приключение в Индия, а селджукските

ханове – към завладяването на Персия, Халифата и азиатските провинции на Византия.⁵⁷⁷ Не са ясни причините за този катаклизъм, но техните основни черти биха могли да бъдат „разплетени от обърканата тъкан на азиатската история“. Босуел изтъква, че нарастващата слабост на Китай след „изгасването на династията Танг“ и по-сетнешното западане на Халифата и „Източната империя“ са разкрили обширни области

за предприемчивостта на азиатските номади. Големият растеж и експанзия на тунгузките племена (по-късно и на монголите) са резултирали в постоянно движение на тюрки-

⁵⁷⁷ A. Bruce Boswell. The Kipchak Turks, 69.

те на запад. Кераитите например били прогонени близо до китайските граници, уйгурите се появили в Западен Туркестан, така че двата тюркски центъра по теченията на реките Яксарт, Чу, Или и в кипчакската степ са били претъпкани с тюркски племена, търсещи изход. За известно време силата на Саманидския емират по Оксус и на Хазарската империя по Волга са спирали номадския натиск. Към средата на X в. обаче двете държави колабирали поради вътрешна слабост и натиска на своите съседи, с което пред тюрките се разкрил пътят на юг и на запад. Големите размествания на иранско население породили един нов Туркестан в долината на Оксус, трансформирали Азербайджан и малоазийското плато в тюркска земя и довели до господството на тюркски авантюристи над Персия, Месопотамия, Сирия и Индия. Най-видни участници в тази експанзия били селджукските родове, спадащи към гузите-тюрки. На север пак гузи сринали Хазарската империя, отслабена от атаките на руси и гърци. Те завзели земите на печенезите, с които евентуално се слели, но на свой ред били изтикани от куманите.⁵⁷⁸ След като е очертал историческия фон на появата на куманския народ, ученият пристъпва към описание на неговата същност, история и значение. Според него куманите са се самоопределяли като „**кипчаки**“, което означавало, че те са дошли от Кипчак (днешната киргизска степ) и после, прекосявайки Волга, са разпрострели това име до долините на Дон и Днепър. Само арабите и грузинците са наричали кипчаките с тяхното истинско название. За гърците те са били „**комани**“, за унгарците – **Kun** или **Palocz**, за трансилванските саксонци – **Valvi** или **Falben**, т. е. ‘бледи, жълти’ (sallow people), а за русите – **пóловци**. Някои филолози са извличали това име от думата „половой“ ‘блед, жълт’ (sallow), но обикновено се смятало, че то значи по-скоро ‘степняци’

⁵⁷⁸ **A. Bruce Boswell.** The Kipchak Turks, 69-70.

(steppe folk) от „поле“ (field), бивайки превод на тюркското „кипчак“. Новите пасища на кипчаките се намирили в степта между Волга и Дон, където те завладели оцелелите от Хазарската империя и изтикали аланите на юг, а после прегазили земята на торките и печенезите на запад от Дон. В 1054 г. кипчаките се появили по границите на Рус, в 1070 г. прекосили Карпатите и в 1090 г. били вече на Дунава. Те сразили печенезите в 1087 г. и след това участвали в разгрома им от император Алексей при Левунион в 1091 г. Заемайки мястото на своите предшественици обаче кипчаките на свой ред започнали да плякосват цивилизованите си съседи. От тях империята е била в най-добро състояние да се защитава сама, тъй като е разполагала с опитна армия, познаваща тактиките на номадската война, имала е добре организирана гранична провинция Паристрион, прикривана от ивици на печенежки и гузски поселения край Дунава, така че само съюзът на куманите с някой претендент или с недоволните българи е могъл да породи по-сериозна заплаха. Унгария също се радвала на сравнителен имунитет, защото нейните важни градове се намирили далеч от източните граници, а планинската бариера и Трансилвания, населена с „бедни, но упорити румънски общности“ и със секели „толкова свирепи, колкото и тюрките“, позволили на Св. Ладислав да се справи с нападателите, които след пораженията при Cserhalom и езерото Hód „престанали да бъдат нещо повече от случайни ездачи чак до XIII в.“. За разлика от тези две страни обаче ситуацията в Русия е била съвсем различна – най-богатите руски градове (Киев, Переяславл и Чернигов) са лежали близо до южната граница и били постоянно изложени на нападенията на „коварните тюрки“ (crafty Turks), които намерили край Ozu (Днепър) богати пасища и се сблъскали нагоре по реката с вече уседналото руско население, започващо да практикува земеделие. В този регион вечният конфликт на седентарните с пастирските народи

бил доста упорит и продължителен, поради което кипчаките започнали да смятат столицата на оспорваната територия (Menkerman ‘големия град’, както те, съгласно Шилтбергер, наричали Киев)⁵⁷⁹ за център на своя свят. Тази яростна борба за гранична земя представлявала главната политическа черта в историята на Киевската държава. Тя довела до обезлюдяването на южните провинции и пренасянето на руските икономически и политически центрове по хълмовете на Галич и гъстите гори на североизтока, далеч от номадските набези. Босуел подробно се спира на отношенията между руси и кумани през XI-XIII в. Той очертава значимостта на Боняк, който участвал в набезите в империята, ръководел много експедиции срещу Киев и през 1096 г. дори проникнал в Печьорския манастир, а в 1097 г. помогнал на руските князе да спечелят срещу маджарите при San. И други ханове като Тугоркан, Шарукан, Алтунопа и Аепа[к] били заплаха за киевската държава. Те постоянно нападали търговските кервани, от които зависели богатството и просперитета на южните градове. Едва когато Владимир Мономах успял да съживи съюза от времето на Ярослав и неговите синове, който позволил да бъдат победени печенезите и торките, Русия си отдъхнала за половин век.⁵⁸⁰ В 1103 г. обединените князе сразили край Сутен главните кипчакски

⁵⁷⁹ **A. Bruce Boswell.** The Kipchak Turks, 72.

⁵⁸⁰ Израствал в двора на баща си Всеволод, управлявал граничното княжество Переяславл през 1055-1073 г., Владимир добре осъзнавал новата опасност за страната. Като княз на Переяславл (в 1076-78 и отново след 1093 г.) той взел сериозни отбранителни мерки, подновил практиката на прадядо си, св. Владимир, в назначаването на отломки от тюркски племена като помощни конници и успял да наложи политиката си на своя сюзерен Святополк Киевски и на собствения си неприятел Олег Черниговски. Скоро номадските набези били посрещнати от съюз на князе с общ стратегически план и не след дълго русите сами преминали в офанзива. (**A. Bruce Boswell.** The Kipchak Turks, 73-74).

сили, убивайки 20 хана и завладявайки много овце, коне, камили и роби (тогава редица торки и печенези преминали на руска страна), в 1111 г. преди победата при Салница те превзели в околностите на Дон няколко града (Шарукан, Осенев, Сугров), а в 1116 г. Владимировият син Ярополк дори си довел оттам за жена красива аланска принцеса. В резултат на кампаниите кипчакската мощ била сразена – Алтунопа загинал още при първия поход, за Боняк и Шарукан нищо повече не се чуло, а Аепак избягал при волжките българи, където бил отровен. Всички торки и печенези напуснали степта, пренасяйки верността си към Русия. По горното течение на Рос се разполагали *берендеите*, южно от Рос и Сула – *печенезите* и *торките*, някои тюркски племена се настанили навътре в руската територия – между Рос и Стugna, в отделни части на Чернигов и из цялото княжество Переяславл. Скоро *печенези*, *торки*, *берендеи*, а също *каепичи*, *ковуи* и *турпей* се слели в нова федерация, известна от 1146 г. под името *каракалтаки* ‘чернокапци’ (Blackcaps). Те станали защита срещу кипчаките и важен фактор в руския политически живот, участвайки наравно с „руската земя“ в избора на княз. Според Босуел не е изключено прогонването на руските селяни на североизток да се е дължало и на мирното проникване на тези подвижни конници, които в междусобиците през XII в. са били за руските князе по-предпочитани поданици, отколкото безпомощното във военно отношение селячество.⁵⁸¹ Един черноклобуцки хан, Кунтувдей, дори получил руско владение (арпаге) по река Рос. Князете се ползвали от услугите не само на „своите погане“, но и на кипчаките, сключвайки дипломатически бракове с дъщерите на техните ханове. Тази практика, която внесла „голямо количество тюркска кръв в руския ствол“, е довела още преди монголската инвазия до отслабване на руския

⁵⁸¹ **A. Bruce Boswell.** The Kipchak Turks, 76.

елемент на юг.⁵⁸² Владимирските победи изтикали кипчаките към Крим и към степите на Кубан и Кума в съседство на Кавказ. Един техен хан Отрок дори избягал в Абхазия. Грузинската хроника съобщава, че по същото време някой си Атрак, син на Шараган (= Шарукан?) от хората, наречени „кивчаки“, се появил в Грузия и неговата дъщеря се омъжила за цар Давид II. Доведените от него воители помогнали на грузинската армия да победи селджукския султан.⁵⁸³ Кипчаки са служели и на малките шахове на Лезгия и Аран. По-късно Юрий, синът на княз Андрей Суздалски, намерил убежище при тюрките и стигнал до Грузия, където се оженил за царица Тамара. Нова група кипчаки проникнали в страната през втората половина на века⁵⁸⁴ и участвали като помощна войска в победите на Георги III и Тамара, които превърнали за известно време Грузия в най-голямата сила на западна Азия. Тогава се споменава и тюркският генерал Кубасар, успешно служел при тези двама суверени.⁵⁸⁵ В Русия след епохата на Владимир Мономах отново избухнали междуособици, в които били въввлечени също и кипчаките. От 1167 г. те започнали да нападат търговците по пътя от и към Гърция. В 1170 г. князете се събрали в Канев, за да обсъдят защитата на южния търговски път. Сега обаче ру-

⁵⁸² **A. Bruce Boswell.** The Kipchak Turks, 76-77. В бележка под линия авторът отбелязва, че освен древните градове Тмутаракан, Олеше, Херсон и Кафа, които за известно време били славянски и станали гръцки, а после – генуезки, в степите нарастнало смесеното население като *косаките* от по-късно време. Князете на Берлад и Болохов и т. нар. *бродници* по горни Дон и в Молдавия са били „полуславянски общности с примес на тюрки, румънци и други националности“.

⁵⁸³ Впоследствие тази първа тюркска вълна в Грузия уседнала и приела християнството.

⁵⁸⁴ През прохода Дариел, наричан понякога „Аланска порта“, за да се отличи от Дербенд („Желязната врата“, „Хазарската порта“ или „Вратата на вратите“).

⁵⁸⁵ **A. Bruce Boswell.** The Kipchak Turks, 77-78.

сите били изправени пред силен неприятел в лицето на Кончак (син на Атрак), който цели две десетилетия заплашвал сигурността на южните княжества. Много от неговите набези били насочени към черниговската граница (или по-скоро границата на Новгород-Северск, който станал княжество, отделно от Чернигов) и това е свидетелствало за възхода на една просперираща провинция около градовете Путивл и Курск по река Сейм – районът, който започнал да се нарича Северска Украйна. Номадската опасност „отмряла“ след 1187 г. било поради смъртта на Кончак, или защото – както отбелязват руските летописи – „половците отишли на Дунав“. Това е свързано с появата на новата българска държава, в която „кипчаките и техните поданици власите“ са играели важна роля. И ако по въпроса за националността на Асеновата династия все още се водел спор (румънските историци смятат Асеновци за румънци), по-късните владетели на България, като Тертерий, са били „чисти кипчаки“. На Балканите тюрките отново достигнали стените на Константинопол, влизайки в досег със западните кръстоносци. Под влияние на българите много от тях „несъмнено станали християни и уседнали до цивилизован начин на живот“. Но най-интересният опит за покръстване на номадите е бил предприет в Карпатския регион – там, северно от река Вузеу, папата създал „епiscopство на куманите“, изчезнало след монголската инвазия. В Русия също „циганското лято“, последвало бурните дни на Кончак, завършило с появата на монголите. Когато те застанали пред вратите на Киев, нямало дори княз, който да защитава древната столица. „Номадът победил и съдбата на граничните градове като Переяславл е доста подобна на съдбата на Саркел след рухването на Хазарската империя“.⁵⁸⁶ Монголите унищожили и кипчакската независимост. Една компактна армия, начело с

⁵⁸⁶ A. Bruce Boswell. The Kipchak Turks, 79-80.

Джебе и Субудай, заобиколила останките от разбитите хорезмийци, победила грузинските войски и, след като прекосила Кавказ, се натъкнала на обединените сили на алани и кипчаки с техните черкезски и лезгински съюзници. С дипломатически ход монголите успели да отстранят кипчаките и разбили коалицията. Хановете Юрий (син на Кончак) и Котян (или Кутен) потърсили помощта на руските князе и заедно претърпели големия разгром при Калка. Нашествениците се завърнали през Волга и десния бряг на Каспийско море, но изглежда още тогава установили доминацията си в „източен Кипчак“ начело с Джучи и неговите синове. Хан Кутен останал на запад, където се сражавал за Даниел Галички срещу маджарите. При втората монголска инвазия той отстъпил с хората си в Унгария,⁵⁸⁷ докато един друг хан, Юнус, прекосил Дунава и помогнал на латинците при Константинопол. В степта на територията на кипчакските племена била формирана Златната Орда, начело с Бату и столица в Сарай на Волга. Хиляди тюрки избягали към Крим, където били продадени в робство от венецианските и генуезките търговци. Обширна група намерила убежище в България и там те „постепенно били абсорбирани в българската нация“. В Унгария редица крале са „фаворизирали“ кипчаките, които били заселени в района на Тиса и формирали важна част на маджарската армия. Голям брой кумани участвали в битката при Мартенското поле в 1278 г., където

⁵⁸⁷ **A. Bruce Boswell.** The Kipchak Turks, 80. Едната дъщеря на Кутен е била омъжена за руския княз Мстислав Смели, а другата – за унгарския крал Стефан V (тъкмо тя станала регентка и майка на Ладислас VI, „Куманина“, както и на дъщеря, омъжена за един от гръцките Палеолози). В България Тертер не само възкачил престола, но дал също дъщеря си Ана за жена на сръбския крал Урош II. По такъв начин „владетели с кипчакски произход седнали на тронове на Русия, Унгария, България, Сърбия, Грузия и Гърция“. (**A. Bruce Boswell.** The Kipchak Turks, 82).

загинал великият чешки крал Отокар; кумани са помагали в 1331 г. и на полския крал Локиетек в сражението при Płowсе срещу Тевтонския орден.⁵⁸⁸ Основната кипчакска маса обаче несъмнено е продължавала да обитава предишните си земи под монголско управление. И „ако силни български елементи са оцелели сред татарите на Казан, а астраханските татари са съхранили примес на хазарска кръв, то кримските и ногайските татари със сигурност са били съставени главно от кипчакски тюрки с примес на господстващата, но малка управляваща класа монголи“.⁵⁸⁹ Кипчаки са просперирали из целия монголски свят. Принц Ту-ту-ха например е бил генерал в армията на Кубилай, а неговият син Йенти-мур е станал министър в Китай. Но най-поразителна е била съдбата на онези кипчаки, които били продадени като роби в Египет и там основали своята династия на мамелюките – Бейбарс (Beibars), Келавун (Kelavun), Ладжин (Ladjin). Те продължили да се интересуват от родните степи и поддържали връзка с двора на Златната Орда, където са се стремили да внедрят исляма. Египетските историци предават имената на тези тюркски емири и техните родове, много от които се срещат и в руските хроники (срв. Веубарс, Аубек, Вегеке, Акуш, Altunora, Osen и Кобек). Племето Ворѣ или Вурѣ-оглу, към което е спадал султан Келавун, е *бурчевичи* от руските летописи; Taksaba са *токсобичите*, а Olberli, племето на Бейбарс, който пръв разбил непобедимите дотогава монголи, напомня руското име *отперлюй* на едно голямо племе, живяло между Дон и Волга.⁵⁹⁰ След като изброява някои податки за „характера и обичаите“ на кипчаките⁵⁹¹ и очертава

⁵⁸⁸ A. Bruce Boswell. The Kipchak Turks, 81.

⁵⁸⁹ A. Bruce Boswell. The Kipchak Turks, 82.

⁵⁹⁰ A. Bruce Boswell. The Kipchak Turks, 83.

⁵⁹¹ A. Bruce Boswell. The Kipchak Turks, 83-84. Тук спада споменатото в руските извори вълче виене на Боняк преди битката с маджарите, описаните от Жоанвил езическа клетва между куманите и латинците, както

територията им, Босуел предлага в заключение обща характеристика на този народ. Неговата най-голяма слабост била липсата на единство. Кипчаките никога не постигнали военната дисциплина на хуни и монголи, тъй като се намирили далеч от Китай, Персия и централен Туркестан. Те са нямали модел на деспотично управление, а представлявали свободна (loose) федерация на племена, всяко със свой собствен хан, които понякога се обединявали за по-специални начинания начело с някой изтъкнат лидер. Силата им се състояла в отсъствието на фиксирани обиталища, които биха могли да бъдат превзети, в тяхната мобилност и начина им на живот. Макар да са спадали към т. нар. „народи без история“, конвулсията, която ги прокудила от Азия, и монголската инвазия, която впоследствие ги разпръснала, са ги придвижили „от тяхното уединение до главните коридори на историята“ и са ги накарали да играят немалка роля в еволюцията на държавите, в които са били тласнати. Сериозният историк не можел да не бъде впечатлен от резултатите на техния натиск върху съседните страни. В Кавказ те помогнали да се потиснат аланите и да се въздигнат грузинците. Присъствието им през Дунава е било постоянен стимул за българите, които с тяхна помощ възвърнали независимостта си. В Унгария кипчаките едновременно задържали и допринасяли за прогреса на маджарите, довеждайки ги до своето собствено варварско ниво в годините на монголската инвазия и давайки им прекрасен материал за техните армии в по-късно време. Навярно най-важното им влияние в унгарската история е било, че те са „попречили на маджарите да колонизират Влашката равнина, която по този начин е била запазена открита за последвалата поява на румънските княжества“. Те са причина за емиграцията на русите от юг, про-

и погребението на един кипчакски благородник, а така също сведенията на Вилардуен за номадския „метод на воюване“.

менила хода на руската история. Кипчаките прекъснали руските връзки с черноморското крайбрежие и това според Босуел е било „тяхното принципно постижение в историята“. Чрез самото си присъствие в Европа като „неопитомен тюркски народ“, те в крайна сметка „павирали пътя“ и на монголите, ставайки една от главните подбуди за тяхната инвазия. Подобно на други пастирски народи кипчаките също биха били доволни да живеят мирно в неизвестност. Но препълването на пасищата и други исторически фактори ги накарали да вземат забележително участие в събитията на три столетия и това участие още „не е задоволително оценено от историците“.⁵⁹²

Статията на Босуел, която е една от редките за това време англоезични публикации по куманската проблематика, привлякла вниманието на големия румънски историк, политик и член на букурещката Академия на науките **Николае Йорга** (1871-1940) върху значението на кумано-румънските отношения. На заседание на историческата секция на академията от 11 ноември 1927 г. той се опитал да осветли въпроса за куманската „империя“ и владението на „Бъсрабъ“ в контекста на „румъно-варварското сътрудничество“ през средните векове.⁵⁹³ Въпреки повърхностния характер на тази студия,⁵⁹⁴ тя заема важно място в румънската историография, разглеждайки под по-различен ъгъл корените на румънската държавност. В нея Йорга припомня значението на татарския период в Източна Европа, когато съгласно Г. Брътяну и Търново е било във васални отношения към хано-

⁵⁹² **A. Bruce Boswell.** The Kipchak Turks, 85.

⁵⁹³ **Nicolae Iorga.** Imperiul Cumanilor și domnia lui Băsarabă. Un capitol din colaborația româno-barbară în evul mediu. – In: *Academia Română. Memoriile Secțiunii istorice.* Seria III, tomul VIII, București 1927-1928, pp. 97-103.

⁵⁹⁴ Така **L. Rásonyi.** Contribution, 20.

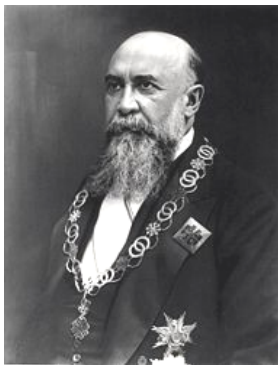
вете Ногай и Токтай, а на българския престол, макар и за кратко време, се възкачил Ногаевият син Чака, позовава се и на обнародваното от яшкия професор в Париж изследване върху генуезките актове от Кафа и Пера, съдържащи информация за продажбата на роби (руси, абхазии, кумани) в Крим към края на XIII в. После засяга накратко ролята на аланите в борбата на Византия срещу турците от Мала Азия (*Asia Mica*) и каталонците на Рожер де Флор, споменава за татарите-християни в XIV в., „воеводството” в Аргеш и куманите, като цитира трудовете на И. Алтуниан за монголските завоевания и на Г. Вернадски (*Bernadschi* [sic]) за връзките между Златната орда, Египет и Византия,⁵⁹⁵ преди да се спре по-подробно върху приноса на А. Брус Босуел. Той излага неговите най-важни моменти, сред които и въпроса за куманските потомци в Египет – мамелюкските султани Бейбарс (*Vibars*) и Келаун (*Chelaun*), а също посоченото от Босуел съвпадение между племенни имена като *Taksaba* и *Toksobici*, които Йорга съпоставя с румънското *Toksabă*.⁵⁹⁶ Така е бил наричан един мунтенски боляр (*un boier muntean*) от XV в., а едно селище на име *Tocsobeni* съществувало в Молдавия. Също и названието *Borz*, сугестирано от Босуел (*Burcevic* = *Borci* или *Burcioglul*), е познато под формата *Borciu*, откъдето произлизал топонимът *Borcea* край Тутракан.⁵⁹⁷ Подобни необяснени румънски имена били още: *Talabă* (*â țara Făgărașului*) – един *Tălăbescul* се срещал в Молдавия в XVII в. (топонимите *Tălăbești*, *Tălăbăești*, *Tăbălăești*

⁵⁹⁵ **N. Iorga.** *Imperiul Cumanilor*, 98. (**I. Altunian.** *Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasiachen und kleinasiatischen Ländern im XIII. Jahrhundert.* Berlin, 1911; **Г. В. Вернадский.** *Золотая Орда, Египетъ и Византия въ ихъ взаимоотношеніяхъ въ царствованіе Михаила Палеолога.* – *СК*, 1, 1927, 73-84).

⁵⁹⁶ **N. Iorga.** *Imperiul Cumanilor*, 99. В бележка под линия № 3 авторът препраща и към името на емира „*Tocso*“ в труда на **Gaston Raynaud.** *Gestes des Chiprois.* Geneva, 1887, p. 239.

⁵⁹⁷ **N. Iorga.** *Imperiul Cumanilor*, 101.

произлезли от старото Talabă на фъгъръшанските барони); Tâncabă (в името Tâncăbeștilor) и накрая – Băsarabă.⁵⁹⁸ Името Basarab е засвидетелствано многократно в Румъния и Молдавия, включително и сред цигани (от 1450), като селищно название (Băsărăbeasa) и като име на фамилия (Băsărăboiu). То е било обяснявано различно (от Vas-Arabi, т. е. „Arabi-de-jos“, от Bessaraba по наименованието на древните беси и пр.), но би могло да се свърже с куманите, оставили антропоними като Osen, Terterii и топоними като Тутракан (Tutracanul) ~ Тмутаракан (Tmutaracanul).⁵⁹⁹ Йорга цитира думите на Босуел, според когото най-важното влияние на куманите в унгарската история е било, че те са попречили на маджарите да колонизират „мунтенската равнина“ (șesul muntean) и това е създадо възможности за появата на румънските княжества (principatelor românești). Той припомня, че при унгарското господство в „Трансалпина“ през XIII в. е

имало куманско епископство, така както и епископство в Bălgrad (Alba-Iulia, Карлсбург) за румънците и печенезите. Но куманската държава е задържала католическото проникване. Край нейното средище при Câmpulung се намирал Argeș, където в 1240 г. се появил Сенеслав – предшественик на по-късните князе. Йорга е на мнение, че румънската държава се е формирала от неясните патриархални органи-

зации на юдеите и воеводите под импулса на по-концентрираните организации на съседите: „този на Силистра под византийско влияние, този в Аргеш – струва ми се – под ун-

⁵⁹⁸ N. Iorga. Imperiul Cumanilor, 99-100.

⁵⁹⁹ N. Iorga. Imperiul Cumanilor, 100.

гарско влияние“.⁶⁰⁰ Но може би преди това би трябвало да се отчете и едно куманско влияние? Куманите подтикнали българите да образуват Търновската държава, останала под тяхна защита, както и Видинската държава на Тертеридите. Като „съюзници“ на румънците, те са могли да им дадат държавнотворчески импулс в планините на Аргеш и Мускел – от куманина Борч (*Borciu Cumanul*) през Сенеслав до Басараба (*Băsărabă*), чието име също е куманско. Така както Московска Русия е продължение на татарския ханат, така навярно и „ханатът на куманите“ е преминал в румънското царство – смята авторът.⁶⁰¹ За връзките на румънците с азиатските нашественици можело да се съди по срещания в изворите израз „*silva Blaccorum et Bissenorum*“ ‘гора на румънците и печенезите’; тук под „печенези“, които в XIII в. били вече изчезнали, би трябвало да се подразбират куманите, обитаващи в съседство на окупираната от тевтонците *Țara Bârsei*.⁶⁰²

Йорга не прецизира характера на „сътрудничеството“ между румънци и кумани (той споменава само куриоза, че между 1222 и 1224 г. латинците в Константинопол също са били наричани *Blacci*, а не *Olachi*, подкрепяйки така отъждествяването на формите *Blacci*, *Blaccorum* с *власи*, *влашки*). Това става допълнителен мотив за **Л. Рашни** да дискутира въпроса за „кристализацията“ на румънската държава и името Басараб, припомняйки мнението на Filitti в органа на

⁶⁰⁰ N. Iorga. *Imperiul Cumanilor*, 101: „Statele noastre s’au format, din nebuloasa patriarhală a juzilor și Voevozilor, prin impulsul organizațiilor mai concentrate din vecini: cel de la Silistra supт influența bizantină, cel din Argeș - mi se părea - supт influența ungurească“.

⁶⁰¹ N. Iorga. *Imperiul Cumanilor*, 101: „Astfel, *precum Rusia moscovită continuă Hanatul Tatarilor, Hanatul Cumanilor se continuă în Domnia a toată Țara-Românească*, oricare ar fi fost modificările pe care i le-a adus tradiția românească și sufletul popular românesc“.

⁶⁰² N. Iorga. *Imperiul Cumanilor*, 102.

румънската академия (*Mem. Sect. Ist. Ser. III, t. IV, p. 5*), че под Кумания се е подразбирало страната на куманите, „над-поставени“ като господстващ елемент, и на румънците, техни поданици („*țara Cumanilor suprapuși și a Vlahilor supușii lor*“).⁶⁰³ Докато в Румъния обаче работите на Йорга и Хонтонг били по-скоро изключения, унгарската наука продължава и през 30^{-те} години да дава приноси в изучаването на куманите. Тук спадат статиите на **Д. Немет** за урало-алтайските елементи на Балканите (печенези, кумани, гагаузи, „шопи“ и др.)⁶⁰⁴ и на **М. Кринг** за проличалото през XV в. в изворите организиране на кумани и язиги не само на племенен („*capitaneus generacionis*“) но и на териториален принцип („*székkapitány*“, „*szálláskapitány*“).⁶⁰⁵ От това време е работата на **Д. Ласло** за особеностите на куманския колчан,⁶⁰⁶ малко по-късно бива отпечатана и книгата на **А. Шоош** за историята на унгарските кумани и язиги, където се локализират отделните кланове и се проследява постепенното седентаризиране на номадите, свързано и с промени в социалната им структура.⁶⁰⁷

⁶⁰³ Вж. **L. Rásonyi**. Contribution, 20. Срв. също: Valacho-Turcica (1927), Baszaraba (1933), Tuna (1939).

⁶⁰⁴ **Gy. Németh**. Kisebb ural-altáji telepedések a Balkán-félszigeten [Помалки урало-алтайски поселения на Балканския полуостров]. – *Budapesti Szemle* [Будапешенски преглед] (*BSz*), 222, 1931, 397-412.

⁶⁰⁵ **M. Kring**. Kun és jász társadalmeelemek a középkoroban [Кумански и язигски обществени елементи в Средновековието]. – *Századok*, 66, 1932, 33-63, 169-188. Новите поселищни капитани (*capitanus sedis*), които заменили родовата аристокрация, са упражнявали административен и юридически контрол над населението.

⁶⁰⁶ **Gy. László**. Adatok a kunok tegezéről [За колчаните на куманите]. – *Néprajzi Értesítő*, 32, 1940, 51-59.

⁶⁰⁷ **A. Soós**. *A kunok és jászok története a kunok betelepítésétől a mohácsi vészig* [История на куманите и на язигите от установяването на куманите до битката при Мохач]. Pápa, 1944, 150 pp. Родовете *Koor*, *Borchol* и *Olaas* са били разположени между Тиса и Марош, а родовете *Ilonchuk* и

До избухването на Втората световна война в Съветския съюз се появява статията на **Константин Васильевич Кудряшов** (1885-1962) за историко-географските податки относно Половецката земя, съдържащи се в летописните сведения за похода на княз Игор,⁶⁰⁸ с която ученият поставя начало на многогодишните си изследвания в тази област. Оттогава датира и опитът на **А. Пономарьов** да обясни названието „половци“ като „превод от името на половецкия народ *кубан-куман*“.⁶⁰⁹ **Борис Дмитриевич Греков** (1882-1953) оспорил традиционната представа за номадите като „външна сила“ по отношение на Русия, подчертавайки че много от тях уседнали на територията на Киевска Рус и се разтворили в масата на „руския (славянския) народ, а най-силните от тези кочевници съумели да организират точно в периода на разпад на Киевската държава своя собствена (Кипчакска) държава“.⁶¹⁰ На свой ред **Владимир**

Chertan – между Дунав и Тиса (с. 65-68). Вождовете им са наричани в унгарските грамоти „*capitanus generationis*“, „*dominus*“ или „*capitanus Cumanorum*“ и длъжностите им не били предавани по наследство, но от 1347 г. наред с обитавашите шатри номади изворите споменават и постоянни лагери (*descensus*) под властта на поселищни капитани (*capitanus descensus*), които не били задължително потомци на старите кланови капитани (с. 70-87).

⁶⁰⁸ **К. В. Кудряшов**. Историко-географические сведения о Половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 году. – *Изв. Гос. Географ. общества*, вып. 1, 1937, 52-66.

⁶⁰⁹ **А. Пономарев**. Куман-половцы. – *ВДИ*, 1940, № 3-4, 366-370 (вж. на с. 369).

⁶¹⁰ **Б. Д. Греков**. Киевская Русь и проблема генезиса русского феодализма у М. Н. Покровского. – *Историк-марксист*, 1937, № 5-6, с. 73; **Б. Д. Греков**. Киевская Русь и проблема происхождения русского феодализма у М. Н. Покровского. – В: *Против исторической концепции М. Н. Покровского*. М.-Л., 1939, ч. 1, с. 112 (по **Р. М. Мавродина**. *Киевская Русь и кочевники*, 55). Като наемници или федерати номадите (също и половците) често се заселвали в Русия, усаждайки на едно място и така постоянно били русифицирани и въвлечени в общия живот на Киев-

Васильевич Мавродин (1908-1987) обърна внимание и на т. нар. половецки градове (Шарукан, Балин, Чешуев и Сугров), виждайки в техните обитатели смесено алано-руско-тюркско население, сред което преобладавали ясите-алани.⁶¹¹

Д. Расовски – „върхът“ на руското куманознание

Най-ценните руски приноси в изучаване на куманите по това време обаче са дело не на съветските историци, а на един от многото прокудени от родината си поради болшевишката революция учени, **Дмитрий Александрович Расовски** (1902-1941), чието име и творчество дълго време биват подминавани с мълчание от колегите му в Съветския съюз, може би и защото научната му продукция е обнародвана извън страната (включително в България). Расовски се проявява като компетентен изследовател на номадската проблематика още в първия том на издавания в Прага *Seminarium Kondakovianum*,⁶¹² където излиза от печат работата

ската държава, срв. **Б. Д. Греков**. *Борьба Руси за создание своего государства*. М.-Л., 1942, с. 66-68.

⁶¹¹ Вж. **В. В. Мавродин**. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV в.)*. Л., 1940, с. 212-215.

⁶¹² Орган на едноименния семинар, основан от учениците на големия руския историк и археолог Н. П. Кондаков. За историята на научния форум, обединил най-изтъкнатите руски хуманитаристи в емиграция, на когото след нелепата смърт на Н. М. Беляев в 1930 г. за научен секретар е избран Д. Расовски, успял да пренесе Института в Белград и загинал в руините на сградата му още в първия ден на немската бомбардировка над сръбската столица (април 1941), вж. при **Zuzana Skálová**. *Das Prager Seminarium Kondakovianum, später das Archäologische Kondakov-Institut und sein Archiv (1925-1952)*. – *Slavica Gandensia*, 18, 1991, 21-49; **С. К. Беляев**. Семинарий имени академика Н. П. Кондакова – неотъемлемая

му върху ролята на черните клобуки в руската история.⁶¹³ Авторът изтъква, че те не били продукт на някаква „усмирителна политика“ спрямо степта, а резултат на общия интерес. Русия е предпочитала да разполага с такъв военен материал за отбрана на границите си, а за печенезите, торките и берендеите е било въпрос за съществуване, тъй като срещу службата при руските князе са получавали по-голяма степен на самостоятелност и самобитност, каквито не биха имали под половецка власт. Техните поселения в южна Русия се появяват през последните десетилетия на XI в., но тогава „своите погани“ все още играели пасивна роля. Едва от 50^{-те} години до края на XII в. те участвали по-дейно в руските походи, а в отделни случаи предприемали и самостоятелни набези начело с някой млад княз или великокняжески войвода, което легитимирало експедицията им в руските очи. Летописите съдържат сведения за 14 руски похода срещу половците с участието на черните клобуки, чиято роля е била значителна. Обикновено те били изпращани като авангард („на стража“), или за преследване на разбитите номади. Имали са особен „талант“ да пленяват не обикновени кумани, а техните ханове, което им е носело изгодни

часть русской национальной культуры (<http://nature.web.ru/db/msg.html?mid=1189841> от 30.09.2002). Срв. и **А. Г. Быкова, В. Г. Рыженко**. Курс лекции „Культура Западной Сибири: История и современность“. Глава VI.3 Русское образование и академические институты в эмиграции и их исторические элементы. (<http://www.humanities.edu.ru/db/msg/21001> от 30.05.2003). Добра информация дава освен това защитената през 2005 г. в Хумболтовия университет (в Катедрата по история на Източна Европа към Института за исторически науки на Философския факултет I) магистърска работа на **Martin Beißwenger**. *Das Seminarium Kondakovianum in Prag (1925-1952). Geschichte einer russischen wissenschaftlichen Institution*, в която на с. 82-86 отделен параграф е посветен на Д. Расовски (вж. на http://www.nd.edu/~mbeisswe/Martin%20Beisswenger_Seminarium%20Kondakovianum.pdf).

⁶¹³ **Д. А. Расовский**. О роли Черныхъ Клобуковъ въ исторіи Древней Руси. — *СК*, 1, 1927, 93-109.

приходи, тъй като половецкият княз най-често се откупвал на място, след което е бил пускан на свобода за „неудоволствие“ на руските князе.⁶¹⁴ Черните клобуки са били използвани и за охрана на руски пратеничества през степта. Те са били незаменими, когато е трябвало да пресекат пътя на нахлулите в Киевското княжество половци и да им отрежат отстъплението, или когато били изпращани да гонят изплъзващия се след набега враг. В изключителни случаи са действали и сами, без руско участие: ако е нямало време да дочакат руските князе, или например, когато великият киевски княз изпратил Кунтувдей (Кунтугдый) с 6000 торки след отстъпващия Кончак. На три пъти черните клобуки сами ставали инициатори за походи в степта. Това в голяма степен се обяснява и с материалната им заинтересованост, защото при успех те, както и руските князе с техните дружини, са заграбвали огромни богатства: табуни, стада, роби, робини, оръжие, амуниции, злато и сребро, скъпоценни тъкани. Расовски критикува мнението, че през втората половина на XII в. черните клобуки вече започнали да мамят русите, сблизявайки се с половците. То се базирало само на два случая, имащи съответни обяснения, поради което било доста прибързано да се правят подобни заключения.⁶¹⁵ Авторът посочва значението на това население и във вътрешен план – във военния, политическия и културния живот на страната. Черните клобуки, разквартирувани в южната част на Ки-

⁶¹⁴ Д. А. Расовский. О роли, 95.

⁶¹⁵ Д. А. Расовский. О роли, 98. При единият от тях торкският княз Кунтувдей, който се ползвал с доверие пред великия киевски княз, бил арестуван по донос и по-късно пуснат на свобода, но той се почувствал оскърбен, преминал към половците и в продължение на три години нападал заедно с тях руските граници, преди да получи удовлетворение (Рюрик Ростиславич му дал във владение град Дверен на река Рос). В случая поведението на черните клобуки при половецките набези с хан Кунтувдей не може да се определя като „измяна“ – те просто съчувствали на своя бивш хан, а не на неговите руски противници.

евското княжество, са представлявали постоянна, въоръжена със собствени средства, конна войска, подчинена на великия княз. Те защитавали не само столицата и неговата власт, но участвали и в експедициите му срещу другите княжества (Волинско, Галицко, Переяславско, Черниговско, Новгород-Северско и др.). Както в степните походи, така и във вътрешността на Русия, те са били използвани в ролята на кавалерийски авангард като отреди, изпращани на разузнаване, или конни стрелци, завързващи битка. При тези походи черните клобуки често са преобладавали във войските на киевския княз.⁶¹⁶ Те са били активно въвлечени в междуособиците, без сами да бъдат инициатори на преврати. В борбата между князете от дясното и лявото Приднепровие черните клобуки най-често са подкрепяли волинските и смоленските Мономаховичи, запазвайки по-хладно отношение към младшия клон на тази фамилия в Суздал и към черниговските Олговичи. Обяснение за това би могло да се търси във факта, че киевляните и черните клобуки по-добре са познавали потомците на Мстислав I, отколкото на брат му Юрий с неговия син Андрей, а на Олговичите от Чернигов са гледали като на чужди пришълци. Но изглежда още по-важно е било обстоятелството, че черниговските и суздалските князе са идвали да завладяват Киев с орди от „диви половци“ – смъртните врагове на черните клобуки.⁶¹⁷ Все

⁶¹⁶ Д. А. Расовскій. О роли, 101. Авторът се позовава на М. С. Грушевски, според когото броят на воините в княжеската дружина е бил няколко стотин души и рядко е надхвърлял хиляда. В изворите обаче има сведения за отреди от по 600 торки, 6000 черни клобуки, 1000 и дори 30000 берендеи и пр.

⁶¹⁷ Д. А. Расовскій. О роли, 103. Борбата за Киев се е водела между волинските и смоленските князе по десния бряг (те най-често са владеели столицата) и князете на суздалска, черниговска и северска Рус. На десния бряг е била разположена военната сила на черните клобуки, от която се възползвали киевските князе. След като претендентите от лявото Приднепровие не могли да разчитат на нея, нито сами да противо-

пак, след като даден княз вече се бил утвърдил в Киев, дори и да е спадал към Олговичите, черните клобуки са му служели вярно. Ето защо Расовски е на мнение, че не трябвало да се преувеличава разположението им към когото и да било, тъй като това население винаги е проявявало „опортюнизъм“. Приведеният от него пример обаче свидетелства по-скоро за един жив прагматизъм у черните клобуки.⁶¹⁸ Те несъмнено са упражнили въздействие и в културната област, пренасяйки в Русия (така както и половците) елементи от своята тюркиска и въобще източна култура. Ученият критикува негативното отношение в руската историография спрямо степните номади и недопускането на мисълта, че те

поставят нещо равностойно на помощните тюркски войски, те търсели подкрепа в степта при „дивите половци“. Расовски е на мнение, че навярно в самото наличие на киевско черноклобуцко население е бил коренът на онова зло, от което е страдала древна Русия – въвличането на половците в междуособните войни. Може би – пише той – в черните клобуки е „разгадката“ на тази учудваща липса на патриотизъм у руските князе, особено на черниговските Олговичи, така често прибегващи към подкрепата на „ненавистните половци“ като единствено възможно средство за осъществяване на стремежите им да възкачат киевския трон (вж. на с. 105).

⁶¹⁸ Д. А. Расовский. О роли, 104. Авторът се позовава на един случай от 1150 г., когато техният любимец, великият княз Изяслав Мстиславич, в борбата срещу своя чичо Юрий се оказал в критично положение. Тогава намиращите се във войската му черни клобуки заявили, че силата на противника е голяма, а княжеската дружина – малобройна, поради което нямало смисъл да ги погубва и сам да загива. Той си оставал техен княз и те ще го подкрепят, когато е силен, но сега не било неговото време. Според Расовски за тях е бил чужд героизмът на Изяслав, който им отвърнал, че по-добре е да умрат, отколкото да се посрамят – въпреки думите му черните клобуки, заедно с напусналите княза киевляни, се отпразвили към своите вежи. В тази постъпка авторът намира потвърждение за „опортюнизма“ на черните клобуки, докато те всъщност не виждали никаква полза от една безсмислена саможертва. Затова предпочели да отстъпят (така посъветвали и Изяслав), вместо да се оставят да бъдат избити на бойното поле.

биха могли да повлияят върху материалната култура на Русия, във въоръжението, конските такъми, предметите за лична украса и пр. Според него близостта и постоянните контакти на тюркските ханове с руските управляващи кръгове са създали също и в Русия своеобразна варварска мода, подобна на тази, каквато внесли куманите в Унгария, или например хуните и другите конни народи – във Византия.⁶¹⁹

След като в 1929 г. обнародва своя принос към изучаването на *Codex Cumanicus*,⁶²⁰ Расовски доразвива темата за печенезите, торките и берендеите, предлагайки в *Seminarium Kondakovianum* едно сериозно изследване върху историята, разселването и значението на тези народи в Русия и Унгария.⁶²¹ Той изтъква, че процесът на проникването им в Унгария е започнал по-рано, отколкото в Русия. **Печенезите** например са достигнали Унгария по три маршрута – 1) от юг през Железните врати на Дунав в Панония; 2) от изток през южните карпатски проходи по горните течения на Олт, Марош и Самош; и 3) от *североизток* през горните течения на Серет, Прут и Тиса. Тези пътища са маркирани с отделни или групови техни заселвания в долините на изброените реки. Печенези се споменават за пръв път в района на южна Тиса по времето на Арпад (X в.), когато са участвали като помощна войска на местния български управител Глад в битката срещу маджарите край Темеш. По-късно при Золтан те вече са били заселени по северозападната граница на Унгария край езерото Фертьо за защита срещу германците. Золтан довел за сина си Токсон и жена от куманската (т. е. печенежката) земя. Навярно масово преселване на печенези е имало при Токсон (около 943-972 г.) – тогава според ма-

⁶¹⁹ Д. А. Расовскій. О роли, 108-109.

⁶²⁰ Срв. Д. Расовскій. Къ вопросу о происхождении Codex Cumanicus.

⁶²¹ Д. Расовскій. Печенѣги, Торки и Берендѣи на Руси и въ Угрии. – СК, 6, 1933, 1-64 + 1 карта.

джарските извори пристигнал цял род, начело с Тонузаб, който е бил разселен в северна Унгария край Тиса; тогава дошли също Била и Бокса, на които е била дарена Пеща. По някои сведения (отнасяни обаче към по-ранното време на Арпад) дошлият от Скития Едемен (син на Чаба, прадед на Пата, а чрез него и на унгарския крал Самуил-Аба) бил получил земи над Матра, а на появилият се след това Кетел със сина си Толм са били дадени земи край Дунава.⁶²² Това движение Расовски свързва с разгрома около 968 г. на Хазария от княз Святослав, разкрило пътя на номадстващите отвъд Дон торки в посока към Днепър. Податки за проникването на печенези в Унгария има и при управлението на крал Стефан (997-1038), който е воювал срещу тях, но според Расовски със сигурност можело да се говори само за един негов поход срещу номадите в Трансилвания, докато Кеан и Ахтун би трябвало да се смятат не за печенези, както приемат повечето унгарски автори, а за местни български управители. Притиснати от торките, печенезите се превърнали в опасност за Киевска Рус през първата трета на XI в. Тогава те изместили нейната южна граница зад река Рос. След разгрома им край Киев от княз Ярослав (1036) обаче те отстъпили от нейните територии. Съперничеството между започналия вече да губи авторитета си хан Тирах и проявилият се в борбата с торките хан Кеген довела до отделяне на два печенежки рода (около 20 000 души), които, предвождани от Кеген, се заселили на византийска територия. През 1048 г. Тирах преминал с 800 000 души замръзвания Дунав и ги нападнал, но хората му били разбити, а оцелелите печенези били разселени в Западна България. Първият контакт

⁶²² В тези имена (както и в името на Кулпун, бащата на Ботонд), Г. Фехер виждал отражение от преселването на останки от печенежки родове Чобан (Τζοβον), Кюлбей (Κουλπέη) и Толмач (Ταλματ), срв. **Géza Fehér.** Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen. – *KCsA*, I, 1921, 123-140.

на русите с *торките* бил през 985 г., когато те участвали в похода на княз Владимир срещу волжките българи. Възможно е най-ранните торкски поселения в Русия да се намирали в нейните североизточни покрайнини (следи от тях в Ростовско-Суздальската земя са селата *Торки* и *Торчино*), откъдето около 1015 г. започнало проникването на торки и на юг. В Приднепровието те се появяват едва през зимата на 1054 г. – тогава переяславският княз Всеволод Ярославич разбил един техен отряд. Навярно във връзка с това е и първата поява на кумани край руските граници. В същата 1054 г. дошъл хан Болуш с половците. Той сключил мир с Всеволод, след което се завърнал обратно. Расовски допуска, че тъкмо отбиването на торкския отряд и недопускането му в Русия обяснява тази мирна среща с половците, тъй като управляващата в степта орда винаги се е отнасяла чувствително към изплъзващите се от нейната власт покорени други племена. Когато руските князе предприели в 1060 г. общия поход срещу торките надолу по Днепър, при който навярно пленили част от разбягалите се номади, още на следващата 1061 г. куманите извършили първия си набег в Русия. Офанзивата им през 1067-68 г. в Киевското и Черниговското княжество се дължала и на приемането на торки около 1065 г. от „мирмидонските князе“. Те са били остатък от нахлулите през 1064 г. на Балканите 600 000 узи, част от които византийците разселили в Македония.⁶²³ Към 1080 г. за пръв път се съобщава за торки в Переяславското княжество; към 1084 г. се говори за „торчески град“ по южната граница на Киевското княжество, а към 1097 г. торки има вече и в Галицкото княжество. В същата година заедно с тях

⁶²³ Д. Расовский. Печенъги, Торки и Берендъи, 8-10. И по-късно (1071, 1093, 1105, 1125) отделни набези на половците са били насочени срещу торкските и въобще черноклобуцките поселения, така както и татарите използвали като повод за нахлуванията си в Русия и Унгария избягалите там от властта им кумани (срв. на с. 13-14).

се споменават и първите поселения на берендеи и печенези. Поради своята многобройност и разпръснатост на огромно пространство (от североизточна Русия до Унгария и България) Расовски е склонен да приема *берендеите* за самостоятелно тюркско племе, а не род, тясно свързано по-скоро с торките, отколкото с печенезите.⁶²⁴ Обратно, според него *турпеите*, споменати еднократно в 1150 г., са били по-скоро род на печенежко племе.⁶²⁵ Само веднъж през 1160 г. наред с берендеи се говори и за *каепичите* като отряд в съюзената черниговска, киевска и галицка войска. Много често се чува името на *ковуите*, без да е ясно, дали те са били торкски, печенежки или дори половецки родове, доколкото от втората половина на XII в. в страната започнали вече да отсядат и половци.⁶²⁶ Всички тези заселени в Русия

⁶²⁴ **Д. Расовскій.** Печенѣги, Торки и Берендѣи, 11. В бележка под линия № 61 той припомня, че Н. Аристов е сближавал берендеите с т. нар. „беш-бѣрен“ при кара-киргизите и с „кѡк-бѡрѡн“ при кипчаките (**Н. Я. Аристовъ.** Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племень и народностей и свѣдѣнія объ ихъ численности. — *Живая старина*, 3-4, 1896, 277-456; на с. 310-313, заб. 3), докато В. Пархоменко е предполагал връзка между тях и „кавказците-яфетиди“, а преди него А. Соболевски ги е смятал за иранци, потомци на меотидските скити, обяснявайки името им от *иран. farna* ‘мир, щастие’ (с руско **в** вместо **ф** и с руско пълногласие) и съпоставяйки го със Страбоновото *Παρροι Δάεσ* „пришелци от областта на даите, живеещи над Меотида“ (**А. И. Соболевскій.** Русско-скифские этюды. — *ИОРЯС*, 16, 1921, с. 10).

⁶²⁵ **Д. Расовскій.** Печенѣги, Торки и Берендѣи, 15. Този номадски военен отряд се намирал от лявата страна на Днепър в района на град Саков в пределите на Киевското княжество. Осем години по-рано, през 1142 г., Всеволод Киевски изпратил на помощ на Вячеслав Переяславски, който воювал тогава с черниговските князе, Лазар Саковски с печенези и това кара Расовски да смята турпеите за техни потомци, противно на мненията на Голубовски, Самчевски и Ляскоронски (който са ги причислявали към торките) и на Соболевски (който ги е мислил за иранци).

⁶²⁶ **Д. Расовскій.** Печенѣги, Торки и Берендѣи, 15-16. В Киевското княжество те се споменават под 1151, 1162 и 1170 г., в Черниговското – под 1185 г., името им се среща и в СПИ. Аристов ги е свързвал с родо-

тюрки са получили събирателното название „*черные клобуки*“ – било поради носените от тях черни шапки (*тюрк. kal-**rak** > рус. клобук*) или като презрително прозвище, дадено им от половците, в смисъл на *kara* ‘черен’, т. е. подчинен, несамостоятелен народ. В руските летописи това име се появява едва 70-80 години (от 1146 г.) след идването на тюркските бегълци, които дотогава са били наричани по техните племенни или родови имена. Във връзка с това Расовски смята, че след като половците усвоили този прякор, от тях той е преминал и в Русия, но вече в руски превод (каракалпаки = черни клобуки).⁶²⁷ Както в района на Приднепровието, така и край Дунава отломки от печенезите и торките постепенно усядат в най-близките седентарни държави, Византия и Унгария, отстъпвайки доскорощните си земи на куманите. Трудно е да се реши кои номади са нападали двете страни през последните десетилетия на XI в. Маджарските извори ги смесват, наричайки ги ту *бесси*, ту *куни*, а византийските говорят общо за *скити*.⁶²⁸ В Унгария системното

вете „кий“ и „кобий“ при шорците и сагайците, а Соболевски ги е смятал за ирански потомци. Той сравнява етнонима им с *др.бактр. kaoya* = *скит*. **kaoya* „принадлежащи към рода **Kavi**“, а названието на споменатия в СПИ ковийски род „шелбири“ отъждествява с името на сабирите (Σαβίροι). Расовски обаче възразява на това с аргумента, че името на друг от ковийските родове – „татраны“ е тюркско, напоявящо печенежкото име Татран (Τατράνις).

⁶²⁷ Д. Расовскій. Печенѣги, Торки и Берендѣи, 16, бел. 85. Той критикува опита на Маркварт да вижда в това название конкретно племенно име (Qaga Börklü), но не изключва и възможността съвременните тюркски каракалпаки да са били потомци на киевските черни клобуки.

⁶²⁸ Така например конниците на хан Озул, които в 1070 г. нахлули през южните Карпати в Панония, опустошавайки я до Бихар, преди на връщане да бъдат настигнати и разбити край Черхалом от крал Соломон и братята му – херцозите Гейза и Ласло, са смятани от различните автори за кумани или печенези (Д. Расовскій. Печенѣги, Торки и Берендѣи, 17. Според Gyúrfás, Szilay и Голубовски – половци, а съгласно Szokolay – печенези. Срв. обаче и В. Kossányi, който ги приема за торки-

изграждане на гранични линии от дървени прегради (засеки, гуерѝ) и стражеви поселения на тюрки, особено печенези, се отнася към епохата на крал Стефан I (997-1038). Само на места в Шопрон и Мошон е имало по-ранни подобни укрепления, отнасяни към първите Арпади. Страната е била обградена по този начин от всички посоки и навсякъде личали следи от заселване на печенезите. Расовски очертава маджарските граници с техните промени във времето на запад (германска), север (словашка), юг (византийска) и изток, като привежда имената на съществувалите печенежки, торк-

узи, навярно и поради името на техния хан Ozul, отнасяйки набега към 1068 г. Още Шльоцер е датирал това „първо нападение на куманите в Унгария“ в 1070 г.; а Погодин го вписва в събитията от 1071 г.). Може би печенежки е бил набегът от 1072 г., който предизвикал ответния поход на крал Соломон срещу Белград. Тук шопронският жупан Ян разбил дошлите на помощ на византийския наместник тюрки, техният хан Хазар избягал, а оцелелите били отведени в плен. Вече при крал Ладислав (1077-1095) печенезите и узите отстъпили своето господство по Дунава на куманите, които се появили за пръв път на Балканите в 1078 г., а през 1091 г. участвали в печенежкия разгром край Левунион. Печенежки бегълци обаче били приети в Унгария и по-късно, в 1123 г., една година след окончателното смазване на този народ край Вероя от Йоан Комнин, чиято победа поставила начало на т. нар. „печенежки празник“, ἡ τῶν Πατζινάκων τελετή. (**Д. Расовскій**. Печенѣги, Торки и Берендѣи, 19). Авторът поставя във връзка с този разгром сведението в хрониката на Туроци, че „кунският“ хан Татар заедно с малцината, спасили се от „убийствата“ на императора, избягал при унгарския крал Стефан II (1115-1131), където веднага пришълците заели привилегирани позиции. Той допуска, че нахлуването на печенезите във Византия през 1122 г. е било резултат от прогнването на *берендеите* (а с тях на печенезите и торките) от Владимир Мономах през 1121 г., защото едва ли тогава печенежки отломки са могли да номадстват свободно по лявата страна на Дунава, където отдавна вече са господствали куманите. Може би от това време са и двете села Беренде в България, подхвърля Расовски.

ски и берендейски поселения.⁶²⁹ Освен тези по- или пригранични селища в Унгария е имало и цяла поредица от *вътрешни* поселения на тюрки и авторът разглежда основните им групи, изброявайки имената на локализираните в тях села.⁶³⁰ Не само пограничните, но и заселените във вътрешността на страната печенези са били задължени да но-

⁶²⁹ **Д. Расовскій.** Печенъги, Торки и Берендъи, 20-37. От *печенезите* са останали топоними като: Bessenew, Bessenyew, Besseneu, Bessenyő, Besenew, Besenev, Beseneu, Besenyő, Besseny, Beseno, Besene, Besen (Bezen), Besence, Bisse (Bese), Bezi < Bisseni, Bechenev, Pechynd (Pötsching), Bessne – дн. Borsbése (слов. Beša), Hontbesenyőd (слов. Pečenice), villa Byssenorum – дн. Pečeňady (Pečňany, унг. Pecsényéd, Besenyőpetőfalva), Bešenova (унг. Besenyőfalva), Becsenek-főldie, Besse-neur > Besnyő-pusza, Besenczed, Bessau (Bessendorf), Pecseneckska (дн. Csernabesenyő), Besenyőt (villa Paganio, Heidendorf), Bešenevo selo, Bešenevo monastir, Orman(d), Wrmand, Báta (Bátaszek), Értemlak и др. По-малко на брой са следите от *торкското* разселване: Torkosfertes (дн. Wörntenstein), possessione de Torch nocata (дн. Tores), Tirkow (унг. Tarkő, дн. Kamenica), Torkoš; Úszfalva (слов. Usovce), Uzlar, Uzar, Ozlar (Huzlar), Uzman, Úzpatak, Uzon, Uzonka и пр. Податки за пребиваването на *берендеите* са се запазили на територията на Словакия и по източната маджарска граница: Berench (дн. с. Berenč), Berencs, Berencze (Berenczét), Berencu, Berente, Berenta, Berenth, Berend (дн. Bőrgönd), Berendia, Berendest (Berenfalva), Berencsbukócz (слов. Bukovec), Berencsváralja (слов. Podbranč), Prenčov (унг. Berencsfalu) и др.

⁶³⁰ **Д. Расовскій.** Печенъги, Торки и Берендъи, 39-42. Например между Дунав и езерото Балатон по течението на р. Шарвиз: 1) във Фейерварския комитат; 2) в Толнския комитат; 3) встрани от това основно ядро на отстояние 20-60 км. от р. Шарвиз. Втората голяма група е в бившата кемейска област по левия бряг на Тиса, където изглежда в X в. е бил разселен печенежкят род Чабан, предвождан от хан Тонуз-аба (Thonuzoba). За това свидетелстват родовите имена Csaba (1255) и Csobánka (1267), а също редица местности означения (включително от рода Томай, произлязал от Тонуз-аба). Печенези е имало и по долното течение на р. Кьорьош. Запазени са следи и от четвъртата „чанадска“ група по Аранка, ляв приток на Тиса, в бившия Торонталски комитат, преминал частично в Румъния и частично в Югославия, а така също от поселения на *берендеите* (за торки във вътрешността на Унгария няма сведения).

сят военна служба. Те представлявали леката конница на унгарската държава и били използвани като предни разузнавателни и стрелкови отреди. Първото сведение за тях сред маджарската войска е от 1052 г. – тогава те заедно с унгарците воювали срещу германския император Хенрих III. Те подкрепили в 1074 г. Гейза срещу прогонения от него предишен унгарски крал Соломон, който с немска помощ се опитал да си възвърне трона, но претърпели поражение на лайтенската граница. В 1116 г. печенези и сикули били във войските на Стефан II при срещата му с чешкия крал Владислав край граничната река Олшава, в 1146 г. образували съвместен преден отряд от конни стрелци при водената край река Лайта и крепостта Мошон война на Гейза II с австрийския херцог Хенрих Язомиргот, а през 1150 г. печенези и халези (хвалиси, т. е. мюсюлмани хорезмийци) взели участие като помощна маджарска войска в борбата на сърбите с Византия. И по-късно унгарските крале изпращали своите тюрки в помощ на съседни и съюзници, но хрониките обозначавали такива отреди не според народността им, а с общия термин „стрелци“.⁶³¹ През X-XI в. печенезите се подчинявали на собствени ханове (*duci*), които разполагали с голямо влияние – на тях са били поверявани укрепени градове и те се сродявали с Арпадите. С укрепване на унгарската държавност (XII-XIII в.) ханските родове, управляващи печенезите, били заменени от представители на кралската власт – от графове (*comes*) и съдии (*iudices*), които до голяма степен били печенежки родови старейшини. Но въпреки самостоятелността на номадите (те са отивали на война със собствено въоръжение, образувайки отделни отреди, имали са право на свои съдии и старейшини, водещи вътрешните им дела, били са освободени от данъци върху дадената им земя и пр.), тя не ги спасила от сравнително бър-

⁶³¹ Д. Расовскій. Печенѣги, Торки и Берендѣи, 43-46.

зата денационализация.⁶³² За това допринесло и тяхното християнизирание – в един регистър за района на Бихар от средата на XIII в. вече са отбелязани „ecclesia de Beseneu“ и „abbatia de Beseneu“. Там обаче, където е имало най-гъсто струпване на тюрки, а равнинният терен помагал за водене на полуномадско стопанство, печенезите са запазили самобитността си и по-късно. В едно от последните известия за тях през XV в. се съобщава, че техен обичай е бил „да се ползват от копия“, да носят дълги бради и мустаци, да имат специфични шапки и да се обличат по персийски образец в „развяващи се копринени дрехи“.⁶³³ Расовски се спира отделно и на черноклобуцките поселения в руските княжест-

⁶³² **Д. Расовскій.** Печенѣги, Торки и Берендѣи, 47-48. Където печенезите живеели разпръснато или условията на местността не позволявали да се занимават със скотовъдство и коневъдство, този процес бил по-интензивен и скоро те усаждали на земята или в градовете. Още в 1075 г. в Словакия се среща изразът „(h)ortum Besenedi“, което говори, че те вече били уседнали. Грамоти от 1218-1229 г. свидетелстват, че в Шопронския комитат печенези се занимавали с лозарство. И ако около 1165 г. личните имена на „конниците“, заселени край р. Житава в Словакия, все още били тюркски, то през 1247 г. в мнозинството си те вече носели словашки имена.

⁶³³ **Д. Расовскій.** Печенѣги, Торки и Берендѣи, 49-50. С течение на времето ханските потомци и представителите на печенежката родовата аристокрация, известни в унгарските грамоти под обозначенията *comes* и *nobiles bissenorum*, проникнали на различни държавни длъжности, като някои от тях достигнали доста високо положение. В 1342 г. например *Beke Bissenus* е бил съдия на остров Чепел (*comes Insulae maioris*), през 1329 г. печенегът Бенедикт е бил върховен бан на Баранския комитат, в 1404-1406 г. *Magnificus Paulus Byssenus de Gorghede* е бил бан на Далмация, Хърватия и Славония, а печенегът *Mag (Magh, Moch)* е заемал един от най-висшите унгарски постове като палатин и бачки върховен жупан. Някои печенези се споменават също в кралския двор – през 1225 г. *Aba Bissenus* е бил „*homo regius*“ на крал Андрей II; от 1381 и 1386 г. има данни за придворни печенези на кралица Мария.

ва,⁶³⁴ преди края да прокара паралел между ролята на тези тюркски народи в Русия и Унгария.⁶³⁵ Отначало и двете държави еднакво са се ограждали от конните номади чрез система от валове и „засеки“ със стража по тяхната линия, а по-късно са започнали да заселват степните бегълци по границите или в най-важните стратегически места по пътя от юг към престолните Фейервар и Киев. В Киевска Русия до края на нейното съществуване (средата на XIII в.), а в Унгария до края на XIII в., новодошлите все още не са били асимилирани. Тяхното значение в политическия живот на двете държави също имало сходни черти. Но въпреки, че унгарските печенези от X-XI в. са били по-многобройни от събратята им в Русия през първата четвърт на XI в., в Унгария те попаднали на по-здрава държавност и затова играели по-скромна роля във вътрешните дела, отколкото черните клобуки в междуособиците за Киев. Общото помежду им е, че до разселването в средата на XIII в. на новата тюркска вълна (куманите), печенезите представлявали най-същественният азиатски елемент в Унгария, така както и печенего-торките (заедно с берендеите) в Киевска Русия преди татарското нашествие са били най-значителната маса от всички източни етнически елементи.

На връзките между Русия, черните клобуки и половците Расовски посвещава и едно по-късно свое изследване,

⁶³⁴ Д. Расовскій. Печенѣги, Торки и Берендѣи, 51-63. Авторът ги проследява от запад на изток в Галицкото, Волинското, Киевското, Переяславското, Черниговското, Новгород-Северското, Рязанското княжество, в Суздало-Ростовската земя и пр., изброявайки топонимите Печенежин, Печенея, Печенеги, Печенюги, Берендечиви, Берендинци, Торки, Торчин, Торчев, Торков, Торкин, Торчиновичи, Торчинцы, Торчевск, Торчица, Торческ, Чурнаев, Кульдерев, Куниль, Кагарлык, Каралыш, Тептиевка, Малая и Великая Каратуль (kara ‘чер’ + tul ‘шапка’ = „черный клобук“?) и др.

⁶³⁵ Д. Расовскій. Печенѣги, Торки и Берендѣи, 63-64.

обнародвано в сборника, посветен на паметта на Петър Ников.⁶³⁶ Той доразвива в него мисълта си от 1927 г., че самото наличие на черни клобуки край Киев е подтиквало князете по левия бряг на Днепър да търсят помощта на половците за превземането на престолния град. Като проследява отношенията на киевските князе към противостоящите си тюркски групи, ученият показва, че единствено онези от тях, които след овладяването на Киев прекъсвали съюза си с куманите, можели да разчитат на трайната черноклобуцката подкрепа.

Изучаването на ролята и значението на заселените в Източна Европа през XI-XIII в. тюркски конни номади неизбежно води автора до куманската проблематика, нещо повече, то представлява своеобразна подготовка за една цяла поредица от изследвания върху историята на половците. Малко след като публикува студията си за печенезите, торките и берендеите в Русия и Унгария, Расовски насочва своя поглед почти изключително към куманите, на чийто основен езиков извор, *Codex Cumanicus*, се е спрял още в 1929 г. На проведения през есента на 1934 г. в София Четвърти международен конгрес на византолозите ученият обръща внимание на куманско-византийските взаимоотношения,⁶³⁷ като апелира за преосмисляне на онаследените предубеждения относно същността и ролята на този народ в историческия процес. Негативното отношение към номадите, присъщо на византийската литературна традиция и на повлияните и от нея руски летописци, се проследява в трудовете на редица изследователи. Куманите „въобще не са имали шанс пред историците“ – отбелязва Расовски – те просто са ги пропус-

⁶³⁶ Д. Расовскій. Русь, черные клобуки и половцы въ XII в. – *ИБИД*, 16-18, 1940, 369-378 (= *Сборникъ въ паметъ на проф. Петъръ Никовъ*).

⁶³⁷ Dimitri A. Rasovskij. Les Comans et Byzance. – *ИБАИ*, 9, 1935, 346-354 (= *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines*. Sofia, Septembre 1934, vol. I).

кали в своите изложения.⁶³⁸ Едва през втората половина на XIX в. излизат две по-сериозни публикации за тях (на Голубовски и Дьярфаш), които обаче поставят акцента върху руско-половецките и унгарско-куманските релации, а не върху историята на самия народ. И макар литературата за него да е сравнително многобройна, тя засяга само частни въпроси, при това мимоходом по някакъв повод. Въпреки значението и стойността на трудовете на Маркварт, Златарски, Мутафчиев, Младенов, Немет, Кошани, Фехер и Якубовски, за куманите, които век и половина били съседи на Византия и играели такава важна роля в нейната история, все още нямало написана монография. В характеристиката си за тези номади византийските писатели явно не са предали истинските им черти. Създадената представа е силно изопачена, било защото авторите, като църковни люде, са презириали „варварите“ езичници, или, тъй като живеели в столицата и двора, те не познавали реалния образ на описваните от тях врагове. Но може би най-голямо значение е имал фактът, че куманите са водели по-различен начин на живот от византийците, а те въобще не можели да си представят цивилизация, която да не е седентарна.⁶³⁹ За щастие обаче сведения за тях са останали не само от византийски и руски духовници, но също в арабски, персийски, грузински и китайски извори. Там те са представени като хора с висок ръст, добре сложени, красиви и руси,⁶⁴⁰ което съответствало

⁶³⁸ D. Rasovskij. Les Comans, 347.

⁶³⁹ D. Rasovskij. Les Comans, 348. Евстатий Солунски пише, че куманите са народ, който не знаел уседналия живот и „за това не е цивилизован“, а Роберт де Клари добавя, че „те са диво племе“ – не орат, не сеят, нито правят къщи, а имат плъстени шатри за обиталища, където се крият, и живеели от мляко и сирене. В случая тази „дивост“ е само друг начин на живот – отбелязва Расовски, – но византийците не можели и не искали да приемат съществуването на такъв ред.

⁶⁴⁰ D. Rasovskij. Les Comans, 348. Според Ал-Омари куманите (кипчаците) са били *съразмерни*, с *правилни* черти на лицето. Той често говорел и

на обичайното им обозначение: *рус.* **половци** (от „полóвы“ ‘жълт’), *арм.* **kardeš**, *нем.* **Falben**, даващо алюзия за русите им коси. На свой ред и китайските извори свидетелствали, че те са имали червени (или червеникави) коси и сини очи. Всичко това кара Расовски да отхвърли обичайния възглед, съгласно който куманите приличали по външен вид на останалите тюрки. Той се спира и на тяхното социално-политическо устройство, за да изтъкне, че макар да са били подчинени не на един общ владетел, а на различни ханове, по чиито имена са назовавани отделните племена и чиято власт е била наследствена, куманите никога не воювали помежду си, а напротив при необходимост дори образували по-големи племенни коалиции. Благодарение на вътрешната си дисциплина те успели да завладеят огромни пространства в Източна Европа след излизането си от Туркестан.⁶⁴¹ В техните очи миграциите, които ги правели толкова презрени за византийските писатели, са били нещо естествено и Евстатий Солунски сигурно не е и подозирал какъв панегирик е сътворил за куманите с твърдението си, че единствено смъртта е можела да унищожи страстта им към придвиж-

за *красотата* на куманските жени, възпята освен това от персийския поет Низами. Една куманска „хатун“ е очаровала ширванския шах, а друга куманка, дъщеря на хан Атрак, е станала жена на грузинския цар Давид. В СПИ също се напомня за „хубавите кумански девойки“, пленявани от руснаците.

⁶⁴¹ **D. Rasovskij**. *Les Comans*, 349. Авторът привежда тук свидетелството на Плано Карпини за дисциплинираността на номадските орди – когато при война от една десетка воители (отделение) побягнат няколко души, те били убивани; ако всичките десетина побягнат, а една цяла стотица останат, десетте също били убивани. Обратно – ако един или повече души се хвърлят в боя, а другите не ги последват, те били убивани. Също и ако един или няколко воители бъдат пленени, а другарите им не ги спасят, последните били убивани. (Възможно е обаче в случая Карпини да е имал предвид дисциплината на монголските войски, макар че и при тюрките да се наблюдава подразделянето на бойни единици от по десет, сто и хиляда души, *б.м. В.С.*).

ване – падайки „на части, отреди, цели орди и легиони“ под армиите на императора те покривали с телата си земята и само така се „привързвали“ към нея. Куманите обаче „не били лишени от известно благородство“ и дори „рицарство“ – подчертава Расовски, като привежда примера с пленения от монголите половецки хан Бачман („Batzimak“), който гордо отказал да коленичи пред победителя Субутай. На тяхната територия е имало градове, обитавани от готи и алани, плащащи данък на номадите. Те не само са търгували със съседните уседнали държави, но пропускали и чужди търговци да идват в степта, дори когато са били във война с техните страни. Покореното население (в частност аланите) изглежда е произвеждало за тях занаятчийски изделия. Но и самите кумани били според китайската биография на Субутай „много опитни“ в работата с кожи и метали. Богатството им се е състояло както от огромните стада добитък и коне, така също от получаваните чрез обмен, но преди всичко под формата на трибут или контрибуция, големи количества злато и коприна. Не само Византия е заплащала с „подаръци“ техните военни услуги. На честите срещи по границата с руските князе хановете получавали многобройни дарове, които понякога изглеждали „като истински трибут, заплащан през повечето време със злато“. Бележката, че куманите били доведени от някой княз „срещу злато“, е станала почти стереотипна в руските летописи; грузинските и арабските извори също говорят за нееднократното привличане на куманска помощ от грузинците срещу „злато и коприна“. Естествено, всичко това е отивало в ръцете на номадската върхушка – един хан е бил обозначен в руската хроника като „Кунячук Богатия“, а друг хан, Белдюз, предложил на русите за своя откуп „злато и сребро и коне и добитък“. Самите руси са се възхищавали от бойния ред на куманите, от тяхното въоръжение и съвършенство. В СПИ се споменават „големите железни кумански полкове (пъл-

чища)“, посребрените копия, „аварските шлемове“, червените хоругви и белите знамена на куманите; в руските летописи и в арабските извори се говори за наличието на арбалети (шерешери) и железни лъкове, за щитове и брони, употребявани от този народ. Известно е, че са съществували и епични кумански песни; руската хроника е съхранила превода на един такъв фрагмент. Всичко това доказва, че куманите през XI-XIII в. не са били нито толкова прости, ни така примитивни, както са ги представяли византийските писатели. В такъв случай може би е далеч по-правилно да се говори не за „цивилизован“ и „варварски“ свят, а за народи от *седентарната* и *номадската* цивилизации – заключава Расовски.⁶⁴² Това поставя въпроса за взаимните културни влияния между византийците и куманите, още повече, че подобни реципрочни връзки е имало и с останалите кумански съседни. Продължителните контакти между куманите и русите например са довели не само до въздействие на руската цивилизация в степта, но и обратно – до проникването на елементи от „куманската цивилизация“ в Русия. Навярно куманите са „преподали“ на русите отглеждането на коне, което е добило такива размери през XII и XIII в. – смята Расовски. Куманските тъкани са станали „завидна плячка“ за руските князе, а номадското съседство е принудило граничните руски княжества да променят начина си на живот и да възприемат за своята отбрана леката кавалерия с адекватното на нея въоръжение. Постоянните търговски и военни отношения с куманите, взаимните бракове, залавянето на голям брой кумански пленници и разпръсването им из цяла Русия, продължителните степни кампании на князете – всичко това е позволило познаването на куманския език да стане „обичаен феномен“ за южноруските княжества. Техните жители не само са знаели епичните песни на куманите,

⁶⁴² D. Rasovskij. Les Comans, 351.

но са ги и превеждали на своя език, поради което днес следите от този тюркски песенен фолклор проличават в много детайли на руския епос.⁶⁴³ Но не само в Русия, а и в Унгария куманите оставили забележими следи. През втората половина на XIII в. увлечението на маджарските велможи и на крал Владислав „Куманина“ (Ласло Кун) по всичко куманско е било толкова голямо, че накарало духовенството да порицае краля и неговия антураж за носенето на прически и дрехи по куманската мода. Това доказва каква привлекателност и какъв чар е могла да упражнява понякога номадската цивилизация върху представители на седентарните държави. Едва ли във Византия нещата са били по-различни. Куманите навлезли за пръв път в империята през 1078 г., когато заедно с печенезите достигнали до Адрианопол. През 1087 г. унгарският крал Соломон ги използвал срещу Македония, в 1089 и 1091 г. те помагали на император Алексий Комнин да се справи с печенезите, а в 1092 г. подкрепили претендента за трона, псевдо-Константин (син на Роман Диоген). В периода между 1100-1130 г. Византия е могла да си отдъхне от тях, защото тогава обединените руски сили успели да ги изтласкат към Дон и Кавказ. След смъртта на Мономаховия син Мстислав Велики (1132) обаче и започналите размирици в Русия, всички съседни страни пострадали отново от куманските набези. Още през 1135 г. черниговският княз Всеволод Олгович ги повел срещу Киев; през същата година те навлезли и в Полша, опустошавайки долината на Висла. От 1140 г. нахлуванията им в Русия станали периодични. Куманите достигнали на запад до унгарската граница и за да се предпазят от тях маджарите заселили в 1143 г. Трансилвания с немски колонисти. В 1148 г. номадите се появили отново по дунавската граница на Византия; след 1186 г. те навлезли в пределите на империята като българ-

⁶⁴³ D. Rasovskij. Les Comans, 352.

ски съюзници и не престанали да я нападат до сключването на мира между Търново и Константинопол през 1201 г. Византийците са опознавали куманите както чрез военните стълкновения, така и когато императорът е провождал посланици до тях, за да извика номадите на помощ, или когато ромейски пратеничества до Русия е трябвало да преминават през степта. Освен тези епизодични контакти Византия е могла да осъществява връзка с куманите и благодарение на търговските си центрове по Крим, например Херсон, откъдето куманите навярно са приели кръщенето. От Херсон гръцките мисионери прониквали в степта и не е невъзможно куманските ханове християни да са получили своите ортодоксални имена и под тяхно, а не само под руско влияние.⁶⁴⁴ За това говорят и податките от *Codex Cumanicus*, където известен брой кумански думи, свързани в преобладаващата си част с християнския култ, са заети директно от гръцки. Но дали е могло да има и влияние на куманите върху империята? Византия, като държава от седентарния тип цивилизация, едва ли е правила изключение от останалите страни. Тя също е била податлива към имитацията на „варварската“ мода в прическите, облеклото и въоръжението. Така е било в епохата на хуните и аварите, както и при печенежката доминация в степта, когато византийците влезли триумфално в столицата, носейки дрехите на пленените печенежки ханове. Ето защо, според Расовски, те не може да са направили изключение за куманите. От генуезките актове на Кафа научаваме, че една куманска дреха, обозначававана от италианските колонисти като „*comanesca*“, е представлявала сред тях своеобразна мярка за стойност. Позната е също и халка за ухо, срещана в куманския погребален инвентар, която руските археолози наричат „куманска“. Подобни

⁶⁴⁴ D. Rasovskij, Les Comans, 353.

предмети са могли да проникнат и сред византийците, за да им служат като облекло и украса, смята авторът.⁶⁴⁵

В България е публикувано още едно приносно изследване на Расовски – това за ролята на куманите във войните на Асеновци с византийската и латинската империи.⁶⁴⁶ В него той дава отговор на въпроса кога по принцип номадите са могли да помагат и кога не са били в състояние да съдействат на българските царе. Куманите се настанили трайно в отвъддунавските земи няколко десетилетия преди въстанието на Петър и Асен. Те обаче не живеели постоянно на едно и също място. През зимата се спускали на юг, където климатът е бил по-мек, а през лятото се придвижвали на север, където не изгаряла тревата. Този ритъм на живот е бил обусловен от характера на номадското животновъдство и авторът привежда податки, доказващи, че и в южноруските степи половците живеели зиме по долна Волга, днепровския „лиман“ и крайбрежията на Черно и Азовско море, а лете отивали на север в предпланинските райони (по южните склонове на Урал, Приволжските възвишения, южните Карпати или дори по-северно към границата между гората и степта, която тогава почти е съвпадала с политическата граница на руските княжества и волжско-българската държава).⁶⁴⁷ Нещо подобно е ставало също в придунавската област, където сезонните придвижвания на куманите са изиграли важна роля във войните на българите с Византия и латинските рицари. Често тяхното участие е представлявало

⁶⁴⁵ **D. Rasovskij.** Les Comans, 354.

⁶⁴⁶ **Д. Расовскій.** Роль Половцевъ въ войнахъ Асѣней съ Византійскою и Латинскою имперіями въ 1186-1207 годахъ. – *Сп.БАН*, кн. 58, кл. Иффо, 29, 1939, 203-211. Материалът е докладван в Историко-филологическия клон от П. Мутафчиев на 9 юни 1938 г.

⁶⁴⁷ **Д. Расовскій.** Роль Половцевъ, 204-205.

решаващ фактор – поради големия им брой⁶⁴⁸ и специфичната номадска военна тактика. Явно куманите са могли да оказват помощ на Асеневици само през онези месеци, когато климатичните условия не пречели на тяхното стоене край Дунава, т. е. в „студените сезони“ (през късната есен, зимата и пролетта). Обратно, когато е идвало време да мигрират на север, тогава нищо не било в състояние да ги задържи сред българските войски. След като е изяснил това обстоятелство, Расовски подкрепя своето наблюдение, като разглежда основните случаи на куманско участие във военно-политическите събития на Балканите в последните две десетилетия на XII и началото на XIII в. Българското въстание избухва през есента на 1185 г., когато още не се говори за кумански съюзници на българите. В лятото на 1186 г. Асеневици са разбити и търсят незабавната подкрепа на номадите, призовавайки ги да нахлуят в империята и да „изсекат с меч ромейските посеви“ (оттук извода на Златарски, че преговорите навярно са били водени преди жътвата, през юни или юли). Куманите обаче се появили не по-рано от октомври, т. е. едва когато им е дошло вече времето да се връщат в придунавските си зимовища. При всички следващи войни те са съюзници на България само през есента, зимата и пролетта. Когато след примирието от 1187-1189 г. през *пролетта* на 1190 г. се разбрало, че кумани са преминали Дунава, император Исак II Ангел, който по това време се намирал с войските си в северна България, побързал да отстъпи зад Балкана. Пак през *пролетта* на 1191 г. той се натъкнал на

⁶⁴⁸ Д. Расовский. Роль Половецъвъ, 205. Авторът повтаря своето, изказано и преди мнение, че когато владетелите на седентарни страни са викали на помощ съседите номади, те обикновено ставали „в количествено отношение *преобладаващият* елемент във войските на уседналите държави“. Той изрично подчертава, че и във войните на Асеневици куманите ще да са били един такъв *преобладаващ* и *решаващ* елемент (с. 206).

кумани край Пловдив. В 1199 г., отново през *пролетта*, войските на цар Калоян нахлули заедно с куманите на юг, достигайки на 23 април до Константинопол. През *есента* на същата година или *пролетта* на следващата 1200 г. куманите са в Македония, а през *април* 1201 г. българите и куманите опустошили Тракия. След падането на имперската столица (1204) към края на *зимата* на 1205 г. Калоян предприел своя поход срещу латинците и на 15 април край Адрианопол успял да разбие с помощта на 14 000 кумани тежката рицарска конница и да плени император Балдуин. Той продължил да воюва до Петдесятница (29 май 1205), когато куманите не могли повече да останат с него и се завърнали в своите земи.⁶⁴⁹ През 1206 г. за кумани във войските на българския цар се чува само през *януари* и *февруари*. Те подпомогнали и *пролетната* му кампания от 1207 г., присъединявайки се към българските сили през *март*, но войната се затегнала до края на април и куманите се завърнали обратно. Това принудило цар Калоян да вдигне обсадата на Адрианопол и също да се оттегли – в момент, когато градът вече почти бил готов да се предаде.⁶⁵⁰ Според Расовски в Балканския конфликт изглежда са били въввлечени и приднепровските половци, без да може да се определи, дали това е ставало в резултат на „степната“ политика на Асеневци, или е представлявало „стихийно движение на самите номади“. Във всеки случай руската летопис говорела само за *есенни* и *зимни* походи на половците към Дунава, когато те се намирили в своите зимовища, най-близо до военните действия. През зимата на 1187 г. киевският княз Святослав успял да превземе половецките „вежи“ отвъд Днепър – тогава „По-

⁶⁴⁹ Д. Расовскій. Роль Половцевъ, 207-208.

⁶⁵⁰ Д. Расовскій. Роль Половцевъ, 209. Според Жофроя де Вилардуен (Geoffroi de Ville-Hardouin) куманите са били едва ли не повече от основните Калоянови войски, състоящи се от българи и власи. След като си отишли, той не посял да остане без тях под Адрианопол.

ловци бо вѣхуѣтъ шли в Дуѣнан и не бѣ нхъ дома въ вежахъ своихъ“. Когато през есента на 1192 г. русите се отправили към тях, отново не могли да ги намерят – „**ехали бо вѣху Половци на Дуѣнан**“.⁶⁵¹ Това хвърляло светлина и върху характера на походите на волинския (а по-късно галицки и киевски) княз Роман Мстиславич през *зимата* на 1201/2 (или 1202/3) и 1203/4 г. Расовски смята, че тези експедиции са били насочени към северното Причерноморие, а времето е било избрано нарочно през зимата, защото тъкмо тогава половците отивали към Дунава и „вежите“ им оставали незащитени. Това обяснявало и онази лекота, с която Роман извоювал голямата си победа. Летописецът въобще не споменава князът да е разбил половците, а говори само за резултатите от неговия поход (под 1202 г.): „**Тое же зимы ходи Романъ князь на Половци, и взѣ вежѣ Половечьскыѣ, и приведе полна много и дѣшь хрестъяньскыѣ множество шѣполни шѣтъ нхѣ; и бысть радость велика въ земли Русьстѣй**“. Като се спира на тези събития и Никита Хониат пише единствено за разорение на земята, но не и за победа над куманите. Изглежда княз Роман успял да отклони приднепровските половци от желанието им да помагат на своите дунавски сродници. Съгласно византийския хронист „той спрял набезите на куманите и дал на ромеите възможност да си отдъхнат от това зло“, превръщайки се в „неочакван помощник и непредвиден съюзник и опора за единоверния народ“.⁶⁵²

Най-големият принос на Расовски към „куманологията“ е монографичното му изследване върху половците, обнародвано в пет последователни тома на *Seminarium Kondakovianum*, респективно на *Annales de l'Institut Kondakov*

⁶⁵¹ Д. Расовскій. Роль Половцевъ, 210.

⁶⁵² Д. Расовскій. Роль Половцевъ, 211.

(1935-1940).⁶⁵³ Ученият е мотивиран да предприеме този пръв опит за написване на „свързана история“ на куманския народ поради голямата роля, която той е играел през XI-XIII в. в причерноморските степи, в Русия, Грузия, Унгария, Византия, България, Египет и същевременно недостатъчната степен на неговото изучаване.⁶⁵⁴ Той подчертава, че основната трудност пред едно такова начинание е свързана с липсата на собствено-кумански извори. Това е карало изследователите да се опират на известията от съседните уседнали държави, с които куманите са граничели. В мнозинството си обаче тези свидетелства са били изпълнени със силна ненавист и презрение към чуждата номадска култура – нещо, затрудняващо тяхното използване, особено когато става въпрос за реконструкция на „вътрешния живот“ на куманите. Единственият пряк извор за тяхната култура са археологическите паметници. Но и те трябвало да се използват с голяма предпазливост, тъй като равнището на класифицирането им е незадоволително и те често са приписвани на различни номадски народи от причерноморските степи.

След тези встъпителни уговорки авторът пристъпва към изясняване на въпроса за „*произхода на половците*“.⁶⁵⁵ Той скицира най-напред в хронологичен план развитието на

⁶⁵³ Д. А. Расовский. Половцы, I-IV. – *СК*, 7, 1935, 245-262; *СК*, 8, 1936, 161-182; *АИК (СК)*, 9, 1937, 71-85; *АИК*, 10, 1938, 155-177; *АИК*, 11, 1940, 95-127.

⁶⁵⁴ В по-старите трудове (при Дегин и обзорите на историята на Азия и Европа) е обръщано слабо внимание на куманите. Най-всестранната „сводка“ за тяхното минало, тази на Дярфаш, е „слабо критична“ и е била още навремето остаряла, особено първият том, посветен на общата история на този народ (останалите съдържат известия за куните в Унгария след монголското нашествие). Голубовски разглеждал предимно руско-половецките отношения, а останалата литература засягала главно частични въпроси. Вж. Д. Расовский. Половцы, I (*СК*, 7, 1935), 246-247, където са приведени познатите на автора произведения.

⁶⁵⁵ Д. Расовский. Половцы, I. – *СК*, 7, 1935, 248-262.

тюркските народи – от *хуните* („хунь-но“), които според него са включвали също тюрки-номади и „навярно са способствали за разпръскването им по степите на своята империя, извеждайки тюрките от тяхната алтайска прародина“⁶⁵⁶ през т. нар. *жуан-жуани* и отхвърлилите тяхното господство *ту-кю* („ту-киэ“), които покорили на изток тунгузоезичните кидани (китаи), а на запад и югозапад – „хуните-ефталити“, смятани за предци на аварите. По-нататък се спира накратко на двете тюрк[ют]ски държави и по-специално на западната от тях, обединяваща под върховенството на ту-кю „тюркските племена Дулу (вероятно предци на българите), тюргеши, карлуки и навярно кимаки“.⁶⁵⁷ След арабското завоюване на Средна Азия в североизточен Туркестан останали да господстват карлуките, огузите и уйгурите. *Карлуките* са живеели северно от *тюргешите* и през VIII в. от н. е. овладели цялото Седморечие и източната (горна) част на Яксарт (Сър Даря). *Огузите* (токуз-гузи, гузи) се придвижили от Ъсък-Кул на запад и се разпрострели по долното течение на Сър Даря, където влезли в директен контакт с жителите на Маверанахр и Хорезм, поемайки стражева служба при мюсюлманите. На север от огузите номадствали *печенезите*, а още по-северно в Киргизската степ и по горен Иртиш се намирали *кимаките* и *киргизите*. Според Расовски истинското име на родствените на огузите печенези е било **бече**, **бечене** (по преданията легендарният огузски хан Салар е воювал край Сър Даря с хан Беджне), променено от арабите в **бедженеш**, **баджанак**, а от русите в **печенеги**. Към края на VIII и началото на IX в. печенезите тръгнали на запад и, заобикаляйки от север Аралско море, влезли в приуралските степи. Това е била първата поява на тюрки в Европа, ако не се броят Дулу-българите, изселили се много

⁶⁵⁶ Д. Расовский. Половцы, I, 248.

⁶⁵⁷ Д. Расовский. Половцы, I, 250.

по-рано в хода на хунската инвазия. След печенезите дошли *узите* (торките от руските летописи), евентуални потомци на древните тюргеши. Тези два народа спадали към т. нар. централна тюркска езикова група, докато появилите се веднага след тях *половци* са принадлежали към западната тюркска езикова група и са заемали в прародината си по-западна позиция, отколкото ту-кю – предци на печенезите и узите.

Расовски смята появата на половците на историческата сцена като „един от най-сложните въпроси на тюркската история“.⁶⁵⁸ За тях изворите предлагат различни названия – при мюсюлманските автори **кипчаки**, **кафчаки**; при русите – **половци**; *арм.* **хардеш**; *виз.* **кумани**; *унг.* **куни**, **кумани**, **палочи**; *нем.* **фалони**, **фалви**, **комани**, **кумани**; *пол.*, *чеш.* **плавци**, **плауци**, **комани**. Повечето имена обаче не са етнически обозначения, а служат само за обясняване външния вид на народа. В руски, арменски и немски език думите **половци** (**плавци**, **палочи**), **фалби** и **хардеш** еднакво значели „бледожълт, сламено жълт“ – название по *цвета на косите* на куманите.⁶⁵⁹ Не давала яснота за намирането на собственото име на половците и съпоставката с

⁶⁵⁸ Д. Расовский. Половцы, I, 252.

⁶⁵⁹ Д. Расовский. Половцы, I, 253. В бележка под линия (№ 22) авторът посочва, че за пръв път А. Куник (1875) интерпретирал „половец“ от „полóвый“ ‘жълто-бял, жълтоват’, а не от „поле“, както е било предполагаемо по-рано (към същата дума се отнасят *ц.сл.* **плава** ‘слама’ > **плавьи**, *ст.рус.* **половыи**, *рус.* **половый**, *чеш.* **plavý**, *пол.* **plowu**). Тази конюнктурна дълго време се оспорва от Миклошич, Блау, Кун, Вамбери, Бретшнайдер и др., поради убеждението, че куманите не са могли да бъдат белокож народ. На особено мнение е бил А. Соболевски (1910), който също извлича „половци“ от „полóвый“, но тълкува последната дума като „син“, тъй като в малоруски език чрез „полóвый“ понякога били назовавани воловете с гълъбоват цвят. Той виждал и в *нем.* **Falben** прилагателното **blau** ‘син’. Според него „полóвый“ ‘синей’ ще да е било название на една от куманските орди (подобно на татарската „Синя орда“), дала името си на целия народ.

другите наименования (**куни – кумани – комани и кипчаки**). Дълго време усилията на историците са били насочени към доказване тъждеството на народа, известен в отделните извори с такива различни названия. Едва в 1914 г. Й. Маркварт се опитал да разреши този сложен въпрос, но въпреки че развил редица смели хипотези, той също не могъл да предложи подробен отговор, заплитайки се в собствените си противоречия. Расовски излага основните тези на Маркварт, отчитайки и критичните бележки на В. Бартолд.⁶⁶⁰ Той обръща внимание на обстоятелството, че макар немският ориенталист да говори за трикратно проникване на монголски елементи сред половецкия народ, тези монголски вълни – както самият Маркварт отбелязва – не са били така многобройни, за да „повлияят съществено на етническия състав на населението“ или да „изменят съществуващите там езикови отношения“. Това твърдение се потвърждавало от „тюркската чистота на половецкия език (в смисъл липсата в него на монголизми)“ и от външния вид на половците, нямащ в себе си нищо монголско.⁶⁶¹

Всички извори единодушно определяли куманите като висок, строен, красив и светлокос народ. Съгласно ал-Омари половците са били добре сложени с правилни черти на лицето; персийският поет Низами се възхищавал от белотата на кожата им; красотата на една половецка хатун пленила Ширван-шах; грузинската летопис подчертавала красотата на дъщерята на хан Отрок и внучка на хан Шарукан, която се омъжила за грузинския цар Давид II; руските извори също многократно изтъквали красотата на половчанките. Тези различни сведения говорели за „привлекателната външност на половците за арийското око“, т. е. за русите и персите, които съвсем другояче са възприемали обичайния

⁶⁶⁰ Д. Расовский. Половцы, I, 254-257.

⁶⁶¹ Д. Расовский. Половцы, I, 258.

тюрко-монголски тип с широко лице, малки очи, плосък нос и слаба окосменост на брадата.⁶⁶² „Удивителната тъждественост“ в наименованията на куманите сред руси, арменци и германци насочвала към един и същ признак за белокожост и навярно при всеки от тези народи името е възникнало самостоятелно, без писмено въздействие. Независимо от горните известия в един китайски извор също се съобщава, че кипчаките имали сини очи и „червени“ (в друг превод – „рижевати“) коси. Един от египетските мамелюкски вождове с кипчакски произход, Шемседдин Сонкор, е бил рижекос; в обитаващите в Румъния т. нар. „чанго“ унгарските изследователи (Б. Мункачи) виждали преки потомци на куманите, а „чанго“ са светлокоси блондини със сини очи и с коси, понякога светли като лен, а понякога с рижеват отенък. Сред съвременните кипчакски орди в Средна Азия и Приуралието, които в мнозинството си имат черни коси, също се срещали отделни родове (като *карачай-кипчаките*), които до 50% били тъмноруси или рижи. Маркварт отхвърлял възможността половците да се свържат с предполагаемата бяла раса в Азия, но неговият рецензент Пелио е на противоположното мнение. Още по-решително в защита на тази хипотеза застава Г. Е. Грумм-Гржимайло, според когото аборигените на Северен Китай са били народ от бялата раса (*ди-ли, динлини*), окончателно изместени от китайците към IV в. от н. е. на север отвъд Гоби, където са се смесили с тюркските племена. Техните характерни признаци били висок ръст, прави носове, светла кожа, гълъбови очи и светли коси. Затова той заключава, че „светлокосостта“ на половците показвала, че те може би са представлявали „потурчени динлини“, или че сред тях е имало значителна примес

⁶⁶² Д. Расовскій. Половцы, I, 259.

на динлинска кръв.⁶⁶³ Рижекоси, синеоки и белокожи са били също древните киргизи (хакаси) – най-близките съседни на куманите в Алтайската прародина. Подобни податки има освен това за уйгурите, киданите и други народи. Всичко това би трябвало да се постави във връзка с белокожостта и синеокожостта на половците при решаване на спорния въпрос за нетюркските етнически елементи сред древните тюркски племена. Но колкото и сложно да е било етническото минало на куманите, „основаващо се може би и на не-тюркска основа, едва впоследствие потурчена, и след това изпитала трикратно привнасяне на монголски елемент“ – при появата си в причерноморските степи те вече са били по език чисти тюрки, а по култура – типични номади, заключава Ра-совски.⁶⁶⁴ В края на тази част е приложена и една карта, отразяваща състоянието на Средна Азия през VIII-XI в.

Във втората част на монографията е обърнато внимание на „*разселването на половците*“.⁶⁶⁵ Авторът приема установената от Маркварт връзка между кипчаките и кимаките, които през IX в. са били един от най-северните тюркски народи, живеещи по средното течение на Иртиш. Те се състояли от две племена – *къпчак* и *емек*, разположени на запад и изток едно от друго. Разпростирайки се постепенно на запад, през X в. *кимаците* започнали да прехвърлят при летните си миграции Урал и да достигат до долна Кама. От средата на столетието името им изчезнало – изглежда те са били погълнати от кипчаките, а не от т. нар. куни, както е смятал Маркварт, защото М. Кашгари пише в 1073 г. само

⁶⁶³ Д. Расовский. Половцы, I, 260. Срв. при Г. Е. Грумм-Гржимайло. *Западная Монголия и Урянхайский край*, т. II. Ленинград, 1926, с. 5-78 (и по-специално на с. 57-59).

⁶⁶⁴ Д. Расовский. Половцы, I, 260-261. В бел. 68 авторът изброява основните достигнали до нас паметници на куманския език.

⁶⁶⁵ Д. Расовский. Половцы, II. – *СК*, 8, 1936, 161-182.

за *къпчаки* и подчинените на тях *емеки*, а по-късно на мястото на кимаките по средното течение на Иртиш се появило новото половецко племенно формирование *кангль*. Южно от кимаките в югозападната част на средноазиатската степ са живеели *огузите* (гузи, узи, торки), заедно с немногобройното племе *берен* (берендеи, берендичи, Berend, Berenos).⁶⁶⁶ До 30-те години на XI в. огузите били преобладаващият тюркски народ в Средна Азия, заемащ през IX-X в. огромни пространства от Приуралието до средното течение на Сър Даря и достигащ на северозапад до долна Кама (където влизали в досег с кимаките), а на юг – до границите на ислямския свят (поради което мюсюлманските географи от X в. наричали средноазиатската степ „степ на гузите“). По всяка вероятност техните зимовища се намирили по долното течение на Сър Даря, а летовищата им били към Кама. В непосредствено съседство с тях, някъде на север и северозапад от Аралско море, са номадствали *печенезите* и не е изключено те до известна степен да са преграждали придвижването на огузите през лятото директно на север.⁶⁶⁷ В края на VIII или началото на IX в. печенезите открили „великото движение на тюрките на запад“. То обхванало огромни степни пространства и не се ограничило само с „азиатските

⁶⁶⁶ Д. Расовский. Половцы, II, 163.

⁶⁶⁷ Д. Расовский. Половцы, II, 164. Авторът смята, че тъй като добрите пасища в северния пояс на средноазиатската степ са били заети от кимаките, огузите е трябвало лете да се насочват не на север, а на северозапад зад Урал. Това ритмично движение на номадите, които зимували по южната полоса на степта – при реките Сър Даря и Чу край мюсюлманските граници, а лете се пренасяли отвъд Урал към долна Кама, е било обусловено от характера на животновъдното им стопанство (отделни сведения говорят за люде, притежаващи по 100 000 овце) и климатичните условия на средноазиатската степ, където лете се изгарянето на тревата от слънцето номадите били принудени да търсят свежи пасища на север, а зиме се връщали обратно на юг в по-малко заснежени и по-топли региони.

врати“ между северния бряг на Каспийско море и южен Урал, както обикновено се представя. На север то проникнало до границите на лесостепието (т. е. средното течение на Ишим, Тобол) и влязло в Европа през склоновете на южен Урал и долното течение на Кама, а после по десния бряг на Волга се насочило към горните течения на Дон и Донец, стигайки пак по границите на степта до басейна на Днепър. Само така се обяснявало обстоятелството, че торките и берендеите са споменати в руската история по средното Поволжие дълго, след като тези два народа вече се намирили в приднепровските степи край Киев.

Ако се вярва на Масуди, печенезите са били принудени да се изселят от приуралските степи поради нападенията върху тях на *кимаките*, *огузите* и живеещите източно от огузите в долината на река Чу *карлуки*. Анализирайки някои известия за размерите на печенежката страна, граничеща на север с кимаките и на юг с хазарите, Расовски е на мнение, че проникването в Европа на печенезите, а след тях на торки и половци, е вървяло „не само от изток на запад (по прикаспийските и причерноморските степи), но и от североизток на северозапад“. При това заемащото от номадите пространство е представлявало като че ли „триъгълник, който на запад е вклинявал своя връх в южноруската степ“, докато на изток основата му се простирала от Аралско и Каспийско море до среден Урал.⁶⁶⁸ Много преди Киевска Русия да усети напора на печенезите, „участта да стане заслон от тюркския номадски свят се паднала на Болгарския каганат“, който още от средата на IX в. се оказал „лице в лице с кимаките-половци, узите-торки, берендеите и печенезите“. Расовски дава някои сведения за Волжска България, привеждайки основната рускоезична литература по въпроса,⁶⁶⁹ като

⁶⁶⁸ Д. Расовскій. Половцы, II, 167.

⁶⁶⁹ Д. Расовскій. Половцы, II, 167-169.

изтъква, че „болгарският каган“ прибегнал до онези средства за защита от номадите, които по-късно са били използвани и от южноруските княжества, т. е. до брачни съюзи с тюркските (огузските) ханове и до разселването на номади по границите на държавата за защита от техните съплеменници. И ако към средата на IX в. печенезите били вече преминали средна Волга, разпростирайки се до басейна на Дон и достигайки северните предели на Хазарския каганат, то към края на същото столетие под напора на огузите те били принудени да напуснат левия бряг на Волга и подминавайки от север Хазария да се разположат между Дон и Днепър.

През X в. в Средна Азия започнало ново раздвижване с важни последици за съдбата на тюркоезичния номадски свят. Най-напред в северен Китай в 916 г. се обединили монголските или тунгузски по произход *кътаи*, начело с династията *Ляо*, а около 940 г. от съединяването на *карлуките*, част от *огузите* и други тюркски племена в долината на река Чу възникнала държава, която под династията на *Караханидите* разпростряла господството си над целия западен и част от източен Туркестан. Двете нови образувания предизвикали миграции сред съседните им номади. Още в началото на X в. кътаите изтикали от Монголия *киргизите* по посока към Енисей. През 1017 или 1018 г. „откъм Китай“ в Туркестан нахлула огромна тюркска орда от 100 000 шатри, разбита впоследствие от караханидите. Към същото това време се отнася и движението на тюркския или монголски народ *куру* (*фури*), определян от Маркварт като *куни*, който преди това живеел по границите на тюркския свят източно от киргизите.⁶⁷⁰ В средата на XI в. кътаите изместили също монголското племе *найман*, чието изселване директно засег-

⁶⁷⁰ Д. Расовский. Половцы, II, 175. По въпроса за името и датирването на този народ Расовски се придържа към Бартолд (*куру*, *фури*, XI в.), а не към Маркварт (*куни*, X в.).

нало половците край Иртиш. Навярно всичко това породило от втората половина на X в. и голямото раздвижване сред *огузите* – на юг, югозапад и запад от средноазиатските степи. В 955 г. част от тях мигрирали на левия бряг на Сър Даря, а в 985 г. достигнали на юг Аму Даря. Оттам един техен клон проникнал на югозапад през Табаристан в Мала Азия, където основал *селджукската* държава. Друг клон огузи навлезли в Персия и станали известни под името *туркмени*, а трета група се насочила на запад, засилвайки изглежда огузкия елемент, появил се в Поволжието още от края на IX в. Когато в 965 г. Хазарският каганат бил отслабен под ударите на киевския княз Святослав, *торките* могли вече безпрепятствено да преминат Дон и започнали да изместват печенезите към Днепър. Не е изключено изселването на огузите да е станало и под натиска от север на *половците*, които веднага заели огузските пасища в средноазиатските степи. Вероятно причината за проникването на половци на юг е била свързана с раздвижването в Седморечието и по горен Иртиш на други номадски народи поради експандиращата кьтайска държава. В края на X в. ал-Мукаддеси говори за кимаките в съседство на мюсюлманските области край Сър Даря, а в 1073 г. М. Кашгари привежда недатиран разказ за пленяване от кипчаките на някакъв тюркски народ *булак* (или *елке-булак*), който по-късно е бил освободен. Намек за борбата на половци и огузи се съдържа и в разказа на Ауфи за нахлуването на „жителите на страната *саръ*“ (sarı, sarıg ‘жълт’) в земята на туркмените (огузите). Около 1030 г. средноазиатските степи окончателно са овладяни от половците и вместо „степ на гузите“ те за пръв път получават името „кипчакска степ“. В 1046 г. несторианският епископ на Самарканд съобщил на своя католикос в Багдад, че край Каргаш се появил неизвестен и многоброен номадски народ (700 000 конника начело със 7 царе), който бил излязъл в планините „между Тибет и Хотан“.

Расовски приема предположението, че това навярно са изтиканите от Китай монголи-наймани и допуска те да са изместили половците, защото в началото на XIII в. найманите вече номадствали край Иртиш в някогашните кимакски земи.⁶⁷¹ Четири години по-късно половците получили „най-катастрофалния“ удар. Според арменската летопис на Матвей Едески в 499 г. (1050/51 г.) „народът на змиите“ нахлул в областта на „хардеш“, разбил ги и ги прогонил, след което „хардеш“ отблъснали узите и печенезите и всички тези народи, съединявайки се, обърнали своята ярост срещу ромеите. Авторът се присъединява към мнението, че под „змиите“ трябва да се разбират или самите *кътаи*, или някакво съседно на тях монголско племе. В резултат на този удар голяма част от половците (но не всички) се придвижили към черноморските степи и там се сблъскали с огузите (торките), навярно в 1054 г. Малко по-късно, през 1061 г., половците нанесли първото военно поражение на русите по левия бряг на Днепър. В 1071 г. те вече минали реката и нападнали Киевското княжество, а през 70-те години се разпрострели по долен Днепър, Днестър и Дунав, достигайки оттам Карпатите, Железните врати на Дунава и Балканския хребет, зад които се намирали Унгария и Византия. Според Расовски не е изключено тъкмо куманите, а не печенезите, да са проникнали в 1070 г. през Мезешегския проход в Панония, опустошавайки Унгария до Бихор (Бигар). В 1086 г. маджарският крал Саломон се опитал с тяхна помощ да си възвърне трона, но, след като не успял, повел в 1087 г. дунавските половци и печенезите на голям поход срещу Константинопол. В 1092 г. днепровските и днестровските половци били извикани от галицкия княз Василко за похода му срещу Полша в района на Висла, където номадите по-късно започнали да навлизат и самостоятелно. Така полов-

⁶⁷¹ Д. Расовскій. Половцы, II, 178.

ците се озовали на запад до границите на онези уседнали държави (Русия, Византия, Унгария), с които останали съседни през цялата си почти двувековна история. При това техните първи навлизания в тези страни обикновено е ставало „по покана“ на местните управници, стремящи се да използват появилата се край седентарния културен свят подвижна номадска сила. Пътят за набезите им във Византия и Унгария е бил посочен от самите византийци и маджари, а пътят към Полша бил показан от русите.⁶⁷² Расовски изрично подчертава, че движението на куманите от втората половина на XI в. не трябва да се смята за *преселване*, а по-скоро за *разселване*, защото и след неговото приключване, до самото монголско нашествие, половците останали да господстват на цялата огромна територия от Туркестан до Дунав, която те прекосили през 50-те до 70-те години на XI в. Ударът, който получили в 1050/51 г. някъде в средноазиатските степи и който ги принудил да навлязат в Европа, не ги изместил от Средна Азия; народът „змии“ не останал в тамошните степи и през целия XII и първата половина на XIII в. половците продължили да живеят също в местата на най-старите си азиатски обиталища.⁶⁷³

Третата част от монографията е посветена на „*пределите на половецкото поле*“.⁶⁷⁴ Расовски правилно отбелязва, че куманските съвременници са имали много смътна представа за обширността на това пространство. Киевските летописци познавали „половецката земя“ главно между Днепър и Волга, а за мюсюлманските автори „кипчакската степ“ е била само азиатската част на половецките владения, обхващаща днешната казахска (киргизска) степ. Още по-

⁶⁷² Д. Расовский. Половцы, II, 179-180.

⁶⁷³ Д. Расовский. Половцы, II, 181.

⁶⁷⁴ Д. Расовский. Половцы, III. – *AIK (SK)*, 9, 1937, 71-85; *AIK (SK)*, 10, 1938, 155-177.

слаба информация давали европейските писатели. Византийските хронисти говорят за куманите единствено, когато са се сблъскали с тях по дунавските граници на империята, а за латинския Запад техните територии били някъде „*ultra Hungariam et in partibus Russic*“. Едва след татарското нашествие Европа научила доста повече за обширността на половецката земя от подробните описания на Плано Карпини в 1246 г. и Рубрук в 1253/5 г. Тогава и в ислямския свят се утвърдило по-широкото разбиране за кипчакската степ (Dešt-i Qırçāq). Най-добре си представял огромността на „Комания“ арменският княз Гетум (Гайтон), който в 1307 г. я смятал за „една от най-големите държави, съществували на земята“. Състоянието на изворния материал е повлияло и на изследователите. За руските историци половецката земя се ограничавала с причерноморските степи. Според тях половците са били разпространени на запад до Днепър или Буг, а на изток – до Волга или Дон. Наличието на този народ по Дунава обикновено е било поставяно под съмнение или се допускало само за края на XII и началото на XIII в. С изключение на Успенски за дунавските половци са писали предимно неруски учени (Дярфаш, Рьослер, Мутафчиев), като единствено Дярфаш и Успенски търсели източната граница на половецката земя дълбоко в Азия, в туркестанската степ.⁶⁷⁵

Всъщност на изток земите на куманите достигали подножията на Тиен-шан и Алтай и до езерото Балхаш, т. е. до естествените предели на степта. Арменският княз Гетум писал, че половецката земя се е простирала до „Хорезмийската държава и до Голямата пустиня“ (т. е. средноазиатската степ), а според мюсюлманските автори кипчаките прониквали до теченията на Сър Даря, Талас, Чу и горен Ир-

⁶⁷⁵ Д. Расовскій. Половцы, III, 71-73.

тиш, докосвайки при Сър Даря владенията на Хорезм.⁶⁷⁶ На север и северозапад „половецкото поле“ се е простирало в областите, обитавани някога от кимаките.⁶⁷⁷ Тук северната граница е била както и в кимакската епоха – границата между гората и степта по 56-57 паралели, отвъд която е започвал друг етнически свят – угрофинския и в частност башкирския. По същата линия в посока на запад границата на половецките владения преминавала Урал и, заобикаляйки от юг гористата област по течението на река Беляя, излизала към долното (степно) течение на Кама.⁶⁷⁸ От долна Кама до

⁶⁷⁶ Д. Расовскій. Половцы, III, 74. В края на X в. ал-Мукаддеси съобщава за номадстването на кимаки край град Сауран на Сър Даря; в средата на XII в. кипчаките са притежавали свой град Съгнак на Сър Даря, южно от Дженд, по границата с Хорезм. Част от тях са били политически зависими от хорезмшаховете, в чийто двор, поради брака на един от хорезмийските владетели с принцеса от племето кангль, в края на XII в. е имало много номади от това племе. Далеч от Хорезм в областта на р. Талас половците са живеели самостоятелно. Според Расовски, ако е прав Бартолд в предположението си, че в обитателите на споменатата от Ауфи „страна Сарь“ трябва да се виждат половци, то през XI в. техни групи ще да е имало и край р. Чу, където Бартолд локализира тази страна.

⁶⁷⁷ Д. Расовскій. Половцы, III, 74. Около 1215/16 г. хорезмшахът Махмуд предприел поход на север срещу *кипчаците* в Казахската степ, в чийто център близо до езерото Денгиз са запазени названията на рекичка Къпчак и езеро Къпчак. В източните покрайнини на половецкия свят, в степите между езерото Ъсък-Кул и средното течение на Иртиш, е живеело племето *кангль*, а отвъд Иртиш на изток е обитавало монголското племе *найман*.

⁶⁷⁸ Д. Расовскій. Половцы, III, 75-76. Арабските писатели Истахри и ал-Бекри свидетелстват за номадстване на половците през X-XI в. по долна Кама, а пишейки за посещения от него през първата половина на XII в. град Болгар, Абу ал-Андалузи ал-Гарнати споменава и живеещите наоколо враждебни на българите тюркски племена, които, според Расовски, може да са били само половци. Суздалската летопис на свой ред съобщава под 1184 г., че когато княз Всеволод Юревич заедно с муромските и рязанските князе предприел големия си поход срещу българите, те се натъкнали на половците, дошли също да воюват с волжките българи.

древния град Укек (около Саратов) течението на Волга е било в ръцете на Болгарския каганат, а южно от Укек е започвало половецкото поле.

Според Расовски е трудно да се определят неговите северни предели, тъй като, подобно на всички номади при благоприятни географски условия, половците се вклинявали дълбоко в областите с уседнало население, а при разредеността на това население те лесно прониквали и доста по-северно от крайните южни пунктове на фините и русите. Той допуска, че в домонголския период действителната граница на Рязанското княжество е минавала по теченията на Прона, Ока и долна Мокша, а не така далеч на юг, както е предполагал Голубовски. Рязанските форпостове по Дон и Воронеж не са били смятани от съвременниците като територия на княжеството и дори по-северно сред мордвите по течението на река Мокша руските заселници не се намирили на своя земя, а са били поданици на мордовските князе. Не трябва да се представя южната граница на Рязанското княжество като някаква постоянна линия, отделяща руския от полонецкия свят. Всъщност може да се говори само за южни пунктове на руската колонизация отвъд пределите на компактното руско население и за северни предели на проникване на половците, чиито летовища се оказвали далеч в

Тези половци били „Емякове“, т. е. спадали към племето *емек*, известно по арабските извори от IX-X в. като едно от двете основни полонецки племена, обитаващо северните предели на средноазиатската степ и още тогава летуващо отвъд Урал към долна Кама. През XI в. М. Кашгари поставя *емеките* редом с башкирите, отдавна живеещи в Приуралието. Установявайки така непрекъснатостта на пребиваването на *емеките* в Приуралието през IX-XI в. и в 1184 г., Расовски изтъква, че не придонските или приволжките половци са мигрирали лете на север към Кама, а това правели урало-средноазиатските половци – потомци на *емеките* от IX-XI в., които, подобно на предците си, редовно се придвижвали през лятото от средноазиатските към прикамските степи. Вече в началото на XIII в. хорезмшаховете преселили част от тези *емеки* в Хорезм.

тила на отделни руски селища.⁶⁷⁹ Лятно време половците прекарвали в областта на южно-рязанските поселения, а през зимата пребивавали по долни Дон. По време на движението си в пространството между Волга и Дон те се срещали не само с *русите*. На границата между гората и степта се намирали „финските *мордва*“, а южно от тях – племето *буртас*, успешно сражавало се през IX в. дори с печенезите. Някога буртасите са заемали огромно пространство по теченията на Хопр, Медведица и долни Дон, но с овладяването на степта от половците те били изтикани на север към горите или частично подчинени, като останали да живеят сред номадите, подлагайки се на тяхното езиково влияние.⁶⁸⁰ Същата картина на проникване на половците в руските поселищни области се откривала и на запад от Дон, където степните пространства се вклинявали навътре в гористата област. Главните техни зимовища са били по Азовското крайбрежие, долни Дон и край праговете на Днепър, като някои орди са зимували и по-северно, а крайните северни предели на номадите между Дон и Днепър се намирали в степните пространства по горни Дон, Ока и басейна на Быстрая Сосна. Територията им продължавала и на югозапад към реките Сейм, Ворскла, Хорол и Сула. Така цялото пространство от Ворскла на изток и цялото течение на Оскол до вливането му в Дон са били „половецко поле“.⁶⁸¹

⁶⁷⁹ Д. Расовскій. Половцы, III, 80.

⁶⁸⁰ Д. Расовскій. Половцы, III, 81. В края на XIX в. някои автори (Чекалин, Вестберг, Нидерле) са поддържали тезата, че в етническо отношение *буртасите* не са били фини-мордва, а тюрки-мешчери. От друга страна съгласно Радлов езикът на съвременните *мешчеряки* стои най-близо до езика на куманите. Това кара Расовски да заключи, че през XI-XIII в. *мешчера-буртасите* са живеели заедно с половците и така са възприели половецкия език.

⁶⁸¹ Д. Расовскій. Половцы, III, 82-85.

Редица летописни известия от края на XII в. свидетелстват, че половците са обитавали и десния бряг на Днепър. Отделни руски податки говорят също за половци на запад от Буг. Смътен намек за това се съдържал в съобщението на маджарски мисионер от XIII в. за куманския „княз Urech (вариант Gureg) [Юрий Кончакович?] de flumine Buchs (вар. Вус)“, а около 1182 г. в борбата си за град Брест волинските князе си послужили с половци – съседи на Волинското и Галицкото княжество, номадстващи край Буг, Днестър и Прут.⁶⁸²

През 70^{те} и 80^{те} години на XI в. кумани за пръв път се появили и по дунавската граница на Византия. По това време придунавските степи били във владение на печенезите, поради което половците не можели сами да номадстват в района, а идвали от придонските си територии извикани било от печенезите, било от техните врагове – ромеите. След разгрома на печенезите от Алексей Комнин в 1091 г. на дунавската граница настъпило сравнително спокойствие и това според Расовски позволило там в края на XI и първата половина на XII в. да се засили *руския* елемент.⁶⁸³ Времето съвпада с последните десетилетия от мощта на Киевското княжество, когато половците били разгромени в Причерноморието и дори изтикани от русите зад Дарялските „Железни врати“. Но със смъртта на Мстислав Велики (1132) и последвалата борба между Олговичите и Мономаховичите Русия загубила надмощието си в степта; номадите се завърнали от Кавказ и киевската летопис отбелязва под

⁶⁸² Д. Расовскій. Половцы, III, 155-156.

⁶⁸³ Д. Расовскій. Половцы, III, 157. Ученият се позовава за това на В. Василевски и отчасти на П. Мутафчиев, но добросъвестно отчита, че отделни податки, които Василевски е отнасял към русите, са свързвани от В. Златарски с българите, докато Н. Банеску изцяло отричал наличието на руско население по долния Дунав, утвърждавайки, че там са живели само власи.

1146 г. появата на нови „диви“ половци. Тъкмо от средата на XII в. куманите проникнали към Дунав и започнали все по-често да безпокоят уседналите си съседи. През 1148, 1154 и 1160 г. те нападнали имперските земи; по това време и Унгария започнала да укрепва своите трансилвански граници.⁶⁸⁴ Навярно номадите се разпрострели до самите дунавски „Железни врати“ – още в 1114 г. те вече достигнали Видин. Може да се допусне, че през есенните, зимните и пролетните месеци те се намирили на юг от Дунава, в българо-византийските предели, тъй като почти няма сведения за тях в този регион през лятото, докато летовищата им са били в някъде в подножието на южните Карпати. Изглежда именно в тези летни месеци куманите силно безпокоели маджарите, прониквайки дори отвъд планините в Трансилвания, и не е изключено в тези предпланини да са ги потърсили Асеновци през лятото на 1186 г. за подкрепа срещу византийския император. Далеч на север половците са стигали до Буковина. Навярно руските предели се простирали и тук

⁶⁸⁴ **Д. Расовскій.** Половцы, III, 158-159. От една грамота на крал Андрей от 1211 г. се разбира, че поради куманските набези в Трансилвания по горна Олта страната е била превърната в пустиня. В грамотите, дарявани през 1211-1212 г. от унгарските крале на заселените по трансилванската граница немски рицари, пряко се посочва и целта на тяхното настаняване – „за заграждане на кралството ... от куманите“, извършващи в страната „непрекъснати набези“. Ото Фризингер посочва в средата на XII в., че източно от Унгария зад Трансилвания номадствали печенези и кумани; руските летописи също съдържат податки (под 1159 и 1190 г.) за наличието на половци в близост до Дунава. За това свидетелстват и обстоятелствата около въстанието на Асеновци в 1186 г.: през юни или юли братята бягат отвъд Дунава при куманите и Петър ги уговарял да му дойдат на помощ срещу византийците преди жътва, т. е. в същия месец юли. Това доказва, че Асеновци не са разполагали с време за по-дълго пътуване към задднепровските половци (които лете биха се намирили още по-далеч на север), а са установили контакт с групи от този народ недалеч от Дунав. Вече в началото на XIII в. Роберт де Клари говори още по-определено, че след България започвала Кумания.

приблизително до същата ширина, както и по левия бряг на Днепър, откъдето може да се допусне, че пространството на юг от Киевското и Галицкото княжество е било вече „половецка земя“.⁶⁸⁵

Южните граници на тази територия се намирили по северното крайбрежие на Черно и Азовско море. Там изворите споменават т. нар. „лукоморски половци“, т. е. живеещите край „лъка на морето“, както е бил назоваван от русите въобще всеки залив и в частност днепровския лиман или северния бряг на Азовско море. Половци обаче е имало и в северната степна част на Кримския полуостров. В. Рубрук пише за 40 кримски градове и крепости, разположени между Херсон и Судак, които са плащали данък на куманите. И макар Ибн ал-Асир да е смятал Судак за „град на кипчаките“, той явно е бил само под влияние на половците, които са номадствали доста по-северно в степта, а не край самия град. Единствено в северозападните и североизточни части на Крим са запазени имена на селища, свидетелстващи за пребиваването на половци (Кара-Кипчак и Кипчак). За тяхното въздействие над местното население говори също и обстоятелството, че *арменците* и *караимите*, които са се изселили през XIV в. от Крим в Галиция, Волин, Литва и Полша, „изцяло“ са пренесли със себе си половецкия език, на който говорели на места и до днес.⁶⁸⁶ Не е ясно дали е имало половци по източния бряг на Азовско море – между устието на Дон и Керчския пролив. На изток от Азов границата на „половецкото поле“ вървяла по предкавказските степи към долна Волга и северния бряг на Каспийско море. Половците обаче не са стигали полите на Кавказ, нито ус-

⁶⁸⁵ Д. Расовскій. Половцы, III, 160.

⁶⁸⁶ Д. Расовскій. Половцы, III, 161-162. За наличието на караими в половецките земи съобщава и еврейският пътешественик от XII в. Раби Петахия.

тието на Волга: в предкавказките степи живеели аланите и други кавказки народи,⁶⁸⁷ а по долна Волга и Саксин – останки от *хазарите*. Но половците са номадствали близо до града и на север от него по течението на Волга. Така „половецкото поле“ обхващало площ с дължина 3,5 – 4 хиляди километра от изток на запад (от средноазиатските степи до дунавската равнина) и ширина 700 км от юг на север (от черноморския бряг до гористата полоса).

В края на тази обширна глава Расовски се опитва да определи основните кумански групи съобразно техните местоположения. Той отхвърля идеята на някои по-стари автори да се търси средището на половците по северното крайбрежие на Азовско море и долното течение на Дон. Според него изразът „център“ подходдал „повече към уседналия свят, отколкото към номадския, защото за всяка номадска орда такива центрове биха били два: зимен и летен“. Освен това половците не са били съсредоточени единствено между Днепър и Дон и едновременно са съществували не една, а цяла поредица от групи със самостоятелни летовища и зимовища.⁶⁸⁸ От тях най-древна е била *средно-азиатската* група, която в XI-XII в. останала на същите места, откъдето е започнало разселването на куманите в Европа. Към нея спадали по-старото обединение на *емеките* и по-новото (от XII в.) образуване на *кангль*. Зимовищата им, както и при средноазиатските половци от XI в. са били навярно в предпланинските райони на Тиен-Шан и Алтай и по долна

⁶⁸⁷ Д. Расовский. Половцы, III, 164. Аланите били толкова силни, че според грузинската хроника „Карглис-Цховреба“ цар Давид II е трябвало лично да посрещне в 1118 г. половците, да вземе заложници от двата народа и едва тогава да отведе номадите през Дарялския проход в Грузия. Това, че по-късно дошлите от Задкавказието татари разбили първо аланите, а после половците, показва че последните се намирали на север от аланския масив.

⁶⁸⁸ Д. Расовский. Половцы, III, 165.

Сър Даря, а летовищата – в лесостепната граница на западен Сибир и отвъд Урал по долна Кама.⁶⁸⁹ По границата между Европа и Азия вероятно е съществувала неголяма самостоятелна **волжско-яикска** група, заемаща пространството между хазарския град Саксин и Болгарския каганат по Волга и Яик и номадстваща от долните течения на тези реки до южен Урал, където открай време живеели номади (скити, сармати, печенези, торки), а по-късно обитавали татарите и калмиките.⁶⁹⁰ Третата група половци ученият определя като **донецко-донска**. Тя е номадствала между Волга и Днепър в басейните на Дон, Донец и левите притоци на долен Днепър. Това е била най-силната група и тъкмо с нея се сблъскали южноруските княжества. На свой ред тя се делила на множество родове, някои от които (като *Токсоба*, *Бурджоглъ*) били известни не само на русите (*Токсобичи*, *Бурчевичи*), но и на мюсюлманските писатели. От тези родове е произлизила и знаменитата династия на половецките ханове: Шарукан, Отрок, Кончак, Юрий Кончакович. Зимовищата на тази група се намирили не само по долни Дон и крайбрежето на Азовско море, но също и по-северно по Днепър, на остров Хортица, в басейна на Донец и средното течение на Дон, а летовищата били разположени на 300 км от изток на запад между среден Донец и Днепър в областта на Самара и Орел, както и на север – по горен Оскол, горен Дон, Воронеж, Хопр и пр. Навярно на територията на тази група в близост до Азовско море трябва да се търсят също споменатите от Идриси и някои други мюсюлмански автори т. нар. „Черна“ и „Бяла“ Кумания.⁶⁹¹ Четвъртата група, **лукоморската**, е номадствала по десния бряг на Днепър. Тя не е

⁶⁸⁹ Д. Расовскій. Половцы, III, 166.

⁶⁹⁰ Д. Расовскій. Половцы, III, 167.

⁶⁹¹ Д. Расовскій. Половцы, III, 168-174. Срв. и бел. 82, където Расовски дава кратък критичен преглед на вижданията за Бяла и Черна Кумания, включително и в унгарската историография (Alba и Niger Cumania).

била голяма, може би представлявала тъкмо обособяваща се част от рода *Бурдж-Огълъ* – един от най-силните родове на донецко-донската група половци. Нейната територия се простирала от черноморското крайбрежие до границите на Киевска Рус, т. е. приблизително до горното течение на Буг, а своето название тя получила по зимовищата си край днепровския лиман, известен, подобно на Азовско море, като „Лукоморье“.⁶⁹² Последната група половци, *дунавската*, е заемала територията от долни Дунав до южните Карпати и руското галицко пограничие.⁶⁹³ Тези пет основни групи не са били съвсем изолирани една от друга. При подвижността на номадския свят те лесно се обединявали за общи цели (ханът на донецко-донските половци например умира на Волга, отровен с други ханове от волжските българи; лукоморските, а може би и донецко-донските половци се отправят на помощ на дунавските и т. н.). Но всяка от тях е водела самостоятелна политика и без да се отчита това обстоятелство не можем да се ориентираме в руско-половецките отношения от XI-XIII в., нито да разберем историята на завоюването на половецката степ от татарите – подчертава Расовски. В заключение той изброява живеещите сред половците други етнически групи – както номадски (печенези, торки, берендеи, алани, номади-хазари и „бродници“ – част от предишното руско население на степта), така и уседнали (руси, власи, българи, арменци, караими, алани, бургаси, мордви),⁶⁹⁴ като илюстрира накрая изложението си с карта на „половецкото поле“ през XI-XIII в.

В последната, четвърта част на труда се разисква „*военната история на половците*“.⁶⁹⁵ Авторът предпочита

⁶⁹² Д. Расовскій. Половцы, III, 174-175.

⁶⁹³ Д. Расовскій. Половцы, III, 175.

⁶⁹⁴ Д. Расовскій. Половцы, III, 176-177.

⁶⁹⁵ Д. Расовскій. Половцы, IV. – *АИК (СК)*, 11, 1940, 95-127.

термина „военна“, а не „политическа“ история, защото в сравнение с по-далновидната и по-организирана дейност на Русия, свидетелстваща за една, макар и смътна степна политика, подобно нещо не се забелязвало при половците. Неведнъж номадите са имали възможност „радикално да променят хода на историята в причерноморския басейн“, но от Кавказ, от Балканите, от Киев те неизменно се връщали в степта. Този техен консерватизъм се обуславял според Расовски от две основни причини – безусловното предпочитане на номадския начин на живот пред уседналия и благоприятните условия за куманите в причерноморските и средноазиатските степи, където те от XI в. до самото татарско нашествие са нямали „подбуждателни причини към изселване от степта под натиска на каквито и да било врагове“. От друга страна съседните лесо-степни и гористи области, заети от уседнали държави, не са представлявали интерес за номадската орда.⁶⁹⁶ За разлика от селджукските или османските турци, при половците е липсвал стремеж за завоевания извън степта. В това отношение те приличали по-скоро на печенезите. Но чувствайки се стопани на всички степи от Средна Азия до Дунава, те не могли да се откажат от онези малки степни пространства, които още преди идването им са били колонизирани от уседналите народи. Оттук и постоянната борба с тях. И тъй като последните успели да се закрепят на своите предни постове до голяма степен и с помощта на прогонените от степта предишни тюркски номади (печенези, торки, берендеи), на куманите оставало само да нападат и грабят непринадлежащите им степни области, пораждайки онези хаотични войни, които те са водили през цялата си двувековна история с Хорезм, волжките българи, руските княжества и Византия. От тези погранични степни области куманите се научили да проникват и в лесостепието

⁶⁹⁶ Д. Расовскій. Половцы, IV, 96.

или в компактните гористи райони. Но и тук целите на техните набези си оставали същите – грабеж на градове, залавяне на пленници, отвличане на добитък, получаване на откупи. Всичко това е далеч от опита за истинско завоюване. Русия напротив, след като била въввлечена в борбата, тя „започнала да се стреми напълно да измести номадите от степта и отново да се укрепи на черноморския бряг“. Освен чисто военните мерки (двата големи обединени руски похода на изток) тя изглежда създавала и политически съюзи с уседналите християнски народи (алани, грузини), които живеели по южните покрайнини на „половецкото поле“ – с тях се сродявали руските князе, дейно участващи в борбата с половците. Против тази традиционна политика на обкръжаване на номадите едновременно от север и юг, чието начало лежало в дейността на киевския княз Святослав срещу печенезите, половците не могли да сторят нищо и тъкмо в това Расовски вижда примитивността и безпомощността им да организират борбата със съседния уседнал свят. Той смята за погрешен наложилия се в руската историография възглед, според който значението на сблъсъците с половците се преувеличавало до такава степен, че тези войни се тълкували като „сериозен натиск на азиатския Изток срещу форпоста на европейската цивилизация“ и се поставяли във връзка с кръстоносните походи, а в самата Русия се виждал „ляв фланг на общоевропейската борба на християнска Европа с мюсюлманско-езическия Изток“. За подобни схващания нямало никакви основания, защото половецките погранични войни са били статични и те не застрашавали сериозно страната, която в онези векове се намирала почти изцяло в гористата полоса.⁶⁹⁷ Като примери за опустошителни настъпателни действия на куманите се сочели обикновено дълбоките им набези в съседните седентарни държави. В

⁶⁹⁷ Д. Расовскій. Половцы, IV, 97-98.

повечето случаи обаче тези набези не били извършвани по собствена инициатива, а по призив от самите държави, без чиято помощ едва ли са могли да се осъществяват далечните походи на номадската конница през планини и гори. Единственото, в което проличавала някаква повече или по-малко систематична политика на половците, са техните нападения над черните клобуки в Киевска Рус, които новите господари на степта продължавали да смятат за свои роби. Но това е общономадска тенденция и тя се открива също при по-късните татари.⁶⁹⁸ Малко се знаело за отношенията на куманите към волжките българи, Хорезм, Крим и Икония; повече известия били запазени за взаимодействията им с Византия, Грузия и Унгария; най-познати обаче били техните връзки с Русия – главно приднепровските княжества, но не Галицко-Волинска, Суздалска или Рязанска Рус.⁶⁹⁹

Като пристъпва към фактологичен анализ на тези отношения, Расовски разглежда най-напред „*началото на войните със съседите (30-те - 80-те години на XI в.)*“. При своето разселване още в 30-те години на XI в. кипчаките започнали да нападат Хорезм, владеещ степите по долното течение на Сър Даря. Но тази полуседентарна мюсюлманска държава е била достатъчно силна, за да се справи с натиска. С времето хорезмийските шахове приели на служба цели кипчакски родове, което свидетелствало за сериозния разгром на номадите. По пътя си към Европа половците влезли в сблъсък и с Волжска България, чиито южни предели се вклинявали в степта. В Киевската летопис под 1117 г. е съобщено, че „Тогда же придоша Половци къ **Българомъ**, и **выса имъ князь Българьскыи пити съ отравою и пивъ Аепа и прочии князи, и вси помроша**“. От онова време са известни двама хана с името Аепа – и два-

⁶⁹⁸ Д. Расовскій. Половцы, IV, 99.

⁶⁹⁹ Д. Расовскій. Половцы, IV, 100.

мата от донецко-донската, а не от приволжската група. Следователно, заключава Расовски, тук е имало ханове и от отдалечените „улуси“ и това не е бил малък пограничен сблъсък.⁷⁰⁰ Третата уседнала държава, която половците започнали да нападат, е била Русия – войните се водели по границите на Киевското, Переяславското, Черниговското и Рязанското княжество, за което има най-малко данни. За пръв път Рязан е споменат в 1096 г., но неговото основаване се отнася към 60-те години на XI в. По това време навярно и половците се били вече укрепили на левия бряг на Прона, където бил построен град Пронск и издигнати защитни валове. Това подсказва, че набезите им в този район започнали от втората половина на XI в., веднага след завладяването на причерноморските степи. В Приднепровието половците се споменават от 1055 г., когато, предвождани от хан Болуш дошли до най-крайното руско княжество, Переяславското, разположено изцяло в степта. Тогава княз Всеволод Ярославич се откупил с подаръци и номадите се върнали, но в 1062 г. отново се появили начело с хан Сакал и на 2 февруари разбили руските сили, опустошавайки областта. Шест години по-късно, през есента на 1068 г., половците нахлули в още по-голямо количество и на река Алта край Киев разгромили войските на южноруските князе. От Переяславското княжество те се прехвърлили на десния бряг на Днепър в Киевското, а по левия му бряг стигнали до Черниговското княжество. Това първо голямо тяхно нахлуване съвпада по време с масовото приемане в Русия на торки. И по-късно (1093, 1105, 1125) половците извършвали набези с цел да си върнат бегълците.⁷⁰¹ С времето номадите започнали да проникват в Русия и по призива на самите князе, търсещи тяхната помощ в борбата си за надмощие. От 1078 г. тези

⁷⁰⁰ Д. Расовскій. Половцы, IV, 101.

⁷⁰¹ Д. Расовскій. Половцы, IV, 102-103.

походи станали обичайни. Съзнавайки своята сила, половците предявявали на князете и искания за откуп – при всеки нов киевски княз те се явявали при него за сключване на договор, с който получавали подаръци. Това било един вид „купуване на мир“ за известно време – „обичаен способ на всички номади да живеят за сметка на седентарните държави“. При по-сериозно желание да се запазят дружеските отношения, половецките ханове се сродявали с Рюриковичите и дори разменяли заложници.⁷⁰² Към същото време се отнася и първото навлизане на кумани във Византия и Унгария по призива на гърци и маджари. В 1079 г. те заедно с печенезите участват в поход срещу Адрианопол на страната на претендиращия за престола Никифор Васибеки. В 1086 г. куманите на хан Кутеск се притекли на помощ на унгарския крал Соломон. След като не успял да си върне престола, в 1087 г. той отново събрал кумани и печенези, този път срещу Константинопол, където бил убит. Една година по-късно печенежкия хан Татуш търси куманска подкрепа против Византия, на следващата 1089 г. те вече са на гръцка служба и от това време трайно влизат в сметките на имперската политика като сила, насочена срещу печенезите.⁷⁰³

Следващият раздел на тази част е посветен на „*великото двадесетилетие (1090-1110 години); катастрофата от 1100-1120me години*“. Расовски подчертава, че 90-те години на XI в. и първата декада на XII в. е времето на най-голямата мощ на куманите и най-голямото им значение в световната история. Начело с великите си ханове Боняк, Тургоркан, Шарукан и Алтунопа те дейно участвали в съдбите на съседните държави – спасили Византия от печенезите, нахлули в Унгария, помогнали на русите да разгромят маджарите, проникнали в Полша. Войните с русите обаче до-

⁷⁰² Д. Расовский. Половцы, IV, 104.

⁷⁰³ Д. Расовский. Половцы, IV, 105.

вели до частичното им изтичане към Кавказ, където те намерили убежище при грузинските царе.⁷⁰⁴ В 1091 г. по призива на император Алексей Комнин 40 000 приднепровски кумани начело с хановете Боняк и Тугоркан помогнали на византийците край Хебър да унищожат 600-хилядната печенежка орда. „Ако половците били послушали гласа на кръвта и се били съединили с еднозначните си печенежи, съдбата на християнския свят щяла да бъде съвсем друга“ – отбелязва по този повод авторът. В същата година по пътя на преминалия през 1070 г. Карпатите печенежки или кумански хан Озул, в бигорската област през Тиса нахлул дошлият навярно от Приднепровието хан Капулч. Той обаче бил пленен с повечето си воители от крал Владислав и това предизвикало подготовката на нов поход за освобождаването му. Но Владислав пресрещнал куманите към Дунав и там разбил хановете Акоша (Акочай?) и Ензем, а пленените номади покръстил и разселил из Унгария. В 1092 г. през Русия половците проникнали и в Полша, водени от галицкий княз Василко, а в 1092-1095 г. хан Тугоркан подкрепил с 12000 кумани авантюрата на „Лъже-Диоген“, представящ се за син на император Роман IV Диоген. Разбити край Адрианопол от Никифор Вриени, номадите се завърнали обратно, оставяйки 7000 убити. Други 3000 пленени кумани били разселени в района на Ниш, където преминали на имперска военна служба.⁷⁰⁵ Но най-напрегната е била борбата на русите с днепровско-донските половци. Още през 80-те години на XI в. те нападали Киевското, Переяславското и Новгород-Северското княжество. След смъртта на великия киевски княз Всеволод Ярославич (на 13 април 1093 г.) при неговия приемник Святополк II пристигнали техни пратеници, явно с искания за традиционния откуп. Новият велик княз

⁷⁰⁴ Д. Расовский. Половцы, IV, 106.

⁷⁰⁵ Д. Расовский. Половцы, IV, 106-107.

обаче се отказал от „мира“ и арестувал посланиците, поради което номадите нахлули в княжеството, обсадили Торческ (девет седмици по-късно центърът на черните клобуки паднал) и опустошили руските земи. След като Святополк II бил двукратно разбит (на 29 май и 23 юни) той се принудил в 1094 г. да сключи мир, скрепен с брака му за дъщерята на хан Тугоркан. На следващата половците обсадили град Юрьев. Хановете Итлар и Кътан пристигнали под Переяслав, за да преговарят с Владимир Мономах, но той заповядал да ги избият с цялата им свита. Това подновило враждебните действия. В 1097 г. хан Боняк достигнал Киев и опожарил предградията му, а хан Куря изгорил околностите на Переяслав. По-късно и Тугоркан започнал да обсажда Переяслав, но войските му били сразени, а самият той загинал. По същото време Боняк отново нападнал Киев, разграбил околностите му, издигнал знамето си пред портите на Печорската обител и едва не нахлул в столицата, след което се оттеглил. По призива на волинския княз Давид Игоревич обаче той помогнал в 1099 г. на галицките князе да разбият маджарите. Общ мир между русите и днепровско-донските половци бил сключен през 1101 г. в Саков. Приблизително тогава княз Олег Святославич Черниговски се оженил за половчанка – дъщерята на хан Осолук (Узлук). Скоро русите се ориентирали към по-офанзивна политика. Святополк II и Владимир Мономах организирали през март 1103 г. поход в степта, където бил пленен и екзекутиран хан Белдюз.⁷⁰⁶ В битката при река Сутен (дн. Молочная) загинали до 20 половецки хана, включително и Алтунопа, който участвал с Боняк в сражението срещу маджарите край Перемышл на река Сана, а русите отвели със себе си голям брой останали

⁷⁰⁶ Д. Расовскій. Половцы, IV, 109-110. Авторът отхвърля предположението, че русите „първи и без повод“ са нарушили Саковския мир, както е смятал Голубовски (*Исторія Сѣверской земли*, с. 93, 102), но не привежда допълнителна аргументация.

в степта печенези и торки. Този разгром не отслабил половецките сили: в 1105 г. Боняк на два пъти разорил Киевската област, в 1106 г. номадите воювали във Волин, през 1107 г. Боняк нападнал Переяслав, а после заедно със Шарукан и други ханове се отправил навътре в страната, но при Сула претърпял поражение. Временното примирие било подкрепено с нови династични бракове: двама ханове Аепа (единият син на Асен, а другият – на Герген) дали дъщерите си за жени съответно на младшия Мономахов син Юрий и старшия син на Олег Черниговски – Святослав. Превесът на силите обаче започнал да клони към русите: в 1109 г. войските им навлезли дълбоко в степта към Дон (тогава за последен път се чува за Боняк), а в 1111 г. предприели също поход към Донец под устието на река Оскол. Когато в 1113 г. починал Святополк II и половците започнали да се събират, за да изискат поредния „мир“ от Киевското княжество, новият велик княз Владимир Мономах ги пресрещнал с голяма войска и те отстъпили, задоволявайки се с нападения през 1114 в. на дунавските византийски граници при Браничево и Видин. В 1116 г. Владимир Мономах организира поход към долното течение на Дон. Тогава русите влезли в съюзни отношения с аланите. След похода останките от торки и печенези, намиращи се в степта, въстанали и се изтеглили на запад, където били разселени по руските граници. През 1117 г. половците влезли в конфликт с Волжка България; в тази година Владимир Мономах оженил сина си Андрей за внучката на Тугоркан. Половецките сили в Причерноморието обаче били отслабени. Хан Отрок (или Атрак), син на Шарукан Стари, напуснал степта през Железните врати на Кавказ в посока на Грузия, където дъщеря му била омъжена за цар Давид II. От 1118 г. номадите образували елитната 40-50 хилядна конница на грузинския цар, с

която той осъществил победните си походи в Ширван, Персия, Армения и срещу селджукските турци.⁷⁰⁷ Половците започнали отново да нападат Русия едва след смъртта на Мономах в 1125 г. Тогава се завърнал и Отрок, но не с цялата си орда – част от куманите останали в Кавказ и продължили да служат на грузинските царе. Избухналите през 1128 г. руски междуособици накарали черниговския княз, син на половчанка, да извика своите вуйчовци, хановете Тюнрак и Камос Осолуковичи, на помощ срещу другите князе. Поради разрастването на войните Мстислав Киевски се опитал да обедини руските сили и така успял да отбие номадския натиск. Приблизително към същото време се отнасят и първите сведения за кумански военни формирования при владетелите на Средна Европа. В 1132 г. чешкият крал отстъпил на германския император един помощен кумански отряд за похода му в Италия. И тъй като в Чехия не е имало кумански поселения, навярно кралят на Бохемия е измолил този отряд от своя родственик и съюзник – маджарския крал. В самата Унгария обаче кумани или „палочи“ (унг. *Ralócz* < *половец*) са живеели още до 30-те години на XII в. Те са били поселени в страната или в резултат на някакво поражение и пленяване от маджарите или доброволно след разгрома на главните им сили от русите в предходните десетилетия – смята Расовски.⁷⁰⁸ В 1203 г. кумани се срещат и в

⁷⁰⁷ Д. Расовскій. Половцы, IV, 113-114.

⁷⁰⁸ Д. Расовскій. Половцы, IV, 115-116. Авторът припомня и т. нар. „Палоч-планина“, спомената в руския билин за „Дюк Степанович“, която А. И. Лященко (Былина о Дюке Степановиче. – *ИОРЯС АН*, 30, 1925, с. 68, 70, 105) отъждествил с Матранските планини, наситени с кумански поселения. Според Лященко историческа основа на билина за *Дюк Степанович* е посещението през 1151 г. в Киев на унгарския принц *дук Стефан* (бъдещия крал Сефан IV), а в това Расовски вижда свидетелство за живота на куманите в Северна Унгария към средата на XII в.

Тюрингия като помощна войска на император Отон IV. И този отряд явно е имал унгарски произход.

Последният раздел в заключителната част на монографията е озаглавен „1130-60 години: Набежи на съседите и участие в руските междуособици“. По това време сред руската аристокрация е имало доста родственици на кумански ханове: за половчанка е бил женен Юрий Суздалски; новгород-северският княз Святослав Олгович бил едновременно син и съпруг на куманка; на свой ред черниговският княз Изяслав Давидович станал баджанак на силния хан Башкорд, за когото се омъжила снаха му след смъртта на своя съпруг. Когато в 1132 г. починал Мстислав I и Русия изпаднала в хронична криза, князете започнали все по-често да използват кумански отреди в борбата помежду си. Това дало възможност на половците по-лесно да грабят уседналите си съседи. В 1135 г. те нахлули дори в Полша, опустошавайки земите по Висла, а в 1139 г. се появили с искания за „мир“ и откуп в Переяславското княжество. След като през 1146 г. в Киев бил убит Игор Олгович и на престола се възкачил Изяслав Мстиславич, половците поискали и от него „мир“; още в 1148 г. те отново пристигнали с тази цел при Изяслав, този път край град Воин. През същата година друга тяхна група прекосила Дунава, превзела град Демничик и оплячкосала североизточна България до Балкана. В 1151 г. хан Севенч (синът на Боняк) оказал подкрепа на Юрий Суздалски, но загинал с отряда си в битката под Киев. От 1152 г. русите отново започнали офанзива в степта – синът на Изяслав разбил номадите при реките Угла (Орел) и Самара; на следващата 1153 г. великият киевски княз изпратил войски срещу ордите, плячкосващи района на Сула. Той влязъл в отношения и с аланите или грузинците, сам омъжвайки се през 1154 г. за местна принцеса, чрез което си подсигурил съюзници в тила на номадите. В същата година по-

ловците пленили черниговския княз Святослав Всеволодович с голяма част от неговата дружина, но ги освободили след получаването на богат откуп. Пак тогава, навярно в съгласие с маджарите, кумани проникнали във Византия, разорили редица крайдунавски крепости и разбили изпратения срещу тях отряд. Когато през 1157 г. в Киев умрял Аеповия зет Юрий Владимирович, сроденият с хан Башкорд черниговски княз Изяслав Давидович успял с половецка подкрепа да завземе трона, но загинал в 1161 г. в битка с Мономаховичите при обсадата на Белгород. Три години покъсно починал и новгород-северският Святослав Олгович – третият кумански „сват“. Руските князе обаче вече сами се стремяли към бракове с хански родове: в 1163 г. великият киевски княз Ростислав оженил сина си Рюрик за дъщерята на хан Белук и покъсно Рюрик Ростиславич често ползвал помощта на степните си родственици в борбата за Киев. И докато донецко-донските половци участвали все по-активно в руските междуособици, техните дунавски събратя не преставали с нападенията си над Византия. В 1160 г. те отново нахлули през Дунава и единствено появата на император Мануил ги накарало да се върнат на левия бряг на реката. Към края на 60-те години ежегодните половецки набези в руските земи застрашили и търговските пътища, които свързвали Киев с Причерноморието и с Византия. Това накарало руските князе отново да организират походи в степта. В 1166 г. Олег, синът на новгород-северския княз Святослав Олгович, разбил хан Кобяк, а в 1167 г. заедно с други черниговски князе превзел и вежите на хановете Коза (Гза?) и Беглюк (Белук?). През 1168 г. обединените руски сили разгромили номадите при реките Угла и Снопород. Когато в 1169 г. събраната от Андрей Суздальски коалиция прогонила Мстислав Изяславич от Киев, на престола бил поставен Андреевият брат Глеб – също син на половчанка. Той не закъснял да се възползва от куманите срещу опитващия се да си

възвърне трона Мстислав, извиквайки в 1170 г. от Приазовието хан Кончак. Една година по-късно обаче половците сами извършили набег в Киевското княжество. Така в придонските степи се появила нова фигура – Кончак, който от помощник на Глеб се превърнал в противник на Русия. С него започнал и новият етап в полонецката история, оставащ неразгледан в труда на Расовски поради кончината на учения през следващата 1941 година.⁷⁰⁹

* * *

Приносите на Дмитрий Расовски бележат върха в изучаването на куманите в навечерието на Втората световна война. Те обаче са някак самотни и недовършени, прекъснати от вихъра на събитията. Любопитно би било да се издири архива на учения и да се види дали в него не се съдържат и други, необнародвани материали, с което руската историческа наука най-после да отдаде дължимото на този виден неин представител.⁷¹⁰ За съжаление посткомунистическото развитие както в Русия, така и в бивша Югославия не дават надежда за една подобна развръзка.

⁷⁰⁹ **Д. Расовский.** Половцы, IV, 116-127. На с. 127-128 е добавено кратко резюме („Les Comans“).

⁷¹⁰ Една от задачите на съвременната руска историография е да хвърли повече светлина върху живота и творчеството на всички онези големи учени емигранти (като Владимир Минорски, Георгий Вернадски, Николас Поппе, Омелян Прицак и много други), които, далеч от своята родина, допринасят за изучаване на нейното минало, обогатявайки развитието на европейската и американската „евразистика“.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Индекс на цитираните автори⁷¹¹

- Аристовъ, Н. А. – 199, 200,
201, 624
- Бартольд, В. В. – 407, 408,
446, 447, 448, 449, 450,
451, 452, 453
- Бейлис, В. М. – 24
- Беляевъ, И. – 142
- Беляев, С. К. – 612
- Березинъ, И. Н. – 212, 379
- БИТИЕ – 22, 25, 26, 27, 30,
35, 36, 37
- Брунь, Ф. – 134
- Бруцкус, Ю. Д. – 43
- Бурчаковъ, Пл. – 202
- Быкова, А. Г. – 612
- Васильевскій, В. Г. – 182,
183, 184, 186, 187, 188,
189, 190
- Ведюшкина, И. В. – 26, 42
- Вернадскій, Г. В. – 595
- Веселовскій, Н. И. – 455
- Голубовскій, П. – 3, 141,
210, 289, 290, 291, 292,
293, 294, 295, 296, 297,
298, 299, 300, 301, 302,
303, 305, 306, 307, 308,
309, 310, 311, 312, 313,
314, 316, 317
- Греков, Б. Д. – 571, 575,
610
- Григорьевъ, В. В. – 191,
192, 195, 196, 197, 198,
379
- Грумм-Гржимайло, Г. Е.
– 663
- Грушевскій, М. С. – 319
- Дашкевичъ, Н. – 260
- Дашкевич, Я. Р. – 247
- Джансъзовъ, Ст. П. – 343
- Димитров, М. П. – 286
- Добрев, П. – 26, 31, 43, 44

⁷¹¹ С цифри са обозначени номерата на поредните бележки, в които е цитиран дадения автор.

- Добруски, В. – 540
Дорнь, Б. – 134, 208
Дьони, М. – 460
Европеусъ, Д. П. – 296
Затыркевичъ, М. Д. – 203
Златарски, В. Н. – 543
Илиевъ, Ат. Т. – 545
Иловайскій, Д. И. – 207
Иречек, К. – 287, 288
Казембекъ, А. К. – 379
Карамзинъ, Н. М. – 133,
135, 136
Ключевскій, В. О. – 318
Коковцов, П. К. – 43
Коршъ, О. Е. – 389, 390,
392, 393
Костомаровъ Н. И. – 319
Кримскій, А. Ю. – 276
Кудряшов, К. В. – 608
Кузьмичевскій, П. – 286
Куникъ, А. А. – 134, 149,
150, 290
Линниченко, И. А. – 323
Лихачев, Д. С. – 385
Ляскоронскій, В. Г. – 322,
323, 324, 325, 326, 327,
328, 329
Лященко, А. И. – 708
Мавродин, В. В. – 611
Мавродина, Р. М. – 204,
558, 610
Малов, С. Е. – 284, 470
Мановъ, А. – 459
Меліоранскій, П. М. –
387, 388, 391
Милюковъ, П. Н. – 318
Младеновъ, С. – 546, 547
Неметъ, Ю. – 502
Нестор – 96
Никовъ, П. – 544
Оболенскій, М. А. – 3, 140
Пархоменко, В. А. – 559,
560, 561, 562, 563, 564,
565, 566
Петровъ, П. Я. – 379
Плетнева, С. – 15, 185
Погодинъ, М. П. – 3, 151,
152, 153, 154, 155, 156,
157, 158, 159, 160, 161,
162, 163, 164

- Покровский, М. Н.** – 557, 558
Пономарев, А. – 609
Радловъ, В. В. – 273, 274, 290
Расовскій, Д. – 473, 474, 476, 477, 555, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 623, 624, 625, 626, 627, 268, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709
Робинсон, А. Н. – 386
Рубрукъ, В. – 10
Рыженко, В. Г. – 612
Самойлович, А. Н. – 462
Самчевскій, И. – 143, 144, 145, 146, 147, 148
Соболевскій, А. И. – 394, 624
Соловьевъ, С. М. – 318
Стороженко, А. В. – 320, 321
Стоянов, В. – 185, 343, 345, 501
Сумъ, П. Ф. – 14, 43
Татищев, В. Н. – 9, 16, 39, 40, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75
Тихомиров, И. – 323
Толль, Н. П. – 552, 554
Трифоновъ, Ю. – 541
Устряловъ, Н. Г. – 137
Фейгина, С. А. – 43
Ягичъ, И. В. – 381, 382
Якубовский, А. Ю. – 567, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575
А. М. – 456
Altunian, I. – 595
Âsim, N. – 454

- Auner, C.** – 395
- Balasčev, G. D.** – 458
- Bang, W.** – 3, 20, 139, 347,
348, 349, 355, 356, 357,
358, 359, 360, 361, 362,
363, 364, 365, 366, 367,
368, 369, 370, 406
- Bátky, Zs.** – 498
- Bayer, G.** – 58, 60, 62, 63
- Beccatini, Fr.** – 219
- Beißwenger, M.** – 612
- Benda, K.** – 331
- Bihl, P. M.** – 345
- Bitay, Á.** – 520
- Blau, O.** – 211, 213, 216, 217,
218, 220, 221, 222, 223,
227, 229, 233, 234, 235,
236, 237, 239, 240, 380
- Boncz, Ö.** - 286
- Botero, G.** – 4
- Brătianu, G. L.** – 475
- Bretschneider, E.** – 19
- Briquet, Ch. M.** – 485
- Bruce Boswell, A.** – 576,
577, 578, 579, 580, 581,
582, 585, 586, 587, 588,
589, 590, 591, 592
- Budenz, J.** – 383
- Carmoly, E.** – 43
- Cassel, S.** – 43
- Cordier, H.** – 1
- Cornides, D.** – 87, 120
- Czartoryski, A. K.** – 380
- D’Avezac** – 134
- D’Ohsson, C. M.** – 205
- Deguignes, J.** – 47, 56
- Desimoni, C.** – 260
- Dieter, K.** – 285
- Dlvgossi, I.** – 51
- Domokos, P. P.** – 331
- Engel, J. Chr. von** – 86
- Farkas, J. von** – 49, 50, 95
- Fehér, G.** – 622
- Fejér, Gy.** – 121
- Fennell, J. L. I.** – 385
- Ferenț, I.** – 461
- Fodor, I.** – 342
- Foy, K.** – 338
- Frati, C.** – 344, 345, 346
- Gabain, A. von** – 481

- Āansīzof, Ist.** – 343
Golb, N. – 43
Golden, P. B. – 45
Gombocz, Z. – 396
Grégoire, H. – 43
Grekov, B. – 575
Grønbech, K. – 479, 480,
 481
Groot, J. J. M. de – 405
Grzegorzewski, J. – 376, 377
Guignes, J. de – 47
Gunda, B. – 342
Gwagnin, A. – 5
Gyárfás, I. – 121, 262, 263
Gyóni, M. – 460
Györffy, Gy. – 482, 483, 484,
 485, 486, 487, 488, 489,
 490, 491, 492, 493, 494,
 495
Györffy, I. – 456, 510
Hammer-Purgstall, J. von –
 134
Harkavy, A. Ya. – 43
Herberstein, S. – 18
Horvath, P. – 121
Hotong, T. – 499
Howorth, H. H. – 165
Hunfalvy, P. – 167, 261,
 270
Īnan, A. – 472
Iorga, N. – 593, 595, 596,
 597, 598, 599, 600, 601,
 602
Jakubovsky, A. Yu. – 567,
 575
Jerney, J. – 286
Jireček, C. J. – 287, 288
Karácsony, J. – 497
al-Kāšgarī, M. – 549
Klaproth, J. – 122, 123,
 125, 126, 127, 128, 129,
 130, 131, 132
Koltzoff Massalsky - 134
Korsch, Th. – 383, 384
Kossányi, B. – 556
Kowalski, T. – 457, 464,
 465, 466, 469
**Kraelitz-Greifenhorst, Fr.
 von** – 383
Kring, M. – 606
Krueger, J. R. – 479

- Kurat, A. N.** – 532
- Kuun, G.** – 120, 241, 242,
243, 244, 245, 256, 258,
264, 265, 268, 272, 275
- László, Gy.** – 606
- Leibnitii, G. G.** – 115
- Lewicki, T.** – 43
- Lichačev, D. S.** – 385
- Ligeti, L.** – 118, 119, 120,
259
- Lükő, G.** – 331, 460
- Makkai, L.** – 461
- Mandel, M.** – 43
- Manoff, A.** – 459
- Marinkovitch, L.** – 380
- Marquart, J. [Markwart, J.]**
– 20, 61, 364, 368, 399,
400, 401, 402, 403, 404,
405, 406, 412, 413, 414,
415, 416, 417, 419, 420,
421, 422, 423, 424, 425,
427, 428, 431, 432, 433,
434, 435, 436, 437
- Märtinaš, D.** – 331
- Menzel, Th.** – 462
- Mészáros, Gy.** – 397
- Michovius** – 16
- Mikecs, L.** – 331
- Miklosich, Fr.** – 381
- Minorsky, V.** – 398
- Miskolczy, Gy.** – 407
- Mladenov, Istv.** – 546
- Mollova, M.** – 260
- Moravcsik, Gy.** – 38
- Mošin, V.** – 43
- Muchliński, A.** – 380
- Müller, M.** – 134
- Munkácsi, B.** – 333, 334,
335, 336, 339, 340
- Mutafčiev, P.** – 542
- Nagy, G.** – 286
- Năstase, Gh. I.** – 331
- Német, Gy. [Német, J.]** –
210, 375, 397, 407,
471, 478, 501, 502,
503, 504, 505, 506,
507, 508, 509, 510,
511, 512, 513, 514,
515, 516, 604
- Nestor** – 96
- Neumann, C.** – 285
- Neumann, K. F.** – 134
- Nolhac, P. de** – 267

- Ortekin, H.** – 473
- Pais, D.** – 500
- Paschalis de Victoria** – 1
- Peeters, R. P.** – 43
- Pegolotti, Fr. B.** – 2
- Pelliot, P.** 407, 409, 414, 415,
439, 440, 441, 442, 443,
444, 445
- Plano-Carpini, J. von** – 10
- Poppe Jr., N.** – 379, 381, 386
- Pott, A. F.** – 134
- Pray, G. de** – 77, 78, 79
- Prince, J. D.** – 496
- Pritsak, O.** – 3, 43, 481
- Pullé, Fr.** – 267
- Radloff, W. W.** – 273, 274,
275, 277, 278, 279, 280,
281, 282, 283, 337, 548
- Rahmeti-Arat, G. R.** – 548
- Râmneanțu, P.** – 331
- Rásonyi-Nagy, L.** – 517, 518,
519, 520, 521, 522, 523,
524, 525, 526, 527, 528,
529, 530, 531, 534, 535,
536, 537, 538, 539, 551,
553, 594, 603
- Rasovskij, D. A.** – 637, 638,
639, 640, 641, 642, 643,
644, 645
- Rawlinson, G.** – 238
- Raynaud, G.** – 596
- Rockhill, W. W.** – 10
- Roesler, R.** – 166, 167, 168,
169, 170, 171, 172, 173,
174, 175, 176, 177, 178,
179, 180
- Rubinyi, M.** – 342
- Rubruck, W. von** – 10
- Ruysbroek, W. van** – 10
- Salaville, S.** – 260, 371, 372,
373, 374
- Salemann, C.** – 350, 351,
352, 353, 354
- Schlözer, A. L.** – 7, 59, 65,
85, 94, 97, 98, 99, 100,
101, 102, 103, 104, 105,
106, 107, 108, 109, 110,
112, 113, 114
- Skálová, Z.** – 612
- Soós, Á.** – 607
- Stickel, J. G.** – 237
- Strahlenberg, Ph. J.** – 54,
66

Stritter – 84

Strykowski, M. – 16

Suhm, P. Fr. – 14, 16, 43, 48,
88, 89, 90, 91, 92, 93

Szilády, Z. – 456

T. F. – 520

Tagliavini, C. – 520

Teza, E. – 266, 267, 269, 271

Thunmann, J. – 8, 82, 83

Tomasini, I. Ph. – 116, 124

Török, J. – 503

Trost, K. – 385

Vámbery, A. [Bamberg, H.]
– 19

Veress, E. – 341

Vernadsky, G. – 533

Wadding, L. – 1

Weigand, G. – 332

Wyngaert, A. van den – 1

Yule, H. – 1

Zanetti, A. M. – 117

Zeuss, K. – 20

Zobel, O. V. – 331

Μανόφ, Α. Ι. – 459

Μπαλάστζεφ, Γ. – 458

Die Kumanologie – Historiographische Skizzen, Bd. I (Zusammenfassung)

Diese Arbeit wurde als eine Ergänzung der 2007 auf Bulgarisch erschienenen „Kumanologie – Rekonstruktionsversuche“ gedacht. Sie stellt die fehlende historiographische Grundlage dar, worauf sich die damalige Untersuchung stützte. Dabei konfrontierte sich der Verfasser bewußt mit der großen Herausforderung, nicht nur den Text selbst (worin manche neue Informationen und zusätzliche Literaturangaben hingefügt wurden, die in der Bibliographie der „Rekonstruktionsversuche“ fehlten) sondern auch die Druckvorarbeiten für sich in Anspruch zu nehmen. Dazu gehörte ferner das Einfügen von Bildern der bedeutendsten Gelehrten auf dem Gebiet, die zum Teil selbst, zum Teil aber mit der freundlichen Unterstützung von Freunden und Kollegen, ermittelt wurden. Ich möchte hier all denen meinen aufrichtigen Dank dafür aussprechen. Besonders bedanke ich mich recht herzlich Herrn Prof. Dr. István Vásáry (Budapest) und Herrn Prof. Dr. Peter Zieme (Berlin), Frau Prof. Dr. habil. Ingeborg Baldauf (Berlin) und Frau Prof. Dr. Claudia Römer (Wien), sowie Herrn Prof. Dr. Herwig Wakonig (Graz). Die Darstellung umfasst den Zeitraum von den Anfängen eines wissenschaftlichen Interesses gegenüber den Kumanen bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs. Die darauffolgende Periode wird im zweiten Band behandelt.

* * *

Zu Beginn des 18. Jhs existierten die Kumanen nicht mehr. Sie wurden zu einem der vielen verschwundenen Völker geworden, deren Namen nur in den alten Quellen Spuren hinterliessen oder sich lediglich in der Toponymie und Anthroponymie bestimmter Regionen aufbewahrten. Allmählich fing der Begriff „kumanisch“ an, sich als eine allgemeine Bezeichnung der unterschied-

lichen türkischen (tatarischen) Sprachen zu verwenden, die in der weiten „Kiptschakischen Steppe“ gesprochen wurden. So entwickelten sich die Kumanen, als die ersten konkreten Untersuchungen über ihre Geschichte erschienen, schon längst zu einer wagen Erinnerung mit einer definitiv negative Konnotation.

Diese negative Einstellung verdanken wir den Umständen, daß die Angaben über die Kumanen hauptsächlich aus den Kreisen der byzantinischen und altrussischen Schriftsteller herkommen, also von den Vertretern derjenigen Länder und Völker, die ständig von den Nomadeneinfällen zu leiden hatten und bei der Beschreibung ihres langjährigen Feindes nicht „unparteiisch“ bleiben konnten. Für die russischen Chronisten waren z. B. die Polowci Vorläufer der unreinen Völker aus dem Gog und Magog, die einst von Alexander dem Großen hinter den Bergen geschlossen wurden, um der zivilisierten Welt nicht zu schaden. Auch für die byzantinischen Schreiber waren sie ein grausames, räuberisches und blutgieriges barbarisches Volk – die „Bestien“ des Menschengeschlechts oder die Menschen mit einem Tiergestalt, wie der Thessaloniker Mythropolit Eustatius im 12. Jh. schrieb. Mit einer solchen Quellenbasis scheint es ganz natürlich zu sein, daß auch die späteren Forscher die Kumanen als „Wilde“ bezeichneten, die jahrelang im östlichen Teil Europas „toben und wüteten“, weshalb sie keine eigene Geschichte würdig sind, obwohl es auch an einer anderen Meinung nicht fehlte, nämlich, daß sie „ein der größten und bemerkenswertesten Völker der Welt“ waren.

Dieser diametrale Gegensatz in den Auffassungen wurde nicht nur von der Einseitigkeit der alten schriftlichen Quellen verursacht, sondern auch von der totalen Unklarheit in bezug auf die Sprache und die ethnische Zugehörigkeit der Nomaden, deren Herkunft auch in dem aufgeklärten 18. Jh. immer noch von den Nachkommen Noah's herleitet wurde.

Heute ist es sehr schwierig, die Logik der biblischen Genealogien nachzuverfolgen, welche die Kumanen bald mit den Japhet's bald mit den Sem's Nachkommen in Verbindung bringt. Auf jeden Fall spiegelt sie eine spätantike Tradition wider, die die Herkunft aller Völker mit den Ansiedlung der Noah's Söhne erklärt. So haben die Historiker im Spätmittelalter und zu Beginn der Neuzeit auf Grund der biblischen Tradition die Kumanen mit Uzen, Torken und Petschenegen, oder aber mit Gothen, Sarmaten, Skythen und anderen alten Völker gleichgestellt.

Im 18. Jh. wurden sie hauptsächlich in Zusammenhang mit der polnischen und russischen Geschichte betrachtet, da das Gebiet der Hauptbegegnung mit den Nomaden im heutigen Ukrainien lag, was ein Objekt der territorialen Ansprüche beider Kronen war. Doch nach der Gründung von Sankt Petersburg (1703) ging die Initiative in russischen Händen. Bald entwickelte sich die imperiale Hauptstadt zum Mittelpunkt eines reichen kulturellen und geistigen Lebens. Mit der Unterstützung von Hof und Regierung engagierten sich zahlreiche deutsche Gelehrte (so Müller, Bayer, Fischer, Schöning, Stritter) mit der Aufgabe, die „weißen Flecken“ in der Geschichte, Erd- und Völkerkunde der neuen Großmacht auszufüllen. Zu ihnen schlossen sich die Anstrengungen der einheimischen wissenschaftlichen Elite (Mankiev, Tatischtshev, Lomonosov, Schtscherbatov u.v.a.), die oft im Streit mit ihren deutschen Kollegen das Wissen über die alten russischen Vergangenheit erweiterte.

Aus dieser Zeit sind die Beobachtungen des für zehn Jahre als Kriegsgefangene nach Sibirien verbannten schwedischen Offiziers *Philipp Johann Tabbert von Strahlenberg* (1676-1747) zu nennen. Sein 1730 in Stockholm erschienenen Werk, der eine der ersten Klassifikationen der türkischen, finnisch-ougrischen und paläoasiatischen Sprachen („*Tabula Polyglotta*“) enthielt, war zu einem Handbuch der entstehenden Altaistik geworden.

Darin wurde zum ersten Mal den Versuch gemacht, die Völker nach ihren Sprachen zu ordnen. In bezug auf die Kumanen behauptete der Verfasser, daß sie Vorfahren der Tataren sein sollten. Damit ging er dem großen französischen Orientalisten *Joseph Deguignes* (1721-1800) voraus, der – im Gegensatz zu seinen Zeitgenossen – die Polowci eher als Kiptschaken und als Bestandteil der Türkvölker betrachtete.

In der ersten Hälfte des Jahrhunderts haben mehrere Gelehrte (so etwa Fischer, Müller, Bayer) Materialien über die Geschichte und Sprachen der nicht-russischen Ethnien im Zarenreich gesammelt. Doch eine viel grössere Bedeutung gewann die Arbeit von *Vassilij Tatischtschev* (1686-1750), der nicht nur die Schlußfolgerungen seiner Vorgänger syntesierte, sondern auch eigene Hypothesen vorschlug, was den Wert seiner post mortem erschienenen „Russischen Geschichte“ vergrösserte.

Außerhalb Russlands haben sich mit der Problematik der östlichen Reitervölker *Georg de Pray* (1723-1801), *Johann Thunmann* (1746-1778), *Johann Christian von Engel* (1790-1814), *Peter Friedrich Suhm* (1728-1798) u. a. Forscher beschäftigt. Von viel grösseren Bedeutung sind aber die Arbeiten von *August Ludwig Schlözer* (1735-1809) und besonders seine „Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen“, in welchem zweiten „Stück“ sich eine Untersuchung über „Komaner oder Polovtzer“ (1061-1300) befindet. Die Ergebnisse des deutschen Historikers sind vielleicht das Beste, was die Wissenschaft des 18. Jhs. in bezug auf die spätmittelalterlichen Reitervölker und besonders auf die Kumanen hervorbringen konnte. Im Unterschied zu P. Suhm z. B. hielt Schlözer die „Polovtzer“ und „Kumaner“ für zwei Namen ein und desselben Volkes wie etwa „Deutsche und Allemands“. Er versuchte als erster die Kumanen von den Petschenegen zu trennen, unabhängig von der Behauptung Anna Komnena's, daß beide Völker ὁμογλωττοί waren. Er kritisierte auch die damalige hungarische

These von einer angeblichen magyarisch-kumanischen Sprachverwandtschaft und äußerte die Hoffnung, daß ein Tag eine noch lebendige asiatische Sprache aufgefunden wird, womit die erhaltenen kumanischen Namen und damit auch die ethnische Herkunft der „beiden großen Nationen“ der Petschenegen und der Kumanen erklärt werden könnten.

Noch im 17. Jh. berichtete der Bischof von Aemona *Jacob Philipp Tomasini* (1595-1655) von dem Vorhandensein eines „Alphabetum Persicum, Comanicum et Latinum“ unter den Manuscripten der Bibliothek St. Marco in Venedig. Ein Jahrhundert später wurde das Buch von *Anton Maria Zanetti* (1680-1757) in seinem systematischen Katalog als „Codex DXLIX...“ aufgenommen. 1769 gelang es *Daniel Cornides* (1732-1757) die ersten 22 Seiten des Kodexes abzuschreiben und auf Grund dieses Materials fand er, daß die Kumanen wahrscheinlich Tataren-Kiptschaken waren und ihre Sprache eine türkische Mundart darstellte. Seine Schlußfolgerungen blieben jedoch jahrzehnte lang des breiten wissenschaftlichen Kollegium unbekannt, weswegen man in Ungarn auch später die Kumanen als ein den Magyaren verwandtes Volk weiter betrachtete und die Ehre der Entdeckung von *Codex Cumanicus* dem großen Orientalisten aus dem Beginn des 19. Jhs. *Heinrich Julius von Klaproth* (1783-1835) fiel.

Wie es oft in der Forschung geschieht, stieß Klaproth auf den Kodex ganz zufällig. Als er 1824 die Petrarca Biographie von Tomasini durchbläterte, fand er, daß sich unter den Bücher des großen Dichters ein „Alphabetum persicum, comanicum et latinum“ aus dem Jahr 1303 befand, wovon die ersten drei Zeilen mitgeteilt wurden. Klaproth erkannte, daß dieses „Alphabetum“ eher ein Wörterbuch ist und bestellte eine Kopie des Manuskriptes. Sofort bemühte er sich um die Edition der Quelle. Seine Beobachtungen gab er 1826 in einem kurzen Artikel bekannt und zwei Jahre später wurde das „Vocabulaire“ veröffentlicht,

das – nach der Meinung Klaproth's – von italienischen Kaufleuten auf der Krim zu praktischen Zwecken verfaßt wurde.

Mit der Veröffentlichung dieses Materials wurde die Sprache und die ethnische Zugehörigkeit der Kumanen erhellt, was einen Schub auf ihre weitere Erforschung gab. Auch in Rußland waren angebliche Sprachproben von den Polovzen der Öffentlichkeit zugänglich gemacht. Dort wurden sie in verschiedene Arbeiten behandelt, so etwa im 5. Band des Werkes von *Mihail Pogodin* (1800-1975) über die russische Geschichte. Der Verfasser hat sich bemüht, die Polovzi ausführlich zu charakterisieren, indem er Informationen nicht nur über ihre Wechselbeziehungen mit den russischen Fürsten gab, sondern auch über ihre Herkunft, Sprache, Lebensweise und Sitten. Sein strukturell-analytisches Verfahren bei der Darstellung des gesammelten Materials auf eine Weise, die in unserer computergesteuerten Zeit sehr an der Schaffung einer Datenbasis ähnelt, beeindruckt uns noch heute. Er zählte z. B. in zwei Spalten die Namen aller kumanischen Chane auf, mit den Jahren unter denen sie in den Chroniken auftauchen, sowie mit ihren eventuellen Variantenschreibungen in den verschiedenen Quellen. Ähnlich behandelte Pogodin auch die „übrigen östlichen Stämme“, die in Zusammenhang mit den Kumanen und ihren Einfällen erwähnt wurden. Auch andere russische Historiker befassten sich mit solchen Fragen.

In der zweiten Hälfte des 19. Jhs. galt die türkische Herkunft der Kumanen schon als bewiesen und nur in Ungarn beharrte man auf ihre angebliche Sprachverwandtschaft mit den Magyaren. Dies veranlaßte *Robert Roesler* (1836-1874), die Einsichten von Paul Hunfalvy zu kritisieren, daß die Sprachen der Petschenegen und der Kumanen „wenn mit dem Ungarischen nicht identisch, doch sehr nah verwandt“ waren. Um die Haltlosigkeit dieser These zu zeigen, verglich Roesler einzelne kumanische Glossen aus dem Klaprotschen „Vocabulair“ mit ihren türkischen und ungarischen Entsprechungen. Auch *Vassilij Vassiljevskij* (1838-

1899) befaßte sich in einem Anhang seiner Arbeit über Byzanz und die Petschenegen mit dem „Kumanische Wörterbuch“ und zitierte manche Wörter, die vielleicht aus dem Russischen ins Kumanischen übernommen wurden. Etwa zu dieser Zeit schlug *Ernst Kunik* (1814-1899) eine neue Interpretation für die russische Bezeichnung Polovci (aus dem Adjektiv *polovyj*, ‘bleich, gelblich-weiß’) vor, die später bei den Deutungen des Ethnonymes maßgebend wurde. Doch die interessanteste Arbeit nach der Veröffentlichung Klaproth’s war vielleicht die Studie von *Otto Blau* (1828-1879) über das Volkstum der Kumanen. Er fand nicht nur islamische Spuren in der türkischen Lexika des „Vocabulaires“ sondern wolte er auch auf eine Verwandtschaft der Kumanen mit manchen altorientalischen Völker hinweisen. Der Wunsch O. Blau’s nach einer neuen wissenschaftlichen Edition des Wörterbuches wurde 1880 von *Géza Kuun* (1838-1905) mit der Herausgabe des ganzen Textes der nun als „Codex Cumanicus“ bezeichneten Quelle verwirklicht. Sie stellte einen großen Schritt voran verglichen mit der Pionierausgabe von Klaproth dar, da sie sowohl das Vokabular selbst als auch den sehr heterogenen zweiten Teil umfasste und somit den eigentlichen Beginn in der wissenschaftlichen Erforschung des Manuskriptes setzte. Die Edition fand ein breites Echo in der gelehrten Welt und wurde zum Thema mehrerer Besprechungen. Doch die Angaben des Kodexes wurden in der turkologischem Bereich zum ersten Mal von *Wilhelm Radloff* (1837-1918) bewertet. Er fand in der Sprache Elemente einer kasan-tatarischen Mundart, weswegen er im Kumanischen eine alte „westliche“ türkische Sprache sah, die mit den Wolga-Dialekten eng verbunden war und zur Gruppe der „kiptschakischen“ Sprachen gehörte. Sie konnte sich in dem Krim-Tatarischen und Karaimischen weiterentwickeln, doch sei sie mit der „osttürkischen“ Tschagataischen (Altusbekischen) Schriftsprache nicht zu vergleichen.

Das 19. Jh. war eine Zeit, in der eine immer grössere Aufmerksamkeit der mittelalterlichen Reiternomaden in der russischen, ungarischen und balkanischen Geschichte geschenkt wurde. Dazu trug ohne Zweifel der allgemeine Schwung in der Humanitaristik bei – und zwar nicht nur in der historischen Wissenschaften, sondern auch in der Byzantinistik und in der Orientalistik (darunter auch in der Turkologie). Und wenn die Mehrheit der Forscher auch in der zweiten Hälfte des 19. Jhs. die Kumanen mit den Uzen weiterhin gleichsetzten, wurde nach der Veröffentlichung des Venedischen Kodexes endlich klar, daß die Kumanen nicht nur keine Sprachverwandte mit den Magyaren waren, sondern auch eine Mundart besaßen, die sich von den übrigen Oghusdialekten unterschied. Dies gab den Forschern einen Grund dafür, sie als ein einzelnes Volk aus dem Meer der mittelalterlichen Nomaden abzusondern und zum eigenständigen Objekt des wissenschaftlichen Interesse zu machen. Dazu trug wesentlich die Tätigkeit des ukrainischen Gelehrten *Peter Golubovskij* (1857-1907) bei, der auch eine Monographie über die Petschenegen, Torki und Polovci schrieb – wohl der erste allgemeine Werk über diese Problematik in der russischen Geschichtsschreibung. Darin bewies der Verfasser, daß Kumanen, Kiptschaken und Polovci ein und dasselbe Volk sind, während die Torki aus den russischen Chroniken eher den Uzen entsprechen.

Zu Beginn des neuen Jahrhunderts fand die Frage über die Wechselbeziehungen zwischen Rußland und der nomadischen Welt weiterhin einen wichtigen Platz bei der Erforschung der russischen Vergangenheit. Sie wurde traditionell als Teil der uralten Rivalität zwischen Europa und Asien und im Rahmen des Kampfes zwischen „Wald und Steppe“, zwischen den angesessenen Bauern und der beweglichen Hirtenbevölkerung, betrachtet, wobei auf die enorme Bedeutung des russischen Widerstandes für das weitere Schicksal Europa's hingewiesen wurde.

Und wenn dort der Schwerpunkt hauptsächlich auf die politischen Aspekte der Begegnungen fiel, suchte die ungarische Forschung nach wie vor nach Spuren von Kumanen in den diversen ethnographischen Gruppen. Dabei richtete sich die Aufmerksamkeit sowohl den Székler (székely, siculi), als auch den sogenannten Tschango (csángó). Im Jahr 1902 teilte der große Forscher des Rumänischen *Gustav Weigand* (1860-1930) manche Beobachtungen über die Mundart und Anthropologie der Moldauer Tschango mit, wonach sie auch als vermutliche Nachkommen der Kumanen erschienen. Dies veranlaßte den tonangebenden ungarischen Turkologe *Bernát Munkácsi* (1860-1937), sich mit der Frage zu befassen, um zu „beweisen“, daß die „moldauer Tschango szeklerisierten Kumanen“ sein sollen. Mit der Zeit wurde jedoch die „kumanische Theorie“ verworfen und es hatte sich erwiesen, daß diese Bevölkerung ein Produkt späterer magyarischen Ansiedlungen darstellt. Von der kumanischen „Connection“ blieb nur die Vermutung, daß sich die Kumanen mit der Zeit sowohl in den Wallachen als auch in den sogenannten Moldau-Ungarn assimilieren ließen.

Etwa 30 Jahre nach der Veröffentlichung von *Codex Cumanicus* wurde er erneut zum Objekt konkreter Untersuchungen. Im Jahr 1910 erschienen die ersten Arbeiten darüber von dem großen Vertreter der Berliner turkologischen Schule *Willi Bang-Kaup* (1869-1934). Er setzte den Beginn einer eingehenden Untersuchung des kumanischen Predigtmaterials. Zum ersten Mal gab er auch Fotokopien von Teilen des Manuskriptes heraus. Bang war bestrebt, die turkologische Forschung der Quelle auf eine präzisere wissenschaftliche Basis zu stellen. Deswegen äußerte er sich kritisch bezüglich Kuun's Ausgabe und besonders über die Arbeiten Radloff's. Bang hinterließ viele Aufsätze über das türkische Sprachmaterial des Kodexes, indem er die Züge einer östlichen Mundart fand, über seine Geschichte und Entstehungsort, über die kumanische religiöse Texte und die Rätsel usw. Er

beabsichtigte das Denkmal neu herauszugeben, wurde aber vom Weltkrieg an diesem Vorhaben gehindert.

Unter dem Einfluß seiner Arbeiten erschienen weitere Beiträge. Der Pater *Sévérien Salaville* (1881-1965) äußerte z. B. die Vermutung, daß die Kumanen aus Turkestan herstammten und möglicherweise auch im Altertum bekannt waren, weil Ihre Name noch im 2. Jahrtausend vor Christi in einer assyrischen Inschrift des Tiglatpilesers I. zu lesen sei. *Julius (Gyla) Németh* (1890-1976) unternahm die vierte (nach Kuun, Radloff und Bang) Untersuchung der kumanischen Rätsel, in der er neue Interpretationen vorschlug. Etwa um dieselbe Zeit analysierte *Jan Grzegorzewski* (1849-1922) einige Aspekte des Kodex und dachte, daß der erste Teil als Vorbereitungsmaterial zum Predigen des Christentums unter den Kumanen diene.

Außerhalb der Erforschung des reichen linguistischen Materials von *Codex Cumanicus* erschienen vor dem Ausbruch des Großen Krieges auch weitere Untersuchungen über die türkischen (einschließlich kumanischen) Sprachelemente, die hauptsächlich im Ungarischen und im Russischen aufbewahrt wurden. Bahnbrechend in diesem Bereich war die Arbeit von *Franz Miklosich* (1813-1891) über die türkischen Elemente in den südost und ost-europäischen Sprachen, worin auch manche kumanische Entlehnungen im Slawischen zu finden sind, ohne dies ausdrücklich vom Verfasser betont zu werden. In einer Besprechung dazu äußerte sich *Theodor Korsch* (1843-1915), daß auch die Turkisamen des ältesten russischen Epos, *Slovo o Polku Igoreve*, unter die Lupe genommen werden müssen. Das Denkmal selbst erregte schon seit seiner Veröffentlichung 1800 das Interesse der Gelehrtenwelt und mit der Zeit entstand um *Slovo* ein ganzes Fachgebiet, mit dem sich Literatur- und Sprachwissenschaftler, Folkloristen, Historiker usw. beschäftigten. Dabei trug die Erforschung seiner altaischen Sprach- und Symbolangaben dazu bei, daß neben der slavistischen auch eine turkologische Tradi-

tion bei der Erschließung des einmaligen Denkmals entstand. Ihr Beginn ist im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts mit der Diskussion zwischen Korsch und Melioranskij anzusetzen. 1901 stellte *Platon Melioranskij* (1868-1906) in der Akademie der Wissenschaften die Ergebnisse seiner Untersuchung der Sprache von *Slovo* vor, in der er als „türkische“ Entlehnungen 16 Wörter identifizierte. Manche wurden bereits von Korsch in seiner Besprechung zu Miklosich kurz anvisiert, doch Melioranskij schlug für einige davon abweichende Erklärungen vor. Dies veranlasste Korsch, für seine früheren Interpretationen neue Beweise zu bringen. Es folgte ein zusätzlicher Streit zwischen beiden Orientalisten, indem eine große Menge Sprachmaterial verglichen wurde und viele Etymologien festgestellt wurden.

In folgender Zeit erschienen auch weitere, der kumanischen Problematik relevanten, Arbeiten. Doch vielleicht das bedeutendste Werk, das vor dem Ersten Weltkrieg zustande kam, war die komplexe Untersuchung über das Volkstum der Kumanen von *Josef Marquart* (1854-1930), dessen weiten Kenntnisse als Philologe, Historiker und Ethnologe ihm noch zu Lebenszeiten eine führende Stelle in der europäischen Orientalistik zuwiesen. Trotz mancher Ungenauigkeiten, inkorrekt transkribierter Wörter, zweifelhafter Deutungen und Fehler, blieb diese fundamentale Arbeit für eine lange Zeit wie ein Handbuch auf dem Gebiet der Kumanenforschung. Der Verfasser selbst war mit dem Objekt seiner Untersuchung nicht glücklich und klagte, daß die Arbeit „für die Kulturgeschichte kaum beigetragen hatte“. Er äußerte auch das Bedauern für all die Mühen und verschwendete Zeit, was mit dem „historischen Gewinn“ nicht korreliert. Dies war eine zu harte Einschätzung – seine Anstrengungen resultierten allerdings in ein erstklassiges Produkt, das jahrzehnte lang die darauffolgenden Forschungen auf dem Gebiet anregend begleitete. Die außerordentliche Kompliziertheit des Themas, die reiche Palette von Fragen, die sie stellte, sowie das breite zeitliche

und räumliche Ausmaß, in dem der Gelehrte nach ihren Lösungen suchte, reflektierten in den beiden wichtigsten Besprechungen der Arbeit. Sie stammten aus den Federn des Sinologen *Paul Pelliot* (1878-1945) und des Arabisten und Mittelasienforschers *W. Barthold* (1869-1930), die gezwungen wurden, den Text Marquart's bis zum einen gewissen Grade wiederzugeben, bevor sie dazu ihre kritische Bemerkungen hinfügten.

Noch *Carl Salemann* (1849-1916), der sich mit dem persischen Sprachmaterial von *Codex Cumanicus* beschäftigte, war geneigt, das Zusammenstellen der Quelle ins 13. Jhs. zu verlegen. Bang kritisierte ihn dafür, obwohl er auch meinte, daß manche Blätter älter als 1303 sein könnten. Die Polemik zwischen den beiden hatte für die spätere Erforschung des Denkmals eine große Bedeutung. 1924 schloß sich *Alexandr Samojlovič* (1880-1938) an Salemann an. Indem er das Verhältnis zwischen den im Glossar notierten christlichen und muslimischen Monaten untersuchte, bemerkte er, daß die lateinischen Namen nicht den für 1303 erwarteten arabischen Monatsnamen entsprachen. Seiner Meinung nach war die angegebene Korrelation am vollständigsten im Jahr 1294 zu beobachten. Daher wurde das Material nicht im 14. sondern im 13. Jh. aufgeschrieben, neun Jahre vor dem Beginn der Anfertigung des ersten Teiles. Die von Samojlovič vorgeschlagene Datierung beeinflusste auch spätere Arbeiten. *Tadeusz Kowalski* (1878-1939) untersuchte den kumanischen Kalender und stellte fest, daß Kuun die entsprechende Liste fehlerhaft wiedergab. Er habe versäumt, die richtige Folge der Monatsnamen zu rekonstruieren, was von dem italienischen Schreiber schon getan wurde. 1930 versuchte auch *Sergej Malov* (1880-1957) die Chronologie des Kodex zu präzisieren. Er stimmte Samojlovič zu, daß das Sprachmaterial noch vor dem Jahr 1303 gesammelt sein sollte und glaubte, daß die Kalendarangaben die Lage im Jahr 1295 widerspiegelten. Der zweite Teil seiner Untersuchung widmete Malov den kumanischen Rätseln. Er behandelte fast

alle Beispiele. Dies veranlaßte *J. Németh*, eines der Rätsel erneut unter die Lupe zu nehmen. Etwas später erschien auch der relevante Aufsatz des türkischen Gelehrten *Abdülkadir İnan* (1889-1980).

In der Zwischenkriegszeit wurde auch eine bedeutsame Arbeit über den *Codex Cumanicus* von *Dmitrij Rasovski* (1902-1941) ans Licht gebracht, in der diese Quelle auch mit Rücksicht auf ihren kulturhistorischen Wert behandelt wurde. Ein möglicher Entstehungsort des Denkmals fand der Verfasser in der alten Hauptstadt Solchat (Eski Krim), wo neben Italiener auch Persen vorhanden waren.

Im Laufe der Zeit gelangen immer mehr Forscher zu der Überzeugung, daß eine präzise Untersuchung des Kodexes ohne das Manuskript selbst zu benutzen, bzw. ohne zuverlässige Fotokopien, undenkbar war. Noch Bang war darüber im Klaren und gab in seinen Arbeiten Faximiles des behandelten Materials. Doch erst dank der Bemühungen des dänischen Turkologen *Kaare Grønbech* (1901-1957) erschien 1936 endlich die erste Reproduktion von CC und sie blieb Jahrzehntlang als ein wertvolles Arbeitsmittel. Grønbech ergänzte 1942 diese Ausgabe um sein „Kumanisches Wörterbuch“, das die erste verhältnismäßig vollständige phonetische, lexikalische und grammatische Interpretation des türkischen Materials des Kodexes darstellte. Damit ließ er der Wissenschaft ein äußerst nutzbares Nachschlagewerk, ohne welches die künftigen linguistischen Arbeiten undenkbar sein würden. Aus den schwierigen Kriegsjahren stammt auch einer der vollständigsten Beiträge über die Geschichte des Kodexes. Das ist die Studie von *György Györffy* (1917-2001), in der nicht nur den Inhalt, sondern auch die äußeren Merkmale der Handschrift sowie die historischen Umstände, unter denen das Manuskript angefertigt sein könnte, systematisch erforscht wurden. Der ungarische Gelehrte hat das Papier und die Wasserzeichen untersucht. Er bestätigte die Meinung *Emilio Teza's* (1831-

1912), daß der *CC* ursprünglich aus drei Häften bestand, die erst später zusammengebunden waren. Auf die ersten zwei davon, die den „italienischen“ Teil ausmachten, fanden sich Fragmente eines Wasserzeichens, das von etwa 1328 bis 1332 im Gebrauch war. Das dritte Heft des Kodexes, das seinen „deutschen“ Teil umfaßt, enthielt andere Wasserzeichen, die auf eine Anfertigung zwischen 1340-1356 hinwiesen. Daher sollte das Manuskript nur eine Abschrift eines älteren Originals darstellen. Sie entstand wahrscheinlich zwischen 1330 und 1340 und war eine spätere Kopie, dessen Text zusammen mit dem Datum abgeschrieben wurde. Später wurde dazu auch das dritte Heft hinzugefügt.

Bis zu Mitte des 20. Jhs. erschienen viele Untersuchungen über einzelne Wörter oder Wortgruppen, die mit dem Kumanischen in Verbindung gestellt werden können. Dazu gehörten viele onomastische Angaben einschließlich über den kumanischen Name selbst. Sehr intensiv war in dieser Zeit die Erforschung der ungarischen und rumänischen Materialien, wobei sich die ungarische Sprachwissenschaft als besonders aktiv erwies. Ein paar wichtige Arbeiten verdanken wir *Gyula Németh* (1890-1976), der viele Beiträge über ungarische Glossen mit einer türkischer (womöglich auch kumanischer) Herkunft schrieb. In der deutschsprachigen Fassung seiner Untersuchung über den Schatz von Nagy-Szent-Miklós fanden sich auch Angaben über die Besonderheiten der kumanischen Sprache. 1930 versuchte Németh die magyarische Bezeichnung der Kumanen (*kún*) von einer Reihe ähnlich klingenden Wörter mit der allgemeinen Bedeutung „Mensch, Mann“ zu erklären. Etwa zehn Jahre später interpretierte er sowohl das kumanische Ethnonym als auch die deutsche, russische und armenische Bezeichnungen dieses Volkes auf eine und dieselbe Weise als „bleich, gelblich, fahl“. In der Zwischenkriegszeit erschienen auch die ersten Arbeiten von *László Rásonyi* (1899-1984) der fünf Jahrzehnte hindurch die türkischen (zum Teil auch kumanischen) onomastischen Daten

analysierte und nicht nur unsere Kenntnisse über die Vergangenheit Osteuropas bereicherte, sondern auch für das Verstehen der Besonderheiten der türkischen Anthroponymik beitrug. Er zählte mittelalterliche rumänische Eigennamen mit einer türkischen Herkunft auf, darunter auch den Name von Bassaraba, der die erste „Kristallisation“ des rumänischen Staates hervorrief. Im Gegensatz zu den Bestrebungen, die relativ jüngere rumänische Nation aus den Völkern der Antike herzuleiten, betonte Rásónyi, daß die Turkologie fürs Erhellen der rumänischen Vergangenheit eine viel geeignetere Disziplin ist. Die Ergebnisse seiner onomastischen Untersuchungen samt einer Studie über die Geschichte der Kumanen wurden 1939 von der Türkischen Historischen Gesellschaft veröffentlicht. In Bulgarien sind aus dieser Periode – eher als eine Ausnahme – nur manche linguistischen Arbeiten von *Stefan Mladenov* (1880-1963) zu nennen. Und aus den Prag stammten die relevanten Bemerkungen zu *Slovo o polku Igoreve*.

Die Frage über die mittelalterlichen türkischen Reiternomaden in Osteuropa, über ihre Abgrenzung von einander und die ethnische Identifizierung ihrer Bruchstücke, sowie über ihre Beziehungen zu den benachbarten sedentaren Völkern und Staaten wurde auch in einer Reihe von Untersuchungen mit einem definitiv historischen Schwerpunkt behandelt. Hierher gehören: eine Arbeit von *Béla Kossányi* (1894-1968) über die Uzen und Kumanen, die Beiträge über die Polovci von *Mihail Pokrovskij* (1868-1932), *Vladimir Parhomenko* (?) und *Alexander Jakubovskij* (1886-1953), der zusammenfassende Aufsatz des Liverpools Historikers *Alexander Bruce Boswell* (1884-1962) über die Kiptschak-Türken, welcher *Nicolae Jorga* (1871-1940) dazu anregte, sich mit den kumanisch-rumänischen Beziehungen zu befassen, usw. Doch vielleicht stammten die wertvollsten Arbeiten auf dem Gebiet der Kumanenforschung in dieser Zeit aus dem Feder des russischen Emigranten *Dmitrij Rasovski* (1902-1941).

Seine Beiträge verzeichneten den Höhepunkt in der Erforschung der Kumanen am Vorabend des Zweiten Weltkrieges. Gleich wie seine Schicksalsgenossen (etwa Vladimir Minorsky, Georg Vernadski, Nikolaas Poppe, Omeljan Pritsak u.v.a.), die die Entwicklung der europäischen und amerikanischen „Eurasien Studies“ wesentlich bereicherten, trug in Exil auch Rasovski für das Aufdecken der „weißen Flecken“ der Vergangenheit seiner Heimat bei.

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Предговор	5
На прага на новото време. Куманите в библейската традиция	11
Куманската тема в географските и историческите трудове през XVIII в.	27
А. Шльоцер – „баща” на източноевропейстиката	40
Куманският речник на Петрарка	49
Половците в руската историопис	56
Европейската представа за куманите през XIX в.	71
<i>Codex Cumanicus</i> на граф Геза Кун	100
П. Голубовски и куманите-половци	116
Разширяване на проблематиката в началото на новия век	131
<i>Codex Cumanicus</i> в „епохата” на Вили Банг	144
Тюркизмите в <i>Слово о полку Игореве</i>	158
Приносът на Маркварт за осветляване на куманския проблем	167
Куманският „кодекс” през първата половина на XX в.	217
„Куманизми” в източноевропейската ономастика	237
Куманите в историческия дискурс	271
Д. Расовски – „върхът” на руското куманознание	306
Приложение – Индекс на цитираните автори	366
Резюме на немски език	374
Съдържание	390

I N H A L T

Vorwort	5
An der Schwelle der Neuzeit. Die Kumanen in der biblischen Tradition	11
Das kumanische Thema in den geographischen und historischen Werken während des 18. Jahrhunderts	27
A. Schlözer – der „Vater“ der Osteuropaforschung	40
Das kumanische Wörterbuch Petrarca's	49
Die Polovci in der russischen Geschichtsschreibung	56
Die europäische Vorstellung von der Kumanen im 19. Jh.	71
Der <i>Codex Cumanicus</i> des Grafen Géza Kuun	100
P. Golubovskij und die Kumanen-Polovci	116
Erweiterung der Problematik zu Beginn des neuen Jahrhunderts	131
Der <i>Codex Cumanicus</i> in der „Epoche“ Willi Bangs	144
Die Turkismen im <i>Slovo o polku Igoreve</i>	158
Der Beitrag Marquarts für die Erhellung des kumanischen Problems	167
Der kumanische „Kodex“ in der ersten Hälfte des 20. Jhs.	217
„Kumaniskem“ in der osteuropäischen Onomastik	237
Die Kumanen im historischen Diskurs	271
D. Rasovski – der „Gipfel“ der russischen Kumanenforschung	306
Beilage – Index der zitierten Autoren	366
Zusammenfassung	374
Inhalt	391

Валери Стоянов

КУМАНОЛОГИЯ
Историографски ескизи
Том 1

Художник на корицата *Жеко Алексиев*

Българска. Първо издание, 2009 г.

Формат: 60×84/16. Печатни коли 24,5

Тираж: 300

Цена на том 1 и 2: 18 лв.

Институт по история при БАН

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ е роден на 11 февруари 1951 г. в София. Завършва ориенталистика в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Подготвя дисертация по османотурска палеография и дипломатика в Хумболтовия университет – Берлин, където е ученик на видния тюрколог проф. д-р Георг Хазай. През 1982 г. му е присъдена научната степен *Doctor philosophiae* (PhD). Разширен вариант на неговия дисертационен труд, публикуван една година по-късно в Западен Берлин, получава над 15 отзиви и рецензии в специализираните европейски и американски научни издания.

От 1982 г. Валери Стоянов работи в Института по история при БАН. През 1991 г. се хабилитира, в 1992 г. оглавява секция „Помощни исторически науки“, а в края на 1993 г. е избран за заместник директор на Института. Като стипендиант на престижната германска фунда-

ция „Александър фон Хумболт“ е специализирал през 1989–1990 г. в Рурския университет на град Бохум и през 2001–2002 г. в Института за Източна Европа на Свободния университет – Берлин. Бил е също стипендиант на Австрийското федерално министерство за наука и изследвания, както и на Австрийския Институт за Източна и Югоизточна Европа (Виена). Защитава „голяма“ докторска дисертация върху куманологичните проучвания и му е присъдена научната степен „доктор на историческите науки“ (DSc). Гост-професор е в Института за източноевропейска история към Виенския университет, където чете лекции, води курсове и семинар върху националните въпроси на Балканите, проблемите на малцинствата, интеграцията на мюсюлманите в Европа и някои аспекти от новата българска история. Научните му интереси са в областта на помощните исторически науки – история и теория на шрифта и знаковите системи, палеография, дипломатика, ономастика (етнонимика, антропонимика); история на древния и средновековен Изток, история и култура на конните народи; османистика, тюркология, [п]рабългаристика, етнокултурни и малцинствени проблеми, история на съвременността. Досега е публикувал или предал за печат над 100 труда, сред които се открояват монографиите *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatie. Mit einer Bibliographie* (Berlin: Klaus Schwatz-Verlag, 1983), *Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи* (София: Издателство на БАН, 1991), *Етнонимът „българи“. За българо-тюркските смесения* (София: Издателска къща Огледало, 1997); *Турското население в България между поместите на етническата политика* (София: Издателство ЛИК, 1998), *История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV век* (София: ИК Огледало, 2000) и *Куманология. Опити за реконструкция* (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2006).